

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

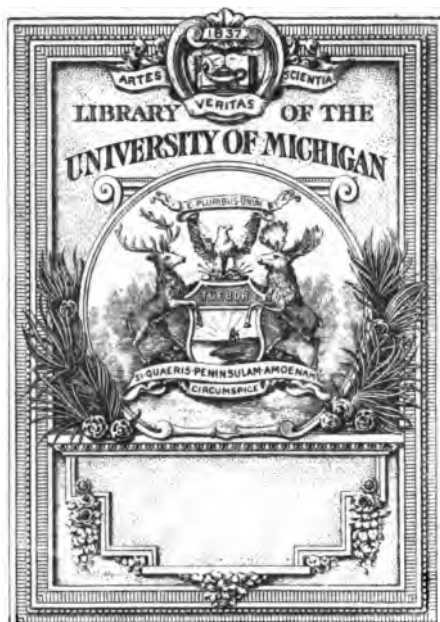
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

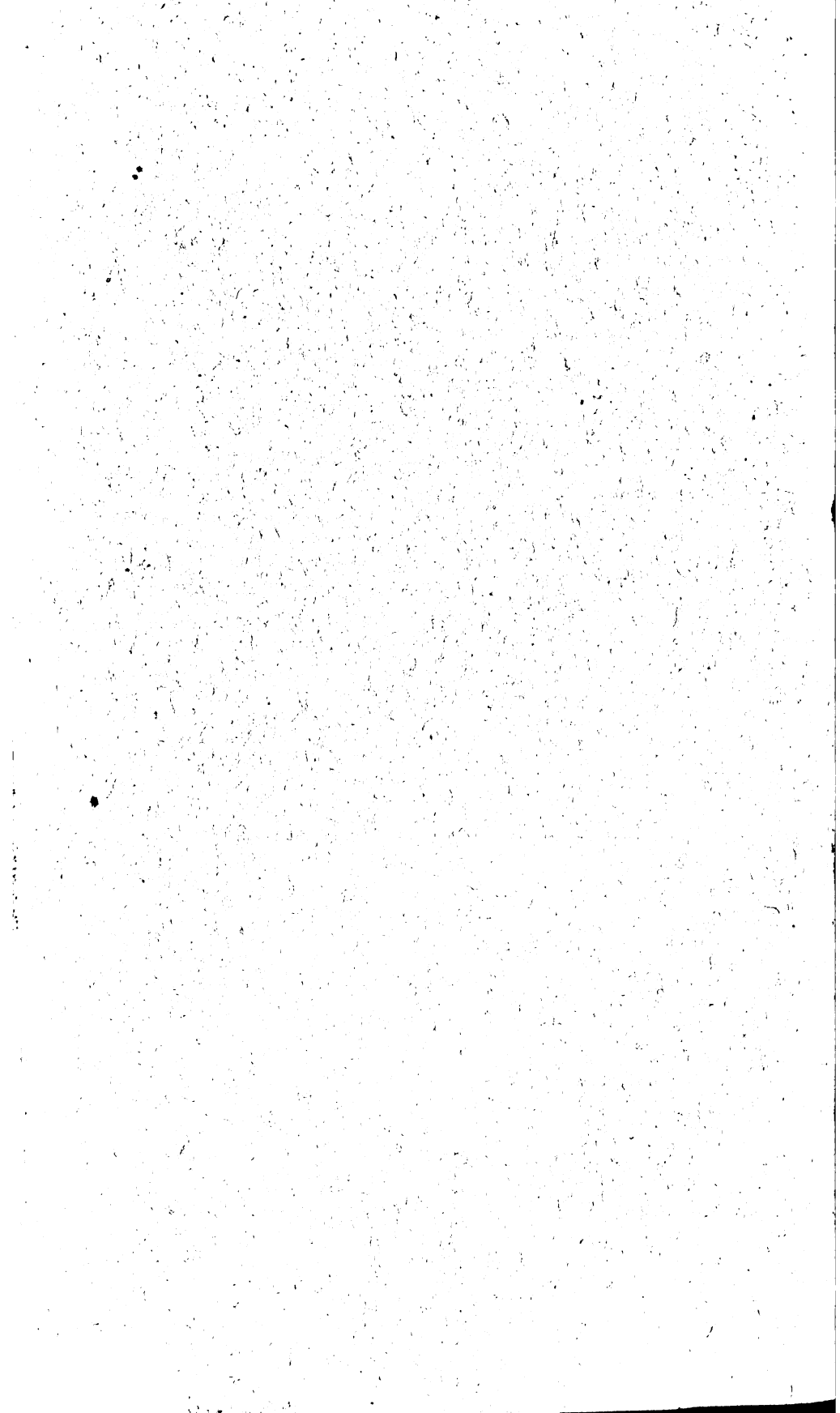
B 1,177,863

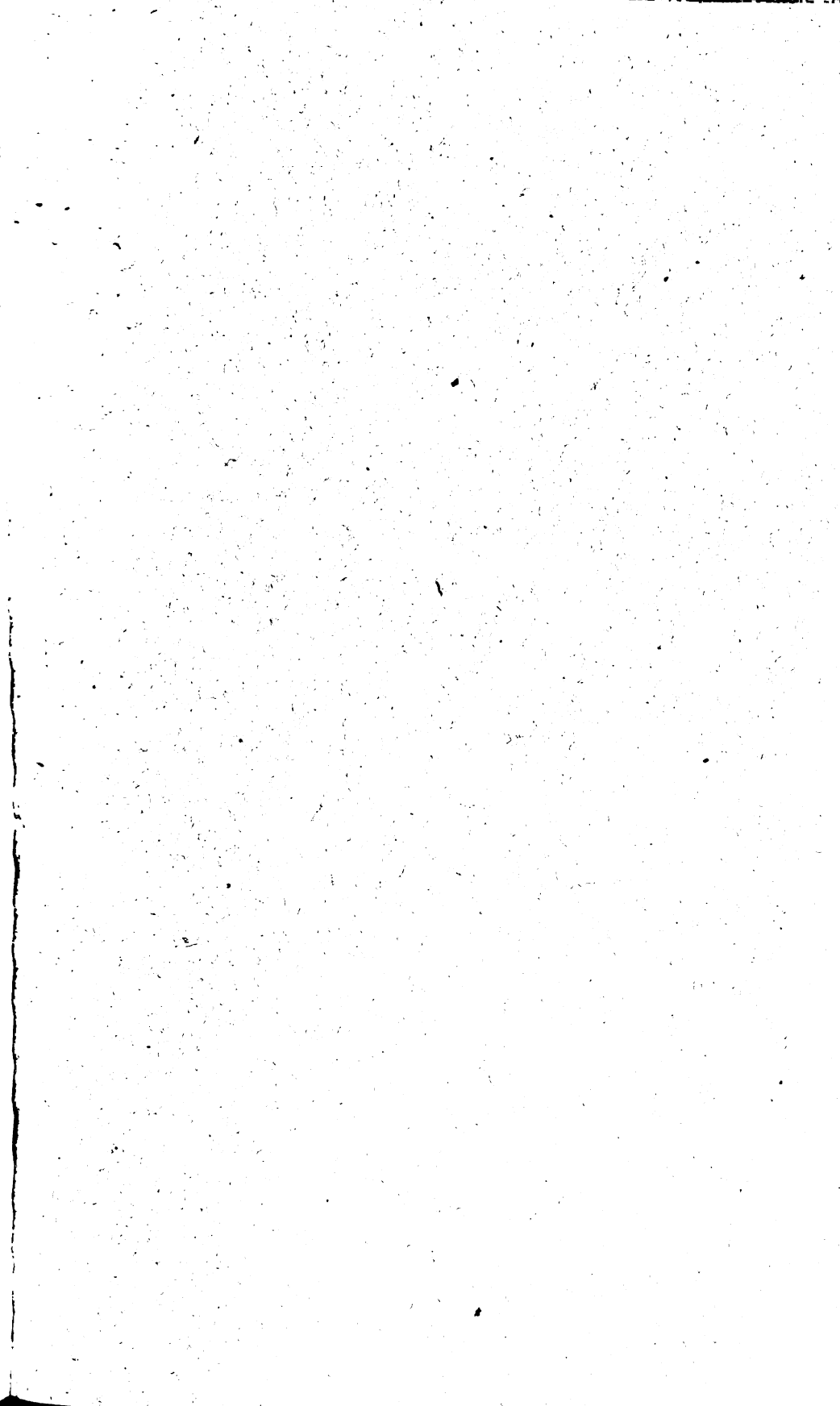

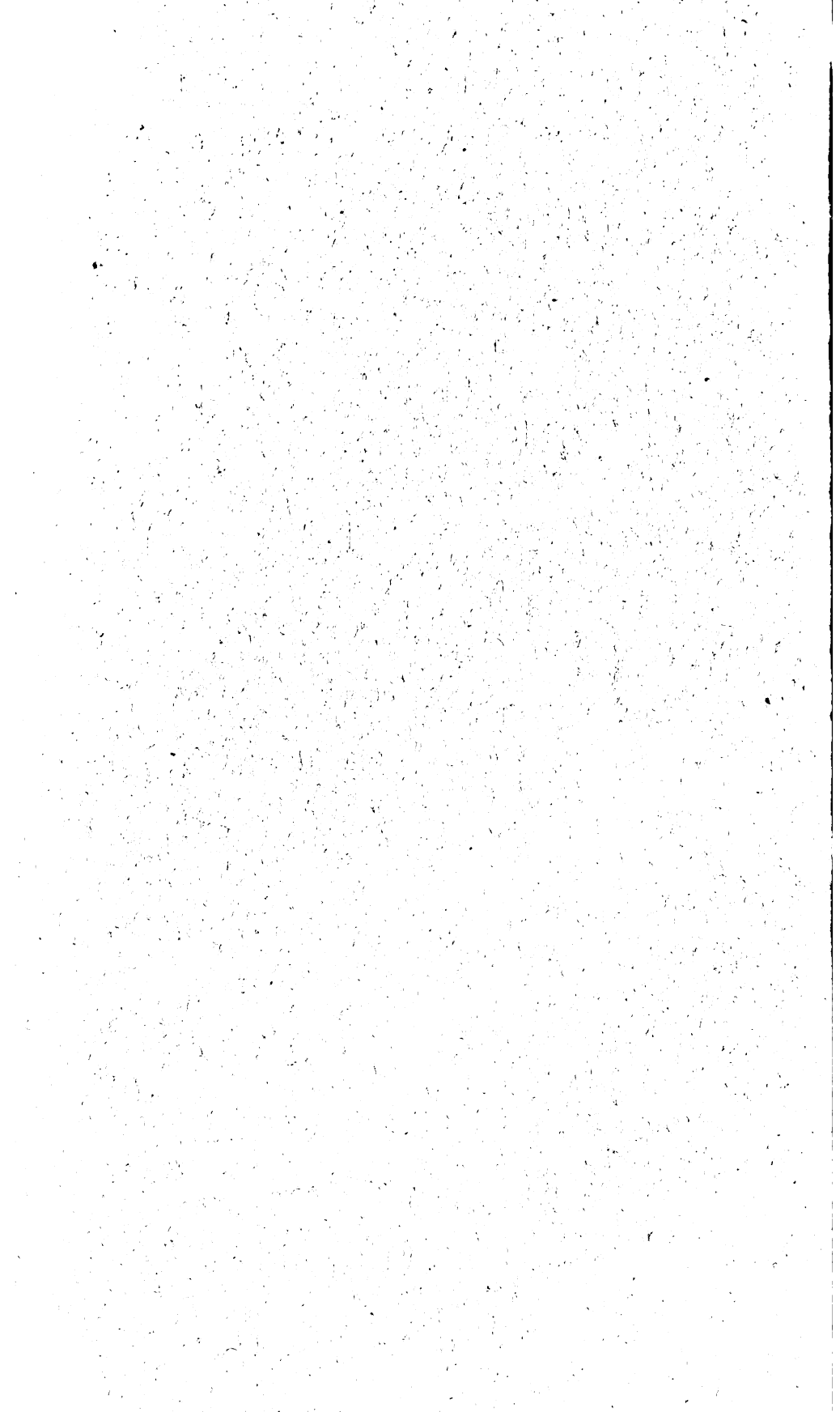
805

11686

MNEMOSYNE.

95880

BIBLIOTHECA PHILOLOGICA BATAVA

COLLEGERUNT

S. A. NABER, J. VAN LEEUWEN J.F., I. M. J. VALETON.

OPERAM SUAM POLLICITI SUNT

C. M. FRANCKEN, J. J. HARTMAN, H. VAN HERWERDEN, A. E. J. HOLWERDA
H. T. KARSTEN, J. C. NABER, H. J. POLAK, K. G. P. SCHWARTZ,
M. C. VALETON, J. VAN DER VLIET, J. WOLTJER.

~~~~~  
NOVA SERIES.

VOLUMEN VICESIMUM SEXTUM.  
~~~~~

LUGDUNI-BATAVORUM

E. J. BRILL.

—
LIPSIAE,
O. HARRASSOWITZ.
1898.

EX OFFICINA TYPOGRAPHICA ET BIBLIOPOLIO ANTEHAC E. J. BRILL.

INDEX

	Pag.
De templis Romanis (<i>contin. ex Vol. XXV pag. 385</i>), scripsit I. M. J. VALETON.	1—93.
De codicum Aristophaneorum Ravennatis et Veneti (Mar- ciani 474) lectionibus, scripsit H. VAN HERWERDEN. .	94—111.
Ad Plutarchum, scripsit J. v. D. V.	111.
Scholiolum Iuuenalianum emendatum, scripsit J. v. D. V.	111.
Ad Thucydidem. De fragmento papyri nuper reperto, scripsit J. VAN LEEUWEN J.F.	112—122.
Μουσῆς ὁ προφήτης καὶ νομοθέτης, scripsit I. C. VOLLGRAFF .	123—124.
De Horatii odis ad rempublicam pertinentibus (<i>contin. ex</i> <i>Vol. XXV pag. 260</i>), scripsit H. T. KARSTEN. . . .	125—171.
Ad Plutarchi Galbam, scripsit J. v. D. V.. . . .	171.
Annotationes ad Aeneidem, scripsit P. H. DAMSTÉ. . .	172—181.
Thucydidea, scripsit H. VAN HERWERDEN	182—204.
Epistula critica de Aristophanis Nubibus, qua Mauritio Beniamin Mendes da Costa summos honores in litteris nuper acceptos gratulatur amico amicus J. v. LEEUWEN J.F.	205—236.
De monumento Ancyrano sententiae controversae. (<i>Pars</i> <i>altera</i>), scripsit J. W. BECK.	237—257.
Observatiunculæ de iure Romano (<i>contin. ex Vol. XXV</i> <i>pag. 310</i>), scripsit J. C. NABER S. A. FIL.	258—276.
P. Annii Flori. Vergilius orator an poeta, scripsit J. v. D. V.	276.
Durievio parentatur, scripsit S. A. NABER.	277—286.
De nuptiis heroum, scripsit I. W. G. VAN OORDT . . .	287—298.
Ad Menandri fragmentum nuper repertum, scripsit J. VAN LEEUEWEN J.F.	299—313.
Emendatur Marcellini Vitae Thucydidis § 7, scripsit I. C. VOLLGRAFF	313.

	Pag.
De Nerone Poppaea Othone, scripsit J. J. HARTMAN . . .	314—317.
Thucydidea, scripsit I. C. VOLLGRAFF	318—334.
De Horatii Carmine I, 28, scripsit J. J. HARTMAN . . .	335—338.
AN — KE. Ad Homeri π 190, scripsit J. v. L.	338.
Ad Bacchylidem, scripsit A. POUTSMA	339.
'Gers' = itaque, scripsit J. v. D. V.	340.
ΛΑΒΗΝ ΔΟΤΝΑΙ — Ansam dare, scripsit J. v. L. . . .	340.
Taurinensis (T) Lucani, scripsit C. M. FRANCKEN . . .	341—343.
Ad Dionis Chrysostomi editionis Arnimianae Vol. II, scripsit H. VAN HERWERDEN	344—359.
Observatiunculæ de iure Romano (<i>contin. ex huius Vol.</i> <i>pag. 276</i>), scripsit J. C. NABER S. A. FIL.	360—372.
Noniana, scripsit C. M. FRANCKEN	373—379.
De locis quibusdam Aeschyli Persarum, scripsit J. J. HARTMAN	379—380.
Lorica Leidensis, scripsit J. VAN DER VLIET	381—383.
Ad bellum Troianum, scripsit MATTHAEUS VALETON . . .	384—407.
Ad Odysseae libros posteriores (<i>contin. ex Mnemos. XXII</i> <i>pag. 264 sqq.</i>), scripsit H. VAN HERWERDEN	408—415.
De usu verbi 'inquit' in Apulei Metamorphosisibus, scripsit J. VAN DER VLIET	416—418.
Verg. Aen. III. 509, scripsit R. C. SEATON	419.
Ad Aristophanis Nubes observationes (<i>contin. ex pag. 236</i>), scripsit J. VAN LEEUWEN J. F.	420—440.

DE TEMPLIS ROMANIS.

SCRIPSIT

I. M. J. VALETON.

§ 6 DE POMERIO.

F. De prolationibus pomerii. (continuatur ex Vol. 25 pag. 385).

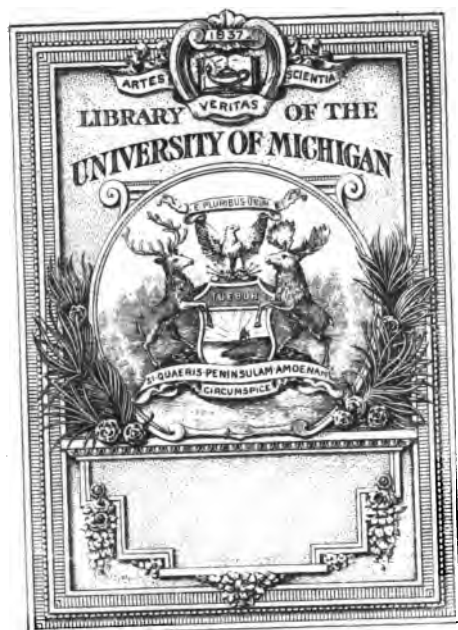
V. Pomerium prolatum erat locus sanctus; sequitur ut statuamus, eum locum non potuisse commeatui privatorum, sed fuisse iure et religione clausum, *τόπον ἱερὸν καὶ ἄβατον*. Plutarchus rectissime hanc ob causam eas partes veteris pomerii, quae sub portis essent, sanctas esse non potuisse affirmat, quod illa loca patere deberent commeatui, *τὰς δὲ πύλας οὐχ' οἶόν τ' ἦν ἀφιερῶσαι, δι' ὧν ἄλλα τε πολλὰ τῶν ἀναγκαίων καὶ τοὺς νεκροὺς ἐκκομίζουσιν*; aratrum, olim eis locis paullisper elatum, praeberat huius rei imaginem aptissimam¹⁾; eandem ob causam autem necesse est, in pomerio prolato non minus quam in vetere pomerio fuisse certos aditus, quibus solis liceret transire. Verum quod inde deduci debet, quamquam est simplex et certissimum, tamen videtur esse novum: Pomerium prolatum fuit locus non solum iure et religione, sed etiam facto, clausus; in eo etiam certi patuerunt aditus, veteribus portis ratione consimiles, per quos solos in urbem intrari et ex ea exiri poterat.

Primum quaeramus, quo modo clausum esse potuerit pomerium prolatum. Viri docti antiquiores, cum egregie perspectum

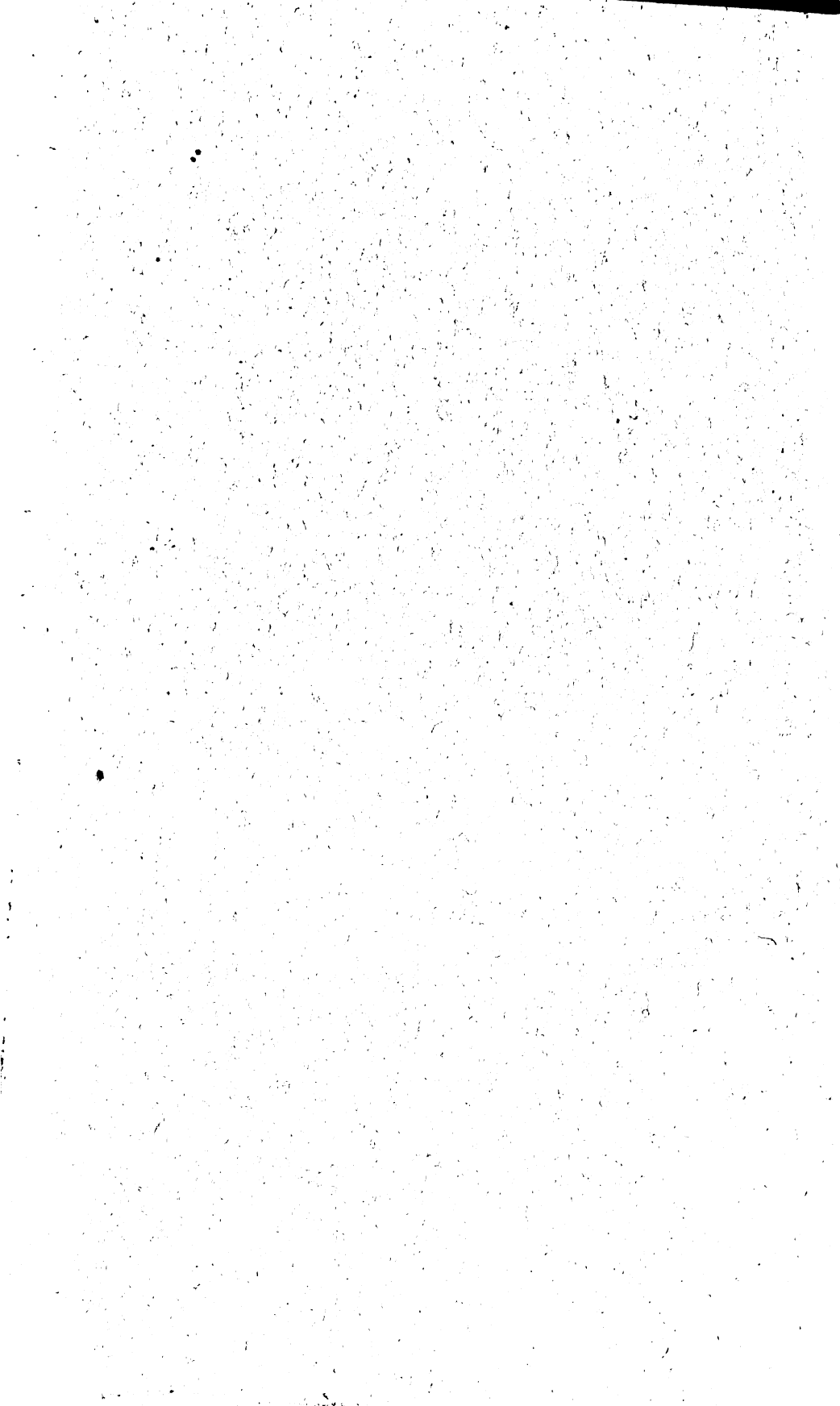

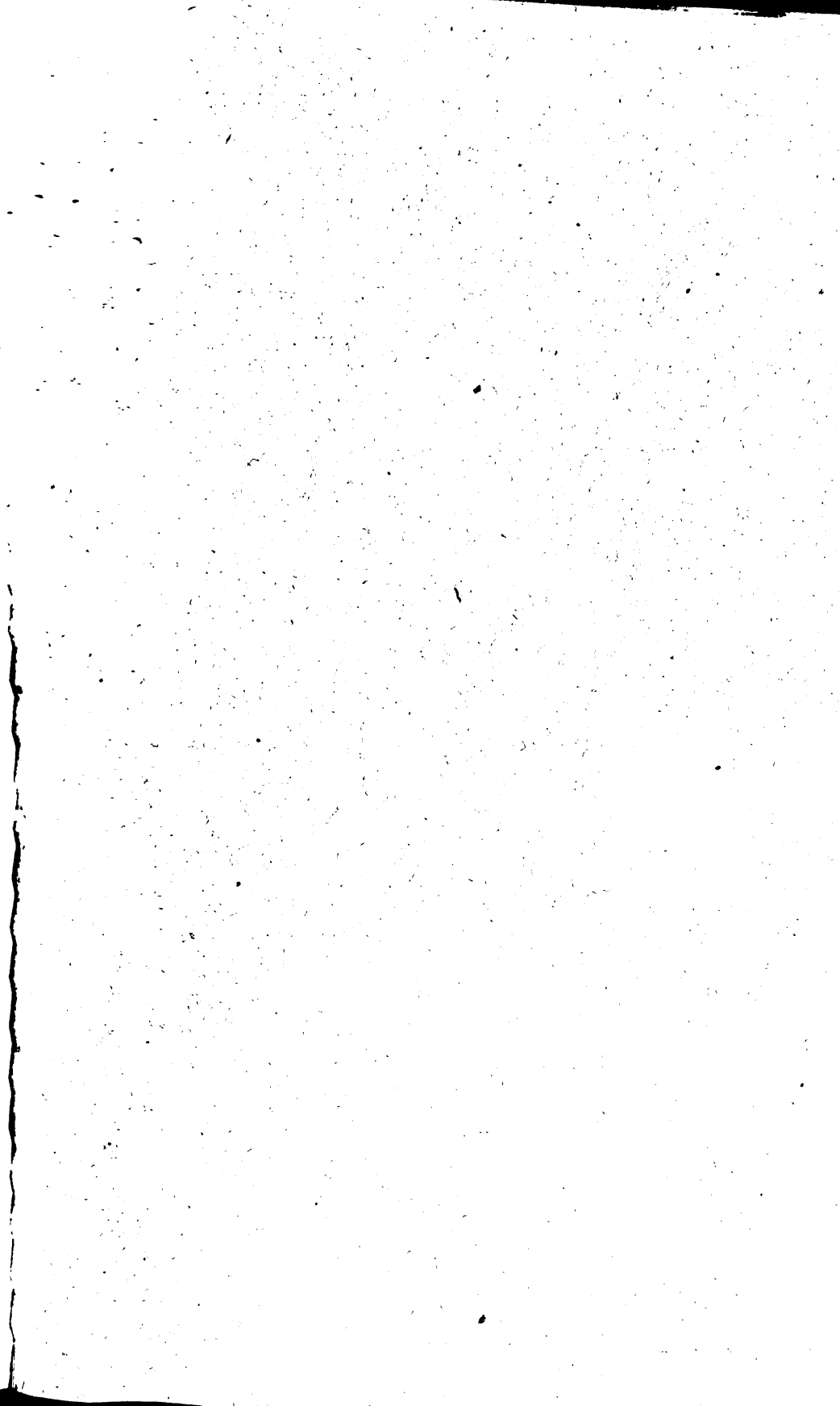
1) Mnemos. 23. | 95 pag. 67 et 72 q.

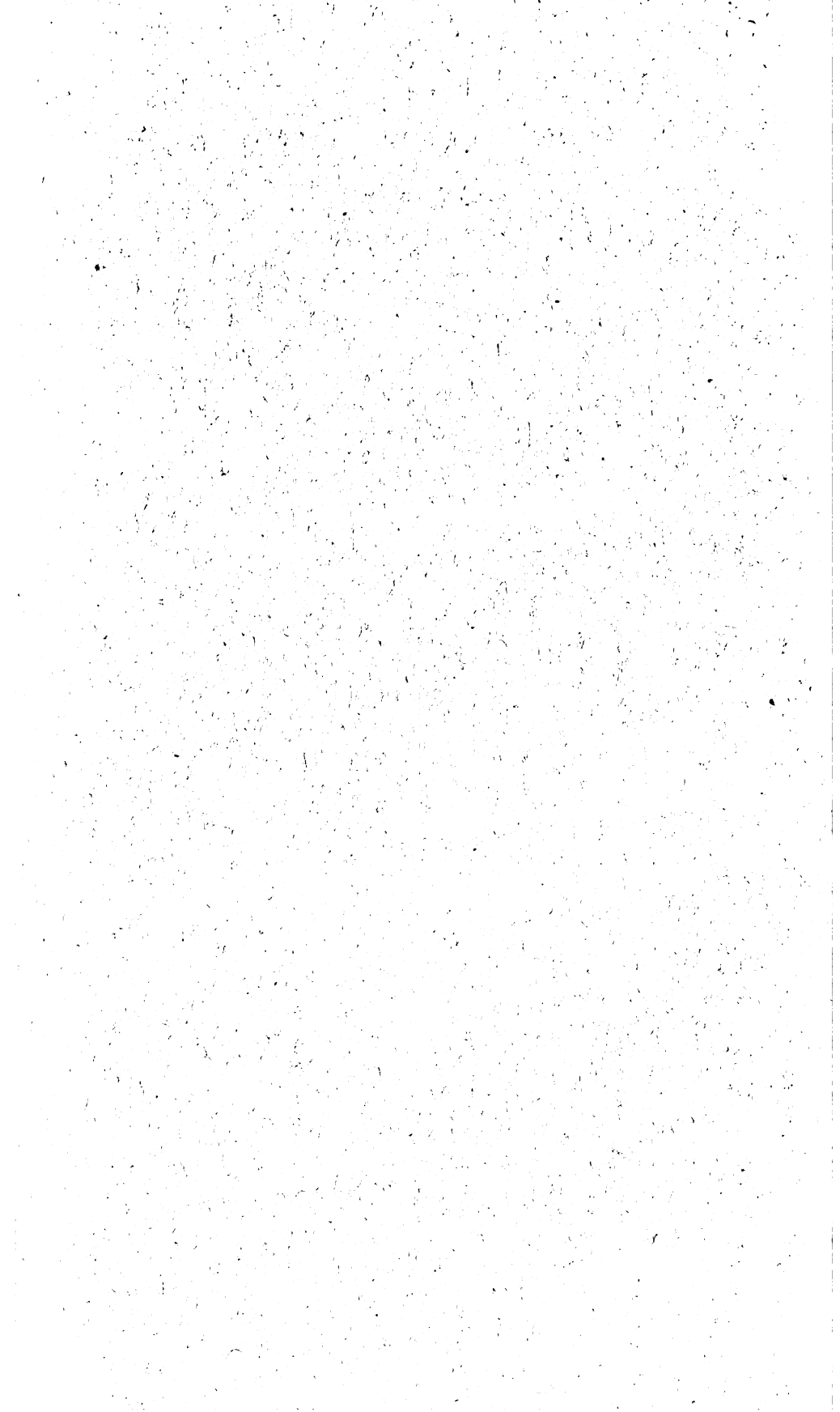

805
11686

MNEMOSYNE.

475886

BIBLIOTHECA PHILOLOGICA BATAVA

COLLEGERUNT

S. A. NABER, J. VAN LEEUWEN J.F., I. M. J. VALETON.

OPERAM SUAM POLLICITI SUNT

C. M. FRANCKEN, J. J. HARTMAN, H. VAN HERWERDEN, A. E. J. HOLWERDA
H. T. KARSTEN, J. C. NABER, H. J. POLAK, K. G. P. SCHWARTZ,
M. C. VALETON, J. VAN DER VLIET, J. WOLTJER.

NOVA SERIES.

VOLUMEN VICESIMUM SEXTUM.

LUGDUNI-BATAVORUM

E. J. BRILL.

LIPSIAE,

O. HARRASSOWITZ.

1898.

EX OFFICINA TYPOGRAPHICA ET BIBLIOPOLIO ANTEHAC E. J. BRILL.

INDEX

	Pag.
De templis Romanis (<i>contin. ex Vol. XXV pag. 385</i>), scripsit I. M. J. VALETON.	1—93.
De codicum Aristophaneorum Ravennatis et Veneti (Mar- ciani 474) lectionibus, scripsit H. VAN HERWERDEN. .	94—111.
Ad Plutarchum, scripsit J. v. D. V.	111.
Scholiolum Iuuenalianum emendatum, scripsit J. v. D. V. .	111.
Ad Thucydidem. De fragmento papyri nuper reperto, scripsit J. VAN LEEUWEN J.F.	112—122.
Μανυσὴς ὁ προφήτης καὶ νομοθέτης, scripsit I. C. VOLLGRAFF .	123—124.
De Horatii odis ad rempublicam pertinentibus (<i>contin. ex</i> <i>Vol. XXV pag. 260</i>), scripsit H. T. KARSTEN. . . .	125—171.
Ad Plutarchi Galbam, scripsit J. v. D. V.. . . .	171.
Annotationes ad Aeneidem, scripsit P. H. DAMSTÉ. . .	172—181.
Thucydidea, scripsit H. VAN HERWERDEN	182—204.
Epistula critica de Aristophanis Nubibus, qua Mauritio Beniamin Mendes da Costa summos honores in litteris nuper acceptos gratulatur amico amicus J. v. LEEUWEN J.F.	205—236.
De monumento Ancyrano sententiae controversae. (<i>Pars</i> <i>altera</i>), scripsit J. W. BECK.	237—257.
Observatiunculæ de iure Romano (<i>contin. ex Vol. XXV</i> <i>pag. 310</i>), scripsit J. C. NABER S. A. FIL.	258—276.
P. Annii Flori. Vergilius orator an poeta, scripsit J. v. D. V. .	276.
Durievio parentatur, scripsit S. A. NABER.	277—286.
De nuptiis heroum, scripsit I. W. G. VAN OORDT . . .	287—298.
Ad Menandri fragmentum nuper repertum, scripsit J. VAN LEEUEWEN J.F.	299—313.
Emendatur Marcellini Vitæ Thucydidis § 7, scripsit I. C. VOLLGRAFF	313.

	Pag.
De Nerone Poppaea Othone, scripsit J. J. HARTMAN . . .	314—317.
Thucydidea, scripsit I. C. VOLLGRAFF	318—334.
De Horatii Carmine I, 28, scripsit J. J. HARTMAN . . .	335—338.
AN — KE. Ad Homeri π 190, scripsit J. v. L.	338.
Ad Bacchylidem, scripsit A. POUTSMA	339.
'Gers' = itaque, scripsit J. v. D. V.	340.
$\Delta ABHN \Delta OTNAI$ — Ansam dare, scripsit J. v. L. . . .	340.
Taurinensis (T) Lucani, scripsit C. M. FRANCKEN . . .	341—343.
Ad Dionis Chrysostomi editionis Arnimianae Vol. II, scripsit H. VAN HERWERDEN	344—359.
Observatiunculæ de iure Romano (<i>contin. ex huius Vol.</i> <i>pag. 276</i>), scripsit J. C. NABER S. A. FIL.	360—372.
Noniana, scripsit C. M. FRANCKEN	373—379.
De locis quibusdam Aeschyli Persarum, scripsit J. J. HARTMAN	379—380.
Lorica Leidensis, scripsit J. VAN DER VLIET	381—383.
Ad bellum Troianum, scripsit MATTHAEUS VALETON . . .	384—407.
Ad Odysseae libros posteriores (<i>contin. ex Mnemos. XXII</i> <i>pag. 264 sqq.</i>), scripsit H. VAN HERWERDEN	408—415.
De usu verbi 'inquit' in Apulei Metamorphosisibus, scripsit J. VAN DER VLIET	416—418.
Verg. Aen. III. 509, scripsit R. C. SEATON	419.
Ad Aristophanis Nubes observationes (<i>contin. ex pag. 236</i>), scripsit J. VAN LEEUWEN J. F.	420—440.

DE TEMPLIS ROMANIS.

SCRIPSIT

I. M. J. VALETON.

§ 6 DE POMERIO.

F. De prolationibus pomerii. (continuatur ex Vol. 25 pag. 385).

V. Pomerium prolatum erat locus sanctus; sequitur ut statuamus, eum locum non patuisse commeatui privatorum, sed fuisse iure et religione clausum, *τόπον ἱερὸν καὶ ἄβατον*. Plutarchus rectissime hanc ob causam eas partes veteris pomerii, quæ sub portis essent, sanctas esse non potuisse affirmat, quod illa loca patere deberent commeatui, *τὰς δὲ πύλας οὐχ' οἶόν τ' ἦν ἀφιερῶσαι, δι' ὧν ἄλλα τε πολλὰ τῶν ἀναγκαίων καὶ τοὺς νεκροὺς ἐκκομίζουσιν*; aratrum, olim eis locis paullisper elatum, præbuerat huius rei imaginem aptissimam¹⁾; eandem ob causam autem necesse est, in pomerio prolato non minus quam in vetere pomerio fuisse certos aditus, quibus solis liceret transire. Verum quod inde deduci debet, quamquam est simplex et certissimum, tamen videtur esse novum: Pomerium prolatum fuit locus non solum iure et religione, sed etiam facto, clausus; in eo etiam certi patuerunt aditus, veteribus portis ratione consimiles, per quos solos in urbem intrari et ex ea exiri poterat.

Primum quaeramus, quo modo clausum esse potuerit pomerium prolatum. Viri docti antiquiores, cum egregie perspectum

---

1) Mnemos. 23. 1 95 pag. 67 et 72 q.

haberent, pomerium prolatum non fuisse locum apertum, hac re tamen prorsus a vero et omni veri similitudine aberraverunt, quod de muro in eo facto cogitaverunt¹⁾. Huiusmodi coniectura difficultatem solvi posse nemo hodie crediderit. Nos certe tenebimus, pomerium non magis muro quam maceria aut cancellis aut ulla eiusmodi re fuisse munitum. Argumentum, quod ex auctorum silentio petitur, hac in re tam validum est, ut satis eo demonstretur pomerium fuisse locum prorsus vacuum; quodsi res constitisset in tali re construenda, non de pomerio proferendo solum semper sermo fieret apud omnes. Etiam maceriam aut cancellos ponere nimis magnum erat opus; quod assequendum erat, non satis eo efficiebatur; illa coniectura abhorret a natura pomerii, ab eius religione, a ratione terminorum in eo positurum; rem de qua apud omnes hodie constare videtur, missam facere possumus. Nihilominus manet, quod necesse fuit pomerium ita munitum fuisse ut temere transiri nequiret; qua in re cum repugnantia inesse videatur, haec maxima difficultas esse videri possit, quam offerat quaestio nostra.

Verum ea difficultas solvitur, si rationem habemus rei supra nobis compertae, pomerium prolatum debuisse duci aut iuxta aut intra finem aedificiorum continentium urbis. Ita enim facile effici potuit, ut pomerium sequeretur parietes aedificiorum quae apte sita essent; ita impedimentum continuum, quo claudi deberet pomerium, datum fuisse apparet in illis aedificiis, et aditus qui patere deberent, esse potuerunt ipsa intervalla aedificiorum sive loca in quibus aedificatum nihil esset, id est ostia platearum per quae in urbem intrabatur et exhibatur ex urbe. Cum supra ex ipsis rebus gestis deduceremus, pomerium prolatum non licuisse ne brevissima ex parte quidem ita extra aedificia continentia urbis poni, ut eis relictis per se staret in agris, id solum tum nobis deerat, quod certa causa carebamus quo id referremus (Mnemos. 25 pag. 369). Ea causa nunc ultro se offert nobis; pomerium ideo debebat iuxta vel intra aedificia extrema esse, ut per haec aedificia quodammodo munitum esset;

---

1) Ob huiusmodi opinionem v. d. Piale reprehenditur a viro d. Becker (Topogr. pag. 180): „.... die irrige Meinung, dass mit Erweiterung des Pomerium auch eine neue Maueranlage verbunden gewesen sei.“

non debebat in agris apertis esse, ne careret illis aedificiis quibus solis posset claudi locus vacuus.

Pomerium clausum fuisse, et eo modo quidem quo dixi, quandoquidem alius modus nullus possit cogitari, id ex multis indiciis colligere licet. Primum ex ratione templorum; quae, ut antea ostendimus, numquam fuerunt ita aperta, ut ad transeundum invitarent ¹⁾. Deinde ex ratione universa pomerii, quod etiam cum nondum prolatum esset, non solum eis locis, ubi murum in se habebat, erat clausum hoc ipso impedimento muri, sed etiam illis partibus, ubi muro carebat, tamen ita erat positum ut palam transiri non posset locis incertis, ut clausum esset et aliquo modo munitum ²⁾. Praeterea vero ex natura rei: manifestum est, non hoc a privatis postulaturam fuisse rempublicam, ut in loco iure et religione clauso (*ἱερὸν καὶ ἀβύρρον*), sed facto aperto, si ad eum pervenissent, ipsi semper quaererent liceretne ibi transire, neque magis ut a loco ubi transitus pateret, qui magnam utilitatem praeberet et ad transeundum invitaret, ipsi ultro caverent, quod ibi transiri prohibitum esset; ita aut (siquidem poena constituta fuisse cogitetur eis qui locum opertum intrarent, quod tamen ne fieri quidem potuisse crediderim) ipsa privatos ad delinquendum paene irritatura fuisset respublica, aut (si poena constituta non fuerit) nihil assecuta esset cum templum in eo loco constitueret.

Verum certissimum argumentum est in eo quod supra assecuti sumus, reipublicae opus fuisse pomerio. Ut comperimus, respublica eum locum pro sancto et inviolato haberi voluit, non ut religioni morem gereret, sed ut suis utilitatibus inserviret. Atqui, si respublica suae utilitatis causa instituit, ut esset locus circum urbem sanctus et inviolatus et *ἀβύρρος*, id nullam aliam ob causam ab ea factum esse potuit, quam quod utile et necessarium ei esset, ut urbs ab omnibus partibus clausa esset, ut in eam intrari et ex ea exiri non posset nisi certis notisque locis. Ad id autem quod assequi volebat respublica, quamvis valde *utilis* esset religio ei loco urbem circumdanti imposita, tamen perveniri non poterat per solam eius loci sanctionem, si is omni munitione carebat; utilitati reipublicae

---

1) Cfr. *Mnemos.* 20. 1892 pag. 373 sqq. 2) *Mnemos.* 25. 1897 pag. 126 sq.

minime satisfactum erat, si pomerium incertis locis transiri *non licebat*, quod solum per religionem poterat impetrari; quid enim attinebat id interdixisse privatis, quod nullo modo posset teneri, neque posset si contra ageretur vindicari ac ne observari quidem, si quis pomerium, locum vacuum, sive in mediis agris apertis, sive inter aedificia hic illic sparsa neque continentia, situm, locis illicitis transiret? Sed ita solum illi utilitati satisfactum erat, si urbem nisi per certos aditus intrare et ex ea exire vere *prohibebantur* omnes. Hoc igitur ut efficeretur, pomerium iuxta vel intra aedificia urbis continentia extrema retentum esse manifestum est; et illi rei qua sola praeterea ad id efficiendum opus erat, nempe ut aedificia iuxta pomerium essent *continua*, tum provisum esse manifestum est, cum pomerium constitueretur.

Itaque tantum profecimus, ut responsum nacti simus ad duas quaestiones gravissimas quae oriebantur ex sententiis supra probatis, ad has scilicet, primum: cur pomerium numquam extra finem aedificiorum continentium qui *facto* semper esset potuerit proferri (qua in re omnis necessitas proferendi consistebat, quia finis ille continuo fere motu provehebatur); alteram vero: quam utilitatem reipublicae praestiterit pomerium. Ea responsa autem cum ipsa nitantur rebus ratione et argumento confirmatis, non solum ipsa pro exploratis a nobis haberi possunt, sed etiam idonea sunt, quae ulterius etiam confirmant sententias illas supra positas unde ipsae ortae sunt; id ipsum quod comperimus, pomerium fuisse locum vacuum quidem, sed minime apertum (templum enim erat), probat id contineri debuisse intra vel iuxta aedificia neque in agris vel locis apertis esse potuisse; id ipsum quod pomerium claudebat urbem et certa adituum sive *portarum* loca in se habebat, probat, reipublicae necessarium fuisse ut urbs, etiam cum muro careret, haberet certum finem portis definitum, utque urbs etiam tum posset claudi, si hae portae sive aditus (sive obseratis foribus sive praesidiis vel custodiis appositis) clauderentur, utque ipsa quodammodo semper esset clausa, hoc sensu scilicet, quod nisi palam et certis notisque locis non posset neque deberet in eam intrari neque ex ea exiri.

Aditus autem qui in pomerio patebant, num fuerint omnes

(nam in nonnullas certe id cecidisse infra ostendam) exornati veris portis, i. e. aedificiis tectis sive concameratis, cum singulis aut pluribus fornicibus, cum ianuis et foribus, quo fieret ut referrent speciem et formam portarum, neque negare neque affirmare velim, etsi verisimile mihi videtur id ita se habuisse, et satis certum est, aliquid certe ibi aedificatum fuisse quo clauderentur transitus a partibus dextra et sinistra. Sed hoc affirmo, eos aditus in sermone vulgato *dictas esse portas*; neque id solum, sed etiam ipsum pomerium, in sermone pontificali saltem, dictum esse murum; inde etiam in usum quotidianum id nomen receptum esse, neque semper quidem, sed nonnumquam tamen ab auctoribus esse usurpatum (vid. infra). Id convenit rationi loquendi quam apud sacerdotes in usu fuisse antea ostendimus, qua sulcus primigenius dicebatur fossa, etiamsi is qui urbem condebat non erat fossa urbem muniturus ¹⁾).

De portis pomerii quod posui, id nondum a viris doctis observatum esse eo magis miror, quod ad quaestionem quandam quae diu multos vexavit, quae ea ratione qua adhuc tractata est revera solvi non poterat, necnisi frustra solebat exagitari, responsum facillimum et certissimum inde oritur; quaestionem dico quae est de *porta triumphali*, de *aliis portis* ad murum Servii Tullii non pertinentibus, de *triginta septem* denique *portis* quae tum fuerunt cum censura fungerentur Vespasianus et Titus. Sed de hac quaestione infra separatim agemus.

Pomerium prolatum igitur, si brevissime definire volumus, dicere possumus: limitem circa urbem vacuum relictum, aedificiis munitum, quo iungebantur non solum, sed etiam constuebantur, aditus iusti, i. e. portae, urbis (portae urbis enim nullae sunt, nisi clausa sunt intervalla interiacentia); prolationes pomerii nihil aliud fuisse affirmare licet, quam constitutiones portarum urbis novarum; utilitas pomerii prolati in hac re consistebat, quod primum urbi dabat certum finem quo in iure careri non poterat, deinde quod loca certa indicabat portis urbis, quibus maxime opus erat ad finem urbis definiendum, cum ex portarum collocatione praesertim pendeat quid intra urbem, quid extra, aut esse aut fieri dicatur; denique quod urbis claudendae

---

1) Mnemos 25. 1897 pag. 84 adn. 1.

copiam praebere, si ad portas custodiae apponerentur. Causa proferendi autem haec semper erat, quod in incremento urbis acciderat ut veteres portae nimis longe remotae essent a fine urbis qui factus esset, quodque utile videbatur ut loca quaedam et domicilia et aedificia, quae adhuc fuerant, vel paulatim existerant, extra urbem, intra verum urbis finem reciperentur. Eiusmodi certo fine urbis opus fuisse Romanis, hodie nemo negaverit; eum finem maxime et fere unice *portis* definiri potuisse, facile quisque concesserit; quod nihilominus perspectum non est a viris doctis, in hac necessitate inesse clavem, qua sola reserari possent claustra firmissima, pone quae in tenebris occulta iaceret ratio pomerii prolati, id magna ex parte tribuendum est ambiguitati nominis *portarum*, quod nomen quin ad veterem murum semper referendum esset non dubitabant viri docti, eo tempore etiam quo vetus murus a fine urbis remotus iam magna ex parte destructus esset, neque intellegebant id eatenus tantum ad veterem murum referri debere, quatenus veteres portae etiam exstarent in vetere pomerio, praeterea vero id pertinere ad pomerium prolatum, et in universum non cum muro, sed cum pomerio hoc nomen coniungi debere sive id etiam sub muro esset sive a muro dissociatum, propterea quod in pomerio semper esset verus urbis finis. Itaque ea re in errorem inducti, simul hoc a se impetrare potuerunt viri docti, ut crederent, murum Servianum etiam cum inutilis factus et partim destructus esset, semper etiam a Romanis pro iusto fine urbis esse habitum, quamvis id non multo minus absurdum esset, quam si murum a Romulo olim in Palatino conditum ab eis postea habitum esse diceremus pro vero fine urbis Servianae; simul vero hac specie inducti sibi copiam ademerunt intellegendae rationis pomerii ¹⁾.

---

1) Error cernitur huiusmodi locis, veluti cum Jordan vir cl. dicit murum Servianum fuisse „die unverrückbare Grenze des Umfangs der Stadt“ [Topogr. I. 1 pag. 296: „nicht die Eintheilung in vier Regionen hat der Stadt Rom ihr Gepräge gegeben und ihre Weiterentwicklung bedingt: es waren die Bauten, welche der Volksglaube der Dynastie der Tarquinier zuschrieb, die Ringmauer und die grosse Kloake. Denn jene mit ihren Thoren wies der Bevölkerung die unverrückbare Grenze ihres Umfangs und die unverrückbaren Hauptrichtungen ihres Verkehrs an ...“]; reputatum non est, murum Servianum — quatenus esset finis urbis — non magis fuisse immobilem quam veterem murum in Palatino conditum]; cfr. To-

Hinc autem facili modo pervenimus ad rationem universam pomerii definiendam. Supra (Mnemos. 25 pag. 364) diximus, si tenere vellemus definitionem pomerii antea probatam, ad eam accommodaremus necesse esse rationem pomerii sine muro prolati; demonstrandum esse, in „loco sancto muris recipiendis destinato” fuisse quaedam propria, quae efficere debuerint ut postea cum murus tantum non esset sublatus, de illo ita ageretur a Romanis, ut factum esse appareret ex rebus traditis. Illam proprietatem autem huiusmodi fuisse nunc apparet, quod „locus muro in se recipiendo destinatus” non poterat non idem esse iustus finis urbis in quo essent portae urbis et per quem urbs claudi posset si custodiae ad portas apponerentur. Ea proprietas enim manere et ut ita dicam superstes esse debuit, postquam muri quasi intermortui evanuit utilitas. In oppidis antiquis, muri non solum huic consilio inserviebant, ut ab hostibus tutam redderent urbem, verum illi etiam, ut urbem finirent, clauderent, urbem redderent; pomerium, ut *illi* consilio satisfaceret, indigebat muri, ut *huic*, non item. Cum murus non amplius haberi posset pro vero fine urbis, neque amplius eo opus esset ad rem bellicam, fieri debebat ut locus sanctus quasi in eius locum succedens eius vice fungi inciperet. Univerſa et vera definitio pomerii igitur haec est: eum fuisse verum finem urbis. Romani, tum cum urbem conderent, id aliquando futurum esse praevidere non poterant, ut finis urbis, praeter murum progressus, longe extra eum caderet; tum pomerium nihil eis erat praeter „locum muri”, quem muri confirmandi et sanciendo causa inaugurarent; verum quia murus erat immobilis, locus sanctus contra poterat per exaugurationes et inaugurationes ab eo remotus per se constitui, quia, Italia in perpetuum pacata, muro quidem poterat supersederi, sed iusto

---

pogr. 1.1 pag. 306 [*„dass auch für die 14 Regionen des Augustus die Mauer das Grundscheina gewesen ist”*] et pag. 317; quod his locis affirmat Jordan, id nuper satia refutavit Hülsen, Rhein. Mus. 49. 1894 pag. 421 sq. Duobus novis erroribus inprimis confirmatus est error primarius; primum quod de mensuris a Plinio memoratis perperam statuebatur (ipse Jordan Top. 1.1 pag. 335 confitetur, non sine multa dubitatione retinere se potuisse opinionem praesumptam); deinde vero quod contra auctoritatem scriptorum *finem mille passuum* non a pomerio, sed a veteri muro eius que portis numeratum esse perhibent; de utraque re nos singillatim infra agemus.

fine urbis nullo modo supersederi poterat, ob has causas illud germen utilitatis, quod in loco sancto iam ab initio inerat, tum prodiret necesse erat, cum in incremento urbis murus inutilis factus esset ad urbem claudendam.

Sed pomerium, non murum, fuisse quod urbes finiret et contineret, et ex pomerio, non ex muro, pependisse illud quo loca, quae per se nihil essent quam „domicilia coniuncta” ut Cicero dicit ¹⁾, fierent urbes, clare exposuit Varro. „Postea, ait, qui fiebat orbis, urbis principium ... Cippi pomerii stant et circum Palatium (ita mihi legendum videtur pro „Ariciam”) et circum Romam. Quare et oppida, quae prius erant circumducta aratro, ab orbe et urvo urbes; et ideo coloniae nostrae omnes in litteris antiquis scribuntur urbes, quod item conditae ut Roma; et ideo coloniae ut urbes conduntur, quod intra pomerium ponuntur” ²⁾. Neque ubique, ut Romae, pomerium tum demum per se stare coepit, cum murus inutilis factus esset; fuerunt certe coloniae, quae cum omnino numquam muro fuissent munitae, tamen pomerio non carerent. Id enim cadere mihi videtur in colonias, sub finem liberae reipublicae et sub dominatione Augusti per Italiam deductas, in quibus sedes datae sunt militibus stipendia emeritis. Exempli gratia, si Casilinum coloniam muro cinxisset vel cincturus fuisset qui eam condidit, Antonius, non ita de huius actione locuturus fuisset Cicero ut fecit, nulla mentione facta muri, pomerii constitutione sola memorata ³⁾. Omnino credibile non est, eo tempore in coloniis observatum esse ut muri, quorum nulla esset utilitas, exstruerentur, quo tempore Romae murum qui exstaret inutilem factum esse omnes agnoscerent. Quod si recte affirmatum est, apparet constitutiones pomerii coloniarum eo tempore consimiles fuisse prolationibus pomerii Romani, et utriusque actionis rationem fuisse eandem.

VI. Quod adhuc de pomerio assecuti sumus, ostendit prolationem pomerii fuisse actionem in quam idem caderet quod

---

1) Cic. pro Sest. 14. 91: *etum* (qui primi virtute et consilio praestanti exstiterunt, postquam homines dissipatos in unum locum congregarunt et q. sq.) ... *domicilia coniuncta, quas urbes dicimus, invento et divino iure et humano, moenibus saepserunt*” (in eis quae h. l. praecedunt, haud pauca excidisse censeo). — 2) Varr. 11. 5. 143. — 3) Vid. loc. Mnemos. 23. 1895 pag. 16.

antea de universa constitutione templorum comperimus; scilicet partim erat caerimonia religiosa, partim vero erat opus quod manu gerendum esset, laboriosum, haud parvae morae, sumptuosissimum. Verum utraque pars actionis facilius est dictu quo pertinuerit quam quomodo gesta sit. Etiam de parte religiosa ea tantum proferre possumus quae verisimilia videantur, tanta est testimoniorum inopia. De auspiciis augurum in Arce captis omnino dubitari non potest quin manserint; ad locum religiose liberandum caerimoniae quasdam susceptas esse consentaneum videtur; praeterea locum effatum fuisse constat. Sed verisimile est, in his rebus omnem religionem actionis se continuisse. Nam aratrum circumductum esse non crediderim, et id quidem duas ob causas. Primum cum aut saepe aut semper pars veteris pomerii retineretur, pars tantum nova fieret, in hac nova parte sola sulcum esse factum haud credibile videtur; de aratro nonnisi *circumducto* sermo est, quod vocabulum non convenit sulco ex parte constituto; hoc etiam opus non erat, nam sulcus iam aderat, in vetere loco, eius religio *transponi* quidem debebat et poterat in novum locum, sed vetus religio, a conditore urbis olim constituta, permanebat. Aratrum autem per totum pomerium, etiam per veteres partes, denuo semper esse ductum, id multo magis etiam abhorreere videtur ab eo quod in sacris fieri solebat, cum quod semel esset inauguratum non posset iterum inaugurari. Deinde vero obstat ne aratrum adhibitum esse credamus, quod terminorum non nisi una fiebat series, et eorum quidem in quibus scriptum erat „pomerium”; forte fortuna enim hoc factum esse vix potest, si Romae quoque fuissent termini in quibus scriptum esset: „qua aratrum circumductum est”, ut eiusmodi terminus nullus servaretur. Absentia huiusmodi terminorum hoc modo unice explicari potest, quod ante Sullam, cum etiam duplex esset terminorum series, omnino nihil inscribi solebat terminis, et utrique termini erant lapides sine notis; postea vero, cum termini inscribi coepissent, non amplius erat duplex ordo ¹⁾.

---

1) Sententiae nostrae, aratrum non denuo adhibitum esse, etiam favent verba Varronis (loco modo laudato): „oppida quae prius erant circumducta aratro, urbes

De veris actionibus autem quibus opus fuit ad constituendum pomerium prolatum, nonnisi pauca quaedam proferam, quae, etiamsi non sufficiant ad rem plene mente persequendam, tamen habeant quo rectius aestimetur quam grave hoc fuerit negotium. Primum loco publico opus erat. Atqui minime opinari licet, loca ubi novum pomerium esset constituendum, fuisse utique iamdudum publica; contra longe plurima fuerint privata. Itaque loca erant coemenda, publicanda. Hoc non nisi multis molestiis et magnis sumptibus interdum fieri potuisse intellegitur, si reputaverimus quot fuerint privatorum fundi, loca, praedia circa urbem, quot agri horti villae suburbana interdum valde pretiosa, quae, cum secari deberent novo pomerio, essent tota aut pro parte acquirenda a possessoribus valde invitis fortasse de suo loco se detrudi passuris¹⁾. Huiusmodi negotia quemadmodum a Romanis transigi solita sint, docet exemplum aqueductuum, de quibus „maiores nostros admirabili aequitate” egisse scribit Frontinus (c. 128), cum „ne ea quidem eripuerint privatis, quae ad modum publicum pertinebant, sed, si difficilior possessor in parte vendenda fuerat, pro toto agro pecuniam intulerint et post determinata necessaria loca rursus eum agrum vendiderint”. Sed his sumptibus res minime conficiebatur. Novum pomerium debebat esse vel fieri verus finis urbis, itaque quidquid intra id erat debebat ita comparatum esse, ut pedetemptim occupari posset novis aedificiis publicis aut privatis, ita positus ut rite cohaerent et apte secarentur plateis et semitis, nisi forte placebat ibi aliquid spatii destinare hortis publicis, campis apertis vel eiusmodi rebus, vel etiam servare si quid eiusmodi in eo loco iam esset, si apte esset situm. Hoc ut efficeretur, saepe necessarium fuerit ei qui pomerium prolaturus erat, etiam loca intra novum finem sita, quatenus privata erant, publice coemere, ut ea loca postea certa ratione divisa et in areas redacta novis dominis qui in eis domicilia aedificaturi essent

---

esse”. Hac re igitur differebant constitutiones pomerii quae in coloniis novis fiebant, a prolationibus pomerii Romani. Convenit, quod in coloniis reperti sunt lapides cum inscriptione „qua aratrum circumductum est”, Romae non item. — 1) Sequor usum loquendi exeunte libera republica ortum, quo de agris et fundis adhiberi solebant vocabula *possessions*, *possessores*, eodem sensu quo etiam dicebantur *bona* et *domini*; huius usus immemor fuit. Nissen, cfr. Mnemos. 25. 1897 pag. 120 adn.

traderentur ¹⁾. Parvum indicium, quo aestimare possimus, quam sumptuosa fuerint ea negotia, nobis praebent testimonia exigua apud auctores quosdam servata de opera quam Caesar iam inde ab a. 55 a. C. usque ad a. 48 a. C. collocavit in consimili re, quam ad finem perduxit annis 48—46 a. C., scil. in amplificatione fori. Solum quod Caesar coemendum curavit iuxta forum, amplificandi gratia, ei constitit HS millies ²⁾; „*cum privatis enim* (ut dicit Cicero Att. 4. 16. 8) *non poterat transigi minore pecunia*”; haec summa non comprehendit pecunias quas deinde in aedificando consumpsit idem. Consilia amplissima de fine urbis versus Campum Martium prolatando in animo ferebat Caesar a. 45 ³⁾, quae non tota ad effectum pervenerunt. Memoriae traditum non est, quantam pecuniam huic rei destinavisset, sed eam quoque magnam fuisse manifestum est, etiamsi suspicari licet, solum, in fine novo urbis (nuper extra urbem) sitam, non fuisse tam magno pretio quam solum circa forum, et in Campo Martio fortasse plus soli publici inventurum fuisse Caesarem quod cum lucro venderet, quam privati quod cum sumptu emere deberet. Quantum soli privati semper fuerit coemendum cum pomerium proferretur, quid soli publici, si quid eiusmodi in eo loco adesset, fuerit vendendum vel retinendum, id omnino pendebat ex condicionibus quae in singulis occasionibus numquam eadem esse potuerunt, et in ea re valere debebat arbitrium eius, cui hoc ius datum erat ut pomerium proferret; huic utique maxima libertas concessa fuerit necesse est qua pro republica statueret et ageret, neque dubitari potest quin eo iure, quo pomerium alicui proferre liceret, etiam huius rei potestas semper fuerit comprehensa, qua non solum quam maxime ei opus erat ut de ductu novi pomerii libere et recte decernere posset, sed etiam ut sumptus publicos quantum fieri posset aut compensaret aut levaret saltem aliquo lucro. Singula

---

1) Sic Caesar, cum Campum Martium intra pomerium redigere velle diceretur simul eum Campum coaedificari voluisse dicebatur, Cic. Att. 13. 33a. 1. — 2) Plin 36. 108: „solum tantum foro instruendo HS millies Caesar dictator emit”; Suet. Caes. 26: „area fori super HS millies constitit”. Pars huius pecuniae quam Caesar a. 55 procuratoribus suis Ciceroni et Oppio tradiderat, quam in eam rem consumerent, fuit HS sexcenties, Cic. Att. 4. 16. 8. — 3) Cic. Att. 13. 20. 1; 13. 33a. 1; 13. 35. 1.

persequi non possumus. Novimus Caesarem a. 45 multa loca publica, quin etiam quae divini iuris fuissent, vendidisse¹⁾; etiam eo anno, quo Sulla primum consul creatus est (a. 89), magna loca publica in circuitu Capitolii sita publice venierunt²⁾; haec negotia aliquo modo cohaesisse cum prolationibus pomerii ab illis viris institutis, cum de altero, anni 89 a. C. (quamvis dissentiat Iordan 1.1 pag. 323) certe sit negandum, tum de altero parum constat; sed tamen potestas, qua Caesar a. 45 usus est cum illa loca venderet, eadem fuerit necesse est eis qui pomerium proferrent. Quod supra (Mnemos. 25 pag. 376) mirati sumus, eam rem tanti visam esse Romanis, ut ei locus sit attributus in illo SenCto sive lex fuerit de imp. Vespas., id ab una parte saltem, quantum pertinet ad rei gravitatem et magnam potentiam cum ea coniunctam, in medio nunc relicta eius utilitate, satis videtur esse explicatum. Quod Vespasianus hoc caput inseri voluit in eam legem, qua condiciones suas tulit senatui (Mnemos. 25 pag. 376 adn. 1), tum certe mirum non amplius videbitur, ubi demonstratum erit, rem, cuius arbitrium perpetuum penes se esse vellet, talem fuisse, quae facile, si in senatu eius mentio fieret, posset excitare invidiam propter suam gravitatem, discordiam propter discrepantiam commodorum privatorum ex se pendentium, reprehensionem propter magnos sumptus publicos inde orituros. Atqui haec omnia cadere apparuit in pomerii prolationem. Quae res, etiamsi sumptus in eam faciendos fisco Caesaris magis quam aerario Populi Romani graves futuros fuisse verisimile est, tamen iure ad senatum pertinebat, quia ex vetere instituto sine lege de ea non poterat transigi; facto autem senatoribus hanc ob causam inprimis eam magni momenti fuisse crediderim, quod commoda privata, quae in ea agerentur, ipsis haud parum cordi essent et aliqua ex parte fortasse ad ipsos pertinerent; sive quod inter ipsos essent possessores locorum quae publicanda essent, sive quod aliorum lucris ipsi haud faverent. Itaque satis demonstratum esse videtur, Vespasiano bonam causam fuisse cur intellegeret, si pomerii prolatandi potestatem liberam sine ulla molestia habere vellet, curandum sibi esse ut eam statim ab initio

---

1) Dio 43. 47. 4. — 2) Oros. 5. 18. 27; App. Mithrad. 22.

sibi compararet, tum cum nihil non a senatu impetrare posset propter metum armorum suorum. Ab altera parte vero id ipsum, quod constat Vespasianum tantum momenti huic rei attribuisse, quippe quod alio modo non possit explicari, probat recte a nobis esse iudicatum de necessitate et de gravitate negotiorum, quae conficienda essent eis qui pomerium essent prolaturi.

Praeter ea autem quae pertinebant ad comparanda loca, ratio nobis habenda est operae quam in ipso pomerio constituendo collocare debuerit is qui huic rei erat praefectus. Ea opera quantum ad ipsum locum semel electum attinebat, exilis sane fuit; cum locus liber et vacuus esset deberet, nulla re opus erat quam ut destrueretur quidquid in eo aedificatum fuerat, ut ipse, vacuus redditus, complanaretur, denique ut termini in eo ponerentur; ita idoneus erat qui inauguraretur. Verum gravissima etiam erat condicio cui is locus satisfacere deberet, siquidem futurum esset ut pomerio esset idoneus; debebat enim quodammodo munitus esse aedificiis; finis urbis constitui debebat non ita ut locus signaretur tantummodo et ubi finis futurus esset indicaretur, sed ut statim clausus esset ordine continenti aedificiorum. Huic rei igitur ab initio provideri oportebat. Ad id autem quo opus erat, duobus modis perveniri poterat; his modis ita uti poterat is qui rei praeerat, ut pro re nata nunc alteri plus daret, nunc alteri, sed prorsus carere neutro poterat; alter consistebat in iusta electione loci, quae ita facienda erat ut novum pomerium quantum fieri posset tangeret aedificia aliqua, magna praesertim, adhuc extra pomerium sita, quae iam aderant, alter vero consistebat in exstruktionem novorum aedificiorum, quae ita collocanda essent ut ipsa munirent novum pomerium; utrumque modus semper in singulis partibus adhibebatur, quod efficiebatur unum et idem erat. Si fors ferebat ut extra vetus pomerium adesset hic illic aliquod aedificium valde amplum, veluti theatrum, porticus, thermae, Aedes sacra, opus arcuatum aquaeductus, quod ipsa collocatione sua valde aptum esset quod, sive intra pomerium nunc redactum, sive extra id relictum (id enim varie fieri debebat, pro situ cuiusque aedificii et secundum directionem parietis in quo eius introitus pateret), adhiberetur tamquam meta aliqua versus quam flecteretur ductus novi finis, iam multum profecerat is qui rem

gerebat; pomerium tum ita ducendum erat, ut iuxta unum parietem illius aedificii, et eum quidem in quo introitus non esset, curreret. Inprimis si huiusmodi aedificium situm erat in angulo, quem via aliqua magna et valde frequentata factura erat cum novo pomerio, id ei esse poterat pro termino aliquo valde utili, quamquam vix minor erat utilitas eiusmodi aedificii, si in medio intervallo viarum erat situm¹⁾. Praeterea vero nova aedificia publica hic illic poterant extrui in aptis locis. Quod etiamsi non ita est interpretandum, quasi putem umquam pomerii constituendi gratia esse publice aedificatum a viris huic rei praefectis, tamen satis constat, nullam occasionem ad aedificandum magis aptam fuisse quam eam qua pomerium prolaretur, cum loca quasi ultro se offerrent, cumque quod ageretur, ut ab illa parte finis urbis in meliorem statum redigeretur, non melius posset perfici quam ita, si is finis ornaretur novis et pulcris aedificiis; neque minus constat, prolationes pomerii nonnullas certe coniunctas fuisse cum magnis aedificationibus publicis, et eos qui de pomerio proferendo consilia inierint, vulgo simul ad nova aedificia construenda animum advertisse²⁾. Huiusmodi consilia igitur si suscepta erant ab eo qui pomerium proferebat, etiam ad illa exigendus erat locus qui pomerio destinaretur, et ita quoque multum profici poterat iusta electione loci. In intervallis autem quae manebant, ultro apparebat quomodo ducendus esset finis urbis; in his ita inseri poterat ordo arearum, privatorum domiciliis destinatarum, ut his quoque pro ea parte muniretur pomerium; nisi forte iam hic illic aderant quae servari possent quod apte sita essent. Ad ea, quatenus futurum erat ut versus urbem spectarent, et ut a postica parte

---

1) Exemplum magni aedificii, quo, cum id iamdudum adesset et satis longe extra vetus pomerium situm esset, hoc modo uti sint Romani in prolato pomerio, tamquam meta aliqua versus quam ducerent pomerium, cernitur in Castris Praetoriis; ad ea imperator Claudius (ut probat lapis pomerii, nomine eius inscriptus, qui haud longe ab eis repertus est) pomerium suum direxit, et ita quidem ut ea intra pomerium reciperet. Castra *intra* pomerium fuisse, colligi potest ex eorum directione (Mnemos. 21. 1898 pag. 425) et e verbis Plinii 8. 67: "... *ad extrema vero tectorum cum castris praetoriis* ...". Castra claudebant fere totum intervallum quod erat inter duas vias duasque portas. — De aliis exemplis infra etiam agendum erit. — 2) Consilia Caesaris de renovando fine urbis a parte Campi Martii, cohaerebant cum magnis aedificationibus ab eodem mente susceptis, cfr. Cic. Att. 4. 16. 8; 13. 33a. 1.

sua finirentur pomerio, curandum erat ut a fronte facile perveniri posset per tramitem transversum in urbe; quatenus in angulo plateae alicuius extra urbem ducentis, et novi pomerii, sita erant, debebant in eam plateam spectare, et a dextro vel sinistro latere pomerio finiri. Haec aedificia cum deberent a privatis extrui, iam statim areas illas privatis tradi oportebat, neque mora dari poterat his possessoribus quin cito aedificarent, cum inauguratio pomerii instaret ¹⁾. Sed saepe accidisse verisimile est, ut exstruktionem novorum domiciliorum non per totum ductum novi pomerii opus esset, quod iam vetera adessent, quorum situi accommodari posset ductus pomerii; eo magis, quod ordines aedificiorum continentium inprimis iuxta magnas vias extra vetus pomerium iamdudum extiterant plerumque, antequam fiebat prolatio. Quaedam res sunt quarum inprimis ratio habenda nobis est; prima, quod pomerium ita collocare prorsus liberum erat ei qui rem agebat, quemadmodum maxime ex re esse et praesenti aedificiorum statui convenire videbatur; nihil erat cur vitaret anfractus et angulos crebros, ambages, cursus et recursus, etiam maxime inopinatos vel inaequales; non ad pomerium enim accommodabatur finis urbis, sed ad hunc illud aptabatur. Quod dico, verum esse, nulla re melius probatur quam situ terminorum nonnullorum in locis repertorum. Deinde vero, non utique necessarium erat ut novo pomerio includerentur omnia aedificia urbi continentia; quaedam extra relinqui poterant, si res eo ferebat, nam ne privati in eis habitantes ullum damnum inde caperent, in iure satis cautum erat formula illa „*in urbe* (i. e. intra pomerium) *propiusve urbem mille passus, ubi continente habitabitur*” ²⁾. Denique, continuum non erat pomerium, sed quoties et ubicumque res ferebat, poterat intercapedines in se recipere, quae exitum et aditum iustum praebarent. Nihil pomerio occludebatur, quod patere conducere privatis sive ideo quod eo loco commeare iamdudum consuessent, sive quod ibi brevi et directo tramite posset ad aliquem locum suburbanum frequentatum perveniri. Eiusmodi loca utique patere sinebat is qui pomerium proferebat, neque

---

1) Exemplum diei ob alias causas constitutae possessoribus tarde aedificantibus a Vespasiano, praebet Suet. Vespas. 9. — 2) De hac formula infra agemus.

ad id efficiendum alia re ei opus erat quam ut portam ibi constituendam curaret. Quanta in ea re fuerit libertas eis qui pomerium profferrent, ostendit ingens multitudo portarum quae fuerunt in urbe cum censores essent Vespasianus et Titus; is numerus, triginta septem, quamvis sit magnus (in muro Aureliani fuere undeviginti non amplius certe), cum praesertim, ut infra apparebit, multae earum essent ab una eademque parte urbis (a parte Campi Martii scil.), tamen nihil habet quod fidem superet, modo teneamus quod dixi, maximam in portis constituendis fuisse libertatem eis qui profferrent pomerium.

Pomerium igitur cum hoc modo ab interiore parte esset munitum aedificiis publicis et posticis domiciliorum parietibus, ne ab altera parte quidem erat ita apertum ut ad clam intrandum invitaret. Ab ea parte quoque provisum erat ne viae in pomerium incurrerent ullae, quae non suas portas ibi haberent. Praeterea autem, nisi forte etiam ab aliqua parte privatorum domicilia in ordinibus posita iam ultra novum pomerium exstabant, ibi quoque sine ullo intervallo ad pomerium pertinebant possessiones suburbanae, maceriis et muris satis munitae, veluti agelli, oleraria, horti, praedia, villae. Quam maxime affirmare licet, pomerium a neutra parte (nedum ab utraque) iuxta se habuisse viam urbem circumdantem; id, si admissum esset, sane irritam reddidisset eius sanctionem, neque solum pomerii, sed etiam portarum urbis novarum, omnem sustulisset utilitatem, quia tum certe fieri non potuisset quin vulgo transiretur¹⁾. —

---

1) Quod veteres tradunt, moenia urbis finivisse urbem, et fuisse ipsum pomerium, id cuiusmodi fuerit hac ratione perspicitur. Livius tradit: *in urbis incremento semper, quantum moenia processura essent, tantum terminos pomerii prolatos esse*". Plinius, cum dicit sub Vespasiano censore remensum esse tractum pomerii, tradit: *„moenia urbis collegisse ambitu ... passuum mille tot"*. Cicero dicit, pontifices *„diligentius religione quam ipsis moenibus"* cinctam tenere urbem. Quodsi (praeter portas pomerii) fuissent intervalla inter extrema aedificia, moenia urbis certam mensuram efficere non potuissent. Si via circumdedisset urbem, in quam spectarent et aperirentur domicilia extrema, moenia urbis non ad ipsum pomerium procedere dici possent. Itaque haec *moenia urbis* parietes aedificiorum publicorum et domiciliorum privatorum fuerint necesse est, qui casset a postica parte, continuo ordine iuncti, clausi. — Hac ratione igitur clarum fit, quid sit *„moenibus urbem saepire"* (Cic. pro Sest. 41. 91), *„legatos hostium recipere moenibus"* (Sall. Iug. 28. 2), *„intra moenia"* (Cic. Catil. 2. 1. 1; Sall. Catil. 52 § 25 et 35), alia huiusmodi, praesertim si eae locutiones referuntur ad urbem muro carentem.

Ad quaestionem vero aliquam quae oritur ex loco Ciceronis supra laudato (Mnemos. 25 pag. 376), hoc loco fortasse apte responderi potest; cum Cicero dicat, pontifices *diligenter urbem religione cingere*, cum vero per se non valde clarum sit, qua in re ea diligentia pontificum se ostenderit, licet fortasse conicere, sacerdotibus vel eorum administris interdum fuisse adeundum eum locum vacuum qui pro pomerio esset, inspicienda domicilia confinia, num haberent ab ea parte parietem bene clausum neque ita perforatum ut exitus in pomerium oreretur, observandum num forte accidisset ut area aliqua vacuefacta esset incendio aut ruina, curandum ne possessores ibi damnum reparare cessarent; curam pomerii enim a magistratibus ad sacerdotes tum ipsum transtulerat respublica, cum eum locum templum fieri iussisset, quamquam ipsa etiam vindicabat eius violationem; verisimile est, eos qui a sacerdotibus ei rei praepositi essent, potuisse multam petere apud magistratum a privatis qui in ius pomerii deliquissent; inopia testimoniorum qua laboramus, quamvis efficiat ut de his rebus quaerentes nihil subsidii habeamus in locis laudandis, tamen simul nos patitur coniectura rem ita explere ut necessarium esse videtur.

Ego, hac copia usus, coniectandi licentiae multum dedisse videar forsitan cuiquam, neque me fugit, quam parum soleant ad persuadendum valere coniecturae. In urbibus antiquis, Romae saltem, id moris fuisse et publice fuisse praescriptum, ut aedificia extrema urbis (vel ut potius dicam, quae urbis fini iuste constituto adiacerent) ita semper construerentur, ut muros posticos haberent èt ab urbe aversos èt clausos, id, quamquam non magis ex litteris et monumentis antiquis potest refutari quam directe probari, tamen fortasse, quia a nostris moribus alienum sit et novum videatur, nimis magnum duxerit quispiam quam quod coniectando possit probari. — Monere velim, multum ab eo quod in tali re mirum et minus verisimile inesse videri possit, ultro dissolvi, si reputetur, eum morem, si viguit, tum ortum et confirmatum esse debere, cum etiam murus esset circum urbem; murum enim, cum esset sanctus et ἄβατος, ultro privatos cogere debuisse ut sua sponte domicilia ei confinia ab eo aversa ponerent, cum praesertim locus vacuus, qui inter murum urbis et domicilia erat, non minus

esset prohibitus quam murus; id autem ut a privatis rite observaretur, sacerdotibus curandum fuisse commissum; itaque cum pomerium proferretur, nihil aliud esse institutum, quam ut in novis partibus urbis muro carentibus idem observare pergerent privati, quod antea iamdudum factum erat, et etiam fieri solebat intra partes muri nondum profanatas. Coniecturam autem, hac ratione ab eo quod fictum aut nimis quaesitum videri possit liberatam, prorsus necessariam esse, satis mihi videor probavisse. Ea reiecta nihil proficitur, nam fundamenta quibus nititur non una possunt loco moveri. Constat, eis locis ubi murus urbem non amplius clauderet, constitutum fuisse circum urbem Romam locum publicum, locum denique qui, ubi muro careret, esset vacuus. In hac re, non in coniectura mea, consistit quidcumque mirum et a nostra consuetudine alienum in sententiis a me propositis inest; factum, quod neque ratione, neque dubitatione ulla, potest dilui, ita accipiendum est quemadmodum id se offert nobis. Accedit, quod novimus, summum momentum tributum esse a Romanis huic loco vacuo, diligentem ab eis operam esse navatam ut adesset, ut in tempore proferretur, ut in iusto loco esset; potestatem vero eius loci constituendi ad summam pertinuisse rempublicam. Haec omnia ex coniectura mea nequaquam pendent, sed immota per se stant. Itaque utrum malit, haec facta nuda et valde molesta sine explicatione relinquere, nulla ratione habita eius quod in eis absurdi inest si consuetudines nostras, et aedificandi rationes quae hodie observantur in prolatandis oppidis, cum eis coniungere conemur, an mecum velit ex eis deducere quod novum quidem, sed minime incredibile est, ab antiquis observatum esse ut fines aperti urbium clauderentur partibus posticis domiciliorum, neve aditus ad domicilia extrema paterent nisi in urbe, id cuique videndum.

VII. Ut saepe dixi, testimoniorum inopia qua versamur tam magna est, ut in multis partibus contenti esse debeamus rationem universam constituisse, nihil gravati quod singula persequi non possimus. Indicia rara et sparsa quae habemus ad cursum pomerii pertinentia, infra colligere conabor. Unam quaestionem tamen h. l. etiam tangere velim, de qua vix quidquam aliud quam eam esse, vix quid verisimile, nedum quid verum sit,

dicere licet. Si quaeritur, fueritne umquam (ante Aurelianum) ultra Tiberim prolatum pomerium, ego certe id negare malim. Utique, si credamus pomerium trans Tiberim fuisse constitutum, non longius ibi id provectum esse statuere debeamus, quam murum et pomerium postea ab Aureliano condita; eum enim de pomerio multum dempsisse credibile non est. Ab altera parte, loca in quibus aetate imperatorum trans Tiberim habitatum sit, aliquanto longius pertinuisse quam pomerium et murum Aureliani, verisimile videtur; haec loca autem nisi tota pomerio inclusa esse credere licet, verisimilius videtur pomerium ab ea parte omnino non fuisse. — Nostrae rationi aptius est, suspicari pomerium nullum fuisse trans Tiberim. Loca Tiberi proxima vix umquam tam dense et continuo domiciliis occupata fuisse crediderim, ut eo modo, quem describere conatus sum, pomerium ibi claudi potuisset secundum eum tractum, quem sub Aureliano pomerium ibi habuisse novimus. Ab ea parte urbs vix melius muniri et claudi potuit quam ipso flumine cum pontibus ¹⁾. Obiecerit quispiam fortasse, haec loca tamen in regionum urbanarum descriptionem esse recepta; partem vicorum urbanorum (Hadriani tempore XXII vicos, Constantini tempore LXXVIII) in eis fuisse; cohortem vigilum in eis fortasse stationem habuisse; itaque si pomerium ibi non fuisse suspicer, id rationi meae obesse, secundum quam pomerium fuerit verus finis urbis. Sed cum satis apud me constet, non intra pomerium (urbem) sed intra mille passus prope urbem fuisse finem regionum extremarum, hoc sufficere videtur, si conicimus loca trans Tiberim sita, ubi habitaretur, fuisse intra mille passus ab urbe. Iudaeos, qui tempore Caesaris et Augusti in ea regione habitarent, in urbe quidem fuisse et magistratuum urbanorum imperiis et iudiciis obnoxios fuisse credo, sed tamen eos extra pomerium habitare existimatos esse, credibile videtur. Pro certo tamen nihil affirmari potest.

Velimus denique, si fieri possit, quaerere, num haec ratio a nobis descripta, qua per ducentos annos fere, a Sullae dictatura ad dominationem Traiani, et ulterius, a Traiano ad tempus

1) Cum a. 43, tempore proscriptionum, praesidiis militum αἱ τε πύλαι κατείχοντο καὶ ὕσαι ἄλλαι τῆς πόλεως ἕξοδοι (App. 4, 12), etiam pontes occupati erant custodiis appositis, App. 4.22: τινὲς τῶν στρατιωτῶν αὐτὴν γέφυραν ἐτήρουν.

quo Aurelianus novum murum constituit, etiam ab eis partibus ubi urbs muro non amplius clauderetur, urbem clausam tenere conati sint Romani per „moenia urbis”, i. e. per pomerium prolatum sine muro, aedificiis munitum, portis crebris perforatum — haec ratio igitur num prorsus expleverit quod ab ea expectaverint Romani, num satisfecerit et utilem idoneamque se praestiterit. De ea re etsi pro certo disceptari nequit, tamen animadvertere libet, in ipsa ratione aliquid fuisse quod tamquam semen morbi insitum facile ad ultimum efficere posset ut pessum iret ratio. Nam ut utilitatem plene praestaret pomerium, necessarium erat ut quam proxime semper abesset ab eo fine urbis qui facto esset; prout is provehebatur, etiam pomerium aequaliter proferri oportebat; atqui quo longius in immensum circuitum crescebat urbs, eo difficilius fiebat, in eis locis semper constituere pomerium ubi maxime utile et urbi vere finiendae idoneum esse posset. Ratio quam descripsimus satis apta erat ad claudendum circuitum modicum, etiam qui satis magnus esset; sed fieri poterat ut circuitus claudendus tam amplus fieret, ut ratio deficeret, ut difficultates orerentur tantae quae non nisi ingenti labore et sumptibus nimis magnis possent vinci, et eam ob causam ne sustinendae quidem esse viderentur. Pomerium, quale fuit primo saeculo post C. n., definiebatur aedificiis quibusdam magnis, versus quae tamquam metas et terminos quosdam ductum erat: eiusmodi aedificia semper rariora fiebant, et ipsa si aderant minorem partem totius circuitus occupabant, quo longius finis procedebat; domicilia privatorum extrema in longiore semper ordine erant collocanda, intervalla quae aedificiis privatis muniri debebant cum pomerium profferretur, semper maiora fiebant. Nihilominus pomerii rationem non tamquam inutilem factam dimiserunt Romani; Traianus etiam protulit pomerium, Hadrianus lapides etiam restituendos curavit; etiam post eum pomerium servatum est. Sed Aurelianus demum a. 275 id facere instituit quo maxime opus erat, si pomerium plenam utilitatem erat recuperaturum, murum in eo denuo posuit. Per id spatium temporis quod fuit inter Traianum et Aurelianium, centum et sexaginta amplius annos, pomerium prolatum non esse videtur; iam ante Traianum non omnibus locis id perfici vel teneri potuisse videtur, ut pomerium esset proxime ab

urbis fine qui facto esset, in ipsis aedificiis extremis, quale fere fuerat sub Vespasiano; iam regio Transtiberina, si recte coniecimus in ea pomerium non fuisse, praebet exemplum vetustissimum rationis ex parte deficientis. In multis rebus publicis pomerium etiam utilitatem magnam praestitisse verisimile est, alioquin certe servatum non esset. Sed erant quaedam, partim in iure, partim in rebus gerendis, quae efflagitarent ut usurparetur finis urbis de quo dubitari non posset, qui non nimis differret a fine urbis qui facto esset; ad has res satis aptum se praebere tum non amplius potuit pomerium, cum multis locis denuo exsuperaretur aedificiis continentibus neque satis longe iam proferretur. Ad hanc differentiam, post tempora Vespasiani incrementem, quae alibi erat, alibi esse coeperat, inter pomerium et finem urbis qui facto esset, referre velim quod scriptores iuris periti, cum definiant vocabula *urbs*, *urbanus*, a pomerii mentione sedulo abinentes, ad finem facto existentem (aedificia continentia) semper provocant. Inter res in quibus deficeret pomerium, inprimis fuisse verisimile est interpretationem legum et condicionum, quae impositae essent publicanis vectigalia urbana exigentibus ab eis qui merces vectigali obnoxias in urbem portarent; publicanis, si *ad portas pomerii* stationes habere debebant, eo maius oriebatur damnum, quo longius hae portae ab extremis aedificiis urbis distabant; at, si etiam in aedificiis extremis publicani stationes suas collocabant, periculum impendebat privatis ne ab eisdem mercibus bis vectigal exigeretur. Inde oriebantur controversiae et publicanorum querellae; quibus aurem surdam non praebant ei quibus cordi erat ut pretia vectigalium quam maxima essent. Primum, quantum novimus, M. Aurelius, deinde M. Commodus, huic rei providendum esse intellexerunt. Ratio poscebat ut pomerium proferretur et novae portae urbis fierent; sed cum id fieri non placeret, novi termini, ad hanc controversiam finiendam solum facti, circum urbem in ora extrema aedificiorum hic illic positi sunt, ibi scilicet, ubi nimis longe a fine urbis qui facto esset tum distarent portae pomerii. Novimus ex. gr. id ita se habuisse in via Flaminia et in via Salaria¹⁾. Hi termini igitur pro parte,

1) Jordan Top. 1. 1. pag. 336: „Wir kennen drei Grenzsteine einer um die Stadt

et ad eam rem solam quam diximus, successerunt in locum terminorum pomerii; eorum constitutio facta est ad vicem prolationis pomerii in praesentia dilatae; quae terminis inscribebantur, hoc consilium satis declarabant: „(M. Aurelius et M. Commodus) *hos lapides constitui iusserunt propter controversias, quae inter mercatores et mancipēs ortae erant, ut finem demonstrarent vectigali foricularii et ansarii promercalium, secundum veterem legem semel dumtaxat exigundo*“²⁾).

G. De quaestionibus nonnullis ad historiam pomerii pertinentibus.

I. De vero fine urbis. In iure publico antiquo semper opus fuit fine certo, aut ut ita dicam fine *vero*, urbis, iuste constituto, qui non solum conspicuus esset, sed etiam urbem clauderet et ipse claudi posset per custodias ad portas appositas. Verum hoc fine iuste constituto non ita tamen se impediri patiebantur veteres, ut omnium rerum urbanarum finem in eo constituerent. Multa suadebant, ne hoc fieret. Erant primum actiones publicae haud paucae, quae extra eum finem gerendae essent; sic senatus interdum ibi haberetur necesse erat, veluti ut aditus ad eum esset sive legatis ab hoste missis, sive magistratibus propriis e bello ad urbem reversis; interdum cum populo ibi erat agendum, comitiis centuriatis; praeterea erant ibi multa loca et aedificia publica, quo multis occasionibus, sive religionis et dierum festorum causa, sive ad rempublicam gerendam, se conferre solebat multitudo urbana. Haec omnia non aliter agi oportebat, ac si intra urbem facta essent; exigebant igitur ut etiam extra urbem se extenderent potestas et officium magistratuum urbanorum et omnis administratio urbana. Deinde aliud accedebat; fieri semper poterat ut etiam extra eum verum finem urbis a privatis habitaretur, non solum in habitationibus dispersis et rusticis quae vere extra urbem esse putari possent, sed in aedificiis iam urbis instar continentibus et ordine continuo cum urbe cohaerentibus; ordines domiciliorum urbi continentes

---

Rom gezogenen Octroilinie von Kaiser Marcus und seinem Sohn: einer ist vor Porta del Popolo, einer an der via Salaria, der dritte bei S. Maria maggiore, gefunden“. Tertium lapidem olim loco suo motum esse, verisimile est. — 2) C. I. L. 6. 1. 1016.

imprimis facile existebant iuxta magnas vias extra urbem, quae ad aedificandum maxime invitabant, apertis etiam relictis agris interiacentibus. Id cum fieret, finis urbis qui facto esset, pro-
 vectus erat ultra finem urbi iuste constitutum. Praeterea erant villae, horti, praedia, quae iam non per se starent, sed essent urbi iuncta per illos ordines domiciliorum. Privati autem qui ibi habitabant, ut eiusdem iuris eorundemque commodorum publicorum participes essent aequum videbatur, atque ei qui habitarent in urbe: ad eos etiam se extendere debebat ius urbis, neque tamen tolli debebat finis urbis qui claudi posset. Eum nodum ita dissolverunt Romani, ut melius fieri non posset. In omnibus iussis publicis enim, quae ad administrationem reipublicae, ad potestatem magistratuum urbanorum, ad iura privatorum pertinebant, si mentio facienda erat urbis tamquam loci intra quem aliquid fieri vel aliquod iussum valere deberet, huic vocabulo, si res id exigere videbatur, id addiderunt quo is finis iuste constitutus ultro, quantum ad eam rem pertinebat, tolleretur, et spatii urbi confinis, quantum satis esset, ad urbem adderetur. Quod addebant ad vocabulum „urbem” continebatur hac formula: „*propiusve urbem mille passus*”. Id addebatur (ut exempla aliquot valde trita afferam) in iussis publicis quae erant de iure provocandi, de potestate aedilium, et magistratuum auxilio his appositorum, et tribunorum plebis, et praetorum; de ordinatione iudiciorum legitimorum; de rebus quibusdam quibus privatis interdictum erat ad tuendam libertatem et facilitatem commeatus; de locis ubi deos peregrinos colere prohibitum esset; de viis tuendis; in multis aliis iussis et edictis ad privatos pertinentibus ¹⁾).

---

1) De provocatione: Liv. 3. 20. 7 „*neque enim provocationem esse longius ab urbe mille passuum*”. De potestate aedilium, vid. lex Iulia munic. lin. 20 et 26 et 28; de potestate IV virorum et II virorum viis purgandis: lex Iulia munic. lin. 50 et 68; de potestate tribunorum plebis: Liv. 3. 20. 7 et cfr. quae scripsimus Mnemos. 23. 1895 pag. 75—78; de potestate praetoris iudicisve quaestionis vid. Collat. 1. 8. 1, ex lege Cornelia de sicariis: „*is praetor iudexve quaestionis, cui sorte obvenit quaestio de sicariis eius, quod in urbe Roma propiusve mille passus factum sit*”. De iudiciis legitimis vid. Cai. Instit. 4. 104 et 105: „*legitima sunt iudicia, quae in urbe Roma vel intra primum urbis miliarium ... accipiuntur*”. Exempla interdictorum ad commeatum pertinentium: Liv. 34. 1. 3 „*tulerat C. Oppius tr. pl. (a. 215) ... ne iuncto vehiculo in urbe oppidove aut propius inde mille passus, nisi sacrorum causa,*

In considerata ratione huius formulae, qua res urbanae, ad quas adhiberetur, ultra finem urbis iuste constitutum provehebantur, cavendum est a duobus erroribus. Primum eius origo nequaquam est repetenda ex magno illo et celeri incremento urbis Romae et numeri in urbe habitantium, quod factum est fere ab exeunte altero saeculo ante C. n., quasi tum demum, cum propter hoc incrementum inopinatum necessitatem senserint Romani amplificandi circuitus intra quem valitura essent potestates magistratuum urbanorum et iura quae incolis constituta essent, haec ratio inventa sit. Eiusmodi necessitatem certe tum sentire debuerunt Romani, et aliquid fecerint necesse est quo ei subvenirent; sed ad alia auxilia tum se verterunt, et hanc ipsam ob causam quidem id fecerint necesse est, quod illa formula non amplius sufficeret necessitati et novo statui rerum. Formula de qua agimus non pertinet ad statum rerum aliquem qui proprius fuerit urbi Romae, quale fuit illud magnum incrementum saeculi primi a. C. et proximi; non magis pertinet ad rem aliquam quae, cum initio nondum adesset neque potuisset praevideri, Romae aliquando initium ceperit; immo pertinet ad universam rationem oppidorum antiquorum, ad statum oppidorum usitatum etiam qui nullis rebus extraordinariis aut incrementis subitariis turbatus esset. In rebus Romanis enim ea formula iam legitur in lege Oppia et aliis iussis publicis valde antiquis, id probat eam multo antiquiorem esse quam illud incrementum, et revera ab eo tempore in usu fuisse, cum primum Servius muro aedificato verum finem urbi constituisset. In lege Oppia autem et in capite quodam legis Iuliae Genetivae formula etiam applicatur ad municipia et colonias

---

vehetur"; cf. lex Iulia munic. lin. 56 et 66. — Interdictum de Iside colenda a. 21, Dio 54.6.6: τὰ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ... ἀνέστειλεν, ἀπειπὼν μηδένα μηδ' ἐν τῇ προστασίῳ αὐτῇ ἐν τῷ ὀγδοῦ ἡμισταδίου ποιεῖν. Eisdem fere verbis Dio hanc formulam etiam refert in alia re, 51.19.6. — Exempla aliorum interdictorum: Liv. 43.11, a. 170, *praetori mandatum ut edicto senatores omnes ex tota Italia ... Romam revocaret; qui Romae essent, ne quis ultra mille passuum ab Roma abesset*"; Val. Max. 2.4.2: *atque etiam SenCto cautum est ne quis in urbe propiusve passus mille subsellia posuisse sedensve ludos spectare velit*". — In coloniis eandem consuetudinem servatam esse probat exemplum legis Iul. Genet. c. 91: *quicumque decurio ... huius coloniae domicilium in ea colonia oppido propiusve id oppidum passus mille non habebit ...*".

Romanas; id probat eam minime urbi Romae soli, nedum rebus extra ordinem ibi gestis, accommodatam esse. Hac formula ubique usi sunt Romani, ubi urbs aliqua inclusa erat in finem aliquem iuste constitutum; talis finis teneri non poterat, nisi simul occasione data evitandi et laxandi eius rigoris per hoc additamentum. — Magnum incrementum urbis, quod initium cepit ante Sullam, cum novum esset et inopinatum, cum turbaret eum statum rerum cui idoneus adhuc fuerat finis semel urbi constitutus, per formulam illam amplificatus, non potuit non aliis subsidiis egere; tum ipse verus finis urbis, pomerium, proferri coeptus est, et cum eo simul provehebatur finis mille passuum; quod Romani semper habuerunt, quo laxarent rigorem finis urbis iuste constituti, argumento esse non debet, ipsum hunc finem numquam ab eis prolatus esse, vel prolacione eius opus non fuisse.

Alterum a quo cavendum est, hoc est, ne credamus, per formulam illam constitutum fuisse novum finem urbis certum et conspicuum. In hunc errorem inciderunt, qui putarent, eum novum finem fuisse signatum et conspicuum factum per illos lapides milliarios, et primos quidem ab urbe, qui in omnibus viis circum urbem erant collocati. Consentaneum quidem est, quamdiu finis urbis iustus fuerit in muro, etiam finem mille passuum incidisse in illos primos lapides, quippe qui mille passus a muro essent in omnibus viis. Sed nihil est cur id semper ita se habere debuisse dicamus. Ratio illius formulae non erat haec, ut novus finis certus constitueretur urbi, eo opus minime erat; eius vis, ut ita dicam, erat negativa tantum, ut quoties opus erat tolleretur finis ad quem adhiberetur, nequaquam erat ut nos dicimus positiva, quae novum finem poneret. Quam longe porrigerentur illi mille passus, certe numquam dimensi sunt Romani, neque ea re opus erat. Nam quantum pertinebat ad potestates et imperia magistratuum urbanorum, sufficebat quod per illam formulam nacti erant Romani, ut eae potestates valerent in omnibus actionibus, quae gererentur quidem in locis suburbanis, sed quae omnium consensu vere essent urbanae; quantum ad homines pertinebat, aderat finis omnibus notus et ante oculos positus, ad quem in rebus gerendis satis omnia exigi possent, cum ageretur de iure incolarum, finis urbis scilicet qui facto semper esset. Is finis solebat a

Romanis indicari vocabulo „aedificia continentia” qua in re animadvertendum est, ad vocabulum *continentia* non esse intellegendum *inter se*, sed *urbi*, i. e. *portis urbis* ¹⁾. Saepe ipsa formula continebat additamentum quo ad hunc finem provocabatur; saepe etiam id, si abest, intellegendum est; si fine opus erat, quantum ad ius accolarum pertinebat, omnino numquam opus erat exquirere finem mille passuum, quia is finis urbis qui facto esset valebat ²⁾.

Vocabulum „intra aedificia continentia”, si excipiuntur actiones

1) Loci quidam, ubi auctores ad evitandam ambiguitatem addunt „urbi” vel „urbis”, idonei sunt qui etiam de reliquis locis ubi nihil additur disceptent. Dig. 50. 16. 139: „aedificia Romae fieri etiam ea videntur, quae in *continentibus Romae* aedificiis fiant;” cfr. § 147 et § 173. Etiam horti suburbani putabantur esse in urbe, modo *urbi iuncti* essent, ut ait Paullus Dig. 33. 9. 4. 5. — 2) Lex Iulia munic. lin. 20, ubi de viis tuendis agitur, ita formulam anget: „*quae viae in urbem Romam propiusve urbem Romam passus mille ubi continente habitabitur, sunt erunt*”. Eadem lex lin. 56 ad breviorum formam reducit formulam, his solis vocabulis servatis: „*quae viae in urbem Romam sunt erunt intra ea loca, ubi continenti habitabitur*”, omissis ipsis mille passibus. Res, eo loco scriptae, ostendunt, etiam in capite legis Oppiae (pag. 23 adn. 1) intellegenda esse illa vocabula; sane lex noluit interdiciere quominus vehiculo veheretur in locis ubi domicilia non essent. — Si comparamus edictum anni 170, Liv. 43. 11 (pag. 23 adn. 1) cum lege edita in Dig. 50. 16. 173: „*qui extra continentia urbis est, abest, ceterum usque ad continentia non abesse videbitur*”, apparet in eo edicto etiam finem ulteriorem esse in fine aedificiorum continentium. — Ne id quidem quod de iudiciis legitimis a Caio traditur (pag. 23 adn. 1), efficere potuit ut finis umquam deberet exquiri; quod is dicit „*intra et extra primum urbis miliarium*”, id etiam idem valet quod „*intra vel extra aedificia continentia*”, quae formula a ceteris iurisperitis iam ipsius tempore praeferebatur; in eam sententiam id diserte interpretatus est Aemilius Macer. — Peculiaris est ratio „*II virorum viis extra propiusve urbem Romam passus mille purgandis*” (leg. Iul. munic. lin. 50 et 69). Hos magistratus Augustus abolevit ante a. 13 a. C. (Dio 54. 26. 7), sive, ut Mommsen (St. 2 pag. 604) ostendit, a. 20 a. C. Vocabula „*extra propiusve urbem*”, quae per se spectata ambigua sunt, hic non pertinent ad totam Italiam, sed ad loca suburbana solum (Mommsen ibid. adn. 2); valent idem quod „*extra urbem, usque ad mille passus ab urbe*”. In hac formula quoque *urbs* est locus non *muro* sed *pomerio* finitus; non repugnat quod Dio (54. 26. 7) hos magistratus nominat: τοὺς δύο τοὺς τὰς ἑξὲς τοῦ τεύχους ὁδοὺς ἐγγειρίζομένους, nam apud auctores Graecos *τείχος* vulgo pro pomerio usurpari nemo nescit (vid infra). Tamen in hac formula etiam „*finis mille passuum*” nihil aliud est quam „*finis aedificiorum extremorum*”. Scilicet tum cum hi magistratus instituerentur, quod aut a. 45 a. C. aut antea factum est, pomerium quod tum erat non assequebatur aedificia extrema. Quod hos magistratus abolevit Augustus a. 20, num referri possit ad consilium pomerii proferendi ab eo susceptum, incertum est; sed constat, si semper pomerium fuisset in extremis urbis, numquam fieri potuisse ut hoc officium viarum purgandarum intra aedificia extrema, hac ratione in duas partes (in urbe, et extra urbem) divisum, ad diversos magistratus deferretur.

publicae in locis suburbanis gerendae, prorsus idem valet quod formula nostra „propiusve urbem mille passus”. Hac opus fuerat, cum murus etiam clauderet urbem. Sed etiam postquam proferri coeptus est verus finis urbis, ea careri non potuit. Etiam post Vespasiani censuram, quamvis ut videtur, finis iustus tum tam longe ab omnibus partibus (excepta ut videtur ea parte quae trans Tiberim erat) esset prolatus, ut paullisper fere in unum caderet cum fine urbis qui facto erat, ius publicum eam usurpabat. Sed post id tempus alteram formulam praelatam esse videmus a scriptoribus iurisperitis, quae erat „aedificia continentia”; hanc ideo suffecisse verisimile est, quod actiones publicae tum non amplius essent quae extra pomerium geri deberent, in quibus valere deberent imperia magistratuum urbanorum et vis tribunicia. Ex omnibus apparet, finem mille passuum non fuisse finem iuste constitutum, qui aut certis signis conspicuus esse, aut metiendo exquiri deberet.

Etiam regiones XIV urbanae, ab Augusto constitutae, non indigebant finis certi et signati. Regiones extremae tam longe pertinebant, quam pertinebant ab ea parte aedificia urbi continentia; id recte ut videtur hodie a viris doctis statuitur¹⁾; cum eo fine paullatim crescere vel cum eo in loco manere poterant regiones; novus vicus quando constituendus esset, res ipsae indicabant. Sed id probat, ne propter descriptionem regionum quidem opus fuisse novo fine ampliore iuste constituto, etiamsi satis constat regiones saepe extra pomerium porrectas fuisse²⁾.

1) Cfr. Mommsen Staatsrecht 2 pag. 1034 sq. — Recte etiam se habere mihi videntur quae de hac re scripsit Iordan, Topogr. 1. 1 pag. 303—318; veluti pag. 316: „... die Annahme, die ja die nächstliegende ist, dass die äussere Grenze der Polizeidistrikte von Anfang an nur bewohnte Stadttheile einschliessen sollte ...” —

2) Minus constanter haec alicubi scripsit Iordan (Topogr. 1. 1. pag. 305 adn. 7a): „Man sollte erwarten, dass (bei den Juristen welche die Frage besprechen was unter urbanus zu verstehen sei) auch der urbs regionum XIV gedacht würde; dies geschieht aber nicht, wofür ich keine genügende Erklärung weiss”. Causa haec ipsa est, quod regiones (extremae) semper pertinebant usque ad extrema aedificia continentia; iurisperiti igitur, hoc vocabulo usi, simul nuncupabant finem urbis XIV regionum. — Mommsen vero, cum statuisset quod dixi de finibus regionum, non debebat me iudice immiscere finem illum quem primis lapidibus signatum fuisse perhibet, ad quem territoria municipiorum urbi confinium pertinuisse dicit. Si regiones Romanae extremae finiebantur aedificiis urbi continentibus, etiam inde incepterint necesse est territoria circumiacentia.

Contra nostram sententiam afferri non debet, nimis a nobis tribui illi fini urbis qui facto semper fuerit, quod de eo dubitari potuerit ubi esset, inprimis aetate imperatorum, et quod, quae aliis intra eum esse viderentur, potuerint aliis extra esse videri; idcirco igitur opus fuisse fine exteriori bene signato, ut sciretur ubi urbs esse desineret. Quod qui teneat, provocare possit ad descriptionem Urbis notissimam quae legitur apud Aristidem in Oratione 14 (pag. 346): *περὶ ἧς μὴ ὅτι εἰπεῖν κατὰ τὴν ἀξίαν ἔστιν, ἀλλ' οὐδὲ ἰδεῖν ἀξίως αὐτήν . . . , τίς γὰρ ἂν τοσάσδε ὁρῶν κορυφὰς κατειλημμένας, ἢ πεδίων νομούς ἐκπεπολισμένους, ἢ γῆν τοσόνδε εἰς μιᾶς πόλεως ὄνομα συνηγμένην, εἴτα ἀκριβῶς καταθέσσαιτο ἀπὸ ποίας τοιαύτης σκοπιᾶς; ὅπερ γὰρ ἐπὶ τῆς χιόνος Ὅμηρος ἔφη . . . τοῦτο ἄρα καὶ ἡδ' ἡ πόλις· καλύπτει μὲν ἄκρους πρῶνας, καλύπτει δὲ τὴν ἐν μέσῳ γῆν, καταβαίνει δὲ καὶ μέχρι θαλάττης . . .* His verbis igitur fretus, finem qui facto esset omnino vix ullum in urbe discerni potuisse neque fuisse dixerit aliquis, quo tempore haec scripta sint, medio altero saeculo p. C. — Verum satis habeo monuisse, hanc opinionem refutari a scriptoribus iuris peritis, quibus in magna dubitatione de vero fine urbis, id ipsum tam certum et evidens esse videatur, ubi *facto* eius finis fuerit, ut rem melius disceptari non posse censeant quam ita, ut provocent ad hunc finem (aedificia continentia) quippe quem omnes norint; itaque secundum eum definiunt vocabula *urbis* et *urbanus*; eorum sententias infra exscribam. Nos vix quidquam scimus de statu locorum suburbanorum, de aspectu quem praebuerint confinia urbis. Sed si scriptores iuris periti de fine urbis quaerentes, provocant ad evidentiam et consensum omnium, quin etiam ad loquendi consuetudinem quotidianam, nobis certe non licet dubitare, quin in rebus gerendis idoneum se praestiterit is finis qui observaretur.

Hoc loco etiam brevi agendum videtur de verbis Macri, Dig. 50. 16. 154. Aemilius Macer, qui fuit priore parte saeculi tertii post C.: „*mille passus*, ait, *non a milliaro urbis, sed a continentibus aedificiis numerandi sunt*”. Haec verba ita interpretanda sunt, ac si dictum esset: „*mille passus non usque ad lapidem milliarium primum urbis, sed usque ad continentia aedificia (extrema) pertinere putandi sunt*”. Fortasse his verbis vim

afferre alicui videar, cum ea ita interpreter, ut locum quem auctor suis verbis tamquam *initium* alicuius distantiae indicare velle videatur, tamquam eius distantiae *finem* ab eo indicatum esse dicam. Verum cum in priore parte sententiae (in vocab.: „a milliario urbis”) rem ita ab ipso auctore inversam esse constet, non solum licet nobis, sed etiam oportet, existimare, in altera parte (in vocab.: „a contin. aedif.”) idem ab eo factum esse. Vocabula enim „a milliario urbis” alio modo accipi non possunt, quam ut sint pro „ad milliarium urbis”. Nam ne egregium virum delirasse censeam, cavebo ne cum viro cl. Mommsen (Staatsr. 1 pag. 67 adn. 2) id vocabulum referam ad milliarium aureum in foro; milliarium quod dicit est certe primus lapis ab urbe. At non magis ei obtrudere licet, eum admonere voluisse lectores, ne „mille passus” haberent pro spatio inter primum et secundum lapidem sito; id quoque nimis stultum. Macer nihil aliud voluit, quam admonere ne quis, in legibus veteribus interpretandis — agebat autem de lege vicesima hereditatum —, finem urbis, et finem regionum extremarum, et finem iurisdictionis urbanae, constitueret in primis lapidibus, quippe qui iamdudum multis locis exsuperati essent aedificiis continentibus, sed ut, quod veteres leges haberent: „in urbe propiusve urbem mille passus”, acciperetur ac si esset: „usque ad aedificia continentia”, quod eo tempore a nonnullis partibus latius pateret. Itaque nihil ad eum pertinuit, unde repetendum esset *initium* distantiae mille passuum; cum *pomerii* rationem non habere solerent iurisperiti, non facile ei erat id initium clare demonstrare; ne in ea re haereret, non rectissime quidem, sed tamen minime obscure, finem distantiae tamquam eius initium tractavit, quia intellegebat initia distantiarum per se stare et per se definiri posse, fines earum vero ab alteris semper pendere; itaque dixit, id spatium, quod ad urbem esset adnumerandum, *ab externa parte* non incipere a milliario urbis, sed a fine qui facto esset. Itaque hic locus quoque, si recte eum interpretatur aliquis, probat finem mille passuum non fuisse finem iuste constitutum; Macri tempore id numquam accidere potuisse apparet, ut alicui distantia mille passuum persequenda esset, nedum ut ea alicui remetienda videretur, ultra aedificia continentia.

Iurisperiti, qui post Vespasianum fuerunt, operam dederunt, ut evitarent formulam „in urbe propiusve mille passus”, neque eius rationem habuerunt, nisi ubi aliter fieri non posset, nempe in interpretatione veterum legum et iussorum, in quibus usurpata erat. Quae de fine mille passuum adhuc affirmavimus, recte et plene se habere dici non possint, nisi etiam copiam nobis praebeant causae inveniendae, cur id factum esse dicamus. Atqui causa rei minime latet; repetenda est ex duabus rebus, quae, coniuncte et una operatae, hunc effectum procreaverint necesse est. Altera res erat in prolotionibus pomerii, quae ad ultimum effecerant ut etiam finis mille passuum longissime processisset, altera in mutationibus quae paulatim existerant in statu et condicione locorum suburbanorum. Scilicet tempore liberae reipublicae et inprimis initio aetatis imperatorum, iam multa fuerant aedificia urbana extra urbem, vel, ut cum Plinio loquar (3. 67) „*exspatiantia tecta iam multas addebant urbes*”. Haec omnia cadebant intra finem mille passuum, tum certe cum pomerium aliquoties prolatum esset; id recte se habebat, nam illa aedificia facto ad urbem pertinebant, habitationes illae, sive erant domicilia in ordine iuxta vias posita, sive villae, horti, habitationes rusticae, quippe quae iam urbi iuncta essent, recte urbi adnumerari et poterant et debebant. Spatium quod forte reliquum semper erat inter haec „aedificia continentia” et finem mille passuum, eo tempore etiam poterat negligi, quippe quod vacuum esset habitationibus; nihil nocebat quod cum pomerio simul etiam satis longe iam provectus erat finis mille passuum. Sed ea condicio rerum mutata erat post Vespasianum. In locis et campis circum urbem, a multis partibus novae extiterant aedificia, villae, habitationes, et iam permagna facta erat eorum multitudo; haec, cum satis magno intervallo ab urbe etiam separata essent, urbi adnumeranda non erant; ipsa non solum, secundum formulam iuris, „intra aedificia continentia” non erant, sed etiam in usu loquendi quotidiano non in urbe Roma, sed ruri esse et ad territoria municipiorum circumiacentium pertinere existimabantur; utrumque revera idem erat, nam formula iuris tota nitebatur usu loquendi quotidiano, ut modo dixi, et ut apparebit ex locis infra laudandis. Aedificiorum, villarum, habitationum, scilicet quae sparsa

essent neque ad urbem Romam pertinerent, a quibusdam partibus paene referta erant loca suburbana secundo saeculo post C. n.: καλύπτει μὲν, ut Aristides dicit (τὰ οἰκοδομήματα) ἄκρους πρώονας, καλύπτει δὲ τὴν ἐν μέσῳ γῆν, καταβαίνει δὲ καὶ μέχρι θαλάττης. In eo statu rerum autem non solum inutilis, sed etiam molesta et nocens facta erat formula „in urbe propiusve urbem mille passus”, scilicet eam ob causam quod pomerium tam longe processerat, ut multa iam intra mille passus caderent necesse erat, quae revera erant *extra* aedificia continentia, quae ad urbem Romam *non* numerabantur consensu omnium et usu loquendi; quae ut a territoriis circumiacentibus, quo proprie pertinebant, per formulam illam divellerentur minime ex republica erat. Id autem, nisi iam ob alias causas fieri haud placuisset, quin fieri permetteretur haec quoque causa impediabat, quod certa ratio in ea re teneri non poterat; finis iustus et certus, qui illi formulae conveniret, omnino non poterat exquiri; formula, ut supra dixi, idonea tantum erat quae *tolleret* aliquem finem, nequaquam idonea erat quae novum finem *poneret*. Cum semel constaret, res urbanas, regiones urbis extremas, finem iurisdictionis urbanae, non longius debere provehi, quam provecta semper essent aedificia continentia urbis, formula non amplius usurpari poterat, quae ea omnia erat perturbatura. Haec causa fuerit necesse est, cur diligenter in eius locum substituerint iurisperiti alteram formulam, simplicem et maxime utilem „intra aedificia continentia”.

Atqui in eo statu rerum magnam molestiam praebebat formula nostra, quoties usurpata erat in veteribus legibus et iussis. Quam molesta fuerit, cernitur in loco eo Aemilii Macri quem modo interpretatus sum. Is cur tam contorte locutus sit, nunc clarum fit, et apparet, eum vix aliter loqui potuisse. Quid? poteratne aliquis interpretari formulam ex condicione rerum quae fuerat ante Sullam, quo tempore finis mille passuum, si necesse fuisset, satis facile exquiri potuisset per primos lapides milliarios in viis? Minime poterat; ita ab urbe eiusque regionibus avulsurus erat multa, quae omnium consensu ad eam pertinebant; id ne fieret, nihilominus erat metuendum, quia olim (ante Sullam) eiusmodi interpretatio, si ea opus fuisset, potuisset usurpari et recte se habitura fuisset; eam ob

causam hanc rationem diserte condemnare operae visum est Macro. Verum poteratne igitur ad eum statum res referri, qui tum fuisset, cum eae leges (Corneliae, Iuliae, aliae) rogarentur? Id eadem difficultate prohibebatur; verum opus non erat Macro, eam rationem diserte condemnare, quomodo enim loca exquisiturus erat quisquam in quibus tum pomerium fuerat, quis metiendo inde erat capturus finem de quo agebatur? Sed enim pomerium quod ipsius tempore erat, non magis utile erat ad rem definiendam; non solum ne ab eo quidem exactam distantiam mille passuum constituere poterat quisquam, sed etiam is finis, si esset exquisitus, multa ad urbem fuisset additurus, quae minime ad eam pertinebant. Tamen formula aderat, et in iure usurpari debebat. Nihil aliud igitur reliquum erat, quam ut *per se* definiretur finis, neglecto vocabulo quod in formula ipsa inerat, q. e. *mille passus*, neglecto altero fine a quo illi mille passus essent numerandi. Id facillime fieri poterat, si res invertebatur, si distantiae illius (nam quod de distantia aliqua mentionem faciebat formula, id non poterat negari aut negligi) non finis, sed *initium ab externa parte* exquirendum esse fingebatur. Ita id initium poni poterat ubi oportebat, in „aedificiis continentibus”. Ita etiam facile admoneri poterat ne primi lapides pro fine quaesito haberentur. Ita igitur scriptorem nostrum, necessitate coactum, fecisse videmus.

Nobis autem hoc loco copia facta est explicandi, quomodo factum sit, quod iam supra tetigi, ut iurisperiti post tempora Vespasiani omnino cavere inceperint a vocabulo q. e. *pomerium* adhibendo. Hoc vocabulum pro fine urbis usurpari poterat duobus modis: aut solum, aut addita formula „propiusve mille passus”. Tertius modus non dabatur; at de duobus neuter utilis erat. Pomerium *cum* formula illa cur adhiberi non posset, modo demonstravi; ea locutio multo longius provectura erat finem urbis et eius regionum, quam oportebat; laesura erat territoria et Italiae regiones circumiacentia, omnia erat perturbatura. Pomerium *solum* tum nuncupari potuisset pro fine urbis, si revera effectum esset quod proprie oporteret, quod sub Vespasiano fere effectum (nec tamen nisi ex parte) paullisper fuerat, ut pomerium esset in ipsis extremis aedificiis urbis. Sed tempore iurisperitorum res non amplius ita se habebat. Id est quod

supra (pag. 20) indicavi, vitium, rationi pomerii innatum, effecisse, ut id tempore iurisperitorum in iure publico parum utile esset. Multo melius et simplicius assequi poterat aliquis id quo opus erat, si, nulla ratione habita pomerii, et toto vocabulo omissa, pro fine urbis nuncupabat „aedificia continentia”. — Vix opus est, addere, nihil igitur esse in silentio iurisperitorum, cur quis neget pomerium fuisse „verum urbis finem quatenus is iuste constitui semper potuisset”, et magnum ei semper momentum fuissetribuendum tamquam urbis fini, quippe qui solus *claudi* posset. Itaque silentium iurisperitorum non solum non obest rationi a nobis propositae et sententiis quas de pomerio supra posuimus, sed etiam aliquatenus eas confirmat; id ipsum, quod secundum meam rationem fieri necesse erat, ut pomerium *intra* aedificia, quae ad continentia semper addebantur, retineretur, quia alioquin claudi non potuisset, et ut aliquid interesset inter verum finem urbis et finem qui facto esset, etiam efficere debuit, ut ille verus finis, cum formula non amplius addi posset qua laxaretur, utilis non esset in iure, utque eum in definitionibus suis usurpare non possent iurisperiti. —

Verum hodie viri docti tenere solent, finem illum „mille passuum” fuisse immotum; inde sequitur ut statuatur, finem verum urbis, a quo numerarentur mille passus, etiam fuisse immotum; et ob eam causam non pomerium prolatum, sed veterem murum cum veteribus portis, pro vero fine urbis a Romanis semper habitum esse contendunt.

Argumentum quo solo fere nituntur, certe per se firmissimum est, sed hac in re nihil valet, quod ipsam quaestionem omnino non tangit. Dicunt enim, lapides millarios ab urbe primos numquam loco motos esse. Hoc certe verum est. Non solum id probatur ratione, si quis secum reputet quot molestias sibi contractura fuisset respublica Romana si omnia millaria in omnibus viis, ab urbe ad oppida vel loca magis minusve remota, et ulterius etiam, non semel tantum sed quotiens verus finis urbis Romae prolatus esset, loco movenda et iustis locis reponenda curare suscepisset, cum id omnis utilitatis expers fuisset futurum. Ne tum quidem, cum millarium aureum in capite fori collocasset Augustus, tanti visum est, millariis, quae in viis erant, constituere nova loca, ne novos numeros quidem,

ad illud milliarium aureum exacta, quamquam id tum certe non utilitate quidem sed tamen aliquo aequabilitatis studio commendari videri poterat; sed opus nimis magnum nimisque inutile erat. Certius etiam demonstratur, nihil eiusmodi factum esse, e locis ipsis quibus adhuc reperiuntur milliaria in viis Romanis; horum distantias ab urbe qui remensi sunt, statuerunt ea semper eis locis fuisse et adhuc esse, quae exacta essent ad murum Romanum et veteres portas ¹⁾.

Verum hoc argumentum ita solum ad quaestionem pertineret, si constaret illud „propiusve urbem mille passus” fuisse idem quod „intra primum lapidem urbis”. Id si in universum statuitur certe falsum est. Fuit tempus quidem, cum, forte fortuna ut ita dicam, res ita se haberet, tum scil. cum murus cum portis suis etiam esset verus finis urbis propterea quod in pomerio positus erat, et per multa saecula id perduravit (ita a me quoque antea est expositum, *Mnemos.* 23, 1895 pag. 73). Sed aliquando hoc mutatum est, cum verus finis proferretur; cum eo provectus, finis mille passuum tum a primis lapidibus remotus est. In universum igitur non licet dicere mille passus esse numeratos a muro, quippe quod pro parte tantum, ante Sullam, et casu quodam, verum sit, sed dicendum est, eos numeratos esse a vero fine urbis, a pomerio.

Primum, si exstaret in litteris locus quo finis mille passuum ad primum lapidem pertinuisse diceretur, res fortasse dubia esse videretur. Sed nullus affertur, neque adest ullus. De verbis Cai tamen, quae forsitan in rem vocare possit aliquis, mentionem faciam. Is enim bis (*Instit.* 4. 104 et 105) loquitur de *primo urbis Romae milliario* (pag. 23 adn. 1) et de iudiciis *intra* et *extra* id acceptis. Est sane ea forma singularis formulae nostrae, quae ceteris locis supra laudatis semper continetur his verbis „*propiusve urbem mille passus*”. Verum nemo nescit, primum milliarium urbis non necessario esse primum lapidem in viis constitutum; „milliarium” etiam est distantia quaevis mille passuum, et „intra vel extra primum milliarium urbis” etiam significare potest „intra et ultra distantiam mille passuum quae

---

1) Haltsch, Gr. u. Röm. Metrol. 1882 pag. 81 adn. 1. — Verum cfr. Iordan. Top. 1. 1 pag. 229; Dessau, Bull. d. Inst. 1882 pag. 121 sqq. (non ipse vidi).

proxima sit ab urbe" ¹⁾. Sed cum locutio a Caio praelata ambigua sit, mirum non est ab ea sedulo cavisse ceteros scriptores. Lapidibus vel aliis signis nequaquam opus fuisse, cum numquam exquiri opus esset finem mille passuum, antea demonstravi ²⁾. Formulam ad lapides non esse referendam, etiam hac re probatur, quod id, quod per eam significatur, idem valuit in oppidis et coloniis, quae num lapides in viis omnia habuerint, valde dubium videtur. Dio modos Graecos inferre maluit, quam de lapide mentionem facere (pag. 23 adn. 1). Inprimis Macer nobis invocandus est, qui diserte (Dig. 50. 16. 154): „mille passus, ait, non a milliario urbis . . . numerandi sunt"; hic locus quomodo interpretandus esset, modo (pag. 28 sq.) dixi ³⁾.

---

1) Sic apud Suet. Neron. 31 legitur: „fossam ab Averno Ostiam usque . . . longitudinis per centum sexaginta milliaria (inchoabat)"; et in Mirab. Romae c. 8 (Jordan Topogr. 2 pag. 607): „in circuitu muri (Aureliani) sunt milliaria XXII" (leg. XI, Jordan 1. 1 pag. 337). — 2) Apud Livium (40. c. 38 et c. 43) „decimus lapis" et „decem millia passuum ab urbe" aequiparantur. Sed eius loci longe alia est ratio, non solum quod pertinet ad tempus ante Sullam (a. 180), sed inprimis quod is finis debebat separare duas regiones in quibus quaestiones haberentur: „et *veneficii quaestio ex SenCto, quod in urbe propiusve urbem decem millibus passuum esset commissum, C. Claudius praetori, . . . ultra decimum lapidem per fora conciliabulaque C. Maenio . . . decreta*". Alia exempla in promptu sunt apud Mommsen St. 2 pag. 969 adn. 2 et pag. 1076 adn. 4. Saepe apud omnes distantiae maiores in viis indicantur per numeros lapidum. — 3) Probare non possum rationem qua viri docti cum hoc testimonio egerunt. Putant, Macrum posuisse finem mille passuum longe extra aedificia continentia (quod ego supra refutavi). Iordan autem (2 pag. 95) locum ita pessumdatum sine argumentis dimittit: „Jenes *propius urbem m. p.* versteht Macer schwerlich im Sinn der lex Iulia . . . ; vielmehr wird es dem *usque ad primum lapidem* gleichstehen". Mommsen invenit quo effugeret; scil. perhibet Macrum in hereditatibus ordinandis solum id valere voluisse quod affirmare videretur. Staatsr. 1. pag. 67 adn. 2: „Mit recht bemerkt Iordan, dass die von Macer bezeichnete Zählung von der factischen Stadtgrenze statt von der Stadtmauer aus sonst unerhört ist. Da die Stelle nach der Inscription sich zunächst auf die Erbschaftssteuer bezieht, bei welcher die augustische Regionentheilung zu Grunde gelegt war, so mag vielleicht bei der Abgrenzung des Stadtbezirks Rom gegen die Regionen Etruria und Campania diese anomale Bemessung stattgefunden haben"; idem Staatsr. 2 pag. 1035 adn. 1: „Nur für die Bezirke der Erbschaftssteuer wird die Grenze des ersten Meilensteins nicht von den servianischen Thoren an gerechnet, sondern von der factischen Stadtgrenze (*a continentibus aedificiis*)". Quod coniecit Mommsen refutatur his argumentis: 1° quod Macer minime dicit, interpretationem suam debere in hereditatibus solis valere, et prorsus incredibile est, eum id voluisse; 2° quod, si Macer statueret, ut vir doctus credit, finem urbis hac in re esse mille passibus ultra aedificia continentia, ratio vulgata, cui opponeret suam rationem extraordinariam, non haec esset, ut mille passus numerarentur a muro ad primum lapidem, sed a primo lapide ad secundum, quod nihil est.

De muro autem eiusque portis, tamquam termino a quo numerandi essent mille passus, non magis quisquam mentionem fecit. Atqui formula ipsa admonet, mille passus numerandos esse *ab urbe Roma*, dicitur enim: „in urbe Roma propiusve urbem Romam mille passus”. Si quaerimus, quis finis tum significetur, cum de *urbe Roma* sermo sit, certe dubium non est, quin ante Sullam is finis fuerit murus cum portis suis; sed neque semper id ita se habuit, neque ita se haberet necesse erat. Urbes, ut antea ostendimus (pag. 8), non constituebantur muro, sed pomerio; pomerium erat verus finis, sive „principium” urbis; ab eo igitur ipsa formula repetit finem mille passuum. Id autem quod ratio docet, confirmatur loco Dionis cuius immemores fuerunt viri docti contra pugnantes (51. 19. 6), quo formula nostra redditur his vocabulis: *καὶ ἐντὸς τοῦ πωμηνίου, καὶ ἔξω μέχρις ὀγδοῦ ἡμισταδίου*.

Quod de pomerio tamquam vero fine urbis dixi, non directe confirmatur sententiis iurisperitorum, et probe cavi ne pro mea sententia eos invocarem. Hi cum definitionibus suis imprimis efficere vellent, ut omnes scirent, quomodo vocabulum „urbs Roma” esset in iure interpretandum, si a privatis in testamentis, aut in rebus vitae quotidianis, usurparetur, abstinuerunt a mentione pomerii, et eius rei causam explicavi. Sed cum concedam, secundum eos non ea loca sola fuisse in urbe quae intra pomerium essent, neque eos statuere voluisse urbem finiri pomerio, hoc certe multo magis negandum est, „in urbe” eis idem visum esse quod esset „intra veterem murum eiusque portas”, et vere muro finiri urbem. Quod cum nihilominus ab eis statui perhibeant viri cl. Becker et Iordan, cum ipsa iuris peritorum auctoritate perperam intellecta inprimis nitantur falsae opiniones de vetere muro tamquam fine urbis servato, ipsos locos exscribam.

Iurisperiti diligenter affirmant, vulgo urbes muro finiri, et *vulgo* quod esset „extra murum eiusque portas” fuisse idem „extra urbem”. Sed nullam aliam ob causam id affirmant nisi ut copiam sibi faciant iterum iterumque monendi, id Romae non ita se habere, in urbe Roma id singulare esse quod finiatur aedificiis continentibus.

1. Dig. 33. 9. 4. 4 sq. (Paull.): „*si ita legatur: penum quae*

Romae sit, utrum quae est intra continentia, an vero ea sola quae est intra murum? Et quidem urbes fere omnes muro tenus finiri, Romam continentibus, et urbem Romam aequè continentibus".

2. Ibid. § 5. (Paull.): „[Quod si urbana penus sit legata: omnem quae ubique est, legatam videri, Labeo ait, etiamsi in villa sit urbico usui destinata; sicuti urbica ministeria dicimus et quae extra urbem nobis ministrare consueverunt]. Si autem extra urbem, Romae tamen sit, sed et si in hortis urbi iunctis, idem erit dicendum". Pars loci quam uncis inclusi, ad urbem Romam et ad nostram quaestionem non pertinet.

3. Dig. 50. 16. 2: „urbis appellatio muris: Romae autem continentibus aedificiis finitur, quod latius patet".

4. Dig. 50. 16. 87: „ut Alfenus ait, urbs est [Roma], quae muro cingeretur. Roma est etiam, qua continenti aedificia essent; nam Romam non muro tenus existimari, ex consuetudine cotidiana posse intellegi, cum diceremus Romam nos ire, etiamsi extra urbem habitaremus".

5. Dig. 50. 16. 139: „aedificia Romae fieri etiam ea videntur, quae in continentibus Romae aedificiis fiunt".

6. Dig. 50. 16. 147: „qui in continentibus Urbis nati sunt, Romae nati intellegantur".

7. Dig. 50. 16. 173: „qui extra continentia urbis est, abest; ceterum usque ad continentia non abesse videbitur".

Becker et Iordan viri cl., qui tenere conati sunt, murum veteresque portas semper mansisse finem aliquem in iure observatum, eo refugerunt, ut distinguerent inter urbem et Romam ¹⁾. Viris clarissimis quomodo contigerit, ut sibi satisfacerent cum eam distinctionem excogitarent, dicere non possum. Nolim suspicari, in ea re eos invenisse ansam erroris, quod iurisperiti, quo magis perspicuum esset quid vellent, immiscuerunt locutiones, quas in aliis urbibus valere, Romae non item valere,

---

1) Becker Topogr. pag. 660 adn. 94. Jordan Topogr. 2 pag. 94 sq. et pag. 172; idem l. l. pag. 806 adn. 7a: „Bei den Juristen spielt die Frage, was unter urbanus (*praedium, suppellex, ministeria* u. s. w.) zu verstehen sei, eine Rolle, und es kommt dabei der ... Gegensatz zwischen *urbs* und *Roma*, dem Raum innerhalb der Mauer und bis zu den *continentia aedificia*, zur Sprache".

monerent; veluti cum Marcellus dicat (sub 4): „... diceremus Romam nos ire, etiamsi extra urbem habitaremus”, id dictum esse manifestum est pro: „... etiamsi in eo loco habitaremus, qui in ceteris urbibus, non item vero Romae, dicendus esset extra urbem”, vel pro: „... in loco qui Romae nonnisi ad similitudinem aliarum urbium, nec nisi perperam, extra urbem esse dici possit”. Idem cadit in secundum locum Paulli (sub 2). In his, etiam in verbis Alfeni (sub 4) possit sane aliquis errare, si ea ex mediis sentiis singula arrepta sola intueatur; verum si omnia in contextu contempletur, non item. Apparet, etsi libenter negare velim, quemquam tam turpiter potuisse errare, viros doctos non perspexisse, in loco sub 3 posito: „*urbis appellatio muris*”, vocabulum *urbis* esse generaliter usurpatum, et esse interpretandum per pluralem numerum: „*urbium*” ¹⁾. Res profigatur verbis Paulli (sub 1), qui quasi errorem virorum cl. praevenire voluisset, etiam addidit „... *Romam* continentibus finiri, et *urbem Romam* aequae continentibus”.

His locis igitur satis diluuntur fabulae quae hodie narrantur de vetere muro eiusque portis tamquam fine „urbis” servato. Constat, tempore iurisconsultorum alios fines non fuisse urbi nisi hos duos: alterum, qui iuste constitutus esset, *pomerium*, alterum, qui facto esset, *aedificia continentia*; constat utrumque finem tum non amplius potuisse quasi in unum coniungi per formulam „in urbe propiusve urbem mille passus”, et ob eam causam de pomerio siluisse iurisperitos, quod id usurpare non possent quia aliquantum differebat ab altero fine.

Attamen aliquando tempus fuit, quamvis breve fuisse videatur, cum res ita se haberet, ut uterque finis fere in unum caderet, utque sine magno vitio et errore etiam pomerium ipsum designari posset ipso illo vocabulo q. e. „*aedificia extrema*”, sive „*continentia*”. Id tempus fuit cum censores essent Vespasiani; quod dixi cognoscitur e loco Pliniano ubi de mensuris urbis agitur. „*Moenia urbis*, ait Plinius, *collegere ambitu*

---

1) Nemo non perspexerit, in verbis Alfeni (sub 4) „*urbs est Roma quae muro cingeretur*” illud *Roma* (quod uncis inclusi) esse e contextu eiciendum, quod inprimis apparet comparatis verbis sub 3 laudatis; sed tamen etiam si in loco relinquitur, omnis error prohibetur verbis sequentibus.

imperatoribus censoribusque Vespasianis, anno conditae 826, passuum mille tot, complexa montes septem; ipsa dividitur in regiones XIV, compita Larum (i. e. aediculas, quibus indicantur vici) 265". Hunc „moenium ambitum" fuisse finem urbis, non ambitum veteris muri, hodie apud omnes constat; paullo postea (§ 67) Plinius iterum memorat hunc finem, quem tum dicit „extrema tectorum". Atqui manifestum est, Plinium h. l. agere de fine quodam iuste constituto, non de fine aliquo qui facto dumtaxat esset. Censores certe neque ipsi erant mensuri ambitum, neque (si forte mensurae numerus Plinianus non ab ipsis provenit sed a privato quodam qui in Forma Urbis mensuram fecit), in Forma Urbis delineaturi erant ambitum, ita, ut aliquis eum metiri posset, qui facto tantum esset, qui ut inter metiendum (vel delineandum) mutaretur facile fieri posset; omnia quae censores anni 74 aut ipsi numeris definierunt, aut in Forma Urbis insculpserunt, aliquam stabilitatem tum habuerint et in praesentia iuste constituta fuerint necesse est. Iamvero si hic numerus referendus est ad finem aliquem iuste constitutum, nonnisi ad *pomerium* potest pertinere. Id ipsum a Vespasiano ut proferri posset a senatu ei datum esse novimus (Mnemos. 25 pag. 377); Vespasianus cum Restitutorem Urbis se praestaret, non potest non ea potestate usus esse, quippe quam eo ipso consilio, ut Urbem restitueret, sibi dandam curasset; Forma Urbis ab eo publicata ostendit, omnia, quae ad Urbem eiusque ambitum, divisionem, pulcritudinem pertinerent, pro tempore plenissime eum perfecisse sibi visum esse. Quod autem Plinius potuit mensuram pomerii hoc nomine significare quo eum designavit, quod est „moenia urbis", „extrema tectorum", probat pomerium eo tempore ita fuisse constitutum, ut fere assequeretur ab omnibus partibus (excepta ut videtur regione Transtiberina, vid. sup. pag. 19) ipsum finem qui facto esset; id convenit cum eo quod per se verisimile esse modo dixi, pomerium eo tempore quam optime comparatum fuisse. Ambitum a Plinio nuncupatum igitur etiam fere inclusisse statuendum est regiones et vicos Cistiberina tota, qualia eo tempore essent. Sed in numero vicorum ab eo tradito sane etiam numerati sunt vici Transtiberini (viginti paullo amplius vel minus) etsi ei extra pomerium fuisse videntur; id tollit quidem aequabilitatem

numerorum ab eo traditorum, sed tamen ferri debet et potest ¹⁾).

II. De mensuris Urbis Romae a Plinio traditis.

Incipiam a loco Pliniano, qui huiusmodi est:

1) Si ambitus, quem numero definivit Plinius, est pomerium a Vespasiano constitutum, de qua re dubitari vix potest, ratio cogit ut suspicemur, hunc ambitum ita a censoribus aut a Plinio esse captum, ut *excluderet* regionem Transtiberinam. Discrimen magnum non est; fere eodem rem rediisse necesse est, sive mensura ab ea parte secuta sit flumen, sive lineam in qua postea fuit murus Aureliani trans Tiberim. In re valde obscura neque affirmare neque negare quidquam pro certo licet. Velim tamen verbo monere, leve adesse vestigium quod fortasse utile sit ad suspicionem meam sustinendam. In Descriptionibus Urbis postea (post a. 300 p. C. fere) factis, nonnumquam quaedam inveniuntur quae quin ex fontibus multo antiquioribus, fortasse ex ipso Plinio vel auctoribus ei fere aequalibus, petita sint, dubitari non possit, quamvis id mirum sit. Scilicet eae Descriptiones nonnumquam praebent faraginem rerum diversis temporibus scriptarum aut constitutarum, etiam quae multo antea solum, non item tempore quo illae Descriptiones fierent, verae fuerint. Ex gr. Breviarium Urbis (edid. Iordan Top. 2 p. 43 sq.), scriptum eo tempore quo iamdudum stabat murus Aureliani, hunc murum non magis memorat quam eius portas, et exhibet etiam portas illas 37 quas novit Plinius. Plinius ipse in huiusmodi vitium incidit, ut misceret vetusta, ex libris antiquis petita, cum recentibus, cum diceret urbem quam describat *complecti septem montes*, et (§ 67) eam ab oriente *claudi aggere Tarquini Superbi*. Atqui in eo libro cui inscriptum est *Mirabilia Romae* (quem edidit Iordan Top. 2 pag. 607 sqq.), in quo ratio habetur muri Aureliani et rerum eo pertinentium, veluti portarum (quamquam earum nominibus etiam ibi intermixta sunt nomina ad veterem murum veteresque portas pertinentia), nihilominus in nonnullis capitibus sedulo excipiuntur res ad regionem Transtiberinam pertinentes; veluti:

Cap. 2 *de portis*: „portas habet XII sine Transtiberinam, posterulas V”. Atqui idem ibi fit ubi de circuitu novi muri sermo est:

Cap. 3 *de milliariis*: „in circuitu vero eius sunt milliaria XXII (leg. XI, Iordan. Top. 1.1 pag. 337 adn. 37 cfr. Becker Top. pag. 189) excepto Transtiberim et civitas Leonina”.

Mihi valde verisimile videtur, hanc diligentiam qua excipiat regio Transtiberina, quae consilio auctoris huius libri minime quadrabat, neque ab eo observatur in ceteris rebus, etiam ab eo esse imitando desumptam ex antiquioribus quibusdam Descriptionibus urbis, quae factae essent eo tempore quod fuit ante Aurelianum. Quodsi probabile est — neque revera quo alio modo res explicari possit video — sequitur ut statuamus, in antiquis descriptionibus, cum de ambitu urbis sermo esset, tralatitium fuisse ut exciperetur regio Transtiberina; quod aliam ob causam vix factum esse potest, quam quod extra pomerium esset. Plinius igitur, ut videtur, ad verba sua „*moenia urbis collegere ambitu . . .*” et q. sq., addere debuerat: „*excepta Transtiberim regione*”, quemadmodum legitur in *Mirabilibus*. Quod id omisit, tribuo ipsius festinationi.

N. H. 3. 66 sq.: „Urbem tres portas habentem Romulus reliquit, aut, ut plurimas tradentibus credamus, quattuor. Moenia eius colligere ambitu imperatoribus censoribusque Vespasianis, anno conditae 826, pass. 13200, complexa montes septem. Ipsa dividitur in regiones 14, compita Larum 265. Eiusdem spatium, mensura corrente a milliario in capite Romani fori statuto ad singulas portas, quae sunt hodie numero triginta septem ita ut duodecim portae semel numerentur praetereanturque ex veteribus septem quae esse desierunt, efficit passuum per directum 30765 (?) (30500?). Ad extrema vero tectorum cum castris praetoriis ab eodem milliario per vicos omnium viarum mensura colligit paullo amplius 70000(?) passuum. Quod si quis altitudinem tectorum addat, dignam profecto aestimationem concipiat, fateaturque nullius urbis magnitudinem in toto orbe potuisse ei comparari”.

De codicum lectionibus mihi scribendum non esse arbitratus sum. Qui de eis certior fieri velit, adeat editiones recentiores, cllto Iordan Top. 2 pag. 86 et 1.1 pag. 333 adn. 33. De numero passuum *ambitus urbis* (13200) et de numeris regionum vicorumque (14 et 265) non dubitatur. Pro summa *distantiarum ad portas* omnes codices praebent 20765, sed manus altera in codice F (quae antiquissimas lectiones videtur exhibere) correxit in 30765. Iordan illam summam praetulit quod ea melius eius rationi conveniret; praeterea recte fortasse suspicatur, numeros ultimos CCLXV huc tractos esse ex summa vicorum; hanc summam igitur constituit: 20500 passus. Pro *summa longitudinum vicorum* vulgata habet 70000; Iordan retinuit summam quam codices praebent 20000, sed affirmavit eam falsam esse.

Locum Plinianum in nostram linguam ita verto:

„Romulus had een stad nagelaten, die drie (of om hen te volgen die het grootste aantal opgeven, vier) poorten had. Onder de censuur van de keizers Vespasianus vader en zoon (in 74 n. C.) bedroegen de gebouwen der stad in buitenomtrek 13200 schreden; daarbinnen lagen de zeven bergen. De stad zelf is verdeeld in 14 *regiones* en 265 *vici*. De plaats die de stad inneemt, levert, als men de meting zoo inricht dat zij telkens begint bij het *milliarium* dat aan den hoogsten kant van het *forum* geplaatst is, en in rechte lijn voortgaat tot aan

ieder van de poorten, waarvan er thans 37 zijn (zóó namelijk dat de *Duodecim Portae* voor één poort geteld worden, en van de oude poorten zeven worden weggelaten die niet meer bestaan), voor de som dier afstanden 30765 (30500?) schreden op. Van datzelfde *milliarium* af tot aan den uitersten rand der huizen, met de castra praetoria daarbij ingesloten, levert een meting, die tusschen de huizenrijen van alle hoofdstraten door gaat, een weinig meer dan 70000(?) schreden op. Voegt men daarbij de hoogte der huizen, dan zal men voorzeker van de stad een harer waardig denkbeeld opvatten, en men zal erkennen dat wat grootte betreft geen stad op de geheele wereld er mede te vergelijken is”.

De hoc loco bis egit Iordan v. cl., in libro quem de Topographia Urbis Romae scripsit, quod est monumentum diligentiae doctrinae ingenii. Eum librum eo libentius in universum laudibus effero, quo magis necessarium mihi semper est ut diligenter in luce ponam res leviores fortasse de quibus cum eo dissentiam, ceteris silentio omissis quae vehementer probó. Sed idem fere cadit in libros aliorum virorum doctorum, quos, cum, hoc disputandi genere coactus, libentius reprehendere quam laudare interdum videar cuipiam, tamen honoris causa citare soleam, memor non solum ipsorum meritorum, sed etiam multorum quae ex eis didicerim; id semel monuisse satis habeo.

Sed Iordan in altero volumine, quod prius conscriptum est, copiose tractatis singulis rebus quas Plinius h. l. tradidit, res, quas ab eo descriptas esse censebat, ita in conspectu posuit:

Topogr. 2 pag. 93: „Nach meiner Annahme gestaltet sich der Bericht des Plinius zu einem verständlichen Ganzen, die Messung der Stadt verfolgt ein System nach folgendem Schema:

1. Umfang der Stadt, soweit die Strassen reichen.
2. Eintheilung der Stadt in 14 Regionen und 265 vici.
3. Ausdehnung der Stadt bis zur Linie der Servianischen Mauer (durch die Abstände der Thore vom Meilenzeiger dargestellt).
4. Ausdehnung der Stadt, soweit die Strassen reichen (durch die Abstände einer Anzahl äusserster Punkte vom Meilenzeiger gemessen)“.

Vehementer displicent quae quarto loco posita sunt. Non reprehendo, quod Iordan (p. 90—93) probare conatur, verba Plinii ita interpretanda esse, ut iungantur „*per vicos omnium viarum*”, neque, ut vulgo factum esse dicit „*omnium viarum mensura*”; huic rei multo plus momenti tribuere videtur quam oportebat, quasi ex ea re pendeat interpretatio loci. Sed nimis magnas ineptias Plinio obstrudit, cum dicat hunc tradidisse summam aliquot distantiarum [die Abstände einer Anzahl äusserster Punkte], neque addidisse, quot distantias computaverit (idem postea admisit Gilbert Top. 3 pag. 29 adn. 1). Mirabilia etiam conscripsit Iordan eodem loco de sententiis aliorum virorum doctorum quae refutandae viderentur, mentione vix ulla facta illius sententiae quae sola vera et simplex est; in Addendis pag. XIII Iordan citavit quidem virum doctum aliquem antiquiorem qui rem in hac parte recte perspexit, sed etiam virum cl. Becker idem sentire atque illum, vix cognoscere potest lector. — Verum in hac re se a vero aberravisse ipse paullo postea sensit Iordan; in priore volumine deseruit sententiam antea defensam, intellexit, summam quam nuncupet Plinius esse summam omnium longitudinum viarum quae in urbe fuerint. Etiam illud retraxit, quod antea contenderat, iungenda esse: „*per vicos omnium viarum*”¹⁾; verum ego id minime probo. „*Mensura*” proprie est „actio metiendi”; ea primaria significatio, si servari potest, praeferenda est; non nego quidem „*mensuram*” etiam posse cum genitivo construui, sed hoc loco praestat propriam significationem servare, cum praesertim *mensura* dicatur *colligere tot passus*. Ad vocabulum, eo sensu numero singulari usurpatum, genitivus pluralis numeri addi non potest; pro „*mensura omnium viarum*” dicendum erat „*mensura* (quae ducta est) *per omnes vias*”, sive, ut Plinius dixit, „... *per vicos omnium viarum*”. Itaque haec vocabula iungenda videntur. — Quod Plinius dicit „*per vicos*”, id opponitur illi quod antea dictum erat „*per directum*”, quod est: „*secundum lineam rectam cogitatam*”. — *Vici* sunt partes separatae platearum, quae ab

1) Topogr. 1. 1 pag. 335 adn. 34: „ich habe Bd. 2. S. 90 sqq. wohl mit Unrecht construirt *mensura colligit per vicos omnium viarum*; es müsste das doch *per vias omnium vicorum* heissen”. Itaque rediit ad constructionem: *mensura omnium viarum*.

utraque parte ordinem aedificiorum iuxta se habent; separantur partim per aediculas, quae in compitis stant (nam eo loco, ubi duplex ordo aedificiorum alicuius vici finitur per plateam aut semitam transversam, si in eo aedicula constituta est, novus vicus incipit); *partim* per diversitatem nominum (unicuique vico enim suum nomen inditum est). Aedificia in eo vico esse existimantur, in quem spectant; neque ea aedificia dumtaxat, quae in altero (veluti in dextro) ordine sunt, unius eiusdemque vici sunt, sed semper quae in utroque, in dextro et in sinistro. Sed magnae plateae aut viae solum in suos vicos divisae esse existimantur; angiportus aliquis aut semita non habet proprios vicos, sed eius aedificia adnumerantur proximae parti viae proximae, in quam irumpit; retinet tamen suum nomen. Eam ob causam vici (apud Cic. Mil. 24. 64) opponuntur angiportibus, quippe quod hi proprios vicos non efficiunt, sed sunt partes vicorum. Vici igitur (ampliore sensu dicti) suos angiportus et semitas habere dici possunt; aedificia, in angiportu vel semita sita, et ibi quoque utriusque ordinis quidem, cum dextri tum sinistri, in eo vico esse existimantur ad quem illa pars illius semitae vel angiportus pertinet. In semitis quae ab aliqua platea in alteram perducunt, et ob eam causam duas plateas habent in quas irrumpunt, signum aliquod semper constitutum fuerit necesse est quo indicaretur, in eo loco alterum vicum finiri, alterum incipere; hoc signum aut in media semita erat, aut, si ita placuit, statim in eius initio, sive ab hac parte sive ab illa. Vici (ampliore sensu dicti) dividi etiam possint — sed ea distinctione vix opus est — in *vicos viarum* (partes vicorum quae in viis vel plateis sunt, quae nomen suum dant toti vico; sive quod idem est, duplices aedificiorum ordines qui inter binas aediculas interpositi sunt) et *vicos angiportuum* aut *semitarum* (partes vicorum quae sunt in angiportibus aut semitis vico alicui attributis, quae èt nomen vici, èt proprium nomen habent). Omnes incolae urbis igitur in aliquo vico habitant, etiamsi non omnes habitant in magniis viis. Vicos, quorum 265 Plinii tempore fuerunt, in conspectu publico cum nominibus suis ita ordinatos fuisse verisimile est, ut enumerarentur non secundum ordinem viarum (quod etiam fieri potuerat, quandoquidem vici proprie erant *partes viarum*), sed secundum ordinem regionum;

in eo conspectu quaeque regio habet tot vicos, quisque vicus habet tot angiportus et semitas¹⁾. Mensura et longitudo alicuius vici definitur longitudine illius partis viae quae hoc vico comprehenditur, sive distantia binarum aedicularum. Has distantias computavit Plinius. Is ad „per vicos” etiam addit „omnium viarum”, ut simul excludat plateas minores sive semitas et angiportus, simul ostendat, maiores plateas quae vicos habeant nullas de mensura fuisse exclusas. Quod addit „ab eodem miliario”, id fere abundat; sed tamen, cum *finis* mensurae ab eo designatus sit („ad extrema tectorum”), non inepte per illud vocabulum etiam indicatur, mensuram pertinere ad totum spatium quod intra eum finem sit. — Magnopere dolendum est, quod summam vicorum quam servavit Plinius (265), et summam longitudinum vicorum quam idem nuncupavit, quae corrupte tradita esse videtur (20000? pass.), dispertire non possumus in singulos vicos. Sed de his summis aliquid velim h. l. animadvertere. Habemus de numero vicorum etiam aliud testimonium, quod pertinet ad tempora Hadriani. In „Basi Capitolina” quae dicitur, quae dedicata est a. 136 p. C., vici quinque regionum cum nominibus enumerati exstant (vid. Iordan Top. 2

1) De significatione vocabuli q. e. „vicus”, dubitanter et parum luculente nonnulla scripsit Iordan Topogr. 2 pag. 80 et pag. 92. Iordan inprimis in ea re erravit, quod non perspexit, cum ordo aedificiorum aliquis ad aliquem vicum pertineat, aedificia e regione posita, quae alterum ordinem efficiunt, utique ad *eundem* vicum pertinere; hoc enim maxime proprium esse vici, ut *duplice* ordine aedificiorum contineatur; praeterea vero nihil amplius (exceptis semitis et angiportibus) ad eum vicum pertinere, et hoc alterum esse proprium vici, ut *unam* partem plateae, *duos* ordines aedificiorum, neque amplius, habeat. Itaque intellegere non potuit Iordan quae esset vis particulae *per* in formula Pliniana (*per* vicos omnium viarum); et perperam loquitur de „Strassenlinien und Häuserfronten, welche die Grenzen der vici bildeten” (Top. 2. p. 80). Fines illos vicorum si quis quaerat, minime eos inveniat in ipsis plateis, sed eos inveniat in posticiis aedificiorum, ibi, ubi duo ordines aedificiorum *a tergo* se tangunt (eodem modo, quo *finis* urbis invenitur in parietibus posticiis aedificiorum extremorum urbis, supr. pag. 18). Sed hi fines vicorum non quaerebantur, neque eis opus erat. Soli fines vicorum qui noti esse debebant, erant: 1° fines in plateis, i. e., in compitis, qui signati erant aediculis; 2° fines in mediis aut in extremis semitis, qui aliquo signo indicati erant. — Praeterea Iordan vix intellexisse videtur, „vicos viarum” quorum longitudinum summam tradidit Plinius, esse eosdem vicos, quos numero 265 fuisse idem memoriae servavit. Quomodo „vici viarum” opponi potuerint „vicis angiportuum”, supra explicavi. De vicis recte fere exposuit Gilbert 3 pag. 48.

pag. 585 sqq.). Praeterea summae vicorum cuiusque regionis exstant in Descriptionibus Urbis ad Saeculi p. C. quarti priorem partem fere pertinentibus, „Curioso Urbis Regionum XIV”, et „Notitia Regionum Urbis XIV”. (De his Curiosi solum ego h. l. rationem habeo). Ex his testimoniis efficitur, vicos:

		tempore Hadriani	tempore Constantini.	Inter annos 136 p. C. et 350 p. C. esse additos:
in regione I	fuisse	9,	10;	1.
” X	”	6,	20;	14.
” XII	”	12,	17;	5.
” XIII	”	17,	18;	1.
” XIV	”	22,	78;	56.
		<u>66</u>	<u>143</u>	<u>77</u>

Novimus autem, tempore Constantini summam omnium vicorum fuisse 307; horum fuerunt (minime) 77 novi, 230 (ut qui plurimi) veteres. At Vespasiani tempore summa vicorum iam fuit 265; itaque de his 265 postea, post a. 74, (minime) 35 interierint necesse est. Id tribuendum est aedificationibus, publicis praesertim, quas saepe in multis regionibus ordinem vicorum turbavisse, et effecisse ut vici nonnulli aut prorsus tollerentur, aut (sublata aedícula) cum aliis in unum coniungerentur, manifestum est. — Ad alteram summam Plinianam, longitudinum vicorum, hoc adnotandum videtur. In Curioso et in Notitia ad singulas regiones adscriptae sunt summae quaedam pedum, quibus semper praemittitur vocabulum *continet*. Hos numeros viri docti plerique ad ambitus regionum falso rettulerunt, quod eo magis mirandum est, quia eos his non quadrare prorsus manifestum est (cfr. Hülsen Rhein. Mus. 49. 1894 pag. 422), et ipsum vocabulum *continet*, quod certe ad ambitum referri non potest, ab eo errore retinere debuerat. Sed quod ratio vicorum, et significatio summae Plinianae, non satis perspectae erant, id obstitit quominus illas summas Curiosi et Notitiae eo referrent viri docti quo oporteret; sunt enim ipsae summae *longitudinum vicorum* (sed *viarum* tantum, i. e. quae in viis metiendo captae erant, non in semitibus et angiportibus) sive *distantiarum aedicularum proximarum*; quarum summarum

summam universam nobis servare voluit Plinius. Itaque si illas summas singulas semper dividimus per numerum vicorum cuiusque regionis ad quam summa quaeque pertinet, obtinemus numeros, qui indicant longitudes *medias* vicorum singularum regionum, qui vere quidem fortasse in nullo vico obtinuerunt, sed tamen qui modum aliquem indicant a quo non longissime differre potuerunt veri numeri. Itaque horum conspectum proponam. A pedibus transeo ad passus et metra; Curiosum sequor, Notitiae rationem non habeo, cuius numeri quidam, ubi a Curioso discrepant, ex manifesto errore orti sunt (scil. in Reg. VII). Partes decimas et centesimas unitatum non adscripsi, neque tamen eos in computando neglexi; inde factum est ut nonnullarum summarum computationes specie tantum non apparere videantur, cum recte nihilominus se habeant.

Regio:		habet vicos:	continet pedes:	in singulos vicos recidunt hae summae mediae:		
				<i>pedes:</i>	<i>passus:</i>	<i>metra:</i>
I	(P. Capena)	10	12211	1221	= 244	= 361
II	(Caelem.)	7	12200	1743	= 349	= 515.4
III	(Is. et Ser.)	12	12350	1030	= 206	= 304.4
IV	(T. Pacis)	8	13000	1625	= 325	= 480.5
V	(Esq.)	15	15600	1040	= 208	= 307.5
VI	(Alta Sem.)	17	15700	924	= 185	= 273
VII	(V. lata)	15	13300	887	= 177	= 262.2
VIII	(For. R.)	34	14067	414	= 83	= 122.3
IX	(Circus F.)	35	32500	929	= 186	= 274.6
X	(Palat.)	20	11510	575	= 115	= 170.2
XI	(Circus M)	21	11500	547	= 109	= 161.9
XII	(Pisc. Public.)	17	12000	706	= 141	= 208.7
XIII	(Avent.)	18	18000	1000	= 200	= 295.7
XIV	(tr. Tib.)	78	33000	423	= 85	= 125
		307	226938			

Inde derivantur mediae summae universorum vicorum urbis hae: 1 vicus habet fere 739 pedes = 148 passus = 218.6 metra. — Indicabo etiam, quomodo ex his numeris aliquid derivari possit ab eis, qui rem diligentius persequi velint, modo aut de numero aut de longitudinibus viarum alicuius regionis fodiendo

et investigando aliquid constitutum sit quo niti possit aliquis. Exempli gratia videamus de Regione VI, quae dicitur „Alta Semita”, quae fuit in colle Quirinali fere. Sumam, eam regionem habuisse tempore Constantini quattuor vias; *primam* a vetere porta Salutari flectentem versus Orientem Merid., deinde versus Meridiem, ad finem regionis quartae, longam 600 metra; *secundam* ab illa deflectentem, quae per veterem portam Colli-nam ad portam Nomentanam duxerit, longam 1670 metra; *tertiam*, itidem ab illa incipientem, per veterem portam Vimi-nalem ad Castra Praetoria ducentem, longam 1660 metra; *quartam* ab hac deflectentem, in secundam inrumpentem, longam 710 metra. Regio autem continet 15700 pedes = 3140 passus = 4642.5 metra; hanc summam iam prope occupavimus qua-tuor illis viis. Verisimile igitur est, nisi nimis longe a vero aberrant longitudines viarum quas sumpsimus, alias vias in ea regione non fuisse quae vicos haberent; in has vias vici 17 huius regionis magis minusve aequaliter distributi erant ($17 \times 273 = 4642.5$). — In regione XIV (trans Tiberim) vici sunt permulti, sed eidem (quantum ad eorum longitudinem in viis pertinet) exigui; id referendum est ad rationem aedificandi qua in novis urbis partibus usi sunt Romani; apparet crebras ibi factas esse semitas transversas, quod sane proderat facilitati commeandi; hac re fiebat ut ordines aedificiorum in magnis viis ibi permultis locis intercisi essent, utque viae in multos vicos dividerentur; hoc commodo fere carebant regiones in antiquiore parte urbis sitae nisi essent aedificationibus renovatae. In regio-nibus II (Caelemontio) et IV (templo Pacis) vici occupant per-magnas partes viarum; ibi rarae erant plateae transversae. Sed in X (Palatio) clare cernitur, quid effecerint aedificationes post Hadrianum institutae; cum a. 136 ibi etiam essent vici paucis-simi (sex tantum) et ei quidem valde longi, ut videtur, tem-pore Constantini ea regio continet viginti vicos, sed eosdem exiguos, 115 passuum singulos. Omnium brevissimi sunt vici regionis VIII (Fori Romani, cum Capitolio), eidemque numerosi; eam partem urbis permultis plateis tamquam rete denso tectam fuisse apparet. — Addam etiam summas medias quae pertinent ad quinque vicos in Basi Capitolina descriptos. Si adhibemus summas medias, singulis vicis harum regionum supra (pag. 47)

attributas, facile efficitur quae sit media longitudo omnium 77 novorum vicorum. Tempore Constantini:

in novi vici media longitudo
Reg: erant: vicorum erat:

		<i>pedes</i>	<i>passus</i>	<i>metra</i>		<i>pedes</i>	<i>passus</i>	<i>metra</i>
I	1	1221	= 244	= 361		1221	= 244	= 361
X	14	575	= 115	= 170	) × 14:	8057	= 1611	= 2382.5
XII	5	706	= 141	= 208.7	) × 5:	3530	= 705	= 1043.6
XIII	1	1000	= 200	= 295.7		1000	= 200	= 295.7
XIV	56	423	= 85	= 125	) × 56:	23692	= 4737	= 7005.6
	<u>77</u>				77	<u>37500</u>	<u>= 7499</u>	<u>= 11088.5</u>
						487	97	144

Media longitudo igitur vicorum novorum erat: $487 = 97 = 144$. Eodem modo facile effici potest media longitudo vicorum 230 veterum qui fuerunt Constantini tempore; ea est: 824 ped., 165 pass., 243.5 metr. Hae summae veterum et novorum vicorum quoque si inter se comparantur, ostendunt, Romanos recentioribus temporibus operam dedisse, ut vicos parvos facerent. — Hinc autem pervenire possumus ad restituendam summam longitudinum, quae apud Plinium corrupta exstat. Fuerunt a. 74 vici 265; si eos aestimamus secundum modulum vicorum qui 4to saeculo *veteres* erant, ad hanc summam pervenimus: (824 ped. 165 pass. 243.5 metr. × 265 =) 218266 ped. = 43653 pass. = 64541 metr., sin vero eosdem referimus ad modulum universorum vicorum qui erant 4to saeculo, hanc summam assequimur: (739 ped. 148 pass. 218.6 metr. × 265 =) 195888 ped. 39220 pass. 57925 metr. Verus numerus igitur non longe abest ab his duabus summis: 43653 pass., et 39220 pass.; concludendum est, apud Plinium traditam fuisse summam ± 40000 passuum. Hic numerus mirifice convenit coniecturae quam aliquando fecit Iordan, quam deinde ipse deseruit (Top. 2 pag. 177); ibi numerum a Zacharia traditum 40000 passuum, qui ab auctore perperam referebatur ad ambitum urbis, rettulit ad hanc mensuram Plinianam, et ex eo (recte) restituit summam Plinianam. — Ex numeris quos attuli, nonnulla derivari posse censeo, quae utilitate non prorsus careant; etiam viam monstravisse mihi videor, qua perveniri possit ad

perspiciendam significationem summarum quarundam, apud scriptores quosdam antiquos sed tamen recentiores servatarum; sed ne nimis longe a proposito aberrem, iam haec mihi relinquenda sunt.

Sed Iordan, cum recte assecutus esset universam rationem huius mensurae, neque tamen singula perspexisset, ob eam causam quod rationem vicorum exploratam non habebat quam modo explicavi, etiam erravit in consilio quo hanc mensuram institutam esse diceret; scribit enim (l. 1 pag. 335, cfr. 2 pag. 86): „die Messung 4 ist offenbar behufs der Herstellung der Strassen innerhalb des Stadtgebietes vorgenommen worden“. Novimus quidem Vespasianum a. 71: „vias urbis neglegentia superiorum temporum corruptas impensa sua restituisse“ (ut ait inscriptio C. I. L. 6. 1. 931); sed quomodo ad eam rem pertinere possit summa longitudinum viarum post tres annos metiendo constituta, prorsus obscurum est. Qui „vias corruptas“ restitutus est, metitur singulas partes viarum corruptas solas, non vero totas vias. Manifestum est, nullam aliam ob causam hanc summam, quam Plinius tradit, exquisitam esse, nisi quod ad magnitudinem Urbis aestimandam nihil profecto utilius esse posset quam ut, praeter ambitum urbis et distantias a media urbe ad singulas portas, etiam cognosceretur summa longitudinum platearum magnarum. Huiusmodi computationum hoc proprium est, quod omnino nullam utilitatem habent ad res gerendas, permagnam vero ad describendum, cognoscendum, aestimandum. Sed Plinio ad hanc summam exquirendam nihil aliud facere opus erat nisi ut computaret longitudines omnium vicorum ducentorum sexaginta quinque qui in urbe erant, sive distantias omnium aedicularum inter se proximarum; hae autem iamdudum notae fuerint et inter acta publica in conspectu adfuerint necesse est, ab eo tempore cum primum Augustus inter regiones urbanas distribuerat vicos, et prout postea novi vici accesserant; stulti est credere, publice cognita non fuisse mensuras vicorum singulas, numeros habitationum quae in eis erant, multa alia eiusmodi. — Verum abhinc Iordan in interpretatione loci Pliniani consentire coeperat cum viro cl. Becker, qui iamdudum recte fere de ea exposuerat; inde interpretatio totius loci apud utrumque eadem

est ¹⁾. Ex secundis curis igitur viri cl. Iordan hic conspectus ortus est (Topogr. 1. 1 pag. 334):

1 Umfang der moenia	13200 Schritt.
2 Zahl der vici.	265
3 Summe der kürzesten Entfernungen der Servianischen Thore vom <i>milliarium</i> <i>aureum</i>	20500 „
4 Länge der Strassen aller <i>vici</i> bis zur Grenze der bewohnten Stadt einschliess- lich der Castra Praetoria	20000 „ (falsch).

Antequam pergam de reliquis quaerere, quaestionem tangere velim, quae, etiamsi non possit pro certo solvi, tamen aliquam lucem accipere videatur ex eis quae modo posuimus. Unde Plinius hos numeros petivit? Quomodo ad eos pervenit? Si metiendo exquisiti sunt numeri, utrum ipse mensuras perfecit, an, ut Iordan affirmat, in rem suam vertit numeros quos Vespasiani censores exquirendos curassent? Neutrum absurdum est; neque illud, quamvis fieri possit ut falsa specie perductus id omni verisimilitudini repugnare arbitretur quispiam; neque hoc certe. Primum ostendam, absurdum non esse quod posteriore loco posui. Eiusmodi computationes quidem, quales praebet Plinius, utiles solum fuisse ad describendum et cognoscendum, nequaquam ad res gerendas, modo dixi. Sed censores anni 74 non rebus gerendis solum operam navasse scimus. Aliquid certe ab eis actum esse novimus, quod huic consilio fere soli inserviret, ut privati de statu urbis certiores fierent. Eo enim pertinet Forma Urbis lapidea, quam delineandam et in pariete templi, quod a. 75 Paci consecratum est, insculpendam eos curavisse, nuper a viris doctis satis videtur esse demonstratum ²⁾. Ad eam Formam parandam, multi modi et numeri ab artificibus exquisiti et constituti sint necesse est, quibus ad res ge-

1) Becker Top. pag. 185: „es wird nämlich die Grösse der Stadt auf dreifache Weise anschaulich gemacht: erstlich durch das Maass des Umfangs; dann indem die Entfernung der 37 Thore vom Milliarium aureum unter dem Clivus Capitolinus in gerader Linie gemessen und die Summe der 37 Radien angegeben wird; endlich durch die Summe aller Strassen in ihren Krümmungen von demselben Milliarium aus bis zu den äussersten Gebäuden (der Regionen), mit Einschluss der Castra Praetoria“. —
2) Iordan 2 pag. 85, Klügmann Philol. 27. 479.

rendas proprie opus non esset. Fieri autem potest, ut eae summae aut omnes, aut aliqua ex parte, in actis publicis servatae, fortasse aliqua ratione in publicum editae, ad Plinium pervenerint. Hoc igitur est quod posteriore loco ponebam. Verum ne alterum quidem quod posui, absurdum est. Fieri enim potest, ut summae quas tradat Plinius (quae ab eo a. 78 aut 79 chartae mandatae sunt, cfr. Plin. 7. 162) ab ipso, sive ab aliquo privato qui ei operam praestiterit, ex illa Forma Urbis ipsa sint metiendo derivatae; id factu facile erat, modo qui metiretur cognitum haberet modulum, ad quem exacta esset Forma. Certe reiicienda esset ea opinio, si verum esset quod affirmavit Iordan, longitudes viarum, quarum summam tradat Plinius, fuisse metiendo exquisitas; in Forma certe eae metiendo capi non potuerunt. Sed quod obstat, iam a me remotum est; has summas omnino non metiendo quaesitas esse, non magis a censoribus quam a Plinio, modo demonstravi, sed facillima computatione eas esse derivatas ex modis vicorum publice numquam ignotis. Reliquae sunt hae summae solae: summa ambitus urbis, et summa distantiarum a milliaro aureo ad portas. Tantum autem abest, ut constet has summas nonnisi censorum opera posse constitutas et servatas esse, ut fuerint qui dubitarent, num mensurae *per directum* eo tempore omnino potuerint perfici ¹⁾. Haec dubitatio abicienda quidem est, siquidem verum est quod putaverim (sed provinciam meam egressus nihil affirmo), Formam Urbis omnino delineari non potuisse nisi triangulari ratione adhibita. Verumtamen ab altera parte manifestum est, etiamsi has distantias a censoribus per artifices metiendo et ratiocinando captas esse affirmemus, tamen minime necesse esse, summas Plinianas ex ea opera censorum esse deductas; nam postquam Forma Urbis semel publicata est, nimis facile fuit unicuique has distantias ex Forma capere, facilius etiam quam adire loca ubi servarentur acta publica eo pertinentia et ibi numeros optatos investigare. Ambitum urbis (pomerii) autem ex Forma metiendo quaerere, vix maioris erat

1) Becker Top. pag. 185 adn. 79: „gleichwohl kann ich das Bedenken nicht unterdrücken, ob in jener Zeit die Messkunst sich auf dem Punkte möge befunden haben, dass die idealen Maasse von dem Milliarum aureum zu den Thoren hätten ermittelt werden können“.

laboris, quam illas distantias. Manet igitur quaestio, utrum summas suas a censoribus accepisse Plinium an ipsum constituisse dicendum sit, et, magis etiam quam prima specie dixeris, ancipitem eam esse apparet. Unam rem etiam afferam, quae eo pertineat, ut magis probabile fiat, Plinium ipsum, vel alium aliquem privatum, esse auctorem summarum, quamquam ne ea re quidem de quaestione nostra disceptatur. Summae quae per veram mensuram, in ipsis locis, fuerint quaesitae, valde exactae fuerint necesse est; eiusmodi summae quin non solum ad decurias numerorum, sed etiam ad unitates, descenderint, fieri non potest; ex gr. ambitus pomerii, effectus ex computatione distantiarum quae inter proximas binas portas semper essent (quas utinam nobis servasset Plinius!), non potuit contineri numero rotundo, si illae distantiae in locis sunt metiendo captae. E contrario, mensurae quae in Forma Urbis sint effectae, vix potuerunt non numeros rotundos praebere ei qui eas instituisset; modulus enim qualiscumque quo in metiendo utebatur aliquis, qui repraesentabat distantiam mille passuum, aut centenorum fortasse passuum, tam exiguus erat, ut numerus exactus unitates continens vix per eum posset exquiri, utque parva residua neglegi deberent. Atqui summa quae ambitum pomerii continet apud Plinium, rotunda est; altera quae pertinet ad distantias portarum, fortasse vitio librarii solo cum unitatibus nobis tradita est. Huius rei ratio habenda est; sed tamen fieri etiam posse non nego, ut Plinius, cum numeros exactos a censoribus didicisset, ipse ad numeros rotundos eos redegerit, quamquam ratio huius rei quae esse potuerit, non dispicio. Rem igitur in medio positam relinquamus.

Itaque iam transeundum est ad id quod tertio loco posuisse virum d. Iordan supra ostendimus. In ea re grave vitium inesse censeo, quod iam alii, etiam Becker v. cl., ante eum admiserant; 37 portas enim *in vetere muro* fuisse statuunt viri docti¹⁾.

---

1) Iordan Top. 2 pag. 87: „da Rom damals keine andere Mauerlinie kannte als die alte Servianische, so können natürlich die *portae XXXVII* nur Thore dieser Linie sein“. Cfr. Becker Top. pag. 185: „dass bei der ... Messung der Entfernung vom Umbilicus Romae, eben jene (die Servische) Mauer mit ihren Thoren als Grenze angenommen wird“. — Iordan Top. 1. 1 pag. 203 adn. 6; et cfr. locos supr. pag. 6 adn. 1 allatos. — Gilbert Gesch. u. Top. 3 pag. 28.

Quaestio ex qua inprimis pendet iudicium de verbis Plinii ferendum haec est: quale sit genus portarum de quo cogitaverit Plinius; portarum enim diversa certe sunt genera. Plinius autem summam tradidit; necesse est igitur, si speciem aliquam generis alicuius excluserit, eum exclusisse totum hoc genus, et contra, si generis alicuius incluserit aliquam speciem, hoc ipsum esse genus de quo cogitaverit. Exempli gratia non licet nobis credere inter 37 portas fuisse portas Circi alicuius aut Theatri ¹⁾, nam sequeretur ut statueremus, eum de omnibus portis huius generis cogitavisse, i. e. de portis aedificiorum publicorum et privatorum omnium; ita ad multa millia perventurus fuisset, non ad triginta septem. Alterum genus portarum autem, de quo fieri posse ut cogitaverit non item potest negari, continetur aedificiis quae portae formam referant, quae per se stent, neque ad aliquod aedificium aditum praebeant. Mirum fortasse fuisset, sed minime absurdum, si huiusmodi aedificia quot in Urbe essent tradere placuisset Plinio. Quemadmodum in aliis Descriptionibus Urbis quas habemus, enumerantur „res et ornamenta in Urbe Roma”, et aedificiorum vel locorum varia genera, velut Arcus Aedes pistrina porticus, sic absurdum non est credere, a Plinio numerata esse aedificia quae et nomen et formam portarum haberent, eorumque summam ab eo esse memoriae servatam. Id si volebat, numerandae ei erant non solum portae, quae forte in vetere muro Serviano essent aedificatae, sed etiam aliae portae in urbe exstantes, veluti portae veteres in Palatino, et porta Ianualis in foro, Stercoraria in clivo Capitolino, Libitensis in Amphitheatro, aliae eiusmodi (de quibus cfr. Becker pag. 175); contra omittenda ei erant loca etiam in muro quae antea portae fuissent et fortasse nomen portarum servavissent, si destructa erant aedificia quae speciem portae eis dederant; hoc modo fieri potuisse ut ad numerum 37 perveniret, negari non potest. Sed Becker et Iordan negant, hoc esse genus portarum cuius rationem habuit Plinius, credunt enim 37 portas omnes fuisse in vetere muro; ego autem, quamquam id non credo, tamen de genere portarum de quo agit Plinius, prorsus

---

1) „Duodecim Portas” fuisse ipsos Carceres circi maximi, suspicatus est Bunsen cfr. Becker Top. pag. 149.

cum eis facio; Plinium de alio genere portarum non cogitavisse ego quoque arbitror, nisi de portis quae proprio sensu dicantur portae *urbis*, quae sint in fine urbis, et praebeant aditum ad urbem et exitum ex urbe. Argumentum peto ex ea re, quod Plinius quaesivit et computavit *distantias* quae essent inter portas suas et milliarium urbis. Id sanus facere non potuit, nisi voluit declarare, quam longe finis urbis fere abesset ab eius umbilico; bene quadrat cum eius consilio, componendi aliquot summas quae ad urbis magnitudinem aestimandam pertinerent. Etiam in App. II ad Reg. (Iordan Top. 2 pag. 577) portae 37 diserte dicuntur portae urbis. Itaque de portis non cogitavit Plinius tamquam aedificiis, sed tamquam locis ubi ex urbe exiretur, quae urbem finirent, locis igitur ubi circuitus urbis secaretur magnis viis. Iamvero cum hoc constet, facile probatur, Plinium portas urbis numerantem non adisse portas quae in vetere muro essent, sed quae essent in vero fine urbis, in pomerio. Id evincitur his quattuor argumentis:

1°. Primum videamus quomodo vetus murus anno 74 p. C. se habuisse videri debeat eis qui contendunt, Plinium de vetere muro egresso. Septem veteres portas interiisse tradit Plinius; id viri docti eo referunt, quod murum ab utrisque earum portarum partibus destructum fuisse dicunt¹⁾. Magna igitur pars muri iam non comparebat. Itaque in reliquam eius partem omnes illae 37 compingendae nobis sunt. Mitto, hanc partem muri iam similem esse debuisse tumulo alicui speluncis innumeris cuniculorum perforato. Verum cur, si septem locis molestiam quam murus exhibebat ita sustulerunt Romani ut murum ab utraque parte alicuius portae destruerent, reliquis locis eos ita id fecisse dicemus ut muro parcerent, et, quod sine sumptu et labore fieri non poterat, novas portas in muro aedificarent? Iordan duobus modis effugere conatur. Non omnes, ait, hae portae fuerunt novae; iam antiquitus in muro *praeter portas*

---

1) Iordan Top. 2 pag. 88: „das Verschwinden von 7 erklärt sich aus dem Verschwinden von ganzen Mauerstrecken“. Becker Top. pag. 186 „eben daher (dass weit mehr Ausgänge nöthig wurden) erklärt es sich, dass nach und nach die alte Mauer ganz verschwand, und so konnte denn in der That gesagt werden, dass Rom vor Aurelian ohne Mauer gewesen sei“.

multos exitus fuisse verisimile est ¹⁾. Verum quod neque antiqui huiusmodi exitus portas dicere solent, neque Iordan ipse id facere ausus est, id ipsum probat, si Plinius de portis loquatur, eum non de eiusmodi exitibus cogitare. In Descriptionibus Urbis, cum de muro Aureliani vel Honorii sermo est, a portis semper distinguuntur huiusmodi exitus nomine *posterulae*, *poster-nae*, Graece *πυλίδες* ²⁾. Plinius autem: „*portae* ait sunt hodie numero triginta septem”; si forte in muro Serviano fuerunt posterulae aliquot, hae a Plinio numeratae non sunt; si quae fuerunt, hae etiam addendae sunt ad 37. Non magis posterularum rationem habuit auctor Breviarii Urbis (App. II ad Reg.) qui *portas urbis* fuisse tradit 37 (supr. pag. 40 adn. 1). Iordan ipse tantum his 37 portis tribuit, ut eas in Forma Urbis designatas esse et inde in illud Breviarium transiisse putet ³⁾. At, ait, tamen verae portae non fuerunt, sed fuerunt exitus portis similes (thorartige Ausgänge), orti e destructione vel perfossione muri ⁴⁾. Verum aut nihil intersit necesse est inter has portas novas, et veteres portas quae interierant, aut novae

---

1) Iordan Top. 2 pag. 88: „Wenn sich auch nur etwa 18 Thore mit Namen nachweisen lassen, so beweist das weder, dass nicht zahlreiche Pfortchen von Anfang an in der Mauer existirten, noch dass solche Pfortchen oder Nebenthore nicht im Lauf der Zeit sich vermehrt haben, ohne dass uns Namen derselben hätten erhalten werden müssen”. — 2) Mirab. Rom. c. 2: „portas habet XII sine Transtiberim, posterulas V”. App. II ad Reg. (Iordan Top. 2 pag. 680) de portis c. 19: „poster-nae V”. Procop. bell. Goth. 1. 19: ὅχει μὲν τῆς πόλεως ὁ περιβόλος δις ἐπὶ τὰ πύλας καὶ πυλίδας τινάς. — 3) Iordan 2 pag. 89: „diese 37 Thore bildeten nun die sicheren Punkte welche den Kreis der Altstadt von der Neustadt trennten; sie blieben auf dem officiellen Stadtplan verzeichnet, und werden aus diesem, nicht, wie Preller annimmt, aus Plinius, in den Anhang unserer Urkunde gelangt sein” — 4) Iordan Top. 2. 88: „da ausdrücklich versichert wird, dass „sieben alte Thore nicht mehr vorhanden waren”, also doch als ehemalige Thore bekannt waren, so wird man ... annehmen müssen, das zu Vespasians Zeit in der Linie der Servianischen Mauer 37 thorartige Ausgänge bestanden und allmählig in diese Mauer gebrochen waren. — Becker Top. pag. 186: „an der ausserordentlich scheinenden Anzahl der Thore darf man keinen Anstoss nehmen ... es ist natürlich dass, nachdem die Stadt selbst grosstheils ausserhalb der Mauer lag, die frühere Zahl der Thore, wenn sie auch nicht gering war, dennoch nicht genügen konnte, dass vielmehr so lange die Mauer überhaupt noch bestand, weit mehr Ausgänge nöthig wurden, um eine hinreichende Strassenverbindung zu erlangen”. — Becker non reputavit, 37 portas ad brevem tantum partem muri a se referri posse, et multo facilius eam partem etiam destrui potuisse, quam tot portis perforari. Cf. etiam Richter (Handbuch von I. v. Müller 3) pag. 760 adn. 2.

portae ita factae sint necesse est ut fornices haberent utque murus his locis integer maneret; quod nonnisi magno sumptu et labore fieri potuit. Tenendum igitur est viris doctis, Romanos ab aliis partibus destruxisse murum, ab aliis vero, servatis veteribus portis et diligenter servato muro, ingentem numerum novarum portarum aedificasse. Sane id probari non potest. Romani, si septem locis murum destruxerunt, etiam reliquis locis, ubi murus molestus esset, murum fuerunt destructuri.

2°. Plinius 37 portas memoravit, ut, computatis earum distantis, lectorem certiore faceret de universa distantia finis urbis a miliario. Is finis urbis si fuit vetus murus, portae, quarum rationem habuit Plinius, aequaliter fere per circuitum urbis distributae fuerint necesse est; nam cum murus ab Septentrionali et Meridionali partibus multo longius distaret a foro, quam ab Orientali et praesertim ab Occidentali, imaginem prorsus falsam lectori proposuisset, si septem portae destructae quarum rationem non habuit, et 37 quarum rationem habuit, inter se proximae semper fuissent. Itaque quod probandum non esse modo dixi, id multo minus etiam probandum esse iam apparet; Romanos septem locis separatis semper breves partes muri non continuas destruxisse credendum esset, partes muri vero quae interpositae semper essent diligenter conservavisse, ut ibi ad portas novem, quibus pepercissent, etiam duodetriginta portas addere possent. — Haec omnia probant, 7 portas non ob eam causam interiisse dictas esse, quod partes muri iuxta eas essent destructae, eam opinionem enim ad absurdum ducere demonstravimus.

3°. Si agere voluisset Plinius de portis quae in vetere muro erant solis, et, ut Iordan ait, significare universam distantiam eius muri a foro, non solum ei opus non fuisset adnumerare novos transitus sive foramina, vel hercle etiam novas portas aedificatas, si quae in vetere muro post Sullae tempus factae erant, ut eum fecisse statuere debent Becker et Iordan, et satis habere potuisset portarum veterum sedecim illarum solum rationem habere; sed etiam (ut concedam eum illud facere, novas portas adnumerare, potuisse) certe *non* potuisset ob eam causam praeterire septem portas veteres, quod „esse desiissent”, ut ipse se fecisse affirmavit; nam portae illius generis, de quo Plinium

egisse inter nos convenit, omnino esse desinere non possunt, si urbis finis, in quo aedificatae sunt, idem mansisse existimatur neque ratio habetur alius finis urbis, e prolatione orti. Porta *urbis* ita tantum interire potest (nisi forte affirmare velis, eam occlusam esse aliqua mole lapidum vel aggeris, quod certe nemo affirmavit neque affirmaturus est), si in eadem via, in loco longius remoto, novus locus constituitur ubi abhinc ea via secet circuitum urbis, i e., si circuitus urbis profertur; quamdiu et urbis finis et via illa eadem manent, manet etiam porta, neque quidquam attinet, murum ab utraque parte tolli, aedificium portae destrui, novas portas addi. Hanc quaestionem quid sit „interiisse portas” paucis verbis absolutam, citissime deseruerunt viri docti (supr. pag. 55 adn. 1). Si murus vetus eo tempore, quo Plinius scribebat, etiam adeo erat urbis finis, ut eius distantiam a foro describere operae pretium esset, sane dubitari non potest, Plinius, sive in Forma Urbis rem persequeretur, sive in locis ipse mensuras quaerebat, quin facile et ultro agnoscere potuerit loca ubi is finis secabatur magnis viis, i. e. ubi veteres portae in muro erant; nihil referebat, utrum etiam inessent verae portae, an destructa essent ea aedificia ¹⁾. Itaque quod dixit, septem portarum a se rationem non haberi quod esse desiissent, id in eam sententiam solum accipere possumus, eum *non* veteris finis urbis, sed alius finis cuiusdam, qui eo tempore esset, distantiam lectori declarare voluisse. Is novus finis has veteres portas inutiles fecerit necesse est. Id autem alio modo factum esse non potest, quam hoc, ut extra illas veteres portas in novo fine fuissent constitutae (fortasse etiam aedificatae) novae portae. Id si factum erat, veteres portae esse desierant, etiamsi forte destructae non erant, eodem modo quo veteres portae in Palatino (Mugionia et ceterae) esse desierant tempore Servii Tulli, tamquam portae urbis, quamquam tum destructae non erant. Si etiam stabant illae septem, tamen factae erant aedificia formam tantum et speciem portarum referentia; Plinius earum rationem habere neque debebat neque poterat; nam, etiamsi et eiusmodi portas, et alias ut Ianualem

1) Id quod Iordan affirmavit verbis supra pag. 56 adn. 3 allatis, ab eo solum refertur ad 37 portas illas, quas in vetere muro fuisse contendit. Num ex illis septem viae nullae initium cepisse ei videntur?

et Stercorariam et Libitinensem ut quis numerare et in Descriptione Urbis memorare susciperet absurdum futurum non fuisse diximus, tamen a consilio quod Plinius persecutus est et a genere portarum cuius is rationem habuit alienae factae erant, et vere esse desierant. Sed apparet, reliquas veteres portas novem eo tempore etiam praebuisse verum usum portarum urbis; id igitur intererat inter has et illas, quod novem erant in partibus veteris pomerii quas Vespasianus quoque etiam servaverat, septem vero a pomerio erant separatae cum in eis locis id esset prolatum. Ad illas autem accesserant duodetriginta novae portae in pomerio prolato constitutae. Ita quoque igitur numerum portarum, quae fuerunt tempore Vespasiani, permagnum fuisse statuere debemus; sed id quomodo posset intellegi et comprobari supra explicavimus (pag. 16); id enim repetendum esse diximus ex natura pomerii prolati.

4°. Summae, quas loco nostro composuit Plinius, omnes hoc consilio memoriae ab eo servatae sunt, ut recte aestimare posset lector magnitudinem urbis. Cuius urbis? Urbis certe qualis esset cum censores essent Vespasiani, non vero qualis fuisset ante Sullam, et inde a Servio Tullio rege; Plinius enim incipit ab ambitu extremorum tectorum. In his summis aliquam inaequabilitatem quidem inesse supra affirmare debuimus, cum eius partis urbis quae eo tempore trans Tiberim fuit, partim ratio habita sit, partim minus. Ambitum urbis enim cum definiret Plinius, et distantias portarum a milliario cum summatim nuncuparet, partem Transtiberinam exclusisse videtur; contra cum memoraret numerum regionum et vicorum, et cum ederet summam longitudinum vicorum quae in viis consisterent, eam partem urbis inclusisse videtur. Id ferendum esse videbatur, neque revera aliter a Plinio fieri potuit, si verum est pomerium ultra Tiberim non processisse, urbem ibi non habuisse finem verum iuste constitutum, sed finem dumtaxat qui facto esset. Verum attendamus, quam male congruant hae summae, si in parte Cistiberina duos diversos urbis fines a Plinio usurpatos fuisse affirmemus, ut statuunt viri docti, cum tamen neque verbo de ea re lectorem admoneret auctor, neque quidquam adderet quo hi fines, tecta extrema a quibus incipit, et portae i. e. secundum illos vetus murus, inter se comparari possent.

Magnum vitium se Plinio obtrudere, etiam viderunt et agnovērunt viri docti, sed cum opinio praesumpta eos impediret, in ea re acquiescendum esse affirmaverunt. Becker v. cl. id *mirum* esse („allerdings sonderbar“) scribit ¹⁾. Iordan partem culpae Plinio imputare conatur, quod is neglexerit, ambitum muri veteris, qui desiderandus non esset, addere ²⁾. Sed his verbis etiam longius aberrat; eo clarius apparet, distantias inter milliarium et extrema tecta omnino omitti non potuisse a Plinio, et abundare distantias a milliario ad veterem murum. Itaque vehementer se dubitare confitetur Iordan ³⁾; sed tamen eo non pervenit ut perspiceret, omnia rectissime se habere apud Plinium, et de vetere muro omnino mentionem ab eo factam non esse, cum portae quas nominaret non essent in vetere muro, sed in pomerio partim prolato partim nondum moto.

Iordan attulit (Top. 1. 1 pag. 335 adn. 35) computationem, qua quaereret mediam summam distantiarum quas Plinius computavit. Distantias decem portarum veterum hodie cum aliqua veri specie constitutas indicavit, earum summa est 11160 metra sive 7545 passus; media est igitur 1116 metra sive 755 passus. Summa Pliniana quam ipse praetulit 20500 pass. 30309 metr., per 37 divisa, praebet summam mediam 554 pass. 819 metr. Consimilem computationem protulit Gilbert Top. 3 pag. 28 adn. 2; huic media summa hodierna est 982 metr. 664 pass., media Pliniana (30500 pass. : 37 =) 824 pass. 1218 metr. Hae computationes igitur non optime apparere videntur. Nos ab eis abstinēbimus, quia loca portarum quae in pomerio fuerunt, ignota sunt. Sed summa media Pliniana 1218 metr. 824 pass. nihil habet quod nostrae rationi repugnet.

---

1) Top. pag. 185 adn. 79: „... auch ist es allerdings sonderbar, dass die beiden angegebenen Messungen auf ganz verschiedenem Principe beruhen, so dass sie gar nicht vergleichbar sind, und doch sollen sie jedenfalls zur Vergleichung der engeren und weiteren Stadtgrenze dienen“. — 2) Top. 2. 95: „dass also zu einem vollständigen Bilde der Stadt, wie die Vespasianische Messung es geben wollte, auch die Angabe des längst bekannten Umfangs der Serviusmauer mit ihren 37 Thoren gehörte, ist mir unzweifelhaft. Sie fehlt bei Plinius und wird von ihm ausgelassen sein“. — 3) Top. 1. 1 pag. 335: „so sonderbar auch die Messung 3 sich ausnimmt und so wenig ihr Zweck klar ist, so ergibt sich doch die Richtigkeit unserer Auffassung (scil. interpretationis, qua distantias *per directum* captas esse rectissime affirmavit Iordan) durch Rechnung unzweifelhaft“.

Animadvertere denique velim, opinionem quae ferat, veteris muri ibi quoque a Romanis esse rationem habitam tamquam finis alicuius certi urbis, ubi pomerium ab eo muro esset separatum et ulterius prolatum, quae tota nititur opinionibus a nobis refutatis de *portis Plinianis* et de *milliariis* primis in viis (cfr. supr. pag. 6 adn. 1), hanc opinionem nihil habere in literis antiquis, quo commendetur. Contra in natura rei et in verisimilitudine inest quo condemnatur. Praesertim si vetus murus a multis partibus fuit perforatus, destructus, ad usus alienos occupatus, quid attinebat in eo finem aliquem urbis ficticium, qui iam Dionysii tempore ubi esset vix persequi possent privati, inesse velle? Nam revera paullatim murum multis locis destructum esse, etiamsi ratio cur id factum esse affirmant viri docti (quod septem portae „esse desierant”) modo a nobis refutata sit, id infra etiam apparebit. Nam alia sunt argumenta. Saeculis altero et tertio p. C., ante Aurelianum, scriptores de urbe tamquam immunita, muris carente, loqui solent. Zosimus (l. 49): *ἔτειχισθὴν δὲ τότε, αἰτ, ἡ ῥώμη πρότερον ἀτειχιστος οὔσα*. Aristides (loco supra laudato, Orat. 14) muri mentionem iam nullam facit. Nihil contra in hac re valet, quod apud Plinium legitur: „urbem ab Oriente claudi aggere Tarquinii Superbi”; nam his verbis (3. 67) et sequentibus Plinius magis initia urbis describit quam urbem quae ipsius tempore esset (cfr. supr. pag. 40 adn. 1); eum aggerem iam Horatii tempus non amplius pro sancto habitum esse, unicuique notum est.

Computationes Plinianaë igitur hae sunt:

1	longitudo pomerii (cis Tiberim), ommissa tamen parte quadam pomerii quae erat a tergo Capitolini montis, de qua vid. infra	13200 pass.
2	numeri regionum et vicorum	14 et 265.
3	summa distantiarum per directum captarum a milliario aureo ad portas pomerii (cis Tiberim).	30500 pass.
4	summa longitudinum omnium vicorum (in viis).	40000 pass.

III. De portis et de lapidibus pomerii.

De porta Triumphali ut recte iudicemus, vix ulla re opus est, nisi ut proponamus testimonia veterum iamdudum

ab aliis collecta, et ea pro se loqui patiamur, libera et expedita quemadmodum apud auctores servata nobis sunt, purgata involucris quibus ea obumbraverunt coniecturae et opiniones virorum doctorum. Quaestio de hac porta, si ita instituitur, utilissima est, quia omnia suppetit quibus opus nobis est ad confirmandas sententias antea propositas; constat enim, hanc portam non fuisse in vetere muro; apparet, per eam ex urbe exitum et in urbem intratum esse; nomen eius ipsum, et occasiones quibus memoratur, et verba scriptorum, ostendunt eam fuisse in pomerio. Nihil igitur in hac parte desideratur, nihil deest quod argumentis nostris aut ratiocinatione qua expleatur indigeat; ipsa certissimo exemplo demonstrat: Romae fuisse portas, sine muro, extra veterem murum constitutas; eas fuisse veras portas urbis, i. e. per quas in urbem intraretur et ex urbe exiretur; has portas urbis fuisse in pomerio positas. Ex his tribus autem colligitur 1° pomerium fuisse verum finem urbis, cum in eo essent introitus et exitus urbis; 2° pomerium fuisse clausum, quia porta quae in fine clauso non sit posita, porta urbis esse nequit.

Locos huc pertinentes brevi tractabo. Primum Iosephus (B. Iud. 7. 5. 4) testatur, portam triumphalem fuisse extra veterem murum qui olim fuit finis urbis. Iosephus enim docet, qui urbem appropinquarent, cum pervenissent ad templum Isidis, et ad porticum Octaviae, etiam fuisse extra hanc portam; prope ab eo templo Isidis enim ante triumphum noctem degisse tradit Vespasianum, et in porticu Octaviae Senatum et equites ei praestolatos esse; verba ibi fecisse Vespasianum antequam per portam triumphalem urbem iniret; hanc porticum Octaviae extra pomerium fuisse a. 6 a. C., etiam diserte dicit Dio Cassius ¹⁾. Sed qui hac porta ingressi essent, etiam extra veterem murum fuisse, demonstrat idem Iosephus, cum dicat Vespasianum, postquam ad porticum Octaviae verba fecisset, et abiisset ad portam triumphalem, hac porta triumphantem ingressum, inde in Circum Flaminium primum, deinde in Circum Maximum, (διὰ τῶν θεάτρων), duxisse triumphum: quorum utrumque

---

1) Dio 55.8.1: ἕς τε τὸ Ὀκταουσίειον τὴν βουλὴν ἕθροισε, διὰ τὸ ἕξω τοῦ πω-
μυρίου αὐτὸ εἶναι.

quidem eo tempore in urbe fuisse apparet, alter tamen extra veterem murum certe fuit.

Deinde vero portam Triumphalem, quam Arcum fuisse per se stantem hodie perhibere solent viri docti, fuisse veram portam urbis, qua de re iam locus Iosephi nos dubitare non patitur, diserte confirmatur quibusdam locis, ubi per eam intrari in urbem et ex ea exiri posse dicunt auctores. Cicero in Oratione quam a. 55 in senatu habuit in L. Calpurnium Pisonem, qui nuper e Macedonia reversus, triumphum non adeptus, in urbem venerat, ridens adversarium suum interrogat, „quemadmodum Romam ingressus sit” (in Pis. 22. 55). Dicit, Pisonem ab homine quodam visum esse „non longe a porta cum lictoribus errantem”. Deinde describit, quomodo Piso introierit, cum nemo fere ei obviam venisset, „ut nullius negotiatoris obscurissimi reditus umquam fuerit desertior”; lictores ad portam sagulis reiectis, acceptis togis, cum unici essent imperatoris comites, miram et prorsus novam catervam huic intranti praebuisse dicit. Tum ita pergit: „sic iste in urbem se intulit . . . In quo me tamen, qui esset paratus ad se defendendum, reprehendit. Cum ego eum Caelimontana introisse dixissem, sponsione me, ni Esquilina introisset, homo promptus lacessivit; quasi vero id aut ego scire debuerim aut vestrum quisquam audierit aut ad rem pertineat, qua tu porta introieris, modo ne triumphali, quae porta Macedonicis semper consulibus ante te patuit. Tu inventus es, qui consulari imperio praeditus ex Macedonia non triumphares”¹⁾. — Commentarii haec verba non egent; ostendunt, qui eo tempore triumphi honorem nacti essent, utique per portam triumphalem urbem intravisse. Viri docti qui statuunt, hanc portam fuisse Arcum per se stantem (veluti Nipperdey ad Tacit. Ann. 1. 8: „kein eigentliches Thor, sondern ein Bogen

1) Cicero paullo post (25. 61) verba Pisonis, quae eum ad Caesarem facientem fingit, sic exhibet: „Quin tu me vides, qui, ex qua provincia . . . innumerabiles alii . . . triumpharunt, ex ea sic redii, ut ad portam Equilinae Macedonicam lauream conculcarim, ipse cum hominibus quindecim male vestitis ad portam Caelimontanam sitiens pervenerim; quo in loco mihi libertus praeclaro imperatori domum ex hac die biduo ante conduxerat; quae vacua si non fuisset, in campo Martio mihi tabernaculum collocassem”. Hac mentione crebra portarum ignobilium, opposita mentione Campi Martii et portae triumphalis qua intrare non potuerit Piso, nihil acerbius cogitari potest.

auf dem Marsfelde"), huius loci rationem non habuerunt. Ad ea vero, quae de hoc loco scribit Becker ¹⁾, nihil aliud adnotari potest, quam hoc, ne ipsi quidem placere potuisse quae inopia coactus scripserit, neque ea, cum nihili sint, aliter posse excusari nisi ex ipsa hac inopia. Idem cadit in verba viri cl. Jordan ²⁾. — Praeterea huc pertinent loci, ubi auctores tradunt, inter honores quibus Augustum post mortem persecutus est senatus a. 14 p. C., decretum fuisse „ut porta triumphali funus duceretur" ³⁾; corpora mortuorum ex urbe efferri, et locum per quem efferantur esse in fine urbis, et si cui decernatur ut eius corpus per portam triumphalem efferatur, hanc portam esse in fine urbis, et esse portam urbis, prorsus manifestum est. — Portam triumphalem renovavit Domitianus. Martialis (8. 65) dicit, in eo loco ubi nunc sit templum Fortunae Reducis, antea fuisse statuam Caesaris, et simulacrum Romae „voce manuque salutantis ducem"; in eodem loco autem nunc stare etiam „arcum domitis gentibus ovantem", et ibi elephantos iungi curru triumphali. Haec satis probant, hunc arcum triumphalem a Domitiano aedificatum, cum templo Fortunae Reducis arte coniunctum, successisse in *locum* portae triumphalis veteris; certe *usum* huius portae translatum esse in Arcum novum, constat. De hoc autem Martialis:

---

1) Becker Top. pag. 154: „Wenn nun gleich die Triumphalis kein wirkliches Stadthor war: wer wird daran Anstoss nehmen, wenn Cicero fortfährt . . . u. s. w. Das ist das einfachste Zeugma das es geben kann; ja es ist im Grunde nicht einmal eine solche grammatische Figur vorhanden; denn die Porta Triumphalis ist ja doch das Thor, durch welches der Triumphator herkömmlich und gesetzlich seinen Einzug hält". Si virum doctum rogem, in quem locum triumphatorem intrasse dicat („seinen *Einzug* gehalten habe") per hanc portam, num respondeat: „in locum aliquem extra urbem situm"? Respondeat, opinor: „immo in urbem". — 2) Top. 1. 1 pag. 240 adn. 76: „die einzige Stelle, welche allenfalls beweisen könnte, dass diese *porta* eine solche im eigentlichen Sinn und nicht ein *foris* gewesen sei, Cic. in Pis. 23, ist geradezu witzlos wenn man die *triumphalis Caesimontana* und *Esquilina* gleichstellt, geschweige dass die Gleichstellung nothwendig sei, wie mit anderen Lanciani Ann. S. 49 meint". Eius quod sit facete dictum, non optimum iudicem in hac re se praestitit vir doctus. — 3) Tac. Ann. 1. 8. 4: „tum consultatum de honoribus, ex quibus maxime insignes, ut porta triumphali duceretur funus". Suet. Aug. 100: „ut inter alia complura censuerint quidam funas triumphali porta ducendum". Dio 56. 42. 1: „τὴν τε κλίνην . . . ἀράμενοι διὰ τῶν ἐπινικίων πυλῶν κατὰ τὰ τῆ βουλῆ δόξαντα διεκόμεσαν. Παρὴν δὲ καὶ συνεξέφερον αὐτὸν ἢ τε γερουσία καὶ ἡ ἑκπάζ . . ."

„Haec est digna tuis, Germanice, porta triumphis:

Hos aditus urbem Martis habere decet”.

His versibus arcus triumphalis Domitiani *ad urbem* aditum praebuisse, diserte dicitur; idem in portam Triumphalem ceciderit, necesse est ¹⁾.

Apparet igitur, qui porta Triumphali ingressus esset, eum in urbem venisse, cum antea fuisset extra urbem, itaque ea porta fuit in fine urbi constituto. Hunc finem autem pomerium fuisse, constat, neque de ea re se dubitare professus esset Iordan (l. 1 pag. 331) nisi is quoque inopia esset coactus. Argumentum certissimum praebet idem locus Iosephi, quo describitur triumphus Vespasianorum. Iosephus enim hanc portam dicit: τὴν πύλην τὴν ἀπὸ τοῦ πέμπεσθαι δι' αὐτῆς ἀεὶ τοὺς θριαμβοῦς τῆς προσηγορίας ἀπ' αὐτῶν τετυχυῖαν; addit, ad eam imperatores solere vestem triumphalem induere et sacra facere τοῖς παριδρυνμένοις τῇ πύλῃ θεοῖς, i. e. ipsi Romae cuius statuam memoravit Martialis, et aliis fortasse numinibus, dis penetibus ut videtur. Quodsi etiam locis opus est quibus confirmetur, triumphantes tum urbem intrare, cum pomerium transeant, provoco ad locos antea allatos, Dio. 39. 39. 7 et 53. 13. 4 (Mnemos. 23. 1895 pag. 74 adn. 1).

Porta Triumphalis quando aedificata sit, non traditur. Ratio suadet ut statuamus, eam non ante extitisse quam Sulla primus protulisset pomerium. Id haud parum confirmari videtur silentio Livii, cum apud eum huius portae nulla mentio fiat. Quae fuerit porta, quae a. 80 Pompeio, cum vellet quadrigis elephantorum ad currum iunctis urbem intrare, angustiore opinione se praestiterit, non addunt auctores (Plut. Pomp. 14, Plin. 8. 4); sed fieri vix potest quin fuerit ipsa Triumphalis; antiquam portam Flumentanam enim (qua ante pomerium prolatus triumphatores urbem intrare solebant vid. infr. pag. 77), neque magis Carmentalem sane, in se recipere non posse tales quadrigas, id iam ab initio omnibus satis notum fuisse debet, ea res Pompeium fallere non potuit. Porta Triumphali etiam postea intratum non esse cum elephantis ad currum iunctis, novimus; Domitianus demum Arcum

1) Cfr. Gaell Domitien, Paris 1894 pag. 113. — Gilbert Gesch. und Topogr. 8 pag. 191 adn. 1; Richter (Handbuch III) pag. 373

aedificavit qui satis amplus esset his quadrigis (Martial. 8. 65), et postea nonnumquam (triumpho qui Persicus dicebatur) ita triumphatum est (cfr. Marq. Staatsv. 2 pag. 586). — Portam Triumphalem non vulgo patuisse, ostendunt Cicero, cum dicat nihil ad se pertinere quamvis porta urbem intraverit Piso, modo ne Triumphali „quae porta Macedonicis semper consulibus ante te patuit” (supr. pag. 63), et decretum in honorem Augusti mortui factum, quod probat, mortuos ea efferri non licuisse. Itaque etiam privati ea commeare prohibiti erant. Cum in pomerio prolato esset ingens multitudo portarum, id interdictum molestum non fuisse clarum est; fuerunt et altera via, proxime ab illo loco ubi haec porta stabat, et altera porta, quae paterent privatis. Imperatores paludati ab urbe proficiscentes, si ab hac parte urbis exire solerent, etiam illa altera porta, non Triumphali, exiisse consentaneum est; sed fortasse porta, qua hi exire solerent, fuit ab altera parte montis Capitolini. Utique porta ad quam tribunus pl. a. 55 Crassum proficiscentem retinere conatus est, quamquam fortasse fuit in pomerio prolato, tamen non fuit Triumphalis illa.

Antequam pergam, ostendere debeo quid censeam de portis veteribus Servianis. Itaque nomina in conspectu ponam quae huc pertinere arbitrer¹⁾. Incipiam a ripa Tiberis et dextrorsum pergam. Itaque in vetere muro aedecim portae fuisse videntur, et hae quidem: 1 porta *Flumentana*, in parte muri quae fuit inter Tiberim et Capitolinum montem (Becker pag. 155 sq., Jordan 1.1 pag. 240, Gilbert 3 pag. 299 sqq.). Verba Festi pag. 89: „Flumentana porta Romae appellata, quod Tiberis partem ea fluxisse affirmant”, impediunt quominus cum viro cl. Kiepert eam ponamus e regione Tiberis et pontis Sublicii; sed eadem non obstant (ut putat Richter, Handbuch III pag. 759), quin prope a flumine eam fuisse credamus, modo teneamus, eius frontem a flumine fuisse aversam. Loca extra portam Flumentanam, quae annis 193 et 192 a. C. inundationibus Tiberis vexata sunt (Liv. 35. 9 et 21), longe a Tiberi remota fuisse non possunt. Varronis tempore extra portam Flumentanam multa

---

1) Ad omnia quae sequuntur cfr. Arthur Schneider, das Alte Rom, Lipsiae 1896, plan. 5—11.

erant domicilia privatorum, urbanis aedificiis perquam similia, quibus parum aptum erat villarum nomen (Varr. r. r. 3. 2. 6), id quadrat locis iuxta Tiberim, versus theatrum Balbi et Navalicia nova et Terentum, sitis. Lucus Petelinus (Liv. 6. 20. 11) ut multo longius ab urbe, quin etiam trans Tiberim, fuerit, fieri potest. — 2 porta *Carmentalis*. — 3 porta *Fontinalis*, sub Arce (Hülßen Rhein. Mus. 49. 1894 pag. 413; Richter l.l. pag. 759; Wissowa Hermes 26. 1891 pag. 144 adn. 2). — 4 porta *Sanqualis*. — 5 porta *Salutaris*. — 6 porta *Quirinalis* (Wissowa Hermes 26. 1891 pag. 141 sqq.) — 7 porta *Collina*. — 8 porta *Viminalis*. — 9 porta *Esquilina*. — 10 porta *Caelemontana*. Ea nomen accepit a Caelio monte. Antiquum eiusdem montis nomen fuit Querquetulanum (Tac. ann. 4. 65); in eo monte fuit Sacellum Larum Querquetulanum. Portam Querquetulanam sive Querquetulariam memorant Plinius (16. 37) et Festus (pag. 261). Porta non ab illis Laribus nomen accepit (ut porta Quirinalis a Quirino); sed et dei et porta a colle nominati sunt, ut ostendit forma nominis. Idem autem cadit in portam Caelemontanam; eam ob causam portam Querquetulanam atque Caelemontanam eandem fuisse, hoc nomen recentius, illud vetustius fuisse, puto; non porta proprie, sed collis, nomen mutavit (Becker pag. 170; dissentit, et Querquetulanam e numero portarum urbis eximit, Gilbert 2 pag. 38). — 11 porta *Capena*. — 12 porta *Naevia*, ab Orientali latere Aventini montis. — 13 porta *Raudusculana*, a Meridionali-Occidentali parte eiusdem montis. — 14 porta *Lavernalis* ab Occidentali parte eiusdem. Varr. l.l. 5. 163. — 15 porta *Trigemina*. — 16 *Duodecim Portae*. Has portas non veterrimas quidem esse censeo, ad tempus regum referendas, sed tamen in pomerio antiquo eas fuisse puto. In Notitia et in Curioso (apud Iordan Top. 2 pag. 559) enim Portae XII adscribuntur regioni undecimae quae dicitur „Circus Maximus”. Nisi huic testimonio parendum esset, ego libenter has portas in pomerio prolato quaerendas esse suspicarer; sed regionis undecimae fines nusquam attingunt pomerium prolatum. Becker et Iordan discesserunt ab auctoritate Notitiae et Curiosi; hi enim portas XII habuerunt pro parte operis arcuati illius Aquae Appiae, quae erat ad portam Capenam; itaque e regione undecima in regionem primam (Portam

Capenam) eas transvexerunt. Eum locum quomodo in vetere muro fuisse dicere possint — ad eum murum enim referunt omnes 37 portas Plinianas — ipsi viderint ¹⁾; ego, nisi impediret auctoritas quam attuli, si liceret has portas referre ad opus aliquod arcuatum Aquaeductus (quod per se vehementer placet), non dubitarem eas referre ad regionem V (Esquilias) et ad Aquam Marciam (Tepulam). Sed continere nos debemus, opinor, in regione quam indicant Descriptiones Urbis. Ea regio autem tetigit veterem murum in ipsa porta Trigemina; eadem fortasse etiam pertinuit ad partem muri in qua fuerunt Flumentana et Carmentalis; ad neutrum locum referre possumus portas XII. Itaque nihil reliquum esse videtur, quam ut eas fuisse statuamus in ea parte veteris pomerii, quae ducta fuit secundum ripam Tiberis. In eo pomerio transitus amplissimi iam ab initio fuerint necesse est, quibus ex urbe (foro boario) perveniri posset ad pontes, Sublicium primum, postea etiam Aemilium, et ad ipsam ripam Tiberis extra pomerium iacentem. Quemadmodum ripa Tiberis munita fuerit, ignoramus; sed satis constat, eum locum non prorsus fuisse immunitum (cfr. Gilbert 2 pag. 298). In ea munitione autem fornices aliquando aedificatos esse, qui simul urbi ornamento essent, simul ad pontes et ripam transitum apertum relinquerent, haud incredibile esse videtur; duo fornices a. 196 aedificati in foro boario (Liv. 33. 27 „ante Fortunae Aedem et Matris Matutae”), et multi alii fornices, non minus ad urbem ornandam erant facti; sed illis proprium erat, quod in pomerio positi erant, itaque portae recte dici poterant. Eos iam ante a. 42 a. C. adfuisse testatur Obsequens c. 70. — Reliqua nomina quae feruntur, a veteribus portis et

---

1) Jordan 2 pag. 88: „Waren nun die „Zwölftore“ gewiss kein ursprüngliches Stadthor, wohl aber eine durch irgend ein Gebäude überbrückte Strassenausmündung in der alten Mauerlinie ... auf keinen Fall können sie, wie Preller meinte, ein „An oder Vorbau“ der porta Trigemina sein, oder man müsste denn annehmen, dass diese selbst sich nicht unter den 37 Thoren befand, da man doch nicht zwei identische Distanzen gemessen haben kann .... Becker hat sie gar nicht unwahrscheinlich für eine volkmässige Bezeichnung des *opus arcuatum* der Aqua Appia bei porta Capena gehalten“. Duodecim portae iam ante a. 42 a. C. (Obseq. c. 70) nomen suum habebant. Eo tempore certe etiam exstabat porta Capena. Postquam ea porta destructa est, sane quidem pars Aquaeductus eius vice fungi coepit (vid. infra), sed unus arcus tantum, non duodecim; is autem dicebatur porta Stillana.

muro Servii aliena esse arbitror. Haud pauca sunt nomina, de quibus ne mentionem quidem facere hoc loco opus est. Sed quod attinet ad *Ratumennam*, libenter statuo, quod conieci, eam fuisse aut in clivo Capitolini montis aut in ipso monte, non minus quam *Stercorariam* illam et *Pandanam* sive *Saturniam*, id iam ab aliis esse occupatum (Hülßen Rhein. Mus. 49. 1894 pag. 413); narratio, quae fertur de quadrigario Veienti, nos prohibere mihi videtur quominus sententiam de huius portae loco vulgatam probemus.

De portis 37 Plinianis numquid etiam accuratius definiiri possit, difficile dictu est; sed cum semel ratio exemplo portae Triumphalis prorsus sit confirmata, periculum facere fortasse operae pretium est. Etiam si in his rebus coniectando erraverimus, erroribus iam labefactari nequit summa rei. Itaque placet, coniectura nimis levi fortasse, addere, quaenam portae fuisse videantur novem illae de sedecim veteribus pomerii Serviani, quae manserint; deinde coniecturam facturus sum de septem illis quas interiisse tradat Plinius, extra quas novas portas in pomerio prolato constitutas fuisse demonstravimus; denique aliquot etiam nominabo, quas in pomerio prolato fuisse verisimile sit. His coniecturis usus, in extrema quaestione conabor aliquid proferre de ductu pomerii quod fuit tempore Vespasiani, et de aliis pomeriis antea ab aliis constitutis. Moneo, me haec suscepisse hoc solo consilio ut quaedam testimonia certissima quae de ductu pomerii praesto sunt, quae spernere nullo modo liceret, in luce ponerem, coniungerem, explicarem. Quominus de portis quidquam proferamus quod certum sit, iam ea re impedimur, quod ipse numerus veterum portarum ex coniectura pendeat. Praeterea vix umquam pro certo e testimoniis veterum cognosci potest, manseritne aliqua porta an interierit; nam cum ultra aliquam portam pomerium proferretur, tamen porta illa, si non destruebatur, manere poterat tamquam aedificium portae speciem referens, et hoc modo etiam portae nomine citari poterat a scriptore aliquo, quin etiam, si destructa erat porta, locus tamen in sermone vulgari vetus nomen retinere poterat, itaque mentio alicuius portae, ab aliquo scriptore facta, minime probat eam eius tempore etiam fuisse portam urbis; sic quod a. 99 p. C. fere Frontinus (aq. c. 5 et 19) nominavit

portas Capenam Viminalem Trigeminam, quod Asconius fere a. 76 p. C. (pag. 91) Carmentalem, quod Strabo fere a. 18 p. C. (pag. 228, 234, 272) Collinam Viminalem Esquilinam, quod Varro (r. r. 3. 2. 6) Flumentanam, ut de Plutarcho omnino mentionem ne faciam, id non probat, eas portas tum etiam fuisse portas urbis; idem cadit in mentiones veterum portarum quae fiunt in Inscriptionibus, et in Descriptionibus Urbis.

Sed antequam ad portas nominandas transeam, aliquid observandum est de ea parte pomerii, quae fuit versus Campum Martium. Nobis de hac parte pomerii quaerentibus duae res se offerunt quae ei propriae sint. Altera haec est, quod inopia testimoniorum, quam saepe conquerimur, ab ea parte non tam magna est quam alibi. Testimonia quae adsunt de ductu pomerii, quamvis omnino sint pauca, tamen quae adsunt omnia fere ad hanc partem pertinent. Dixeris, auctores ipsos sensisse, ab ea parte rem non posse a se prorsus eodem silentio praetermitti, quo in aliis partibus urbis de ea silere solerent, siquidem assequi vellent ut a lectoribus suis recte intellegerentur res quas memoriae traderent, et aliquam diligentiam sibi ponendam esse in ea non explicanda quidem, sed tamen levibus indiciis illustranda. Altera proprietas huius partis haec est, quod ea testimonia, si coniuncte ea contemplatur aliquis, ad facilem et simplicem rei intellegentiam primo obtutu saltem nos viam monstrare non videntur; quod expectaverit aliquis, se ab ea parte quoque inventurum esse novum pomerium quod recta via procedens magno et simplice flexu comprehenderit ampla spatia suburbana, et tale fere fuerit quale postea fuerit pomerium ab Aureliano constitutum, id minime ita se habere apparet; testimonia videntur esse subobscura, ad coniungendum et interpretandum difficilia, itaque facile accidit ut reiicerentur tamquam repugnantia et inutilia. Haec difficultas maxime obstitit, quominus de ratione pomerii prolati oreretur consensus doctorum, et de ea recte iudicaret docti. — Causa utriusque rei eadem est; quod nobis apparet, rem ab hac parte non esse simplicissimam, quod itidem compertum fuit scriptoribus antiquis, id iam multo antea senserant ipsi Romani, tum cum ab hac parte pomerium prolaturi essent. Inerat ab ea parte in constitutione pomerii difficultas quaedam, quae superari non posset

nisi adhibita ratione aliqua paullo magis implicata, operosa, quaesita. — Difficultas haec erat, quod ab ea parte pomerium proferri quidem oportebat, sed tamen extra pomerium relinqui debebant loca eis rebus publice gerendis destinata quas extra pomerium geri necesse esset. Primum extra pomerium relinquendus erat locus quo comitia centuriata haberi solerent; deinde idem observandum erat in loco quo senatus convocaretur. Unus tantum fuit Romanus, qui consilium susceperit huius difficultatis ea ratione tollendae, ut ad nova magisque remota loca relegaret et comitia centuriata et senatum. Is fuit Caesar (cfr. supr. pag. 11 adn. 3); sed ne Caesari quidem id contigit, ut hoc consilium exsequeretur; in aliis consiliis tenuioribus is quoque se continere debuit; causam praecipuam, cur consilia illa ampla sibi deponenda esse intellexerit, eam esse arbitror, quod persuadere non potuit eis quibus ea res cordi erat (qui sane fuerunt fere omnes cives Romani) ut comprobarent illam mutationem, neque invitis eis rem vi perficere voluit. Itaque is quoque, ut reliqui omnes, ita pomerium ducere vel servare debuit, ut eximerentur ex urbe ea loca quae dixi; id autem huc redibat — quod idem est aliis verbis dictum —: observandum erat ab ea parte, cum pomerium proferretur, ut immotae relinquerentur partes veteris pomerii quae erant sub parte Septentrionali-Occidentali Capitolini montis, et inter Arcem et Collem Quirinalem, et a parte Occidentali huius montis (monte Latiani), utque integrae relinquerentur tres portae ab ea parte exitum ex urbe praebentes, Carmentalis, Fontinalis, Sanqualis. Inde factum est, ut spatium suburbanum, quod extra pomerium esset, ab ea parte quasi magno sinu in novam urbem incurrens, ad ipsum Capitolinum et Quirinalem montem porrectum, divideret urbem; ut ab utraque huius sinus parte valde tortuosa fieret linea pomerii, ut ex magnis aedificiis in Campo Martio sitis, proxime inter se distantibus, alia intra pomerium includi deberent, alia vero excludi; inde etiam factum est ut et scriptoribus antiquis interdum operae pretium esse visum sit, admonere, cum de aliquo aedificio quod ibi erat mentionem facerent, id tum aut nondum, aut nuper, intra pomerium esse receptum, et nobis paullo difficilius sit ab ea parte persequi ductum pomerii qui semper fuerit. Testimonia huc pertinentia,

cum de nonnullis eorum infra etiam agendum mihi sit, nunc non omnia afferam; eas res tantum h. l. memorabo, quae id quod posuerim verum esse in universum probent. *Primum* comitia centuriata extra pomerium fuisse habenda, et revera, quamdiu omnino habita sint, extra pomerium esse habita, nemo negaverit; duos locos laudo qui maxime in promptu sunt, Gell. 15. 27. 4, et Dio 37. 28. 2; hoc loco Dio diserte affirmat, de sollemnibus quibusdam, quae comitiis centuriatis fieri soleant: *καὶ ἔτι καὶ νῦν ὁσας ἑνεκα ποιεῖται* (i. e. ineunte tertio saeculo p. C.). Sed inde colligitur, loca quaedam notissima, veluti Saepia, Diribitorium, Villam Publicam, Aram Martis, multa alia, ad Hadriani tempora et ulterius etiam extra pomerium esse relicta. *Deinde* loca quo tum convocari solebat senatus, cum is extra urbem esset habendus, debuerunt extra pomerium relinqui; inter ea fuerunt antea Templum Apollinis (etiam a. 56, Cic. Qu. fr. 2. 3. 3), Templum Bellonae, Curia Pompeia (ab a. 55 ad annum 44 a. C, quo anno eam intra pomerium recepit Caesar), postea porticus Octaviae, quam a. 6 a. C. extra pomerium etiam fuisse et ibi tum senatum extra pomerium habitum esse diserte tradit Dio (55. 8. 1), quae etiam a. 70 p. C. extra pomerium erat. *Tertio* cum triumphorum pompae ordirentur a porta urbis, i. e. a pomerio, ea loca extra pomerium fuisse necesse est, quibus ante triumphum initum commorari solebant imperatores triumphantes urbem inituri; eo pertinent Villa Publica, templum Isidis, porticus Octaviae (vid. locus Iosephi supr. pag. 62); situs portae Triumphalis probat, magnum spatium, quod pone Capitolinum montem erat, extra pomerium fuisse; cum ea porta loco mota non sit, apparet id spatium etiam secundo saeculo p. C. fuisse extra pomerium. *Quarto* cum intra urbem hominem mortuum sepelire non liceret, cum vero etiam sub finem liberae reipublicae extra portam Fontinalem prope a vetere muro constituta sint sepulcra et monumenta (vid. inscriptio monumenti Bibuli, C. I. L. 1. 635), apparet haec loca tum extra pomerium fuisse relicta; sed Traiani tempore ea intra pomerium esse redacta, ostendit ipsius sepultura, cui intra urbem, extra lineam veteris muri, locus datus est. *Quinto* quae traduntur de lineis diversis, secundum quas diversis occasionibus ab hac parte ductum sit pomerium,

etiam ostendunt haec loca semper extra relictā esse. Ab a. 81 ad a. 44 locus, ubi fuit theatrum Pompei, etiam fuit extra pomerium, sed Circus Flaminius tum iam intra erat, ut probat situs portae Triumphalis; post a. 44 etiam theatrum Pompei erat intra pomerium. Ab eo tempore pomerium erat in ea linea, quae definitur lapide illo Hadriani (qui dicitur *g*) olim reperto (de quo vid. infra); haec linea a Septentrione in Meridiem ducta fuerit necesse est, ita ut per parvam flexuram excluderet locum templi Isidis, et assequeretur veterem lineam pomerii a Sulla constitutam non longe a Circo Flaminio et porta Triumphali. Haec omnia egregie concinunt, et cum singula tum coniuncta confirmant id quod posui, pomerium h. l. fecisse magnum sinum, lateribus inaequalibus et tortuosis, versus urbem et Capitolium. Puncta, quibus is sinus certissime definitur, sunt: lapis Hadriani *g*, templum Isidis extra pomerium, porta Triumphalis in pomerio, Circus Flaminius intra pomerium, porticus Octaviae extra pomerium, porta Carmentalis in pomerio; et ab altera parte: portae Fontinalis et Sanqualis in pomerio, sepulcrum Bibuli extra pomerium. Sed cum totum hoc spatium extra pomerium relinqueretur, curandum etiam erat, ut aditus, quo ad id pervenire possent ei qui foris ad urbem accederent, extra pomerium esset. Itaque sequitur ut statuamus, ipsam Viam Flaminiam (Viam Latam) ab eis qui profferrent pomerium, etiam a Vespasiano, semper extra pomerium esse relictam, et etiam Hadriani tempore eam fuisse extra pomerium; id ita factum esse, certissime probat situs eius lapidis Hadriani qui *g* dicitur.

Veteres portae novem etiam manebant Plinii tempore. Ad eas referenda esse mihi videntur haec nomina: 1 porta *Carmentalis* [2]. — 2 porta *Fontinalis* [3]. — 3 porta *Sanqualis* [4]. Harum trium portarum una eademque fuit ratio, quam modo exposui. Porta Carmentalis aditum ex urbe directum praebat ad porticum Octaviae quae erat extra pomerium. Dionysius (l. 32) eam etiam vidit anno fere 8 a. C. Addi potest etiam Asconium (pag. 91) fere a. 76 p. C. eius mentionem facere, quamquam id, ut modo dixi, nihil valet ad probandum. Porta Fontinalis aditum directum praebat ad Aram Martiam et loca comitiorum, cfr. Liv. 35. 10 „(*aediles a. 193*) alteram

porticum ab porta Fontinali ad Martis aram, qua in Campum iter esset (i. e. hoc consilio ut ab ea porta esset iter commodum in Campum) *perduxerunt*". A porta Sanquali erat iter directum in Campum et in loca ubi comitia habebantur, ut ipse eius situs ostendit ¹⁾. Verum porta Sanqualis a Traiano sublata sit necesse est; huius sepulcrum, quod fuit *intra urbem* (Eutrop. 8. 5. 2), sub ipsius columna, sane cadit extra lineam veteris muri (cfr. Jordan 1. 1 pag. 209 adn. 16, pag. 267 adn. 29, 1. 2 pag. 455 adn. 23, qui frustra se torquet, ut effugiat vim huius argumenti). — 4 porta *Collina* [7]. Eius etiam mentio fit tamquam portae urbis apud Tacitum (hist. 3. 82), a. 70 p. C.; cur eam sublatam esse credamus ante Aurelianum, nihil est, cum praesertim ne novus murus quidem ab Aureliano conditus longe ab ea abfuerit. — 5 porta *Caelemontana* [10]. Ea a. 55 a. C. certe fuit porta urbis, Cic. in Pis. 25. 61. — 6 porta *Naevia* [12] (sed cfr. adn. superior). — 7 porta *Lavernalis* [14]. — 8 porta *Trigemina* [15]. — 9 *Portae XII* [16]. Hae portae, Lavernalis, Trigemina, Duodecim, cur tollerentur nihil erat cum pomerium a Claudio proferretur; emporium, quod a. 193 a. C. factum erat, quo a porta Trigemina perveniebatur per porticum eodem anno factam (Liv. 35. 10), extra pomerium manere poterat quemadmodum semper fuerat; portae ab ea parte, a Claudio in pomerii lineam redactae, intactae relinquebantur.

Veteres portae septem sublatae erant tempore Plinii. Ex eis primam *Flumentanam* [1] iam a Sulla destructam esse statuendum est. Porta Triumphalis enim iam aderat a. 55; quae constituta esse non potest, nisi pomerio simul extra portam Flumentanam prolato; itaque cum porta Triumphalis constituta, tum Flumentana sublata, ad prolationem Sullae aequae pertinuerunt. — 2 porta *Salutaris* [5]. Qui hac porta urbem intrare volebant, cum ad urbem accederent via Flaminia, tempore ab ea via deflectere debebant, eo loco fere ubi aliquando fuit Arcus Claudii. Id iter valde usitatum fuisse privatis peregre in urbem

---

1) Si quis affirmaverit, etiam in portam *Salutarem* idem cadere, nempe ab ea viam in Campum fuisse, et verisimile esse eam portam quoque servatam fuisse Plinii tempore, ego non valde refragabor. Quod si quis praetulerit, portam *Naeviam* ad portas sublatas adnumerare possit.

redeuntibus, colligi potest ex verbis Festi, qui nomen huius portae a Salutationibus a quibusdam repeti scripsit (Fest. pag. 326); quod etiamsi falsum est, tamen vero nititur. Fortasse ex his verbis colligi potest, eo tempore quo scriberet is qui Festo auctor fuit, i. e. aetate Augusti, etiam huius modi salutationes ibi frequenter factas esse, et eam portam tum etiam fuisse portam urbis. Eam sustulisse videtur Claudius — nisi forte melius placet conicere, eam etiam adfuisse tempore Plinii, vid. pag. 74 adn. 1. — 3 porta *Quirinalis* [6]. Quaestio, quando haec porta sublata fuerit, partim pendet ex altera quaestione, quando intra pomerium redacti sint Horti Sallustiani. Id ante mortem Claudii factum est, ut probat lapis Claudianus qui c dicitur, prope a porta quae postea fuit Salaria repertus. Hortos Sallustianos tum certe cum in eis habitare soleret Vespasianus (Dio 66. 10. 4), extra pomerium non fuisse verisimile est. Fortasse Claudius hanc portam quoque sustulit. — 4 porta *Viminalis* [8] fortasse iam a Sulla sublata est. — 5 portam *Esquilinam* [9] Augustus sustulisse videtur. — 6 porta *Capena* [11]. Ea videtur destructa esse paullo ante Plinii tempus. Ciceronis tempore, a. 45, etiam fuit porta urbis (Cic. Att. 4. 1. 5; Tusc. 1. 7. 13; fin. 2. 116). Sed Nero a. 69 ab itinere quod in Graeciam fecerat ad urbem reversus, et ovans urbem initurus, partem muri et portam destrui iussit (Suet. Ner. 25, Dio 63. 20. 1). Id ad portam Capenam referendum esse non solum ea re confirmatur, quod Nero Capua veniens et via Appia iter faciens ab hac parte urbem appropinquaturus erat, sed etiam hac, quod Nero a porta statim pompam ducturus erat in Circum Maximum, cuius etiam arcum unum dirui iusserat (Suet. Ner. 25). Ab eo tempore vetus porta Capena non comparebat; sed manebat opus arcuatum Aquae Appiae, quod fuerat non *ante* sed *proxime* portam Capenam (Frontin. c. 5); et nomen portae Capenae destructae translatum esse videtur in unum Arcum huius Aquae, qui idem dicebatur Arcus Stillans. Inde Martialis (3. 47. 1);

„Capena grandi porta qua pluit gutta ...”

Quae hoc loco a Martiali dicitur porta, non erat tamen porta urbis. Cfr. Iuvenal. 3. 11:

„Substitit ad veteres arcus madidamque Capenam”,
et Schol. ad h. l.: „quia *supra eam* aquaeductus est, quem nunc

appellant Arcum Stillantem; primum enim usque ibidem *fuerunt* portae quae porta Capena vocabatur". De Arcu Stillante etiam mentionem faciunt Descriptiones Urbis, Mirabilia eum collocant „ante Septizonium", quod quadrat loco portae Capenae; apud Iordan. 2 pag. 380, 615, 616. In Mirabilibus (Iordan 2 pag. 607, cfr. 154 et 323) nomen portae Capenae niro modo in portam Ostiensem translatum videmus, eodem modo quo nomen portae Collinae ibi in Aureliam novam transfertur, cfr. supr. pag. 40 adn. 1. — Porta siquidem a Nerone destructa est, iam ante Vespasianum, aut a Nerone, aut a Claudio fortasse, intra pomerium redacta et sublata esse videtur. — 7 porta *Raudusculana* [13], sive porta quae fuit a Meridionali-Occidentali parte Aventini (quam Naeviam dicit Iordan). Ea porta, quae omnino non fuerat in pomerio, etiam porta urbis esse desiit tum cum Claudius ab hac parte proferret pomerium, ut ostendunt lapides extra eam reperti.

Novem veteribus de numero deductis, reliquae portae 28 Plinianae novae fuerunt in pomerio prolato. Ad eas auctores nostri referunt portam *Triumphalem*, a Sulla conditam. Linea pomerii, quam extra Flumentanam constituerat Sulla a. 81, primum secuta esse videtur ripam Tiberis; inde non longe a Navalibus dextrorsum abiit, et recta via versus Orientem pergens excludebat locum ubi postea theatrum Pompei fuit (id enim a. 52 a. C. etiam erat extra pomerium), includebat Circum Flaminium. Ibi porta Triumphalis fuerit necesse est, fere e regione partis Septentrionalis-Orientalis Circi, non nimis longe ab eo remota, sed ita tamen ut via relinqueretur inter pomerium in quo stabat, et Circum, a Septentrionali parte ordine aedificiorum munita, latissima, qua commode traduci posset pompa triumphalis, tum cum pompa, profecta a Villa Publica, ingressa porta Triumphali, sinistrorsum (versus Orientem) flectens, pergeret ad introitum Circi. Linea pomerii inde magno flexu includens totam partem dextram Circi, deinde, fere a media parte lateris Meridionalis Circi, versus Meridiem conversa, ita pergebat ut excluderet locum ubi tum erant templa Iovis Statoris et Apollinis, ubi postea fuit porticus Octaviae, quam extra pomerium fuisse novimus; inde versus urbem flectens, pergebat inter loca ubi postea fuerunt porticus Octaviae et theatrum

Marcelli, et attingebat lineam veteris muri paullo infra portam Carmentalem. — Hunc ductum pomerii mutavit Caesar. Theatrum Pompei, quod a. 52 etiam extra pomerium fuit, a. 44 intra pomerium fuisse novimus; Dio enim diserte tradit, Caesarem intra pomerium (ἐντὸς τοῦ τείχους) occisum esse, vid. infra. Pomerium a Caesare constitutum, postquam prope a Navalibus deflectebat a ripa Tiberis, non amplius in Orientem pergebat (ut pomerium Sullanum), sed, exclusis Navalibus, pergebat versus Septentrionem Occidentalem, ad eum locum qui definitur lapide Claudiano b. Inde recta via versus Orientem pergens, ibi demum versus Meridiem flectebat, ubi assecutum erat lineam illam quae definitur lapide g; ab eo loco quomodo pergeret, supra ostendi (vid. supr. pag. 73). — Ab eo tempore (a. 44) via, quae e Villa Publica triumphi perveniebant ad portam Triumphalem, quamquam tota etiam cadebat extra pomerium, tamen haud longe a novo pomerio distans in eandem directionem currebat, donec in ipsa porta Triumphali transibat pomerium, cum id versus eam deflexisset. — Triumphorum pompas, postquam exiissent e Circo Flaminio, non ea via processisse quae ad portam Carmentalem duceret, manifestum est, ita enim factum esset ut pomerium, quod modo intraverat pompa, rursus egrederetur eadem, eademque in porta Carmentali iterum intraret, quod sane ferri non potest. Pompae, Circo relicto, ita pergebant ut attingerent locum theatri Balbi, et inde fere ad ripam Tiberis pervenirent; ea via processerint necesse est, quae duceret ad locum ubi antea fuerat Flumentana porta; hanc portam, non vero Carmentalem, ante annum 81 semper functam esse vice, ut ita dicam, portae triumphalis, apparet. Inde pompa pergebat ad Velabrum (Suet. Caes. 37), et ad Circum Maximum, deinde in Capitolium.

Ad novas portas praeterea referendae sunt portae *Navalis*, quae fuit in Campo Martio (Fest. pag. 179: „Navalis porta a vicinia Navalium dicta”), et porta *Minucia*. Haec porta dicta esse traditur ab ara (Fest. pag. 122) aut sacello (Fest. pag. 147) *Minucii* cuiusdam „quem deum esse putarent”. Explicatio nominis sane nihil valet; sed portam huius nominis aliquam fuisse, et Augusti aetate quidem, negari non potest. Fieri potest quidem, ut porta nomen acceperit ab illa statua Minucii

Augurini, quam paullo post a. 439 a. C. extra portam Trigemina positam esse tradit Plinius (18. 15 cfr. Plin. 34. 21 et Liv. 4. 16. 2); sed obstat, quod ab hac parte urbis novae portae ante Claudium factae non sunt. Itaque malim, nomen et locum huius portae referre ad porticum Minuciam illam veterem; fuisse videtur in ea linea pomerii, quam a parte Campi Martii extra portam Flumentanam constituit Sulla, haud longe a loco porticus Octaviae; hoc pomerium creberrimis portis perforatum fuisse necesse est. Portam Navalem vero, haud longe a ripa Tiberis constitutam, ad Navaliam aditum dedisse, demonstrat nomen ipsum. Infra denique ostendere potero, ad novas portas pomerii prolata etiam referendam esse portam *Tiburтинam* ab Augusto a. 5 ante C. conditam, et ex coniectura eodem referam Arcum Drusi.

Pars muri, quam primam demoliti sint Romani, ea esse videtur quae erat inter Tiberim et Capitolium. Eam destruxisse videtur Sulla, ita tamen ut servaretur et in pomerio relinqueretur porta Carmentalis. Argumentum quod attulit Richter (Handbuch III pag. 849), quo probaret hanc partem muri iam tempore belli Hannibalicis fuisse destructam, non satis valet; incendium anni 213 a. C., quod delevit multa aedificia intra portam Carmentalem sita et templum Spei extra eam portam (Liv. 24. 47 et 25. 7), si portam illam transilire potuit, sane etiam potuit transgredi murum, frustulis ardentibus ut fieri solet sublime elatis, vento per aër ultra murum provectis, ibi in aedificiorum tecta demissis. Praeterea quae de vetere muro deinceps facta sint Romae post Sullam, accurate persequi non possumus. Satis constat, tum quoque cum aliqua pars muri profanata esset pomerio ab ea remoto, fieri potuisse ut ea pars muri tamen non destrueretur, sed relinqueretur. Id cadit in eam partem muri, quae erat ab utraque parte veteris portae Viminalis, quam *τείχος* etiam Graeci, „aggerem” vero dicere solebant Romani. Ea iam antequam Augustus protulit pomerium (quod factum est a. 8 a. C.), a Sulla, ut videtur, profanata sit, et fossa repleta sit, necesse est; sed destructa non erat. Quod Dionysius fere a. 8 a. C. scripsit (4. 13): τὸ τεῖχος τὸ δυσέρετον ὄν, διὰ τὰς περιλαμβανούσας αὐτὸ πολλαχόθεν οἰκήσεις, ἰχνη δὲ τίνα φυλάττον κατὰ πολλοὺς τόπους τῆς ἀρχαίας κατα-

σχευῆς, id ad totam partem Orientalem urbis, et inprimis ad hunc aggerem, referendum esse, res ipsa ostendit, ab aliis partibus urbis enim, ubi murus positus erat in acclivitatibus montium, murus vix ita celari potuit aedificiis extrinsecus constitutis, ut qui foris ad urbem accederent eum conspici non possent. Iam fere a. 35 a. C. Horatius affirmavit „aggere in aprico spatium licere” (Sat. 1. 8. 13); fere a. 25 a. C. Livius statuit (1. 44. 4) „nunc vulgo aedificia ab interiore parte muri moenibus (scil. muri) continuari et coniungi”; Macellum Liviae, quod sub ipso aggere, ab externa parte, prope a porta vetere Esquilina, fuisse videtur (cfr. Gilbert 3 pag. 328), constitutum est a. 6 a. C., eo enim referendum est quod ad hunc annum tradit Dio (55. 8. 2): τὸ τεμένισμα τὸ Λιούιον ὀνομασμένον καθιέρωσε μετὰ τῆς μητρὸς. Itaque cum pomerium ab hac parte iam a Sulla videatur esse sublatum (quamquam etiam de Caesare cogitari potest), etiam portam Viminalem iam ab eodem intra urbem redactam esse supra statui. Campus Viminalis etiam postea dictus est sub aggere, agger aliquamdiu mansit neque totus destructus est (cfr. Iordan 2 pag. 129). — Partem muri denique, quae fuit a Meridionali parte portae Esquilinae, fortasse demolitus est Augustus; illam quae fuit circa portam Capenam et opus arcuatum Aquae Appiae, Nero a. 69 destruxit.

Fine urbis qui claudi posset et certos aditus haberet, reipublicae opus erat ad res gerendas, ad perficienda ea omnia quae nonnisi in ipsis locis quibus exiretur ex urbe et in eam intraretur recte perfici poterant. Exempli gratia interdicti poterat, ne quis corpus mortui inferret in urbem propiusve urbem mille passus; sed corpus mortui, si quis inferre conabatur, non poterat nisi *in portis* arceri; ea re autem non minus opus erat, quam interdicto illo. Vectigalia poterant imponi mercibus quibusdam, quae in urbem inferrentur, et quantum quisque publicanis deberet cum eas importaret poterat verbis constitui; sed publicani nonnisi *in portis* poterant ea vectigalia exigere. Huius necessitatis alia exempla in promptu sunt, quae omitto. Iam Sullae tempore autem, ne addam Ciceronis et Augusti, murus et portae quae in muro erant, inutilia facta erant quibus (si nihil novi ad ea accederet) ita clauderetur urbs, quemadmodum ea necessitas exigeret, et id quidem duas ob causas. Primum aliquot locis

murus tam longe remotus erat a vero fine urbis, ut, etiamsi portae veteres claudebantur, tamen magna pars urbis, quae extra has portas erat, pateret. „Tecta exspatiantia”, ut ait Plinius, „iam multas addebant urbes”. Praecipuus huius rei testis est Dionysius. Is quidem aliquatenus rem exaggeravit; ad „urbem”, quam dicit, addidit spatia immensa circumiacentia, quae ad urbem pertinere cum aliqua bona specie fortasse quidem poterat contendere aliquis, quod hic illic occupata erant magna multitudine aedificiorum dispersorum, quae tamen neque usu loquendi quotidiano neque proprio sensu vocabuli ad „urbem” pertinebant; Dionysius de hac re scripsit quod neque stultum quidem esset neque prorsus falsum, sed tamen quod magis aptum esset rhetori alicui aut poetae, qui apud lectores peregrinos admirationem excitare vellet magnitudinis urbis, quam scriptori verum accurate referenti ¹⁾. Sed tamen eius verbis tantum sane tribuere oportet, ut ei credamus, veterem murum a nonnullis partibus satis longe remotum fuisse a vero fine urbis, eumque ibi in mediis aedificiis urbanis quasi abditum iacuisse neque extrinsecus facile conspici potuisse. Altera causa erat, quae plus etiam valeret, cur murus veteresque portae (si sola relicta essent, novis portis non additis) inutilia facta essent quibus urbs clauderetur; haec scilicet, quod nonnullis locis murus erat perforatus et destructus; ea causa autem statim agere coepit, cum primum etiam brevissimam partem muri sustulit Sulla. Quid attinebat, ad portas veteres omnes, custodias agere, cadavera arcere, vectigalia exigere, si non solum magnae partes urbis *extra* eas portas erant, sed si etiam proxime ab illis portis, per semitas ex. gr. super locum, quo antea murus

---

1) Dionys. 4. 13 (post verba pag. 78 laudata): ἔστιν ἅπαντα τὰ περὶ τὴν πόλιν οἰκούμενα χωρία, πολλὰ ὄντα καὶ μεγάλα, γυμνὰ καὶ ἀτείχιστα καὶ ῥᾶστα πολεμίαις ἐλθοῦσιν ὑποχείρια γενέσθαι· καὶ εἰ μὲν εἰς ταῦτά τις ὄρῳ τὸ μέγεθος ἐξετάζειν βουλήσεται τῆς Ῥώμης, πλανᾶσθαι τε ἀναγκασθήσεται καὶ οὐχ ἕξει βέβαιον σημεῖον οὐδέν, ᾧ διαγνώσεται μέχρι ποῦ προβαίνουσα ἔτι πόλις ἐστί, καὶ πόθεν ἄρχεται μηκέτ' εἶναι πόλις, οὕτω συνύφονται τὸ ἔστυ τῇ χώρῃ καὶ εἰς ἁπείρον ἐκμηκυνομένης πόλεως ὑπόληψιν τοῖς θεωμένοις παρέχεται. His verbis rem nimis exaggerantibus quasi modum aliquem statuunt iurisperiti, directe affirmantes usum loquendi recte distinguere et solere et posse inter loca quae dicerentur *Roma*, et quae *Roma* non essent. Vid. quae scripsimus supr. pag. 28, ubi haec verba Dionysii etiam laudari debuerant.

fuerat, ductas inter Tiberim et Capitolinum montem, vel per aggerem, merces aut cadavera clam inferebantur? Nihil sane id attinebat. Itaque aderat necessitas, constituendi novi finis. Hanc necessitatem autem explevit pomerium prolatum cum suis portis. Hae novae portae, quarum duodetriginta iam factae erant Plinii tempore, non per se utiles erant, sed utilitatem suam, et utilitatem quam impertiebant veteribus portis quae etiam manebant, totam ex hac re repetebant, quod *cum* inter se, *tum* vero etiam cum veteribus portis illis, *coniunctae erant* per certam munitionem, ex ipsis aedificiis urbis extremis confectam, ita comparatam ut clam locis incertis nusquam transiri posset; id ipsum erat pomerium, partim vetus, partim prolatum. Ut supra dixi (Mnemos. 25 pag. 122 sq.), quod pomerium debuit *continuo* et *simplice* orbe cingere urbem, id certe quidem derivandum est ex doctrina sacra, non ex utilitate publica. Sed respublica nequaquam servatura fuisset pomerium, institutum religiosum, neque vindicatura fuisset doctrinas sacras eo pertinentes, nisi ipsi opus fuisset tali fine urbis continuo, simplice, qui claudi posset, qualem ei praeberet religio pomerii. — Ciceronis tempore, cum de muro vix umquam mentio fiat, tamen portae memorari solent tamquam loca quae urbem finiant et claudant. „Extra portam” idem erat atque „extra urbem”, eodem modo quo antea¹⁾. Ad portas etiam erant stationes cisiorum, et ibi in rhedas vel carrucas adscendebatur (App. 4. 45). Si quis armis urbem in suam potestatem redigere in animo habebat, de urbis portis occupandis consilia etiam inibat²⁾. Tempore liberae reipublicae („apud vetustiores”, ait Paull. Dig. 1. 15. 1) familia publica, quae aedilibus et tribunis pl. ministrabat, disposita fuerat „circa portas et muros”; vigiles, qui postea fuerunt, cum in XIV regiones divisa esset urbs, stationes suas habuisse videntur non longissime a portis quidem, sed magna ex parte extra murum³⁾. A. 43 a. C., cum caedes ex proscriptionibus Romae facturi essent IIIviri, eos portas et reliquos urbis exitus per militum praesidia occupandas curavisse tradit

---

1) Veluti in his locutionibus: „pedem porta non efferre”, Cic. Att. 7. 2. 6; „ad portam expectare comites”, Cic. fam. 15. 17. 1. — 2) Cic. Phil. 14. 6. 15. — 3) Cfr. Jordan Top. 1. 1 p. 305.

Appianus (4. 12): ἅμα δὲ ταῖς προγραφαῖς αἱ τε πύλαι κατελχοντο καὶ ὅσαι ἄλλαι τῆς πόλεως ἐξοδοί (pontes scil., supr. pag. 19 adn. 1). Id etiam probat, non solum multo maiorem circuitum tum claudi potuisse, quam qui finiretur vetere muro (nam multi divites extra muros habitabant, neque multum assecuti essent IIIviri, si eos solos fuga prohibuissent, qui intra muros habitabant), sed etiam, portis quae esse desierant (Flumentanae, Viminali) iam successisse novas portas complures *cum veteribus certa munitione coniunctas*; nam frustra certe milites ad veteres portas custodias egressi, si interea omnibus licuisset, ex urbe libere exire eis locis, ubi murus iam nullus esset. Verum tum quoque urbs claudebatur portis; omnes fere narrationes quae de salute aut interitu privatorum fugientium vel redeuntium servavit Appianus, versantur circa *portas et pontes*, in eis erat omne discrimen salutis aut interitus, si quis eas transire conabatur ¹⁾. — Duos etiam Herodiani locos affero (quos mihi praebeuit Gilbert 3 pag. 8 adn. 1); ex altero (1. 12. 8, a. 188) hoc saltem efficitur, τὰς πύλας fuisse in extremis fere aedificiis urbis; ex altero (2. 12. 1, a. 193), in urbem, si eius aditus custodirentur, invitis custodiis palam intrari non potuisse. — Vectigalia urbana autem, quamquam quid de eis constitutum fuerit parum plene notum est, tamen multo ante Vespasianum in usu fuisse, constat; id iam ea re probatur, quod Plinio teste Vespasianus remisit aliquod vectigal, quod antea *sub omnibus principibus* exigi solebat ab eis qui olera in urbem importarent ²⁾. Haec vectigalia qui putet in veteribus portis exigi potuisse si novae non additae essent, quantopere fallatur, inprimis apparet, si reputamus, macella quaedam (veluti Liviae illud) fuisse *extra lineam veteris muri*. Praeter vectigalia etiam multa alia erant, ad custodiam urbis, ad coercendos homines improbos, ad omnem administrationem rerum urbana-

---

1) App. 4. 27 bis; 4. 40; 4. 41; 4. 43; 4. 44—46; 49; ibid. 4. 18: Annalis paulisper salvus fuit, cum ei contigisset ut effugeret in *suburbium*, i. e. *extra urbem* (cfr. Cic. Phil. 12. 10. 24), ubi cliens eius habebat domicilium valde angustum. — 2) Plin. 19. 51—56: „Romae quidem per se hortus ager pauperis erat, ex horto plebi macellum, quanto innocentiore victu ... itaque Hercules nullum macelli vectigal maius fuit Romae clamore plebis incusantis apud omnes principes, donec remissum est portorium mercis huius”.

rum, pertinentia, quae in portis solis recte possent perfici ¹⁾. Haec igitur fuit suprema illa utilitas pomerii, cuius supra rationem quidem habui (Mnemos. 25. pag. 378 et 384; supr. pag. 3 et 7 sq. et 33), quam tamen tum accuratius definire nolui.

Novi aditus urbis et erant et dicebantur *portae urbis*, ut satis demonstravi. Verum nunc etiam addo, ipsum pomerium prolatum non solum *fuisse* quasi *pro novo muro*, sed etiam haud raro *dictum esse* „murum urbis”. Primum a scriptoribus Graecis id vulgo fieri, facile ostendam. Res hoc argumento probatur, quod vocabulum *τείχος*, de quo ipso quaerimus, ambiguum est, vocabulum *πωμήριον* vero nullam omnino habet ambiguitatem; itaque si in eadem re alio loco hoc vocabulum, alio illud promiscue adhiberi videmus, constat illo loco *τείχος* pro pomerio esse dictum. Aliquot locos componam. App. b. c. 2. 31: οὐδὲ γὰρ προίεναι τῶν τειχῶν τοῖς δημάρχοις ἐφίεται; Dionys. 8. 87: περιγέγραπται γὰρ αὐτῶν τὸ κράτος τοῖς τεύχεσι; cum his cfr. Dio 51. 19. 6: καὶ ἐντὸς τοῦ πωμηρίου καὶ ἔξω, ὃ μηδενὶ τῶν δημαρχούντων ἔξῃν. Vocabulum *pomerium* a Dione praeferrī solet; sed tamen is quoque interdum variavit locutionem, ut in adn. ostendam ²⁾. Unus locus Dionis inprimis dignus est, cuius rationem habeamus; Dio Antonium a. 44 dicentem facit, Caesari ἐντὸς τοῦ τεύχους, ἐν τῇ πόλει, insidias structas esse. Dio non magis ignoravit ubi esset Curia Pompeia, quam, quo loco insidiae factae essent Caesari; de iusto loco pomerii eum accurate quaerere solitum esse multi loci ostendunt; eo magis ipse h. l. indicavit quid vellet, cum ad verba ἐν τῇ πόλει ἐνεδρευθεὶς ad-

1) Memoro veterem illam superstitionem quam rettulit Plinius (28. 13): „Vestales nostras hodie credimus nondum egressa urbe mancipia fugitiva retinere in loco precationibus . . .” e. q. s. Verisimile est, rem referendam esse ad custodiam, quam in portis urbis agendam curare potuerint domini, si servi non comparebant; nimis ineptum est, Romanos credidisse, fugitivos in perpetuum in eodem loco retineri precationibus Vestalium; iam magnum erat, si per eas effici posse credebant, ut servi tam diu in urbe retinerentur, dum eiusmodi custodiae a dominis pararentur. — 2) Apud Dionem ἔξω τοῦ πωμηρίου legitur: 39. 39. 7; 39. 63. 4; 39. 65. 1; 40. 47. 4; 40. 50. 2; 41. 3. 3; 41. 15. 2 et 16. 1; 53. 13. 4; 55. 6. 6; 55. 8. 1; eodem sensu vero ἔξω τοῦ τεύχους: fragm. 43. 27 (de senatu extra pomerium vocato); 37. 28. 3 (de com. centur. extra pomerium habitis); 38. 17. 1 (de contionibus extra pomerium advocatis); 54. 26. 7 (de Iiviris viis extra pomerium purgandis, cfr. supr. pag. 26 adn. 2). Idem passim apud omnes dicitur: ἐν τῇ πόλει et ἔξω τῆς πόλεως, extra et intra urbem.

deret δ καὶ τὸ πωμήριον αὐτῆς ἐπαυξήσας; non solum his verbis demonstrat Curiam Pompei eo tempore intra pomerium fuisse receptam, sed etiam clare indicat, id ab ipso Caesare factum esse. Hoc loco igitur ἐντὸς τοῦ τείχους diserte et consulto positum est pro „intra pomerium”, cum sermo esset de loco qui certe longe fuit extra veterem murum ¹⁾.

Scriptores latinos vix habemus, qui testimonio nobis esse possint, pomerium prolatum latine quoque *murum* esse dictum. Sed quis fuerit usus loquendi sacerdotalis, non item ignoramus. Nam cum dubitari non possit, quin pomerium sanctum esse censuerint pontifices, ab altera parte certe nihil magis constat quam hoc, veterem murum, alibi destructum, alibi perforatum, hic aedificiis ita oppressum ut conspici vix posset, illic vero intra hortos (Maecenatis) ita redactum ut libere in eo spatiantur cives, ab eis pro sancto habitum non esse, neque certe, si forte voluissent, id ab eis teneri potuisse. Nihilominus iuris periti, ut antea ostendi (Mnemos. 20. 1892 pag. 343—354) cum agant de definiendis locis quae sint divini iuris et de eo genere locorum quidem quod sanctum esset, nihil aliud tamquam exemplum afferre solent nisi *portas* et *muros*. Manifestum est, non eos muros ab eis significari, qui vulgo dicantur, sed pomerium; neque minus apertum est, cum definitiones suas e iure sacro repetiverint, eos in hac re secutos esse usum loquendi sacerdotalem. De vi huius vocabuli q. e. „*murus* et *portae*” ipsos ne reputavisse quidem mihi verisimile videtur; quamquam sane etiam fieri potest ut consulto ita locuti sint, neque ignoraverint, „*murum*” a se dici sensu quodam singulari et a vulgato abhorrente; hoc utique apparet, formam loquendi specialem quam adhibeant, sive consulto ea usi sint, sive inconsulte, apud sacerdotes in usu fuisse et ab his ad iuris peritos pervenisse. Ipsos pontifices „*muros urbis sanctos esse dixisse*”

1) Dio 44. 49. 1. Ne quis eo effugiat ut dicat, Dionem dicere voluisse, Caesari insidias *structas* quidem esse intra pomerium, insidias vero *factas* esse extra pomerium, moneo id, etiamsi forte valere possit de vocabulo ἐπιβουλεύομαι, certe non cadere in vocabulum ἐνεδρεύομαι; Dio utroque utitur. — Senatus cur eo die extra pomerium convocaretur, nihil erat, neque tum habitus est extra pomerium. In curiam Pompei vocatus erat hanc ob causam, quod in theatro ludi edebantur. Dio 44. 16. 2: ἐκεῖ γὰρ . . . συνεδρεύειν ἕμελλον. Nic. Dam. 23: ἔνθα ἐκαστοτε (?) συνέλεγοντο. App. b. c. 2. 115: εἰσὸς ἐπὶ ταῖς θύραις ὧδε γίνεσθαι.

testatur Cicero, quod etiam ad pomerium solum referri potest. Vid. etiam supr. pag. 5 adn. 1.

De terminis sive lapidibus pomerii repertis, et de locis quibus reperti sint, novi quod afferam non habeo. Relego lectorem ad ea quae de eis scripserunt cum alii tum Iordan Top. 1. 1 pag. 325—333; Detlefsen, Hermes 21 pag. 518—521; Gilbert Gesch. u. Top. 3 pag. 9—11; cfr. etiam C. I. L. 6. 1. 1231—1233; inprimis vero utilia sunt quae protulit Ch. Hülsen „das Pomerium Roms in der Kaiserzeit“, Hermes 22. 1887. pag. 614—626 ¹⁾. Loca punctis definita et suis litteris designata inveniuntur in formis urbis recentioribus, veluti in forma quam edidit Richter (Handbuch III) et in chartis utilissimis quas delineavit Arthur Schneider (das Alte Rom, Leipzig 1896), in tab. 9 et sqq. Vehementer doleo quod virorum doctorum Italianorum, Lanciani aliorum, quorum nomina tantum adscribere possim, scripta citare nequeo. Molestae accidit quod ab aliis aliae litterae locis cipporum sunt attributae. In laterculo hunc ordinem observavi: primum posui litteram quam usurpaverunt Iordan et Hülsen, deinde eam quam Richter et Schneider; sequuntur: numerus in Corpore adhibitus; nomen imperatoris quod in lapide legitur; numerus in lapide, qui ordinem indicare videtur; numerus qui ad distantiam referri solet; loci definitio ex nomine recentiore sumpta, quod facile exquiritur in charta urbis quam ad enchiridium suum addidit Baedeker:

a = f;	C. I. L. n. 1232	; Vespasianus;	47;	—	; ad portam Ostiensem.
b = a;	C. I. L. n. 1231a	; Claudius	; —;	—	; S. Lucia della Chiavica.
c = c;	„ 1231c	; Claudius	; —;	—	; ad portam Salariam (Vigna Nari).
d = d;	„ 1231b	; Claudius	; 15 vel 35;	—	; ad portam Metroviam
e	„ 1233b	; Hadrianus	; —;	—	; loco ignoto.
f = g;	„ 1233a	; Hadrianus	; 6;	480 ped.	; Piazza Sforza.
g = h;		; Hadrianus	; —;	—	; S. Stefano del Cacco.
h = e;		; Claudius	; 8;	—	; ad Montem Testaceum.
i = b;		; Vespasianus;	31;	—	; ad Villam Borghese.

Non omnibus lapidibus inscriptus fuit numerus distantiae, ex. gr. h certe eo caret. Ex ea re colligere possumus, distantias in quibusdam lapidibus inscriptas semper esse repetitas non a proximis utique lapidibus, sed ab eis qui proximi essent ex

1) Omnibus ad finem perductis, affertur mihi scriptio viri cl. Hülsen „der Umfang der Stadt Rom“, in: Mittheil. K. D. Arch. Inst. 1897 pag. 148 sqq. Quod eius rationem habere non potui, gravissime fero.

his qui etiam eiusmodi numero signati essent. Numeros ordinis non ita miscendos esse arbitror, ut lapides diversis temporibus positi continuam seriem effecisse existimentur, ipsi numeri etiam id affirmari non patiuntur; in eo acquiescendum est, quod per se haud caret verisimilitudine, eos qui novos lapides ponerent, semper propriam suamque numerorum seriem inchoavisse. Per magni momenti autem est, quod probant lapides quidam, qui, cum proxime quidem inter se distent, tamen diversis temporibus positi sunt (ut a et h, b et f), eos, qui novos lapides ponerent, non solum in eis partibus pomerii lapides posuisse, quas ipsi novas addidissent, sed etiam in locis (quibusdam certe) ubi iam antea ab aliis pomerium fuerat constitutum. Inde colligitur, prolationes pomerii ab aliqua parte factae, quae cognoscantur ex lapide cui nomen aliquod inscriptum est, ipsae tamen ut iam antea ab aliis sint peractae, fieri posse.

Transeo igitur ad prolationes pomerii percensendas, quae innotuerunt.

I. Prima prolatio fere a. 81 a Sulla facta est. Ius proferendi ei compete-
bat, ut videtur, ex lege Valeria; eum hac in re quoque, ut in nonnullis fecit, ius suum confirmavisse lege speciali rogata (cfr. Schol. Cic. pag. 435), parum verisimile est, cum quod tradat Gellius, eum „titulum proferendi quaesivisse”, vix alio referri possit, quam eo, quod Sulla verbis suis ius suum repetere soleret ex victoriis bello reportatis. Locus huc pertinentes afferam. Gell. 13. 14. 4. Dio (43. 50. 1) dicit, Caesarem, pomerium proferentem, Sullam imitari visum esse. Seneca (dial. 10 de brev. 13. 8), postquam rettulit aliquot exempla „inanis studii supervacua discendi”, narrat, se his diebus quemdam verba facientem audivisse, qui cum alia multa ad res antiquas Romanas pertinentia referret, tum hoc affirmaret: „Aventinum extra pomerium esse”, et „Sullam ultimum Romanorum protulisse pomerium, quod numquam provinciali sed Italico agro acquisito proferre moris apud antiquos fuit”. Fallitur qui hunc locum ita interpretetur, ut putet Senecam declarare voluisse, pomerium post Sullam non denuo esse prolatum. Scriptores saepe tradunt, aliquid ab aliquo *primum* factum esse, et Seneca eius diligentiae multa exempla h. l. affert; sed nemo, nedum hoc loco Seneca, id egit, ut eiusmodi rerum

gestarum qualis est pomerii prolatio *recentissima* exempla colligeret; et, si quis id voluisset, tali rei, quae nemo scire posset num forte in postero denuo ut ageretur futurum esset, minime idoneum erat vocabulum *ultimus Romanorum*; qui eo utitur, significat, eam rem omnino non amplius perfici posse aut eam perficere non amplius licere. Non minus tamen fallatur, qui putet, Senecam, cum adhiberet vocabulum „ultimum Romanorum” cogitavisse de illa opinione sive loquendi ratione qua „Romani” non fuisse dicerentur nisi sub libera republica, quemadmodum Brutus soleret Cassium „ultimum Romanorum” dicere (Tac. ann. 4. 34); id minime in Senecam cadit. Sed tamen stultum est credere, Senecam serio eis, qui post Sullam pomerium protulissent, ius proferendi denegare voluisse. Seneca haec subridens scripsit. Orator ille dixerat, „pomerium proferri non posse nisi agro Italico acquisito” cum ipse id ita se habere comperisse sibi videretur, et „Sullam hoc iure pomerium protulisse, quod eiusmodi agrum acquisivisset”. Seneca consulto hanc sententiam ita invertit, ut primo loco poneret id quod necessario ex ea esset derivandum, post Sullam pomerium non amplius proferri potuisse, quandoquidem post eum ager Italicus non amplius exstaret, qui acquiri posset. Ita maxime apparere debebat lectori, talem diligentiam exquirendi res antiquas „non prodesse, sed speciosa rerum vanitate detinere homines”; manifestus fiebat error oratoris illius, qui *agrum Italicum* ex vetere consuetudine nuncupasset, cum debuisset de *finibus imperii prolati* loqui, ut imperatorum tempore fieri solebat; id enim quod ex eius verbis derivaretur necesse esset, manifesto falsum esse nemo nesciebat, cum iam plus semel post Sullam pomerium esset prolatum. — Denique Tacitus (ann. 12. 23) scripsit: „nec tamen duces Romani . . . usurpaverant (ius propagandi terminos urbis) nisi L. Sulla et divus Augustus”. — Ut supra dixi, Sulla videtur sustulisse portas Flumentanam et Viminalem; ab „aggere” religionem inaugurationis abstulit; constituit portam Triumphalem et multas alias portas. Lineam, qua a Sullae tempore ad Caesarem (81—44) pomerium a parte Campi Martii ductum fuisse videtur, supra descripsi (pag. 76). Fieri praeterea potest, ut etiam intra portas Collinam et Quirinallem aliquid ad urbem addiderit Sulla.

II. Secunda prolatio fuit Caesaris, facta a. 44 a. C. Testes sunt Dio, bis idem affirmans (43.50.1: *τό τε πωμήριον ἐπὶ πλεῖον ἐπεξήγαγε*; 44.49.2: *ὁ καὶ τὸ πωμήριον τῆς πόλεως ἐπαυξήσας*), et Gellius 13.14.4 „divus Iulius, cum pomerium proferret”; praeterea Dio significat, theatrum Pompei a Caesare intra pomerium esse redactum (supr. pag. 84 adn. 1). Quod contra affertur, est silentium Taciti et Senecae locis laudatis, et Vopisci, qui scribit (Aurel. 21.11): „addidit pomerio Augustus, addidit Traianus, addidit Nero sub quo Pontus Polemoniacus et Alpes Cottiae romano nomini sunt tributae”. De Senecae loco iam vidimus. Quid valeat silentium Vopisci, agnoscimus cum videamus eum etiam silere de prolotione Claudii. Quod Tacitus memor non fuit prolotionis Caesarianae, mirari tantum possumus. — Caesar finem urbis a parte Campi Martii sola constituisse videtur; et tum quidem id fecit, cum demolendum curasset templum Pietatis (quod fuit in loco futuro theatri Marcelli) ut in eo loco theatrum conderet, cumque aliis aedificiis publicis aedificandis loca destinaret, quae ipsa tamen postea demum ab Agrippa praesertim perfecta sunt. Ductus pomerii, qui ab ea parte fuisse videtur a Caesaris tempore, supra indicavi (pag. 77). — Ius proferendi non speciali lege a Caesare esse impetratum, sed ab eo ex dictatoria potestate esse derivatum, apparet ex verbis Dionis, qui Sullam eum imitatum esse scribit.

III. Tertiam prolotionem fecit Augustus anno 8 a. C.; Dio 55.6.6 ad eum annum: *τά τε τοῦ πωμηρίου ὅρια ἐπηύξησε*; accedunt testimonia Taciti et Vopisci. Augusto ius proferendi neque ita competeat, quemadmodum Sullae et Caesari — non magis enim ex tribunicia potestate quam ex proconsulari imperio id derivari poterat —, neque vero a senatu in perpetuum ei erat concessum, novimus enim ex lege quae dicitur de imp. Vesp., tale ius Claudio primo esse datum. Itaque Augustus prolotionem instituerit necesse est ex lege (SenCto) speciali, quae in unam occasionem id faciendum ei mandaret, non honoris causa, sed quod postularet utilitas publica; eodem modo fere quo postea Hadrianum ex SenCto auguribus auctorem fuisse novimus, ut restituerent lapides pomerii. Hanc ob causam eius rei mentionem ab eo factam non esse in commentario rerum gestarum, minime mirum est; in quo ne omnium cae-

rimoniarum quidem ab ipso peractarum, veluti Macelli Liviae ab ipso dedicati, aliarum eiusmodi, mentionem fecerit. Certe id silentium argumento esse non debebat viris doctis, cur negarent fidem in hac re habendam esse Dioni et Tacito, cum praesertim cur de eorum testimonio dubitaretur, si quis libidinem rationi postponendam esse censeret, nihil esset. Silentium Gellii enim, quo etiam provocavit Mommsen St. 2 pag. 1072 adn. 3, cfr. pag. 1035 adn. 2, non est eiusmodi ut confirmare possit opinionem praesumptam. — Prolatio Augusti videtur ad urbem addidisse loca quae erant extra portam Esquilinam; ab ea parte finem urbis paullatim in meliorem statum redegerant cum ipse tum eius amici, aedificationibus publicis susceptis, repletis convallibus quae ibi essent (vid. Liv. 26. 10), hortis novis amoenis paratis. Fortasse iam Augustus ab ea parte ad pomerium constituendum usurpavit partem illam Aquae Marciae (Tepulae Iuliae), qua postea ad murum facilius aedificandum usus est Aurelianus, de qua re cfr. Iordan Top. 1, 1 pag. 356 et 362; in pomerio ab eo prolato iam a. 8 a. C. fuisse videtur is locus, in quo post tres annos ipse Augustus aedificavit portam quae dicitur Tiburtina (Iordan ibid. pag. 467).

IV. Sequitur prolatio Claudii, a. 49 p. C. facta. Lapides quattuor supersunt testes; de iure perpetuo quod Claudio primo fuit mentionem facit lex de imp. Vesp.; praeterea hanc prolationem memorant Gellius, et Tacitus (ann. 12. 25), qui addit „quos tum Claudius terminos posuerit, facile cognitu et publicis actis perscriptum” esse. Partes urbis, quo pertinent prolaciones a Claudio institutae, hae esse videntur: 1° quae fuit ab Aventino; 2° quae fuit extra portam Capenam; verisimile est ibi in via Appia pro urbis fine, simul pro porta urbis, usurpatum esse Arcum Drusi a. 23 p. C. conditum, non longe distantem a loco quo porta Appia postea fuit; 3° extra portas Quirinalem et Salutarem; ibi pomerium aliquando etiam prolatum est ultra locum muri Aureliani futuri, sed non constat Claudium tam longe id protulisse; fortasse aut Nero aut Vespasianus aut uterque etiam multa addidit ad urbem ab hac parte. Sed Campum Agrippae a Claudii tempore intra pomerium fuisse suspicari velim, et tum quidem eum locum ab eo intra pomerium receptum esse, cum in Via Lata constitueret Arcum suum.

V. Prolationis a Nerone institutae (inter a. 54 et 68 p. C.) solus auctor est Vopiscus loco sub II laudato. Prolatio in ea re constituisse videtur, quod a quibusdam partibus etiam longius proferrentur partes pomerii iam antea ab aliis prolatae. Ex SenCto egisse videtur Nero; ius perpetuum proferendi certe ad eum delatum non erat, ut probat lex de imp. Vesp.

VI. Pomerium a Vespasiano prolatum esse, lapides eius testificantur soli. Iam supra coniecimus, eum iure, quod ei concesserat senatus, tum usum esse, cum censura fungeretur a. 74 (supr. pag. 39). Lapidēs positos esse apparet inter kal. Ian. et kal. Iul. anni 75, cum trib. pot. VI, cos. VI, cos. des. VII esset Vespasianus. — Verisimile videtur, Vespasianum ab utraque parte viae Flaminiae ita promovisse lapides, ut urbis fines ibi non longissime abessent ab ea linea in qua postea murum suum et portam Flaminiam posuit Aurelianus. Situs lapidis i id probare videtur. Tum igitur non solum spatium in quo erant Saepta Iulia et porticus Octaviae fere totum inclusum erat locis ad urbem pertinentibus, sed haec loca etiam ab utraque parte proxime appropinquabant viam Flaminiam, quae ipsa tamen extra pomerium manebat (vid. supr. pag. 73). Hae partes urbis igitur separabantur satis angusto limite, in quo erant ipsa via et ordines aedificiorum ab utraque parte eius constituti; ab ea via cum a dextra tum a sinistra parte per crebras portas in urbem intrari poterat. Spatium comitiis et senatui destinatum referebat imaginem paeninsulae alicuius satis magnae, in media urbe constitutae, quae per longum et angustum collum (viam Flaminiam) iuncta erat locis suburbanis magis remotis.

Ambitum urbis, qui fuit sub Vespasiano, descripsit Plinius, is eum passuum 13200 fuisse statuit. De hoc ambitu Pliniano autem h. l. aliquid animadvertendum est, quod supra iam verbo tetigi, neque tamen tum persequi potui (pag. 61). Numerus Plinianus enim nos cogit ut affirmemus, Plinium mensura sua non comprehendisse eas partes pomerii perlongas, quae erant circa illam paeninsulam quam modo dixi. Pomerium, quod a. 74 fuit, omnino aliquanto magis etiam tortuosum et crebris flexuris variatum erat, quam linea qua Aurelianus postea murum suum duxit; eo referendum est discrimen quod inter numeros mensurarum obtinet, nam cum murus Aureliani habeat

fere 12000 passuum paullo minus, ambitus Plinianus fere 1200 passibus eum superat. Sed hoc discrimen multo maius esse deberet, si illius partis pomerii, quo lapis g pertinet, etiam rationem habuisset Plinius. Revera nisi eam neglexisset, pervenisset ad mensuram et numerum, quibus prorsus falsa apud lectorem excitaretur opinio de amplitudine urbis; recte eas partes pomerii solas remensus est Plinius, quae revera essent in *extremis urbis*; inde autem factum est, ut pomerii omnino mentionem non fecerit, sed nuncupaverit ipsa moenia sive tecta extrema. Nihilominus ita ambitum urbis ab eo constitutum esse tenendum est, ut praeterea sequeretur pomerium. Id autem probat verum esse, quod iam per se verisimile esse supra comperimus (pag. 51—53), numerum Plinianum, quippe qui rotundus sit, esse privatim exquisitum in Forma Urbis, neque eum a censoribus accepisse Plinium. Censores quidem sane fieri non potest ut, *longitudinem pomerii* ad certum numerum passuum redigentes, neglexerint eius pomerii magnam partem; sed eum qui privatim in Forma remetiretur *ambitum urbis*, id ita fecisse ut simul sequeretur pomerium quatenus id esset in extremis urbis, simul vero rationem non haberet illius partis pomerii fere in media urbe sitae, sinum illum circumdantis, non solum probabile sed etiam paene necesse esse affirmari potest. — Verum non idem valebat de portis urbis. Manifestum est ex ipso numero, Plinium eas portas quoque numerasse, quae in illo sinu sive paeninsula essent, primum in utroque latere viae Flaminiae, deinde a diversis partibus illius spatii in quo erant Saepta Iulia et porticus Octaviae. Id quoque rectissime se habebat. Necesse quidem erat, si lineae rectae ab illis portis ad forum et milliarium aureum ductae cogitarentur, nonnullarum portarum lineae hic illic in unum caderent, et in nonnullis lineis binae interdum vel etiam plures semper portae essent. Sed id nihil nocebat; modo adderet, *quot* portas numeraret, eas omnes ad computationem addere poterat Plinius, nullo damno allato iustae cognitioni magnitudinis urbis, quin etiam sine tali damno eas omittere non poterat. Hac ratione igitur intelligitur, qui factum sit ut tam ingens portarum multitudo fuerit in urbe Vespasiani. Ipsa urbs ambitu non valde differebat ab ambitu urbis Aureliani; numerus reliquarum por-

tarum Vespasiani, etiamsi paullo maiorem eum fuisse verisimile est quam sub Aureliano, quia murus non aderat, tamen non nimis excessisse potest modum ab Aureliano constitutum, cum praesertim magnae viae quibus ab urbe discederetur vix plures essent sub Vespasiano quam sub Aureliano. Sed id quod superest, 24 portae fere si a 37 portis Plinianis deducimus 13 quae cis Tiberim fuerunt in muro Aureliano, si etiam aliquam partem eius numeri tribuimus portis illis quae Vespasiani tempore fuerunt in ripa Tiberis (inter quas fuerunt portae XII), nihil habet quod offendant si magna ex parte referatur ad eas partes pomerii, quae fuerunt pone Capitolinum montem.

VII. Prolatio denique quam instituit Traianus (inter a. 98 et 117 p. C.), quae in litteris apud unum auctorem Vopiscum memoratur, praeterea etiam vestigium reliquit in loco quo sepultus est ipse (vid. supr. pag. 74). De hac prolatione cfr. Jordan Top. 1. 1 pag. 299. Apparet, Traianum diminuisse de illo spatio quod extra urbem esse fingeretur, et ab Orientali parte quidem, sublata porta Sanquali; pomerium ab hac parte e regione Saeptorum Iuliorum fere usque ad viam Latam ab eo proferebatur, sed ita tamen ut servaretur porta Fontinalis. Rationem illius spatii praeterea non mutavit Traianus, paeninsulam illam non sustulit. Id non solum probatur situ lapidis Hadriani g, sed etiam confirmatur collocatione illius lapidis ad vectigalia urbana pertinentis, qui extra portam Flaminiam repertus est; is probat, pomerium eiusque portas quae ab hac parte essent, etiam temporibus M. Aurelii et M. Commodi utilia non fuisse quibus uterentur mancipēs horum vectigalium (supr. pag. 21 adn. 1).

Hadrianus denique (trib. pot. V cos. III, a. 121) ex SenCto auctor fuit collegio augurum, ut lapides pomerii restituendos curaret collegium. Ductum pomerii qui tum fuit, a nobis restitui non posse manifestum est. Sed tamen, ut loca, quae in pomerio fuisse sciamus, componam, ex coniectura eum ductum describam. — Itaque si initium facimus ab aliquo puncto, non longissime a porta Flaminia remoto, in latere Occidentali viae Flaminiae sito, pomerium inde magno anfractu pergit, non longe a ripa Tiberis, ad *lapidem* f, et *lapidem* b; sequitur ripam Tiberis exclusis tamen Navalibus; subit *portam Navalem*;

pergit iuxta ripam; subit *Portas XII*, *portam Trigeminam*, *portam Lavernalem*; relicto vetere muro recta via pergit, excludit Emporium. E regione partis extremæ Emporii flectit versus Orientem Meridionalem; tangit *lapidem h*, *lapidem a*; flectit ad locum portae Ostiensis futuræ; sequitur partem lineæ muri Aureliani; ea relicta attingit lineam veteris muri; subit *portam Naevia*; flectit versus Meridiem Orientalem, pergit non longe a via Appia in eandem directionem, secatur viam Appiam et subit *Arcum Drusi*; redit ab altera parte viæ Appiæ secundum lineam muri Aureliani fere; pervenit ad *lapidem d* (is non ipso suo loco, sed tamen non longissime a vero loco repertus esse videtur); flectit versus Septentrionem, attingit vetus pomerium; subit *portam Caelemontanam*; flectit versus Orientem; sequitur lineam non valde diversam a ductu Aquæ Claudiaë, ad locum fere ubi postea fuit porta Praenestina; pergit recta via fere, adhibito opere arcuato *Aquæ Marciaë*; subit *portam Tiburtinam*; tangit *Castra Praetoria*, amplectitur castra, redit ad vetus pomerium; subit *portam Collinam*; prope ab ea porta flectit versus Septentrionem; tangit *lapidem c*, pergit ad *lapidem i*; appropinquat viam Flaminiam, e regione illius puncti fere a quo initium fecimus; sequitur latus Orientale huius viæ, subit *portam Fontinalem*, deinde *portam Carmentalem*; sequitur latus Meridionale viæ qua ad porticum Octaviæ itur; versus Septentrionem flectens secatur eam viam, subit *portam Minuciam*; amplectitur partem Circi Flaminii Orientalem (vid. pag. 76 sq.), subit *portam Triumphalem*; tangit *lapidem g*, appropinquat viam Flaminiam supra Saepta quæ excluduntur, pergit ad punctum unde initium fecimus. — Finem facio quaestioni, laudatis etiam verbis Messallæ quæ quantum fieri posset explicavisse mihi videor: „Pomerium est locus intra agrum effatus, per totius urbis circuitum [pone muros] regionibus certis determinatus, qui facit finem urbani auspicii”.

1) Suprema hac occasione arrepta, errores duos typographicos indicabo, qui molesti esse possint lectori. Pag. 3 lin. 20 a summa pag. exstat „*locum opertum*”; legi oportet: „*locum apertum*”. Pag. 13 lin 11 a summa pag. exstat: „*vacuus esset*”, legendum est „*vacuus esse*”. — Etiam primæ adnotationi paginae 35 nunc reddam locum qui ibi erat afferendus, qui me invito excidit: Vellei. 2.31.2: „*usque ad quinquagesimum milliarium a mari*”.

DE CODICUM ARISTOPHANEORUM
RAVENNATIS ET VENETI (MARCIANI 474)
LECTIONIBUS.

SCRIPSIT

H. VAN HERWERDEN.

Quia hucusque in editionum Aristophanis variis lectionibus video saepe dubitari, quid ubique in utroque optimo codice revera scriptum extet, non inutile quamvis ingratum taedique plenum opus suscepturum me arbitror, si lectiones a me olim notatas e Ravennati libro et a Cobeto e Marciano (cuius accuratissima collatio servatur in bibliotheca universitatis Leidensis), sive neglectae sunt sive plus minusve a vulgatis differunt, diligenter indicavero, excepta sola Pace, cuius nuper prodiit nova a me curata editio. Quod ita optime fieri posse putavi, si omnes scripturas quotquot in locupletissima supellectile critica Blaydesiana non reperiantur aut a notatis ab illo discrepent accurate significarem. Primum agam de fabulis in utroque codice servatis, deinde de reliquis. Quae lectiones in his (plerumque) nulla littera notantur, has Veneti libri (V) esse scito, quae littera R, Ravennatis.

NUBES (fol. 15 b—32 extr. R).

V. 31 Ἀμεινία || 34 ὅτε δίκας, om. καὶ, R || 36 στρέφῃ RV || 40 εἰς || 57 μοι om. R || 59 θρυαλίδων V, θρυαλλίδων R || 61 δὴ om. R || 69 ἐλαύνεις || 73 ἐπείθετο R, ut V || 79 ἀνεγείραμι, unde Cobet (n. m.) ἀν ἐγείραμι || 87 πείθου μοι (sic), deinde πείθομαι

R || 89 καὶ λέγε δὴ || 91 νῦν || 92 τοῖκιδιον || 95 ἐνοικοῦσιν R ||
 96 ἔστι V, ἔστιν R || 105 ἤ (sic) || 108 γέμοι || 121 ἔττει, sed
 γρ. ἔδει, ibidem δὴμήτραν R || 123 ἐξολῶ || 127 τοῖσι θεοῖς RV ||
 130 σχινδάλλουσιν R || 134 κικυνόθεν R || 135 οὔτοσι || 138 εἰεκῶ
 (sic) R || 141 νῦν V, νυν R, ni fallor || 144 (et 156) ἀνήρετ' ||
 148 τοῦτο διεμέτρησε R¹) || 151 καταψυγείσῃ (sic) R || 152 δια-
 νεμέτρεῖ R || 158 τοῦροπύγιον || 161 διαλεπτοῦ || 162 βιαβιάζειν ||
 169 πρώην recte R || 185 σοι R || 195 περιτύχη Ambr. || 199 ἔστι
 R || 201 αὕτη RV || 203 om. πότερα R || 223 σακρατίδειον || με-
 καλεῖς, superscr. m. rec. post με litt. γα, ut sit μέγα καλεῖς,
 R || 226 τοὺς θεοὺς περιφρονεῖς R (recte Bl. coni. σὺ περιφρονεῖς) ||
 236 ἔχει || 247 ὁμῇ || 251 ἄτ' || 252 συγγενέσθαι || 261 ἀτρεμῖ, ut
 R || 267 πτύξομαι, ut R || 270 οὐλύμπου R || 272 ἀρύεσθε, ut R,
 et προχόουσιν || 276 εὐάητον (sic), superscr. λαμπρὸν R || 293 om.
 γ' || 294 τετραμμαῖνω hic et infra || 317 παρέχουσιν || 335 ἐπόουν,
 ut R || 336 τ' || πρημεναινούσας R || 338 ἀντ' αὐτ' R || 344 γυναιξί
 R || 351 δρῶσι || 354 ἐξ ἐγένοντο || 365 πάντ' ἐστι om. || 374 τοῦθ'
 ὃ με, quod e dett. recte recepit Bl. Cf. Plat. Gorg. p. 461 C. ||
 377 κατακριμνάμεναι, quod recipiendum || 378 παταγοῦσι ||
 384 ἀλλήλαις || 387 αὐτὴν ἐξαίφνης || 392 τοῖνοντοῦ (sic) ||
 393 μεγάλην βροτῶν R et Ambr. || 394 ταῦτ' οὖν || 399 πῶς δῆτ'
 οὐχὶ σίμων' ἐνέπρησεν μόνον R || 402 οὐ γὰρ δρῦς ἐφιορκεῖ R ||
 403 ἔστι || 408 ἔγωγ' οὖν RV || 410 litt. ἄρ' ε et εἴτ' superscr.
 m. pr., deinde hab. αὐτῶι τῷφθαλμῶι R || 412 ὠνθρῶπε, ut R ||
 413 γενήσῃ || 415 κάμνης || 416 ἄχθῃ || 418 om. τοῦτο || 420 στε-
 ρᾶς || 422 τούτου γ' || 427 τοῖνον pro νυν V, νῦν R || 428 τιμῶν,
 suprascr. ζητῶν || 433 μεγάλας γνώμας || 434 ὥς pro ὅς' ||
 435 τεύξη || 440 αὐτοῖσι || 447 περίτρημα || 451 ματιόλοισι V,
 ματτιολοιχός R || 453 χρήζουσι || verba ἔκ μου χορδὴν separato vs.
 R || 460 ἔξει^{ov m. pr.} || 466 γε σοῦ RV. Hic vs. et sqq. Strepsiadi
 continuantur sic divisi in R: — γε | — καθῆσθαι | — ἀνακοι |
 — ἐλθεῖν | — κἀντιγραφεῖς | — ταλάντων | — συμ | — σοῦ ||
 476 μέλλει || 481 πρὸς τῶν θεῶν^β διανοῆ^α || 483 τρόπων RV ||
 484 om. τί || 485 om. || 487 ἐνεστιν || 488 δυνήσῃ || 489 νῦν ||

1) Quod Bl. coniecit πῶς δῆτα διεμέτρησε; totidem litteris scriptum extat in codice Ambrosiano, quem olim Mediolani contuli.

ὅταν τι προβάλλω καὶ σοὶ σοφόν R || 490 ὑφαρπάσεις || 494 εἶδω ||
 505 ἀκουλουθήσας R || 506 om. ἐς R || 515 αὐτοῦ finit versum R ||
 534 ἡλέκτρα RV || ἡδῆν ἡ (sic) || 536 ἦν ἰδῆι R || 539 ἦν pro ἴν' R ||
 543 ἐσῆξε (sic) || 544 αὐτὴ || 546 ταῦτ' R, ταῦτ' V || 548 ἀλλή-
 λαισι δμοίαις || 553 μακαρικᾶν R, μακαρικὰν V || 556 πεπόηκεν R,
 ἐποίησ' V || 561 εὐφραίνειθ' R || 567 γῆς τε καὶ ἀλ separato vs.
 R || 569 ἡμερον || 580 ξυνῶι RV || 582 αἰρεῖσθε || ξυνήγομεν ||
 585 θρυαλλιδ' R || 589 ἐξαμαρτάνητ' R || 592 om. τῷ || 593 ἐς R,
 εἰς V || 595 ἀναξ αὐτε Φοῖβε V, Φοῖβε etiam R || 599 sqq. sic divisi:
 — πᾶγ | — ῥ̃ | — σέβουσιν | — θεός | — ἡνίοχος | — ἀθάνα R ||
 603 παρνασίαν δ' (sic) R || σὺμ R || πεύκης || 607 ἀφορμᾶσθε ||
 610 ἔφασκεν R || 611 ἡμᾶς || 612 πρῶτα μὲν οὖν τοῦ R || 614 ἐπεὶ ||
 622 ἡνίκα πενθῶμεν || 623 ἀνθῶ || 624 ἐπιμηνεῖν (sic) R || 628 ἀν-
 δρα γ' ἄγροικον R || 630 καλὰ θυρμάτι' (ex κάλ' ἀθυρμάτι', ut
 arbitror) R || 641 ὅτι τοῦτο κάλλιστον || 646 ἀγροῖκος || 655 ὤξυρ ||
 656 om. οὐδὲν || 659 ἄτ' || 663 Post h. vs. repetit verba ἄλλ'
 οἷδ' ἔγωγε τᾶρρενα R || 671 sqq. om. verba τῷ τρόπῳ — κλεώνυ-
 μον R || 679 om. verba θήλειαν — λέγεις || 682 ἄττ' ἄρ' αὐτῶι
 θήλεα || 687 τχυτά γ' ἐστὶν οὐκ, ut R || 692 οὐκ οὖν || 700 διάρθρει
 (sic) RV || 700 sqq. sic dividit: — διάρθρει | — σαυτὸν | — ἄπορον
 | — πῆδα | — ἀπέστω | — δμμάτων R || 712 sq. hoc ordine RV:
 καὶ τοὺς ὄρχεις ἐξέλκουσιν | καὶ τὴν ψυχὴν ἐκπίνουσιν || 716 dat
 Socrati R || 717 σοῦ || 723 ποεῖς, ut R || 748 τὸ τί; praef. στρεψ.
 R || 759 αὐτὴν om. || 780 ἀπαξαίμην (sic) R || 783 ἄπερ || 785 ἄτ' ||
 σύ τ' ἂν καὶ R || 788 ματτόμεσθα, ut R || 797 ἔσται μοι γ', ut
 R sine accentu in μοι || καὶ ἀγαθός || 805 αἰσθάνηι || 805 sqq. sic
 dividit: — δι' | — ἔξω | — ὤς | — ἐστὶν | — κελεύης | — μέ-
 νου | — τὰ τοι | — τρέπεσθαι R || 815 ἔσθ' ἐλθὼν || 823 τι
 πρᾶγμα et ἔσθι || 841 ὅσαπερ ἔστιν R || 842 γνώσῃ || 848 om.
 καλῶς γε || 862 ἐξέτι || 873 χεῖλεσι διερρηκῶσι || 878 τυνουτονί ||
 881 ἐπεί || 882 τῶι λόγῳ || 892 πολλοῖσιν R || 903 τοὺς θεοὺς ||
 907 Post h. vs. in ipso textu legitur hoc scholium: ὥς ναυτιῶν
 ὑπὸ τῆς ἐκείνου ψυχρᾶς (sic) ἡ ἴνα ἐμέσω, χολὴ γὰρ μοι ἐπιπλέει
 διὰ τὰ αὐτοῦ ῥήματα R || 911 κρίνεσι e corr. || 913 πρὸ τοῦτ' et
 μολίμῳ || 915 om. δὲ || 926 πόλεώς τ' R || 927 sqq. sic dividit:
 — σοφίας | — ἐμνήσθης | — μανίας — | πόλεώς τ' | — μεираκίους
 R || 933 ἐπιβάλλης || 942 ὃν ἂν || 943 sq. et 945 sq. singulos vss.

(i. e. duos) faciunt in R || 945 om. τὸ || 953 αὐτῶν, superscr. οἱ R || 960 αὐτοῦ R, αὐτοῦ V || 968 ἐντυναμένους R || 970 κάμψει R || 977 ὑπένερθε RV || 978 αἰδοίσις RV || 985 κηκίδου et ἔστ' || 986 ἔθρεψε || 989 ἀμέλει, ut R || 991 καὶ πιστήσει || 993 θακῶν, ut R || 994 σκαιουργεῖν ut R, iniuria sollicitatum a Bl. || 995 μέλεις τᾶγαλμ' ἀναπλήσειν V || 999 ἐνεοτροφήθης || 1000 ὦν (etiam R) μεϊράκιον πείσει || 1001 ἱπποκράτου || 1002 οὐ, ut R || 1003 στωμύλων || 1006 Hunc vs. in margine scripsit eadem manus quae scholia exaravit in R, σωφροσύνης hab. V || 1009 ποεῖς || 1010 προσέχεις || 1012 sqq. λευκὴν | — βαίαν | — μικράν R || 1037 γνώμαις || 1060 δύο (e corr.) κακῶν || 1063 ἔλαβεν διὰ τοῦτο, ut R || 1069 στρώμμασι || 1078 om. γέλα R || 1079 om. τὰδ' R || 1085 εἰ pro ἥ || 1097 δῆτ' || 1114 νῦν, ut R || 1117 βούλεσθ' || 1126 ὕσωμεν || 1131 τεράς (sic) R || 1140 ἀπολήψεσθαι || 1150 om. γ' R || 1158 sqq.: οἶος — παῖς | — ἐμὸς | — κακῶν | — παῖ | — πατρός R || 1169 ἰὼ ἰὼ τέκνον ἰὼ || 1170 ἰώ. ἰοῦ ἰοῦ || 1172 πρῶτον μὲν ἔξαρν. R || 1179 τῆς ἡμέρας R || 1198 ποεῖν V, de R dubito || 1203 ἀρθμός (sic) R || ἀμφορῆς || 1209 sqq.: — φίλοι | — ζηλοῦντες | — δίκας | — βούλομαι | — ἐστιᾶσαι R || 1227 ἐπόμνυς || 1228 οὐ γὰρ πώποτ' R || 1230 Inter h. vs. et seq. spatium unius vs. reliquerat m. pr., quod man. rec. implevit his verbis: καὶ μὴν ἀποδώσεις μοι ὧ μέλε ἀ πρώην περ ἔλαβες R || 1237 ὄναιτ' || 1239 μέγα || 1241 εἰδῶσι et γελοῖως || 1243 om. εἴτε μὴ || 1252 γέμ' εἰδέναι || 1253 οὐκ οὖν || 1255 εἰ || 1256 ἄρ' || 1266 πολλὰς || 1271 ὥς γε μοι || 1281 τοῦτ' || 1288 γίνεται RV || 1290 θάλασσαν || 1293 γίγνεται || 1299 ἐπὶ ἄλλων. Schol. praeterea commemorat v. l. ἐπιαλοῦ et ἐπιβαλὼν || 1301 φεύγειν || 1302 αὐτοῖς τροχοῖς τοῖς σοῖς || 1307 sqq.: — λήψεται | — ποιήσει | — πανουργεῖν | — λαβεῖν R || 1315 sqq.: — δικαίοις | — οἷσπερ | — παμπόνηρ' R || 1325 φημί || 1328 μετὰ ταῦτα καὶ || 1335 πολλὸν γε || 1339 ταῦτά γε || 1355 μὲν om. R || 1361 ξυδον om. R || 1367 ἀσύστατον || 1369 ἔφη || 1370 ἄτ' ἐστὶ || 1376 κάπριγε (sic) R || 1381 σου καὶ πάντα R || νοεῖς || 1385 σὺ δέ με || 1386 καὶ hab. V || 1390 ᾧόησα, ut R || 1399 πράγμασι RV || 1400 νόμον || 1401 μόνην R || 1408 ἐκεῖ σὺ R || 1409 αἰρήσομαι R || 1411 οὐκ ἂν μέσοι || 1418 ἥ τοὺς νέους R || 1423 αὐτὸ || 1424 νίεσι || 1426 in margine inter scholia R || 1430 μιμῆι || 1433 αἰτιάσει || 1436 τεθνήξῃ || 1439 ὕμᾱς — ἦν μὰ δίκαια R || 1441 ἀχθῆσιν || 1444 τί

δῆτ' ἂν ἔχων RV || 1447 δῆτ' pro δ' || ποῖς RV || 1457 ἐπείρατε || 1463 με χρὴ R || 1472 ὥδμην ὄντα θεὸν || 1473 ὠῖμοι R || 1477 καὶ τοὺς θεοὺς cum rell. R || 1481 σύμβουλος || 1482 διώκαθ' ὥς, sed deleto ς, R || 1489 om. ἂν || 1491 ἀγὼ τήμερον || 1492 πούσω R || 1495 ποεῖς — ποῶ RV || 1496 αἰτίας sed γρ. οἰκίας || 1500 ἐμπί-δας || ποεῖς, ut R || οὐπὶ (sic) || 1508 παῖς βάλλε || 1509 ὥς ἡδίκουν superscr. γρ. καὶ: οὗς ἡδίκουν.

EQUITES (fol. 75—92 b R.)

3 ἀπωλέσειαν || 11 κινυρόμεσθ' R || 13 μοι superscr. m. sec. || 18 αὐτὰ R, quod recipiendum || 26 ἦν pro ἦν e corr. || 31 τοῦ, non του R || 32 βρεττέτας || 78 χάοσιν || 86 βουλευσώμεθα || 87 γούν || 113 ἐγὼ 'μαυτῶν, quattuor primas litteras superscr. m. pr. || 114 λέξω, corr. λέγω || 127 ἔνεστι || 137 κεκρατης sine acc. || 143 in textu omissum in ima margine scripsit m. rec. R || 150 πύθει || 159 ἀθηναίων. Adscr. Cobet „nempe scribebatur in codd. ἀθῶ, quod utrumque significat.” || 180 ὅτιῃ et sic ubique, etiam τίῃ || 182 μα τὸν pro 'μαυτὸν R¹⁾ || 193 βδελυρὸν R. Idem vitium saepe est in V || 195 Φῆις, corr. Φῆις || 208 χ'ὼ et sic ubique || 211 καλλεῖ, sed corr. m. pr. || 212 οἶός τε || 215 πρὸς ποιοῦ || 219 τὰ πάντα || 222 χ'ὼπως et sic semper || 242 παρὰ γίνεσθε || 260 ἐστι || 272 τὸ m. pr. sed corr. πρὸς || τὸ σκέλλος R || 282 ἐξαγαγὼν μεταπόρρηθ' R || 294 γρύξεις R, ut V || 301 tractum ad vs. sq. R || 305 sqq.: — πλέα | — γραφαὶ | — καὶ R || 321 περγασῆσιν || 322 ἀναίδειαν terminat vs. R || 331 et 332 unum faciunt vs. R || 336 ἐπεὶ καγὼ || 339 ὥστ' ἐμε || 340 καὶ μὴν γ' ἐγὼ σ' R || 342 ἐναντία R || 343 καρυκκοποιεῖν, ut R, sed corr. ποεῖν || 344 καλλῶς γ' ἂν οὖν πρᾶγμα πρὸς πεσόν σοι R || 346 δοκεῖς μοι ὅπερ || 354 θύννια || 355 χοῶ || 366 γαρ sine acc. et ἔλκεις || 371 διαπατταλεύθῃ || 374 σοῦ 'κτεμῶ || 380 κεχηινότος, sed voc. περιέγραψε m. sec. || 377 εἶτ', non εἶτ' || 389 ὥς ἂν || σαυτὸν R || 408 ἄισαι, sed prius iota add. m. sec. || 419 χεδὼν (sic) R || 424 τὰ κόχωνα, quattuor primae litterae a m. sec. || 434 τῇ

1) Possis quidem conicere: οὐκ ἀξίῳ μὰ τὸν <Δί'> ἰσχύειν μέγα. Sed potius est merum scribendi vitium, comparandum cum scriptura ἑαυτοῦ similibusque, de quibus cf. Meisterh.² pag. 48.

ἀντλίαν R || 435 καταπροίξει RV || 440 cum scholio τοῦ ἴστοῦ τὸν
 τόνον || 443 et 444 uno vs. R, item 445 sq. et 447 sq. usque
 ad δορυφόρον (inclusum), etiam 454 sq. || 462 πράγματα || 460
 ἐπαινέσωμεν || 468 συμφυσώμεθα R || 473 πρὸς πεσών || 484 λέγει
 R || 493 ἐπέγκαμψον R || 494 ἐσκορδισμένος R || 500 sq.: — ἐκεῖθεν |
 — ἔλθοις | — κατάπαστος R || 505 ἀρχαίων — ἡμῶν || 507 pro ἀρ-
 χαίων — ἡμᾶς, quae absunt, spatium relictum in R || 520 μάνης
 R || 529 οὐκ ἐνῆν R || 532 ἐόντος R || 535 χρῆ R, ut V || 545 ἐσηδή-
 σας (sic) R || 547 λιναῖτην R || σωνιάρατε R || 565 βουλόμεσθ' τοὺς ||
 580 ἀπεστεργισμένοις R || 597 εἰσβολάς || 604 εἰς || 634 σκυιταλοι
 (sic) R || 651 ἐκεχίνεσαν R || 683 ἀπαντὰ R || 686 ῥήμασιν τ' αἰ-
 μύλοις R || 709 πρυτανίωι R || 717 ἐντιθεῖς (sic) R || 721 τοῦτο τὶ
 m. pr., corr. τοῦτοῖ || 727 ἵνα ἴδης R || 736 οὐχ' οἷτ' R || 738 προσ-
 δέχῃ || 741 ποῶ, ut R || 755 κέχηνεν || 754 καθηται, acc. add.
 in α m. sec. || 770 τούτοις || 778 φιλεῖς οὐδ' || 783 σκληρῶσσε, litt.
 σσε add. m. sec. || 786 τοῦτό γε τοι σοῦ scribi iubet Cobet ||
 τοῦργον || 788 γεγένησε R || 789 τοῦτον R || 798 δῆ, non δεῖ R ||
 804 κεχήνη || 820 ἐστὶ μ' || 822 μὲν pro με R || 843 ἐστὶ πω ||
 859 om. με R || 869 τούτῳι κάττυμα || σεαυτοῖ (sic) R || 877 κι-
 νουμένους, ut 879, R || 890 ὑπερβαλεῖν, sed delete ν R || 896
 ἔσπευδ' αὐτὸν ἄξιον || 902 οἷοσιν μ' R || 937 sqq.: — με | — λα-
 βεῖν | — γείης | — Ἀπόλλω | — δήμητρα || 983 δύο m. pr. ||
 996 δωροδοκιστί R, ut V, recte || 1000 ἔτι γέμουσσι || 1059 λέγει
 προπύλοιο || 1069 τί ἐστι || 1083 κυλλήνην ἦν (sic) R || 1092 om.
 ἐγὼ καὶ R || 1106 ἀλλ' sine acc. et μῆσθιε || 1131 sq. ποιοῖς, sed
 superscr. ἤς m. sec. || 1140 ἐπιδειπνῆις || 1153 σ' om. R || 1158
 om. οὖν R || 1187 κάμπιεῖν requirit Cobet || 1192 λαγῶι || 1221
 ἤργαζετο optime R || 1238 πάλιν probat Cobet || 1246 ἡλλαντο-
 πώλης R || 1248 οἱμοὶ κακοδαίμων πεπρ. R || 1250 ἀπιθὶ bis R ||
 1277 pro αὐτὸς sive οὗτος Cobet οὔτις requirit, non recte. ||
 1282 verba οὐ — παμπόνηρος a pr. m. in marg. adscripta esse
 non notavit Cobet || 1307 ἐάν με χρῆ, sed χρῆ e corr. || 1311
 καθεῖσθαι R || 1320 ἀγυάς || 1330 δέξαντε || 1339 ἦι (sic) R ||
 1345 σε || 1350 δῶν e corr. || 1351 με pro μὲν || 1373 οὐδ' ἀγο-
 ράσει τ' ἀγένης ἐν τὰγορᾷ οὐδεὶς R || 1383 ψηφισμά (sine acc.)
 R || 1392 ελαβετατας (sine acc.) R || 1399 πράγμασι || 1401 λού-
 τρον RV || 1408 οἷς, non οὐς.

AVES (fol. 52a—75d cod. Rav.).

4 προφορουμένωι R || 17 θαρρελείδου RV || 18 τηνδεδὶ V et, ni fallor, R || 23 οὐδ' ἡ κορώνη || 35 post μισοῦντ' parva rasura R || 52 ἐσθ' ἐνταῦθα R || 53 ποήσωμεν R || 54 supra θένε m. rec. θεῖνε R || 59 abesse a R dubito. || 63 οὗτ' ὥστι (sic) R. De hoc vs. cf. Commentar. meum ad Pac. 627¹) || 75 γὰρ non γ' || 85 ἀπόλοιο || 100 σοφοκλήης R, σοφοκλῆς, sed corr. V || 102 ταώς || 111 σπέρμα, ut R || 122 σίσουρα, erasa litt. ante ρ et ἐγκατακλινῆναι R || 126 βδελύττομαι || 128 τοιάδε, non τοιαδί, R || 150 ἐλθόντε V, sed de R dubito || 155 ἐσθ' R, sed ἐστίν V || βαλλαντίου R, sed βαλλαντίου V || 167 τοὺς om. V || 178 εἰ δ' ἐστι R || 185 παρνῶπων || 215 sqq. sic divisit R: — χωρεῖ | — ἡχῶ | — χρυσοκόμας | — ἐλέγοις | — ἐλεφαντόδετον | — χορούς || 233 sqq. — ἀμφί | — λεπτὸν et 238 sqq. — κήπους | — ἔχει | — τά τε | — τά τε | — πετόμενα || 245 sqq. — εὐδρόσους | — λει- | — Μαραθῶνος || 260 praef. χο. ὄρν. ἡ γλαῦξ || 268 ἔρχεται ὄρνις || 269 ταώς || 270 οὄρνις || 275 δὴ τάχ' οὔτος || 295 ὄρνέω || 299. 300 κηρύλος, sed utrobique corr. κήρυλος || 300 ἤγαγεν || 304 κερχῆς, sed corr. κερχνηῆς || 308 κεχῆνασι || τράφην RV haud dubie || 344 ἔπαγε V, contra ἔπαγ' R || 361 τρύβλιον || 363 ἥδη σύ γ' V || 364 ἐλελεῦ R || 365 δεῖρε || 370 τησαίμεθ' R, τισαίμεσθ' V || 373 χρήσιμον ἡ, ut R || 377 αὐτὸς || 386 ἄγουσιν ἡμῖν RV || 403 ἀναποθώμεθα || 410 — κομίζει | — ἐλθεῖν | — τε σοι | — τὸ πᾶν et 421 sq. — — οὔτε | — ὥς R || 436 τύχ' ἀγαθῆς || 463 καταχεῖσθαι (sic) R || 464 χερὸς || 486 ὁ βασιλεὺς V, sed contra βασιλεὺς R || 490 ἀναπηδῶσιν, R, sed ἀναπηδῶσι V || 497 τὸ R, sed τὸν V || 508 οὔτως R || 509 πόλεσι, ut R || 515 ἔστηκεν ὄρνιν, ut R || 519 λάβωσι et διδοῖ || 523 δ' add. R, om. V || 533 ἐπικνωσι, ut R || 540 ἄνθρωπ' RV || 560 βεινῶσ' || 564 θεοῖς, ut R || 566 καταγίzejν, ut R || 575 δέ χ' || 577 ἀγνοίας, corr. ἀνοίας || 582 οἶσιν R, sed οἶσι V || 583 προφάτων (sic) R || 587 αὐτοῖς, ut R || 593 μέταλλα τοῖς, ut R || Ante 600 V hab. 589 sq., sed m. rec. del. || 601 οἶδε || 604 ὑγίειαν || 605 οὐδεῖς, corr. in οὐδὲν || 611 sqq. sic dividit R: — οὐ | — δεῖ | — θυρῶσαι | — θάμνοις |

1) Ne quis ita μηδὲν αἰτίους requirat, moneo non esse generalem sententiam, sed intelligendum esse ἡμᾶς, οἳ οὐδὲν αἰτίοι ἐσμεν. Possis etiam οὐδὲν αἰτίων.

— οἰκῆσουσιν | — ὀρνίθων | — ἔσται | — Ἄμμων' | — ἐν | — κοτί-
 νοις | — πυροῦς | — ἀνατείναντες | — μέρος || 645 κριῶθεν, γρ. θρί-
 ηθεν RV || 650 ξυνεσόμεσθ' || 655 ἐπτερομένω (sic) R || 658 σε καλῶ
 σε λέγω || 659 ἀρίστησον || 662 in mg. suppl. m. pr. || 664 θεα-
 σόμεθα, corr. μεσθα || 672 ἔχ' ^{m. 2.} || 673 ὦδον, corr. ὦδν || 687 ἱκε-
 λόνειροι R, ἱκελόνειροι V || 695 ὦδον, ut R || 689 τοῖσιν ἄφθιτα, ut R ||
 691 οἶονῶν || 704 πετόμεθά τε — ἐρῶσιν || 705 προπτέρμασιν, corr.
 πρὸς τέρμασιν || 732 θαλείας V sed θαλίας R || 740 κορυφαῖσι ||
 746 ὀρίφ || 751 ὦδαν || 756 ἔστιν R, ἐστὶ V || 764 ἔστιν R, ἐστὶν
 V || 791 ἀνίπτατο || 792 κᾶταποπαρδῶν (sic) R || 795 ἀνίπτατο R ||
 796 βινίσας || 806 in mg. ab ead. man., quae schol. scripsit R ||
 807 ἡκάσμεθα || 813 μέτα (sic) R || 817 θησόμεθ' || 829 superscr.
 m. pr. ἔτι || 845 αὐτίς, ut R || 867 πᾶσιν || 879 αὐτοῖσιν non R,
 sed V || 885 ἐλαιᾶ || 909 ὁ τηρὸν || 910 et 914 verba κατὰ τὸν
 Ὅμηρον scholium esse olim animadverti. || 913 sq. uno vs. R ||
 916 ποιητὰ R || 920 ἐποιήσω R || 941 νομάδεσι || 942 πεπάται (sic)
 R || 949 om. δὴ R || 958—65 in mg. suppl. m. pr. || 964 οὐκ
 om. || 970 βάκχης || 975 sq. in mg. suppl. m. pr. || 978 αἰ (non
 εἰ) δέ καὶ R || 980 λάβε, corr. m. pr. λαβέ || 980 βυβλίον, ut
 R, item 986 et 989 || 992 αὐτοῦτὶ τὸ κακόν || 994 ἡ ἐπίνοια ||
 1007 ἀστέρες, ut R || 1020 ἀναμετρήσει εἰ σεαυτὸν || 1028 ἔστιν,
 sed corr. ἔστι || 1058 ἔ ὀρνί ὦ ἦτοι στροφή || 1064 non ᾶ, sed οἶ ||
 1068 φθείρουσι || 1070 ἔστι || ἐξόλυται non R, sed V || 1076 βου-
 λόμεθ' || 1088 ἀντῶ ἦτοι ἀντιστροφὴ || 1086 πείθεσθε || 1087 πα-
 λεύετε, ut R || 1094 ἐνναίω, ut R || 1095 δξυμελῆς R, ut V || 1096
 μεσημβρινοῖς, ut R || 1100 μυρταχαρίτων uno voc. R || αἰετὸν V, recte ||
 1111 βούλησθ' ἔτι V, non R || 1113 δειπνεῖτε R || 1114 μνηνίκους ||
 1128 δουριέο || 1147 prius ἂν del. m. sec. || 1157 ναυπηγία ||
 1176 εἶχεν, ut R || 1209 ἐς, non εἰς V, εἰσῆλθες R, quid V
 habeat ignoro || 1219 ποίφ, non ποῖ, R, ποῖ V, sed γρ. ποίου ||
 1224 εἰμ' R, εἰμὶ V || 1229 ναυσταλεῖς || 1236 εἰσι || 1247 om.
 a m. pr., manus quae scholia scripsit adiecit in mg. R || 1269
 —1271 in mg. suppl. m. pr. || 1277 οἰκήσας || 1280 οἰκῆσαι ||
 1301 ἐμπεπονημένη RV || 1322 εὐήμερον, ut R || 1323 sq. uno versu
 R || 1325 sq.: — κάλαθον | — πτερῶν, | — ἐξόρμα R || 1335 κερ-
 χνήδας || 1341 αἰετοὺς, ut R || 1353 ὄρνισι || 1363 ἦ. γρ. καὶ ἦν.
 αἰρετώτερον δὲ τὸ ἦ ἀντὶ τοῦ ἔα || 1365 καὶ τοῦτο || 1374 sq. sic
 div. R: — Ὀλυμπον | — κουφαῖς | — δδὸν | — μελέων et 1396:

— ἀνέμων | — βαίην, et 1410: — οἷδ' | — ποικίλοι | — χελιδοί,
 1474 sq.: — καρδίας | — Κλεώνυμος, 1480 sq.: — πάλιν, — Φυλ-
 λορροεῖ, 1485 sqq.: ἄνθρωποι | — καὶ | — ἐσπέρας, 1563 sq. υπο
 versu, 1661 sq.: — ἀγχιστεῖαν | — γνησίων | — γνήσιοι | — χρη-
 μάτων, 1698 sq.: — ταῖς | — τε, 1724 sqq.: — Φεῦ | — κάλ-
 λους | — γάμον | — γήμας, 1728 sq. — ἄνδρ' | — νυμφιδίοι |
 — βασιλείαν, 1748 sqq.: — ἄ | — ὦ | — ἔγχος | — χθόνιαι |
 — ὁμ | — βρονταὶ || 1378 Φελύρινον, ut R || 1388 γίνεται || 1398
 στίχων || 1426 ὑπαί, ut R || 1429 καταπιπτικῶς || 1433 δία εἶργα ||
 1437 πτερῶσει || 1447 om. τε || 1458 μανθάνω, ut R || 1459 πέτηι ||
 1479 Φυλλοροεῖ V, non R || 1490 ἡρώϊ V, non R || 1501 ποεῖ ||
 1503 ἐκκεκαλύψομαι || 1515 ῥκήσατε || 1519 θεσμοφορίοις V, non
 R || 1524 εἰάγοιντο R, non V || 1525 εἰσὶ || 1529 ἐστὶ || 1534 σπέν-
 δησε ἂν || 1535 ὄρνισι || 1548 δι' αἰεῖ || 1563 sq. suppl. m. sec. ||
 1566 ὄρᾱιν || 1575 om. γ', ut R || 1584 δημοτικοῖς || 1596 πῶποτ' ||
 1599 ἐστὶ || 1607 ἄρξωσι || 1620 μὴ ἀποδιδῶ, ut R || 1629 βακ-
 ταρικρουσα sine accentu || 1630 σφῶν || 1630 αὐτίς, ut R || 1641 ὦ
 ζύρ' || 1644 γίγνεται R, γίνεται V || 1665 ὦσιν || 1668 μὰ δι' ||
 1669 ἐσήγαγεν || 1683 διαλλάττεσθαι^{m. pr.} || 1684 σφῶν || 1690 δὲ
 ἴτε || 1694 ἐμ, ut R || 1697 θερίζουσι V e correct. || 1698 τρυγῶσι
 καὶ ταῖς, sed cum signo delendi R || 1710 ἔλαμψεν ἰδεῖν, ut R ||
 1728 ὑμεναίοις, ut R || 1734 ξυνεκόμισαν || 1757 ἔπεσθαι.

VESPARE (fol. 142b—162a Rav.).

5 σμικρὸν RV || 20 ὁδὲν (sic) R || 27 πουσθ' (sic) R || 39 Φάλ-
 λαιν' R || 47 ἀλλώκοτον || 49 ἐγίνετ' || 52 δῦο || 69 ἐπέταξεν ||
 77 Φιλῶδικος superscr. m. sec. || 71 ἀλόκοτον || 94 ἔχειν γ' ||
 102 παρ' αὐτῶν || 117 θύραζε || 121 τελευταῖς || 126 ἐξεδίδρασκεν ||
 133 ἐστὶ || 140 καταδεδοικῶς R || 193 μὰ δία || 200 ἔμβαλε RV ||
 212 ἐπιλάθοι (sic) R || 225 ὁσφύιος || 227 βάλλωσιν || 237 περι-
 πατοῦνται || 238 ὄλβον (sic) R || 245 σπεύσωμεν R, ut V || 246
 λύχνω superscr. in R || 262 τοῖσι λίχνοις || 263 υἱετὸν || 273 sqq.
 divisi vss. ut ap. Invernizium || 278 ἐπέθετό τ' ἄλλ' || 299 οὐ-
 ταραπροπεμψω || 300 sqq.: — μι | — αὐ | — δεῖ | — αἰτεῖς R ||
 316 ε ε (sic) παρανώιν || 322 ποῆσαι RV || 324 πόησον RV ||
 325 προσξενιάδην (sic) R || 342 sqq. — δημολογοκλέων | — ἀληθές |
 — λέγων | — ἦν R || 373 sqq. — εἰάν | — δακεῖν | — καρδίαν |

— δρόμον | — πατεῖν | — ψηφίσματα R || καλώιδιον RV || 384 ποιή-
 σομεν et 397 ποεῖς RV || 386 τοῖσιν || 398 φυλλάσι || 405 sqq.:
 — τοῦξυθύμον | — κέντρον | — δξύ R || 407 τα (sic) παιδία ||
 409 ἐλέωνι || 418 θεός ἐχθρία, ut R || 450 ἐλαίαν || 474 sqq.:
 — μισόδημε | — ἐραστὰ | — φορῶν | — στεμμάτων | — τρέφων R ||
 479 ἡ κακακοῖς (sic) R, qui 474 sqq. sic dividit: — μισόδημε |
 — ἐρῶν | — φορῶν | — στεμμάτων | — τρέφων || 483 καλεῖ || 486
 — ἕως | — ἦ R || 488 ὑμῖν || 523 γὰρ superscr. R || 529 κακίστην R ||
 561 πεπόνηκα RV || 566 λέγουσι || 567 σκώπτουσα ἵνα || 570 ἀποβλη-
 χᾶτ' || 576 a m. pr. in mg. || 580 αὐτολέξας || 599 καίπουσιν (sic)
 R || 606 εἰσέκονθάμε || 610 προσενέγκει R || 619 sq. uno vs. R. ||
 626 κάγκεχόδασι μ' || 634 ὧς. θ', una litt. erasa R || 643 ποιῶσω
 RV || 648 νεώκοπον || 649 καρτερεῖξαι || 662 κατένασθε in not.
 mscr. probat Cobet manifesto errore || 670 lege ἀναβοῶντες, coll.
 Xen. Hell. V 1, 15, Pol. VIII 32, 3 || 710 πυριάτη || 727 σκιπί-
 ωνες (sic) R || 730 sqq.: — ἄγαν | — ἀνὴρ | — μοι | — ξυγγενής |
 — ὅστις | — ἐνουθέτει R || 732 εἶν' αἴτιος (sic) R || 735 ἐστὶν
 εὔ || 741 τρύζει || 744: — εἰ | — ἀρτίως R || 745 λογιζονται ||
 761 λέγοντι (sic) R || 766 lege ταῦθ' ἅπερ ἐκεῖ πράττε νῦν.
 Cf. 797 || 774 ὕιοντας (sic). Cf. ad. 263 || 775 οὐ δεῖ σ' (sic) R ||
 777 μακαράν (sic) R || 797 πόει || 837 εἶτ' ἀρπάσας, non male,
 si εἶθ' scripseris || 870 οὐ pro ὃ || 886 sqq.: — ἀρχαῖς | — προ-
 λελεγμένον | — οὐ | — φιλοῦντος | — ἀνὴρ R || 888 ἡσθόμεθά σου
 R || 925 τὸν σκῖρον R || 930 κεκλάξομαι (sic) R || 934 τὸν δία ||
 965 ἄλλαβαις (sic) || 980 sq. suppl. m. pr. || 982 τὸρροφεῖν ||
 987 τὴν δὲ || 988 ἀπόλαυσον || 993 ἡτανίσμεθα || 1008 δοκεῖ
 sine acc. || 1009 βούλειτε, corr. βούλεσθ' || 1013 sqq.: — λέ-
 γεσθαι | — εὐλαβεῖσθε R. || 1020 πόλλ' superscr. m. rec. R ||
 1028 αἰσειν R || 1030 τοῖς || 1031 συστάς || 1058 ποῆθ' ||
 1057 sqq.: — ποιῇ | — ἱματίων R || 1066 sqq.: — λειψάνων |
 — ῥώμην | — ἐγὼ | — νομίζω R || 1077 ὠφελήσαμεν μάχεσιν (sic)
 R || 1087 ἐπόμεσθα, unde Cob. ἐπτόμεσθα conl. || 1105 ἐστι ||
 1113 ἀκκοριζόμενον || 1126 τὸν δία || 1137 περσίδα || 1157 κα-
 τατράτους || 1150 στήθ' ἀναμπισχόμενος R, ut V || 1187 κλεισθένει
 R || 1206 Φάυλλον R, Φάυλον V || 1234 μαινόμενος, sed ν del.

1) 555 pro οἰκτροχοοῦντες nescio an ex Hesychio corrigendum sit οἰκτρογοοῦντες,
 coll. οἰκτρόγοος.

m. pr. || 1240 ὠιδικῶς || 1245 sq. uno vs. R || 1253 γίνεται
 RV || 1254 κατὰξαι, sed γρ. πατάξαι || 1256 ξυνῆς || 1273 sq.
 — ξυνῆν | — Θετταλῶν | — οὐδενός R || 1272 fort. suppl. μόνος
 μόνους <κακὸς κακοῖς>? || 1293 τοῦπι ταῖς πλευραῖς | ὥς εὖ
 κατηρέψασθε ὥστε τὰς πλευρὰς στέγειν || 1317 προσποεῖ || 1330
 ταύτη R, ut V || 1391 δέκ' ὁ βελῶν (sic) R || 1411 μέλλει ||
 1428 μέγαλ' R || 1433 βδελυκλέων πρὸς τὸν κλητῆρα || 1443
 ποεῖς — ποῶ || 1487 λυγίσαντος in mg. man. rec. R || 1494:
 — ἄρθροις | — ἡμετέροις R || 1503 ἐμμελῖαι R || 1508 αὐτῶν R ||
 1511 ποεῖ || 1523 πόδα κυκλωι σοβεῖτε R.

RANAE (fol. 33a—52a Rav.).

5 μὴ ῥῆις V || 10 καθαιρήσῃ V || μὴ δῆτ' R || 18 ἡνιαιτοῦ,
 ut R || 25 φέρω ἐγὼ || 41 νῆ δι' RV, ut voluit Dindorf || 51 ξα.
 ante κῆτ', forsan recte V. || 64 τέρα || 78 om., ut R, γ' ||
 102 ἄνευ, superscr. χωρὶς m. sec. || 108 ὥσπερ || 117 φράξαι ||
 124 θύλας || 142 μεγάλα || 144 ἐκπληκτε || 153 ἔμαθεν R ||
 161 φράζουσ' ἀπαξάπαν || 167 μίσθωσέ τινα || 187 κέρακος ||
 217 ἡνίκ' || 228 sqq.: — πρᾶττων | — κεροβάτας | — παίζων R ||
^{m. pr.} βρεκεκῆξ || 263 ὑμᾶς || 277 προσιέναι || 288 παντοδαπῶν ||
 291 ποῦ 'στιν R || 310 ἀπολύναι || 329 περικατῖ || 330: — μύρ-
 των | — ἐγκατακρούων R || 338 χοιρίων || 340: — φλογέας |
 — τινάσσων R || 352 μακαρήβαν || 375 sqq.: — παίζων | — ἡρί-
 στήται | — ἔμβρα | — γενναίως R et 389 sqq.: — εἰπεῖν | — σπου-
 दाῖα | — ἀξίως | — σκώψαντα | et 400 sq. — πόνου | — περαίνεις ||
 377 sq. ἐξαρκούντος | ἀλ' — χῶπως || 395 παρακαλεῖται || 430
 ἐνημένον || 440 sqq.: — νῦν | — θεᾶς | — ἄλσος | — μετουσία |
 — ἑορτῆς | — κόραις | — γυναιξίν | — θεᾶ | — οἴσων R || 445 θεᾶι,
 corr. in θεαί || 462 διατρίψης || 454 sqq.: — ἐστιν | — εὖ | — τρό-
 πον | — ἰδιώτας R || 483 χρυσῇ θεᾷ, superscr. οἱ οἱ m. tert. ||
 490 πρὸς σέ τ' || 494 ἴσθι et λημματιᾶς || 501 om. ἀλλ' ||
 503 ἴσθι || 542 λησίοις || 543 sqq.: κυνῶν — ἐ|γὼν — ὄραττόμην
 R || 545 οὐ | οὗτος || 556 οὔμεν οὖν || 560 κατήσθιεν RV || 565 νῶι
 δὲ δέισασα || 573 κατέφαγε || 575 ἐκ τέμέ σου (sic) || 625 οὕτως ἄνευ
 τιμῆς βασιάνιζ', sed m. sec. — ζε || 627 κατὰθου αὐτὰ σκεύη || 637 χ'
 ὥποτερον γ'; sine acc. || 642 νῶ || 648 τοῦτ' || 651 διομείοισι || 655 μέλ-
 λει || 662 ὑπόδει || 667 πρῶινας || 661 δύνομαι || 671 φερρέφατ' ||

681 *θρηϊκία* || 675 sq.: — *ἐπίβηθι* | — *ἐμᾶς*, 678 sq.: — *οὐ* | *ἀμφιλάλοις*, 683 sq.: — *ἀηδόνιον* | — *ἀπολείται*, 699 *αἰτουμένους* || 706 sq.: — *ἀνέρος* | — *οἰμώξεται*, 710 sq.: — *ὀπρόσοι* — *κυκησιτέφρου* R || 715 *εσταινα*, corr. m. 2 *ἐσθ' ἵνα* || 724 *καὶ* om. || 741 *ἐξελεγχθέντ' cum adn. γρ. ἐξελεγχθέντων ἀττικῶν*. Adscripsit Cobet „non intelligo”. || 744 *ποιεῖν* || 759 *πράγμα πρᾶγμα* || 766 om. *τις* || 815 *παρίδῃ* || 822 *Φρίξας θ'* || 844 *θερμῆνῃ* *σκότῳ* || 847 *παῖδες μέλαιναν* || 867 *νῶϊν* || 875 *ἐνέα* || 908 *φράσω* || 911 *ἓνα τιν' ἂν ἐκάθισεν*. Cobet requirebat *ἐκάθιζεν*. || 938 *ἂν*, ut R || 940 *κομποσμάτων* || 965 *τοῦτο μὲν ἰφορμιαῖος* || 971 *σωφρονεῖν* hoc acc. R || 975 *καὶ* om. || 983 *ποῦ* (sic) *ἐστιν* || 996 *ὁ γεννάδα* || 1003 sq.: — *τὸ* | — *λάβῃς* R || 1020 *αὐθάδως* || 1036 *παντακλέω* || 1051 *τοὺς βελλ.*, om. *σοὺς* || 1063 *ἵνα ἐλεεινοὶ* || 1062 *ἄ'μου* || 1071 *παράλλους* || 1076 *καὶ οὐκέτ'* || 1110 sq. *uno* vs. R || 1112 *ταῦτ'* corr. ex *τοῦτ'* R || 1118 *γ' οὖν ἐξῶ* (sic) R || 1130 *ἦ* || 1139 *ἐπιτύμβω* || 1152 *σύμμαχος τ'* RV || 1164 *συμφορᾶς* RV || 1188 *lege ἐπαύσατ' ὦν* || 1219 in cod. Ambrosiano olim a me collato suppletur vs. *ἡ δυσγενὴς ὦν πλουσίαν ἄρῃ* (sic) *πλάκα* || 1234 om. *αὖ* || 1247 *ὀφθαλμοῖ* (sic) R || 1262 *τὰ superscr. m. pr.* || 1263 *διαύλειον αὐλεῖ* (non *προσαυλεῖ*) R || 1268 *τούτῳ* R || 1270: — *Ἀτρέως* | — *παῖ* R || 1274: — *μελισσονόμοι* | — *οἶγειν* R || 1276: — *θροεῖν* | — *ἀνδρῶν* R || 1280 *βουβονιῶ* || 1285 sqq.: — *Ἀχαιῶν* | — *ἦβας* | — *θρατ* | — *δυσαμερίαν* | — *πέμπει* | — *θρατ* | — *ὄρνις* | — *θρατ* | — *παρασχῶν* | — *ἀεροφοῖτοισ* R || 1305 *τουτοῦτον* sine accentu in priore *του* R || 1307 *ταῦτ' ἐστ'* || 1317 — *δελφίς* | R || 1332 sqq.: — *δρφνα* — *ὄνειρόν* | — *πρόμολον* | — *μελαίνας* | — *ὄψιν* R || 1339 sq.: — *κάλπισίτ'* — *ἄρατε* | — *ὕδωρ* R || 1349 sq.: — *κνεφαῖος* | — *ἀποδοίμην* R || 1348 *εἰ quinquies*, ut R || 1351 *εἰς* || 1357 sqq.: — *ἀμπάλλετε* | — *οἰκίαν* | — *καλὰ* | — *ἐλθέτω* | — *διαδδμων* (sic) *πανταχῇ* | — *διπύρρυς* | — *λαμπάδας* | — *ἐκάτα* | — *γλύκῃς* | *φωράσω* R || 1373 *ὅ τις* || 1382 *διαπταῖσθαι*, ut R || 1387 *ὅπως pro ὥσπερ* || 1448 *σωθείμεν*, ut R || 1463 *ὀπότ' ἂν* || 1473 *πρὸς βλέπεις* || 1477 *μύεν pro μέν* || 1505 *τουτοῖ*, sed *γρ. τούτοις* || 1514 *καὶ τὰ γῆς* || 1528 sqq.: — *εὐοδίαν* | — *ποιητῇ* | — *δρυνμῆνῳ* | — *γαλάς* | — *μεγάλων* | — *μεγάλων* | — *ὄπλοις* | — *βουλόμενος* | — *ἀρούραις* R.

PLUTUS (fol. 1—15a Rav.).

18 ἦν μοι φράσης R || 26 οὔτι R || 33 τοῦ om. R || 40 πεύ-
 σι || 43 συνακολουθεῖν || 48 δῆλον — τυφλῷ superscr. m. pr. ||
 64 δήμητραν || 65 φράσης RV, sed in R ει superscr. m. pr. ||
 67 βέλτιον non R, sed V || 67 καὶ μὴν ω, sed superscr. δ R ||
 69 in cod. Ambrosiano est scholium ad ἀναθεῖς: ἐπὶ ἀψύχου τὸ
 ἀναθεῖς ἢ διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν τυφλόν || 80—82 Carioni continuat
 R || 91 διαγινώσκοιμι RV || 114 ξὺν || 117 πάλιν om. R ||
 127 πόνηρε || ἔχ' ἥσυχος Pluto continuat R || 152 εἰς, non ἐς,
 R || 166 ὁ δὲ γν., ut R || 169 ἐλάνθανε || 171 γίνεταί || τὰς
 superscr. m. sec. in R, om. V || 182 γίνεταί pro πρᾶττεται,
 fort. recte || 186 ποεῖν RV || 197 Φησὶν || 204 Non h. vs. spu-
 rium habebam Anal. Crit. p. 55, ut putat Bl., sed vs. 205 ||
 209 Μάλιν αὖθις || 211 δυνήσει R, δυνήσῃ V || 214 ξύνοιδε V ||
 216 κεί δεῖ Ambros. || 217 βούλῃ RV || 220 πονήρους γ' ||
 243 κύβοις || 252 τίς γὰρ ἂν || 262 τιν' om. || 267 lege ψα-
 ρόν. || 277 σῶρῳ R || λαχών, sed corr. λαχόν || 289 deletο δυ-
 τως cum V, Cobet in not. mscr. conī. σὺ ταῦτα πάντ' ἀληθῆ ||
 290 ἔγωγε βουλήσομαι θρεττανελῶ || 293 βληχώμενον V, quod
 favet Bergkii coniecturae βληχωμένων || 305 αὕτη || σκῶρ V, non
 R || 321 μασσώμενος || 328 βλέπων || 330 τῇ ἐκκλησίᾳ et ὥστι-
 ζόμεθ' || 335 τί οὖν τὸ πρᾶγμα; καὶ πόθεν in not. mscr. Cobet ||
 347 μᾶλλον ἂν θεός || 362 ἔστ' || 365 εἶχε || 373 V bis hab.
 γ' || 378 κέρμασι || 380 δοκῆς || 390 πάνυ om. || 401 ποῆσαι R ||
 402 ὅσπερ || 404 γὰρ || 414 καὶ δὴ rectissime || 422 σὺ δὲ εἶ
 R, μὲν om. V || 432 εἶ τις || 433 ποιήσω RV || 447 ἀπολείπον-
 τες — Φευξόμεθα, corr. Φευξοίμεθα || 452 οὗτος ὁ θεός requirit
 Cob. (not. mscr.) || 456 λοιδορεῖ, in λοιδορεῖς corr. m. rec. ||
 464 τί δ' ἂν νομίζετον || 469 πάντων || 470 τε om. R || 471 ποεῖ-
 τον, ut R || ποιήσειν RV || 483 εἴκοσι || 484 ἀποχρήσουσι || 487 ὡς
 νικ. || 496 ποιήσει RV || 499 Cob. not. mscr.: fort. οὐδεὶς. τούτου
 ἔγω σοι μάρτυς || 504 πεινώσι V, non R || 505 ταῦτ' ἦν βλέψῃ ||
 507 πάντ' (sic) || 508 δύω || 509 νυνὶ add. post πλοῦτος || 516
 ἐξῆν || 518 μοχθήσουσι || 519 ὠνησόμεσθ' || 524 ποιῆσαι RV ||
 527 καταδ'αρθεῖν (sic) R || 529 μύροις, ut R || 532 ἔστι V, ἔστιν

R || 539 ἀνῶσι || 547 πᾶσι, ut R || 549 τῆς πενίας πτωχείαν ||
 550 φᾶτ' || 552 ἐστι || 556 καταλείψειν || 558 γινώσκων ||
 562 ὑπὸ || 565 ἐστὶ || 567 πόλεσι || 570 ἐπιβουλεύωσί τε ||
 571 ψεύδῃ || 579 sq. διαγινώσκειν RV || 584 συναγείρει || 592 ἐξο-
 λείσει || 598 γρύζεις || 607 χρῆν σ' || ἀνύττειν V, ἀνύτειν recte
 Ambros. || 615 λουσάμενός τ' || 623 ποεῖν RV || 629 πεπράγατε
 μακαρίως || 632 φαίνη || 647 εἴσῃ || 664 ἄλλοι, superscr. κ ||
 665 μέντοι γε || 669 παρήγγειλε || 670 πρόπολος R, πρόσπολος
 V || 674 γραιῖδιον || 681 ἡγιζεν, deprav. in. ἡικιζεν || 688 ἡισθετο ||
 696 προσήειν || 697 γέλοιον τι sine πάνυ || 698 ἐπόησα RV ||
 700 ἐβδελύττετο || 701 μέν γε, ut R || 705 ἄρα || 706 αἶ-
 ταλαν || 708 δὲ κύκλωι || 714 ἐγκαλύφθαι || 717 ἐνεχείρησε, corr.
 ισε || ἐκβαλὼν || 723 ἀναΐξας, ut R || 724 κατὰ πεπλασμένους ||
 736 γ' ἐμοὶ || 746 sq. ἐπόησε(ν) RV || 762 ἡμῖν || 765 σε ἐκ κρι-
 βανωτῶν || 770 ἔγωγ' — γ' || 775 ἀνθρώποισι || 779 αὐτὰ πάντα,
 ut R || 794 δέξῃ || 799 om. εἴτ' || 800 πάνυ γε λέγεις ||
 809 πλῆρ' ἐστιν || 817 χρυσοὺς δ' ἀπεψώμεσθα οὐ || 827 δέμῃ ||
 832 ἐπέλιπεν || 840 prae f. KA. || 845 μῶν ἐνεμνήθης, ut R ||
 852 καὶ τοῦ τοῦ, ut R || 863 νῆ δι' || 864 ποῦ θ' (sic) || 865 ποή-
 σειν RV || 867 ἐστὶν ἐνίους || 873 δικ. ante δῆλον κτέ. || 876 πε-
 πανοργευκας (sic) || 884 δραγμῆς || 885 KA. prae f. || 904 γὰρ
 pro γ' || 906 διέξεις || ποῶν R (V ignoro) || 910 ἀπεχθάνῃ ||
 915 'πιτρέχειν || 918 ὁ βουλόμενος λοιπὸν ἐκεῖνος || 939 περὶ τὸν
 πον. || 940 σεμνοῖς ἱματίοις || 946 τοῦτον τὸν ἰσχυρὸν om. ||
 947 ποήσω RV || 962 sqq. pro Chremylo ubique est Carion ||
 963 πυνθάνῃ || 974 κνησμὸν, sed corr. κνισμὸν || 978 ἐπόει ||
 990 εἵνεκα || 991 μεμνῆτο || 993 βδελλυρὸς || 999 προσέπεμψεν ||
 1006 πρὸ τοῦ δ' || 1019 εἴκοσι || 1025 ποεῖ RV || 1030 μηδο-
 τιοῦν || 1049 ἀκόλαστον ἐστιν || 1061 εἴκοσι || 1062 μέντ' ||
 1069 βδελλυρὲ || 1070 γ' ἄν || 1095 γραιῖδιον || 1107 πόνηρε ||
 1108 εἰς || 1111 ποεῖν RV || 1115 οὐχὶ ψαιστὸν, ut R || 1118
 μέλλει || 1124 ἐπόεις RV || 1138 ἐκφορὰ || 1140 ὑφέλοι ||
 1147 ξύνοικον, ut R || 1152 ἡμῖν om. || 1165 βιώτιον || 1169 εἰς
 τὸ φρέαρ recte || 1182 οὐδεὶς || 1183 οὐδὲ εἰσέρχεται || 1191
 ἰδρυσόμεσθ', ut R || 1197 ποῶ RV || 1205 ποοῦσι RV || ταῖς μὲν
 ἄλλαις γε || 1209 εἰς τοῦπισθε non R, sed V || τούτων.

ACHARNENSES (fol. 127 b—142 b Rav.).

41 λέγων || 93 πατάξας in textu omissum in mg. habet a m. pr. || 100 ἐξαρχασπισόναστρα (sic) || 113 ἡμῖν δ' μέγας || 126 στραγεύγομαι (sic) || 192 sq. in mg. hab. man. tertia || 198 ὅπηι || 210 sqq. sic divisi: — οἷχεται | — τάλας | — ἐμῶν | — Φέρων | — Φορτίον | — τρέχων | — δ | — δι | — ἐξέφυγεν | — ἀπεπλήξατο et 225 sqq.: — πάτερ | — ἐ | — ἐσπείσατο | — αὖξεται | — χωρίων | — αὖ | — ἀντεμπαγῶ | — ἐπι | — μήποτε | — ἀμπέλους || 220 σκέλλος || 254 ὦ μακάριος || 272 ὕλοφόρον || 274 sq.: — ἄραντα | — καταγιγαρτίσαι || 289 sq.: — ἀναι | — πατρίδος | — δύνασαι || 293: — κατὰ σε | — λίθοις || 299 sqq.: — σομαι | — Κλέω | — ἱππεῦ || 314 om. ἂν || 322 ἀκούσασθ' — ἀκούσεσθ' || 334 ὦ μηδαμῶς, ὦ μηδαμῶς || 336 ῥα τὸν θ' ἥλικα || 338 εἴ τι (non τοι) σοι δοκεῖ || 338 sqq.: — σοι | — Λακε | — τῷ | — λαρκίδιον || 342: | — χαμαὶ | — ξίφος || 344: — χαμάζ' | — πρόφασιν | — ἄμα || 347 βοῆς^{m. 1} || 359 sq.: — ἐπίξηνον ἐ | — θύραζ' | — σχέτλιε | — ἔχεις | — πάθος | — ἔχει || 385 sqq.: — καὶ | — ἔνεκα | — Ἰερωνύμου | — τρίχα | — κυνῆν || 390 σκοτοδασυπνότριχα (sic) || 399 κοῦκ ἔνδον (sic) || 401 οὐτοσὶ σοφῶς || 402 ἀλλ' ἐκκάλεσον || 411 κατὰβην (sic) || 445 φερενί (sic) || 447 οἶων || 462 μόνον τουτί || 504 λαιναίωι (sic) || 521 χονδρὰς (sic) || 569 εἴτε τις ἔστι στρατηγὸς ἢ, non extant in R vocabula ταξιάρχος ἢ || 615 πρῶην recte || 626 τοῖσιν λόγοισι (sic) || 665 sqq.: — πυρὸς ἔ | — ἀχαρνική | — πρινίνων | — ῥίπιδι | — παρακείμεναι | — λιπαράμπυκα | — οὔ | — μέλος | — ἀγροικότερον | — δημότην || 692 sqq.: — ἀπολέ | — κλειψύδραν | — καὶ | — ἀπομορξάμενον | — πολὺν | — πόλιν | — ἐδιώκομεν | — πονη | — ἀλισκόμεθα || 737 πρίατο (sic) || 745 ἀπειτεν (sic) || 803 τί δαὶ σὺ κατατρώγοις (non σύκα τρώγοις) ἂν αὐτὸς κοῖ κοῖ || 848 οὐδ' ἐντυχὸν || 875 et deinde 876 sq. verba ὥσπερ — ἐλήλυθας om. R || 903 ἀμῖν, hoc accentu || 906 λάβοιμι (sic) || 932 sqq.: — ψοφεῖ | — ἐχθρόν || 939 ἐγκυαῖσθαι || 970 εἴσιμ' || 971 sqq.: ὦ | — πᾶσα — ὑπέρσοφον | — οἰκία | — κατεσθίειν || 981 ξυγκατακατακλίνειν (sic) || 988 ἐπτεῖται (sic) || 989 τοῦ — θυρῶν om. m. pr., sed (omisso τὰδε quod adi. Brunck) supplevit man. tertia in spatio

relicto a. m. prima. || sqq.: — καλῆ | — Φίλαις | — διαλλαγή ||
 1000 κατὰ πάτρια || 1009 sq. uno vs. || 1015 ὧ pro ὡς ||
 1035 τριβίκιγξ (sic) et οἶμοιζε || 1122 τοὺς κιλίβαντας (sic) ||
 1133 in margine suppl. man. 3tia || Inter vss. 1141 et 1142
 unius versus spatium vacuum relictum est || 1174 ἐσται (sic) ||
 1232 ἀλλ' ἐποψόμεσθα (sic).

LYSISTRATA (fol. 110^b—127^b cod. Rav.).

123 πῶς σετ' οὖν || 176 καταληψόμεσθα || 235 ἐμπλησθ' ἡ (sic) ||
 237 ξυνεπρόμυσθ' || 271 sq.: ἐμοῦ | — ἐγχανοῦνται | — δς αὐ |
 — πρῶτος et sic 209: — ἡλπίς' ὧ | — ἀκούσαι || 281 οὕτως δ' ||
 307 οὔκουν οὖν τῷ (sic) || 329: — θορύβου | — χυτρίου || 461 παύ-
 σεσθ', non παύσασθ' || 478 ἐστ', non ἔτ' || 476 sqq.: — χρησό-
 μεθα | — κνωδάλοις | — ἐμοῦ | — κρاناᾶν | — τε | — ἄβατον |
 τέμενος || 549 μητρηδίων || 620: — συνεληλυθότες || 624 sq.:
 — ἡμῶν | — ἐγὼ || 641 sq.: — γεγῶσ' | — ἡρρηφόρουν | — δεκέ-
 τις — τάρχηγέτι. || 646 sq.: — οὔσα | — ὀρμαθόν || 660: — δοκεῖ |
 — μᾶλλον || 665 sqq.: — λυκόποδες | — ἔτι | — πάλιν | — κᾶνα-
 πτερῶσαι | — κάποσεισα | — τόδε || 684 sqq.: — καὶ | — τήμερον |
 — πεκτούμενον | — πεκτούμενον || 690 sqq.: ἵνα — σκόροδα ||
 — μέλανας | — ἐρεῖς | — γὰρ | — κᾶνθα | — καιεύσομαι || 742
 εἰλείθῃ, ni fallor || 774 ἦν δ' ἀποστῶσιν, ut in Iuntina || 781 sq.:
 — λέξαι | — ἡκουσ' || 786 sq.: γάμον | — κᾶν | — ᾤκει || 798
 κρόμμουν, ut Iunt. || 805 sq.: βούλομαι | — ἀντιλέξαι | — τίμων
 τις | — σκῶλοι | — περιειργμένος || 902 omissum in textu in mar-
 gine habet a m. 3tia. || 958 κυστῆν (sic) || 971 sq. — μιὰρᾶ |
 — Ζεῦ || 981 ἀγερωχία (sic) || 988 παλαι (sine acc.) ὄργα ||
 1016 εἰπέ ἐμοί, ni fallor || 1043 sq. — οὐ — ὦν | — οὐδέεν ||
 1050 sqq.: — ἀργυρίδιον | — στὶ || 1056 sqq.: — δανείσῃται |
 — λάβῃ | — ἀποδῶ | — κρυστίους | — κᾶγαθούς || 1066 sqq.: — λε-
 λουμένους | — εἴτ' || 1070 sq.: — εἰς | — γεννικῶς || 1146 πε-
 πόνθο ≡ (sic) || 1189 sqq. versiculi his vocabulis finiuntur:
 ξυττίδων | Φέρειν τοῖς | ἐνδοθεν | οὕτως | ἀνασπάσαι | Φορεῖν | μῇ
 τις | βλέπει | οἰκέτας | παιδία | χοίνικος | νεανίας | βούλεται | ἴτω |
 ὡς | ἐμβαλεῖ | ἐμὴν | κύνα || 1265 ὡς iunctum cum praegresso
 versiculo. || 1298 μῶα iunctum cum praegresso versiculo.

THESMOPHORIAZUSAE (fol. 142a—157a cod. Rav.).

4 ὠριπίδη (sic) || 28 legitur post 30, sed m. rec. vulgarem ordinem indicavit || 33 non ἐόρακας (ut in vs. 32), sed ἐόρακα man. rec., quae h. vs. scripsit in margine || 114 sq.: — δρυογόνοι | — ἄρ | — ἀγροτέραν || 130 Ante h. vs. m. pr. inserit δλολύξεις (fort. δλολύξει δ) γέρων || 149 γὰρ superscr. m. rec. || 327 χρυσέα — εὐχαῖς uno vs. || 358 sq.: — παραβαίνου | — ὄρκους | — νενομισμένους || 367 πόλιν iunctum cum vs. seq. || 400 ἐάν τι (non τις) πλέκη || 434 οὐπῶ^ςτε (sic) || 434 sqq. finiuntur vocabulis: ταύτης | — ωτέρας | λεγούσης | εἰδέας | φρενί | λόγους | — μένους | καρκίνου | αὐτόν | λέγειν || 526 οὐκ ἂν — ποτ' ἂν et 529 παντί — ἀθρεῖν singuli vss. || 570 χεσεῖν, duae primae litt. in rasura || 631 μετουτο, sine acc. || 676 ποιεῖν iunctum cum vs. sq. || 710 ἦκεις τ' (sic) || 714 ἐπεύχομεν, superscr. a m. pr. || 721 sq.: ἀντα | — τῶνδε || 734 περ^ςῆας || 895 βάύζα (sic) || 938 κᾶ^ς || 956: — χορείας | — ποδοῖν | πανταχῇ | — κατὰστασιν || 972 χαῖρ' — νίκην uno vs. || 975: — ἐμ | — φυλάττει || 980 ταῖς — χορείαις || 988 σὺ — κώμοις || 993: — νυμφᾶν | — ὕμνοις || 997 sq: νάπαι — βρέμονται || 1005 ταῖταταῖ (sic) || 1032 sqq. πεπλεγμένη | — πρόκειμαι || 1042 αἰαῖ quater || 1047 ἂν ἔτικτε (sic) || 1093 ποῖ ποῖ φεύγεις desunt || 1077 καὶ χ. μοι uno vs. || 1102 sq. a m. tertia in ima mg. || 1116 ἀνθρώποι || 1137 sq.: — ἐς | — παρθένον | — κόρην || 1150 sqq.: — οὐ | — εἰσορᾶν | — θεαῖν | — Φαί | — ὕψιν | — ὦ | — ἐπηκῶ | ἀφίκε | — ἡμῖν || 1227 sq.: ἀλλὰ — βαδίζειν uno vs.

ECCLESIAZUSAE (fol. 157a—172b, i. e. fin. Rav.).

19 non ἄς codex, sed ὦν, quod restituendum || 40 ἄβον, optime || 75 τάνδρεῖα om. pr., sed in mg. hab. m. tertia || 81 τὸν δημήμιον (sic) || 98 ἐγκαθιζώμεσθα (sic) || 99 in mg. a m. pr. || 118 περιδομένη || 12 λέξειν, sed litt. ξε in rasura || 142 ἐκπεπωκότες, ut recte Bekker || 171 τὸν δὴ || 220 ἄλλοτριον || 275 θαι^ςτια || 289 sq.: — ἐκκλησίαν | — ὃς ἂν || 293 sqq.: βλέπων ὑπότριμμα | στέργων σκοροδάλμη | μὴ δώσειν τὸ τριώβολον || 297 sqq.: — σύμολον (sic) | — ὥς || 300 — ὠθήσομεν | — ἄστεως || 301 ὅσον || 301 ἐλθόντ' (non ἐλθόντας) ἔδει λαβεῖν || 308 κρομύω,

ut solet R || 330 κατατετόληκεν (sic) || 374 in superiore margine a m. pr. || 438 σὲ (non ἐμὲ) μόνον, sed vs. 439, qui legitur in infer. marg. a m. pr. recte ἐμὲ μόνον || 458 ἅπαντ' ὅ' || 525 in mg. inferiore a m. pr. || 571: — καὶ | — ἐγείρειν || 576 sqq.: — βίου | — καιρὸς | — ἡμῶν | — μόνον | — μή | — πρότερον || 585 τοῖς τ' || 611 ἐπιθυμήσει || 617 καδεδοῦνται (sic) || 638 ἄγξωσ' || 651 σὸ δὲ (sic) || 699 sqq.: — καλλιστῇ | — λευκοτάτῃ | — μέντοι | — καθεύδειν | — ἐμοί || 719 τουτοσι sine acc. || 762 οὐ pro οὐχὶ || 900 ταῖσιν, non ταῖσι || 961 sqq.: — μοι | — ἄνοιξον || 969 sqq.: — μετρίως | — ἀνάγκην | — μοι | — ἰκετεύω | — διὰ | — ἔχω || — μέλημα | — μούσης | — πρόσωπον || 980 σε (sine acc.) βινούνθ' || 1006 ἡμῇ (sic) || 1018 προσκρούειν || 1021 προσκρούστης || 1087 ἔλκωντε.

PLUTARCHUS.

Galba I. (ed. Hardy). Καίτοι Διονύσιος Φεραῖον ἄρξαντα Θεταλῶν δέκα μῆνας, εἴτα εὐθὺς ἀναιρεθέντα, τὸν τραγικὸν ἀνεκάλει τύραννον, ἐπισκώπτων τὸ τάχος τῆς μεταβολῆς. Quandoquidem tyrannus ille ludibrii causa ita uocatur, scripserim pro ἀνεκάλει: ἀπεκάλει.

Galba XVI. τοῦ δὲ πράγματος ὅρον οὐκ ἔχοντος, ἀλλὰ πόρρω νεμομένου καὶ προϊόντος ἐπὶ πολλούς, αὐτὸς μὲν ἠδύξει, Φθόνον δὲ καὶ μῖσος εἶχεν Οὐίνιος, ὥς τοῖς μὲν ἄλλοις ἅπασιν ἀνελεύθερον παρέχων τὸν ἡγεμόνα καὶ μικρολόγον, αὐτὸς δὲ χρώμενος ἀσώτως καὶ λαμβάνων πάντα καὶ πιπράσκων. Vinius imperatorem omnibus aliis illiberalem praestabat, sordida auaritia laborantem, ipse uero eodem utebatur largo et effuso. Lege uero αὐτὸς δὲ χρώμενος ἀσώτῳ. Soli Vinius imperator nepos erat, aliis Chremes.

SCHOLIOLUM IUVENALIANUM EMBENDATUM.

Ad S. I. 22 in scholiis, quae Cornuti nomine feruntur, legitur: *cum tener uxorem ducat, tener curatus. L. euiratus* cf. Schol. Pithoeana ad II. 10: *cinedi sunt molles euirati ministri matris deuer siue stupratorum.* cf. E. Lommatzsch. Quaest. Iuven. p. 377. Per *euiratus* explicatur *spado*. Lectio codicis Leid. *cui ratus* accurate fere eosdem litterarum ductus exhibet. J. v. d. V.

AD THUCYDIDEM.
DE FRAGMENTO PAPYRI NUPER REPERTO.

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J. F.

*Egypt Exploration Fund. — Archaeological
Report 1896-1897. Edited by F. Ll. Griffith, M. A.*

Ante paucos dies in manus meas pervenit exemplar libri cura viri doctissimi Griffith in lucem nuper emissi, quo accurate refertur de monumentis litteratis quae annis 1896/1897 inventa sunt ab exploratoribus Britannis Egypti solum perscrutantibus. Quem librum dono mihi miserunt viri doctissimi B. F. Grenfell et A. S. Hunt, sagacissimi archaeologi W. M. Flinders Petrie sodales, qui et antehac optime de nostris litteris fuerant meriti (vid. Mnem. 1897 p. 261 sqq.) et nunc quam maxime novis beneficiis omnium philologorum animos devinxerunt. Nam quisquis perlegit paginas, quibus enarrant quid in oris Nili egerint et assecuti fuerint, non potest non admirari indefessum ardorem et felix acumen horum virorum, quos aliquis instinctus innatusve sensus ceu *λακαίνας εὐρίνας κύνας* direxit et immisit in tumulos quosdam, qui inter infinitas Aegypti arenas per multa saecula delituerant, unde veros protraxerunt thesauros. Prorsus autem incredibilia primo adpectu videntur quae ab iis narrantur, et nisi rerum testimonia adessent disertissima, Pyrgipolinicem aliquem facinora sua quae nulla unquam perpetravit crepantem audire te crederes, non viros quorum eruditionem una modestia superat sobriis verbis referentes quid fecerint,

invenerint, collegerint, in patriam detulerint. Mihi certe cum legere hæc coepissem, identidem succurrebat illud „ταῦτ' ἰδὼν ὁναρ λέγει;” — at mox addebam „οὐ μὰ Δί' ἐπεὶ καὶ σκυλ' ἔδειξε Φιλολόγοις!” En enim quod fidem faciat, etiamsi ipsum nomen scribentium non sufficiat ad eorum verba confirmanda: — fragmentum operis Thucydidei e vetustissimo volumine servatum et γεύματος χάριν a viro doctissimo Hunt accurate editum.

Quod quanti sit pretii multis verbis hic demonstrare quid attinet! Nam si quod est inter veterum scriptorum opera, quod scatet locis difficilibus et dubiis, Thucydidis profecto hoc est opus; et quamquam nemo, qui belli peloponnesiaci historiam sedulo lectitavit, dubitare potest quin multa quæ legentis mentem detinent et turbant ipsi scriptori sint imputanda, passim tamen oboritur suspicio impediri nos erroribus librariorum difficilia non satis intellegentium, nec non observationibus lectorum obscura ita illustrantium ut multo etiam fierent obscuriora. Itaque vix ullus opinor philologus a Thucydide recens fuit unquam quin „utinam” ingemisceret „libros haberemus antiquiores et integriora vel etiam ipsis suis vitiis veri inveniendi viam aperientes!” Nam codices nostri ibi quoque conspirare solent, ubi Thucydidis manum servatam esse nemo credere potest qui linguæ Græcæ non plane sit rudis neque prorsus nesciat quid sit pulcrum, quid rectum, quid verum. Ecce igitur fragmentum quod ceterorum qui hactenus innotuerunt exemplarium aetatem multis sæculis superat; brevi enim post Christi natales exaratum esse hoc volumen e litterarum ductibus efficiunt viri harum rerum peritissimi, qui oculis suis usurparunt. Utinam integer hic liber esset inventus!

Vel sic tamen est quod laetemur; nam tres certe paginae continuæ supersunt versuum L—LII, in quibus extant libri IVi c. 36 § 2 — c. 40 cum paucis verbis capitis 41. Singuli versus sunt litterarum fere XX.

In his quæ memoratu digna videntur cum Mnemosynes lectoribus communicabo, quos prius tamen monitos velim μηδὲν παρ' ἡμῶν προσδοκᾶν λίαν μέγα. Aperta autem vitia et adiaphora quaedam tacite praeteribo, talia enim suo loco mox commemorabuntur a viro d. Hude, qui novam Thucydidis parat editionem.

Enarratur finis pugnae qua Cleon et Demosthenes Lacedaemonios Sphacteriae inclusos vicerunt. Spartiatae postquam in ultimum insulae angulum recesserunt et hostes irruentes aliquantisper inde propulsarunt, tandem a tergo quoque occupantur. Dux enim velitum Messeniorum [κατὰ τὸ ἀεὶ παρεῖκον τοῦ κρημνώδους τῆς νήσου προσβαίνων καὶ ἢ οἱ Λακεδαιμόνιοι χωρίου τι· ἰσχυροὶ πιστεύσαντες οὐκ ἐφύλαττον χαλέπως τε καὶ μοχλοῖς περιελθὼν ἔλαθε (cap. 36 § 2).

Sic haec leguntur in papyro¹⁾. Itaque participium προσβαίνων, pro quo προσβαίνων cum Vaticano codice scribunt Classen et Herwerden alii, etiam in antiquissimo hoc manuscripto extat, praepositiones autem προ et πρό (πρός) quamquam in codicibus mediaevalibus passim permutari nemo nescit, cur etiam in papyris saepius alteram in alterius locum irrepsisse statuamus iustam causam non video. Quod autem ad sententiam attinet, minime praeferendum mihi videtur προ-. Non enim id opinor difficile fuit hominibus in montana regione natis et enutritis, per loca praerupta et salebrosa προσβαίνειν, procedere, sed hostes dum propius accedunt (προσβαίνουσι) latere, ita ut necopinantes circumvenire eos possent. Videre eos videmur veluti angues humi repentes et infinita cum cura post saxa et virgulta se dissimulantes dum lente pergunt, et sic tandem aliquando προσβαίνοντες ἔλαθον et agmen hostium nihil eiusmodi a tergo expectantium e proxima vicinia sagittis lapidibus clamoribus insectati sunt.

Sic autem verba interpretantibus ne καὶ quidem particula videtur esse damnanda, licet suspectam eam habeat Herwerdenus, cuius editionem e manibus vix depono et cum discipulis meis identidem pervolvere soleo. Nam verba sic iungi voluit Thucydides, nisi fallor: ἔλαθε κατὰ τὸ ἀεὶ παρεῖκον ... προσβαίνων καὶ ... περιελθὼν ἢ οἱ Λακεδαιμόνιοι ... οὐκ ἐφύλασσον.

Vocula τι, quam librarius scripsit, dein expunxit, minime spernenda mihi videtur, licet in codicibus nostris non reperiatur;

1) Scriptione continua et sine signis prosodiacis vetustum librum exaratum esse vix opus est observari. Unum ἢ in verbis supra allatis suis signis est ornatum.

pleniorum enim et rotundiorum efficit sententiam: *χωρίον τι ἰσχύι πιστεύσαντες*, *ipsis locis praesidii aliquid inesse rati*. Facillime autem per haplographiam omitti potuit TI inter litteras -T et I-, nam in papyrorum litteratura consimiles saepe esse litteras T et T nota res est.

Digna praeterea quae perpendatur est lectio ἐφύλαττον. Quae si analogi nihil haberet in vicinia, impune videretur posse negligi; at statim simile quid sequitur μοῦλ'ις, Atticae igitur formae a prima manu scriptae hic quoque substituta est forma poetica sive ionica, et mox in cap. 37 § 1 idem fit, cuius ultima verba in papyro sunt ἡττῆθ' ἡθ' εἰεν τοῦ παρόντος δεινοῦ. Itaque oboritur suspicio formas quales sunt θάλασσα et ἦσσαν et κηρύσσω, quae in textu Thucydideo mirationem multis moverunt postquam veterum Atheniensium lingua ex inscriptionibus melius innotuit, non Thucydidi deberi — quid enim movere eum poterat ut hac in re sermonem popularium refingeret ad usum poeticum? — sed grammaticis. Ultro tamen lubensque concedo expectandum esse donec plura eaque aliquanto certiora indicia huius rei reperiantur. Interim relegisse iuvabit quae A. Kirchhoff observavit Thucydides und sein Urkundenmaterial 1895 p. 86 sqq. (Herm. XII p. 368 sqq.). Prius autem quam obiciat mihi quispiam vulgatum illud: Thucydidem hac in re secutum esse Gorgiam et Antiphontem, velim reputet secum id quod F. Blass in aureo libro de Oratoribus Atticis docuit I² p. 126, Antiphontis codices modo -σσ- modo -ττ- praebere.

Lacedaemonii circumventi (§ 3) καὶ γιγνώμενοι ἐν τῷ αὐτῷ ξυμπτώματι, ὥς μικρὸν μεγάλῳ εἰκάσαι, τῷ ἐν Θερμοπύλαις, ἐκεῖνοί τε γὰρ τῇ ἀτραπῷ περιελθόντων τῶν Περσῶν διεφθάρησαν οὗτοί τε, ἀμφίβολοι ἤδη ὄντες οὐκέτι ἀντεῖχον κτέ.

Haec omnia, ut in codicibus antehac cognitis, sic in novo fragmento leguntur. Vocem autem τῶν Περσῶν cancellis secludit Stahl. At hoc nomine deleta vicina multo etiam minus quam antea mihi certe placent. Quapropter aut tota illa parenthesis ἐκεῖνοί τε γὰρ τῇ ἀτραπῷ περιελθόντων τῶν Περσῶν διεφθάρησαν οὗτοί τε deleatur, utpote enunciati decursum moleste interrump-

pens et plane inutilis in ore Graeci hominis Graecis scribentis, aut si nihil eiusmodi invitis exemplaribus manuscriptis audendum videtur, cum ceteris verbis etiam *Persarum* illud nomen toleremus. Clausulam autem iamiam deleturum me deterruerunt verba ἀμφίβολοι ἤδη ὄντες, quae nunc post longiorem illam parenthesin quamquam „abesse poterant” (ut recte scribit Herwerdenus), non tamen plane inutiliter in memoriam revocant id quod periodi initio fuerat dictum; si vero resecantur verba, quae spuria esse modo suspicabamur, ne tolerari quidem poterunt tam brevi intervallo βαλλόμενοι ἀμφοτέρωθεν et ἀμφίβολοι ὄντες posita. Quapropter nihil muto. Quamquam, nisi textum traditum pro lubricitate refingere ineptum esset et plane inutile, sic scriberem: καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀμφίβολοι ἤδη ὄντες καὶ γιγνώμενοι ἐν τῷ αὐτῷ ξυμπτώματι, ὥς μικρὸν μεγάλῳ εἰκάσαι, τῷ ἐν Θερμοπύλαις, οὐκέτι ἀντεῖχον κτέ.

Post dubia haec sequitur observatio quae fieri non potest quin gaudio afficiat omnes quibus potior videtur mens sana quam litterae scriptae auctoritas. Nam cum hactenus in omnibus codicibus inconcinna haec fuissent inventa capituli 37 initio: γνοὺς δ' ὁ Κλέων καὶ ὁ Δημοσθένης ὅτι εἰ καὶ ὁποσονοῦν μᾶλλον ἐνδῶσσυσι διαφθαρσομένους αὐτοὺς ὑπὸ τῆς σφετερᾶς στρατιᾶς, verum non latuit quidem, delendam enim esse particulam ὅτι olim monuit Henricus Stephanus, sed tamen nescio quas μυρμήκων ἀτραποὺς multi interpretes inierunt ut sinceram esse evincerent, duas enim verborum structurās ab ipso scriptore nunc esse permixtas. Quanto prudentius Herwerdenus: „expunxi ὅτι”, nihil amplius. Nunc vero una litura deleri poterit particula hinc aliena, nam in papyro nullum eius est vestigium.

Posthac igitur licebit hoc loco uti ad corrigenda vitia similia, e. g. id quod in vicinia legitur c. 27 § 4: καὶ γνοὺς (Cleon) ὅτι ἀναγκασθήσεται ἢ ταῦτ' ἀλέγειν οἷς διέβαλλεν ἢ τὰναντία εἰπὼν ψευδὴς φανήσεσθαι, immo φανήσεται, quod cuiusvis est rescribere.

Paucis verbis interiectis haec sequuntur (c. 37 § 1 sq.): Cleon et Demosthenes cohibuerunt suas copias, εἴ πως τοῦ κηρύγματος ἀκούσαντες (Lacedaemonii) ἐπικλασθεῖεν τῇ γνώμῃ τὰ ὅπλα παρα-

δοῦναι, καὶ ἡ^{σσ}ττ' ἤθειεν τοῦ παρόντος δεινοῦ · ἐκήρυξάν τε, εἰ βού-
λονται τὰ ὅπλα παραδοῦναι κτέ. — Haec habet papyrus, sic
auctoritate sua quadamtenus confirmans prius illud τὰ ὅπλα
παραδοῦναι, quod Krueger delevit. Quamquam ne nunc quidem
contendam genuinum esse, et fieri potest ut ipse papyrus cau-
sam erroris indicet. In quo sic exarata sunt haec verba:

ἐπικλυσθεῖεν τη

γνώμηι τα ὅπλα παραδου

ναι καὶ ἡ^{σσ}ττ' ἤθειεν του παρ

οντος δεινου ἐκήρυξαν τε

εἰ βουλονται τα ὅπλα παραδου

ναι κτέ.

Utroque igitur eundem in versu locum obtinent verba τα
ὅπλα παραδου | ναι.

Optima vero mihi videtur papyri lectio εἰ βούλονται et vul-
gato εἰ βούλοιτο omnino praeferenda. Quae non parentheses, si
quid iudico, efficiunt, licet verba ita distinxerit Stahl, sed in-
terrogantis sunt. Strategὶ τὸν κήρυκα ἐκέλευσαν ἐρωτᾶν τοῦς
πολεμίους εἰ βούλονται τὰ ὅπλα παραδοῦναι. Parenthesis illa quam
constituit Stahl adeo languet, — urbanitatis enim formula illa
εἰ βούλεσθε sive εἰ δοκεῖ, si videtur, quam maxime hinc est
aliena — ut minime mirer Herwerdenum deinde dubitasse num
genuina essent haec verba.

Etiam capitis 38 initio sagax priscorum philologorum obser-
vatio confirmatur papyro. Vocem enim ἀνακωχή et verbum
ἀνακωχεύειν, quae identidem apud veteres occurrunt, vitio esse
nata, ἀνοκωχή et ἀνοκωχεύειν scribenda esse, ductum enim esse
perfectum ὄκωχα (cf. Hom. B 218) a stirpe ἐχ (ἔχω), collatis
ὄπωπα et ὄρωρα et ὄλωλα et ὄδωδα olim sensit Valckenaer, sae-
pius dein docuit Cobet (Var. Lect. p. 29, Nov. Lect. p. 168 sqq.,
Misc. Crit. p. 304), neque apud nostrates certe quisquam est
hodie, qui foveat vitia haec dudum explosa. Quo magis gaudeo
quod testimoniis ex ipsa antiquitate servatis iam accedit vetus-
tissimi huius libri auctoritas, in quo exaratum est ἀνὰ κωχης.
Dionysium autem Halicarnassensem in textu Thucydideo legisse
vocem ἀνακωχὴν (vid. eius epistulam ad Ammaeum c. 2) quis
iam credat codicibus!

Petunt dein Lacedaemonii (c. 38 § 2) ut liceat sibi interrogare τοὺς ἐν τῇ ἡπείρῳ Λακεδαιμονίους ὃ τι χρὴ σφᾶς ποιεῖν. καὶ ἐκείνων μὲν οὐδένα ἀφέντων αὐτῶν δὲ τῶν Ἀθηναίων καλούντων ἐκ τῆς ἡπείρου κήρυκας, magistratus militum inclusorum arbitrio rem permiserunt. — Haec omnia ut in codicibus sic in fragmento nostro leguntur, huius igitur auctoritate nunc magis etiam quam antea confirmantur verba τῶν Ἀθηναίων, quae Kruegero et Herwerdeno glossema esse videntur. Neque video quid iis deletis lucremur. Nam recte observatum est ἐκείνων esse genitivum partitivum, sic igitur interpretanda esse haec verba: καὶ ἐπεὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκείνων μὲν οὐδένα ἀφείσαν (i. e. cum Athenienses nulum e militibus, qui in insula inclusi erant, transmittere voluissent) αὐτοὶ δὲ ἐκ τῆς ἡπείρου κήρυκας ἐκάλουν (i. e. sed ipsi e continente caduceatores vocarent) κτέ. — Ex hisce deme ipsum Atheniensium nomen, et quae hactenus parum eleganter fuerant enuntiata nunc etiam obscura fient. Quapropter aut intacta servanda videntur quae accepimus, aut — quod malim — aliter ordinanda: καὶ ἐκείνων μὲν οὐδένα ἀφέντων τῶν Ἀθηναίων, αὐτῶν δὲ καλούντων ἐκ τῆς ἡπείρου κήρυκας.

Levioris est momenti in verbis proximis articulus οἱ ante vocem Λακεδαιμόνιοι a papyro omissus. Quamquam non dubito quin nunc quoque novo testi auris sit praebenda, nam ex inscriptionibus nota res est nominibus gentium, quae in foederibus aliisve decretis commemorantur, articulum praemittere non solere ¹⁾.

Initio § 4^{ae} c. 38 papyrus habet καὶ ταυτην μεν^{καὶ}την ἐπιουσιν νυκτα, textus autem vulgatus est καὶ ταύτην μὲν τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ἐπιούσαν νύκτα. Sed impune neglegi potest vetusti libri haec lectio, nam optimo iure annotavit v. d. Hunt oculos librarii ab altero τὴν ad alterum aberrasse.

Deinde haec sequuntur ibidem: τῇ δ' ὕστερα^α οἱ μὲν Ἀθηναῖοι τροπαῖον στήσαντες ἐν τῇ νήσῳ τᾶλλα διεσκευάζοντο ὥς ἐς πλοῦν, καὶ τοὺς ἄνδρας τοῖς τριηράρχοις διέδωσαν ἐς Φυλακὴν. Edi solet quod in plerisque codicibus est διεδίδωσαν, sed aoristus, quem

1) „Völkernamen im Plural haben keinen Artikel“ Meisterhans Gramm. d. att. Inscr.² p. 185.

praebet papyrus, multo mihi videtur aptior. Nam haec quoque res intra certum — idque haud ita magnum, opinor — temporis spatium peracta est, perinde atque τὸ στήσαι τροπαῖον, cuius modo iniecta est mentio. *Statuerunt tropaeum, dein coeperunt parare quae ad reditum opus essent, captivos autem distribuerunt per naves.*

Lectionem codicum *δισκευάζοντο*, pro qua *παρεσκευάζοντο* probabiliter rescripsit Classen, etiam papyro confirmari videmus.

Tertiae paginae initium sic edidit doctissimus Hunt:

[Ὁ ἐπολιορκήθησαν ἀπὸ τῆς ναυμαχίας]
μέχρι τῆς [ἐν τῇ νήσῳ]

χρο

νος δ' ο ξύμπας ἐγένετο ὅσον

οἱ ἄνδρες ἐν τῇ νήσῳ^{ανω} μαχῆς
ἐβδομήκοντα ἡμέραι καὶ δύο

haec annotans: „the accidental omission before μάχης of the „words ἐπολιορκήθησαν ἀπὸ τῆς ναυμαχίας μέχρι τῆς ἐν τῇ νήσῳ „was of course due to the recurrence of ἐν τῇ νήσῳ. The mis- „sing words were subsequently written by the second hand in „the margin at the top of the column” etc. — Supersunt igitur nunc in margine superiore sola verba μέχρι τῆς, neque prorsus constat ea ipsa verba, quae in codicibus nostris leguntur, supra autem cancellis inclusa cernuntur, in papyri margine fuisse addita; sed tamen probabiliter admodum editor statuit causam erroris manifesti a librario commissi — nam quae textus papyri praebet non decurrunt — eam fuisse quam etiam c. 38 § 4 vitium peperisse supra vidimus, nempe verba ἐν τῇ νήσῳ paucis interiectis repetita. Quem si sequimur, haec fuerint in exemplari unde papyrus noster est descriptus (c. 39 initio): χρόνος δ' ο ξύμπας ἐγένετο ὅσον οἱ ἄνδρες ἐν τῇ νήσῳ ἐπολιορκήθησαν, ἀπὸ τῆς ναυμαχίας μέχρι τῆς ἐν τῇ νήσῳ μάχης, ἐβδομήκοντα ἡμέραι καὶ δύο. Quae iusta suspicione carent. Codices vero tantum non omnes post οἱ ἄνδρες iterant articulum, quod vitium Herwerdenum movit ut verba οἱ ἐν τῇ νήσῳ glossa esse putaret. Nunc fortasse mecum statuet acquiesci posse in lectione papyri; nam verba ἐν τῇ νήσῳ ante ἐπολιορκήθησαν minime sunt supervacanea.

Dein papyrus habet § 2: καὶ ἦν σῖτός τις ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἄλλα βρώματα ^{λη}εγκατελείφθη. In textu autem vulgato deest τις, et sic nimis exilis et fere manca existit oratio; quapropter ἦν verbum deleri iussit Krueger, sic sententiam constituens aptam quidem sed nihilo melius enunciatam quam id quod in papyro legitur, immo aliquanto debiliorem me iudice. Nam pronominis τις eadem nunc sunt partes quae etiam adverbio ἔτι potuissent tribui: *frumenti aliquid etiamtum supererat*, nondum igitur eo erat perventum ut ipsa fame devicti iacerent milites, qui in insula includebantur.

Nihil esttribuendum primae manus lectioni ἐγκατελείφθη, quae etiam e codicibus multis nota est, sed inde a Bekkero optimo iure spernitur.

Ultimis verbis capitis 40 dicterium vere Laconicum affert Thucydides. Unus e viris, qui Sphacteriae arma tradiderant Atheniensibus, postea ab hospite aliquo rogatus [εἰ οἱ τεθνεῶν]τες αὐτῶν [καλοὶ καγαθοὶ ἦσ]αν, ἀπε[κρίνατο αὐτῷ] πολλοῦ ἂν [ἄξιον εἶναι τὸν] ἄτρακτον, λέ[γων τὸν οἰστόν,] εἰ τοὺς ἀγαθοῦ[ς διεγίγνωσκε·] δήλωσιν [ποιοῦμενος ὅτι ὁ] ἐντυγ[χάνων τοῖς τε λίθοις] καὶ τ[οξεύμασι διεφθείρετο.]

In fragmento papyraceo singulorum horum versuum pars posterior oblitterata est; sed quae supersunt omnino sufficiunt ad efficiendum quid librarius exaraverit; eadem autem praebet textus vulgatus, uno tamen verbo ἦσαν omisso. Quod verbum quam maxime est necessarium. Itaque expectaverit quispiam dudum id ab acuto aliquo philologo fuisse insertum, sed in alia omnia interpretes abierunt, video enim non verbum addi, cuius tempus praeteritum quomodo potuerit omitti haud facile dixeris, sed comparativum μᾶλλον: rogasse igitur creditur militem Spartiatam peregrinus εἰ οἱ τεθνεῶντες αὐτῶν μᾶλλον καλοὶ καγαθοὶ vel καλοὶ μᾶλλον καγαθοί. At sic ex hominis dicacis verbis mordacibus fit turpe maledictum et opprobrium, cui non lingua sed pugno potius vel telo fuisset respondendum. Scurrae maligni est rogare: „isti tui sodales, qui tunc occubuerunt, erantne fortes viri?” — sic enim *innuitur* eum qui mortem illo die effugerit non fuisse fortem. At si

quis rogat: „illine fortes erant magis¹⁾ quam tu es?” non illudit et irridet eum quem alloquitur sed aperta contumelia — *οἱμοι ὡς σαφῶς!* — obruit. Itaque mihi quidem dubium non videtur quin papyrus hic quoque sit sequendus.

Denique notatu est dignissimum, verba „*λέγων τὸν οἰστόν*” et „*δήλωσιν ποιούμενος κτέ.*”, quae cancellis inclusit Herwerdenus, in papyro esse, certe olim fuisse, omnia. Profecto Herwerdeno nunc non obloquar; mihi quoque languida haec videntur et Thucydide vix digna. Vox *ἄτρακτος* quid sibi vellet in ore hominis Dorici, nescire non poterant opinor lectores, quibus Thucydides illud *κτῆμα εἰς ἀελ* conscripsit; neque est scriptoris qui concisa et brevissima quaevis appetit et contorto quam languido genere dicendi libentius utitur, apophthegmati acuto, quod dignum censeat sui operis ornamentum, subnectere interpretamentum quo magis perspicuum eo minus festivum. Attamen nolim infitiari illud *δήλωσιν ποιεῖσθαι* et particulam *τε* traiectam minime sonare grammaticorum lucubrationes. Quapropter nunc praesertim, postquam fragmentum nostrum papyraceum innotuit, equidem non ausim abicere verba illa quantumvis otiosa. Neque monachos nescio quos aut magistellos Byzantinos culpae poterimus posthac, siquid apud Thucydidem inventum fuerit parum Thucydideum; nam emblemata quae visa sunt editoribus, integra ea extant omnia in vetustissimo hoc exemplari, quod haud ita diu post Christi natales est exaratum.

Et haec quidem hactenus. Mox plura evulgabuntur *ἔρμαια* ex immensis copiis, quae Oxyrhynchi (Behneseh) mense Decembri anni superioris a felicissimis exploratoribus Grenfell et Hunt sunt erutae. Promittuntur in proximos menses Sapphica quaedam, pars libri de re metrica fortasse ab Aristoxeno conscripti, longum fragmentum operis chronologici res quae annis 356-316 ante Chr. n. sunt gestae ordinatim referentis, praeterea Isocratis et Demosthenis nonnihil, fragmenta Oedipi Regis, Hellenicorum, Reipublicae Platonis, alia, ut taceam de libris Copticis et Arabicis, quorum item ingens illic inventa est copia. Omnium

1) Ne hoc quidem mihi constat, bene Graecum esse *μᾶλλον καλῶς κἀγαθός*, nam a *καλοκαγαθίας* notione aliena videtur gradatio.

autem primum in lucem editum est fragmentum Ἰησοῦ λθγία quaedam continens, quod in theologorum omnium nunc est manibus, et eodem fere tempore recuperata esse Bacchylidis poemata dudum innotuit philologis, quibus Kenyon v. d. editionem huius poetae lyrici intra paucas hebdomades in lucem prodituram nuper promisit. Huic autem meo commentariolo non video quomodo aptiorem possim facere finem quam nonnulla ipsorum Britannorum verba afferendo, that speak volumes, ut ipsorum lingua nunc utar.

„The total find of papyri was so enormous that even the small residue of valuable ones forms a collection not only larger than any one site has hitherto produced, but probably equal to any existing collection of Greek papyri” (p. 3). — „As we moved northwards over other parts of the site, the flow of papyri soon became a torrent which it was difficult to cope with” (p. 7). — Operarii scilicet centum et decem mercede a Britannis nostris conducti ligonibus per multos dies continuos evertabant acervos quosdam sordium abiectarum, at meri thesauri erant istae sordes; nam monticulorum horum complures fere toti e papyris constabant: „in one patch of ground, indeed, „merely turning up the soil with one’s boot would frequently „disclose a layer of papyri” (p. 7). — „The papyri tended to „run in layers rather than to be scattered . . . It was not in- „frequent to find large quantities of papyri together, especially „in three mounds, where the mass was so great that these „finds most probably represent part of the local archives thrown „away at different periods” (p. 8). — „On March 18th we came „upon a mound which had a thick layer consisting almost entirely „of papyrus rolls. There was room for six pairs of men and „boys to be working simultaneously at this storehouse, and . . . „at the end of the day’s work no less than thirty-six good-sized „baskets were brought in” (p. 8). — „Dismissing *some hundred „thousands* of practically useless fragments . . . our estimate is „as follows . . . There are about 300 literary pieces, either „classical or theological . . . *out of the 300 pieces about half are „pretty certainly Homeric. The remainder covers almost the whole „field of Greek literature*” (p. 11).

ἀ γ α θ ῆ τ ὶ χ η !

ΜΩΥΣΗΣ Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΗΣ.

SCRIPSIT

I. C. VOLLGRAFF.

In notissimo incerti rhetoris opusculo quod circumfertur nomine Διονυσίου ἢ Λογγίνου περὶ ὕψους, libello vere aureo meritoque inde a renatis literis continuis doctorum virorum studiis celebrato, ecqui locus tritior inque vulgus notior est quam ubi (IX, 9) ad illustrandum quale sit grande illud et elatum dicendi genus, ὃ ὡς ἄχραντόν τι καὶ ἄκρατον καὶ μέγα ὡς ἀληθῶς παρίσθησι τὸ δαιμόνιον ¹⁾, inter splendidissimas ῥήσεις Homericas necopinato laudantur nuda verba MOSIS omni ornatu orationis carentia, quae legimus ipso Genesis initio:

et dixit Deus: fiat lux, et facta est lux etc.?

Quo de loco me quidem iudice in paucis accurate eleganterque, ut solet, contra HURTIIUM episcopum et CLERICUM Genevensensem disputavit olim BOLLAVIUS ²⁾. Nec vero idcirco minus recte de praestantia eius iudicasse censendus est nobilis poeta quod nostra memoria et alii et Rhetorum Graecorum editor Leonardus Spengel probabiliter demonstraverunt vv. ταύτη ..... ἐγένετο non ab ipso scriptore de sublimitate profecta esse sed posterius a lectore nimirum Aiakis exemplo propter similitudinem adiecta, forte fortuna e margine se insinuasse in textum, idque, ut fit, eiusmodi loco, ubi prorsus interponi non potuerunt.

Iuvat autem ipsa verba interpolata hic legentium oculis subicere, ut ostendam quomodo tollendum sit vitium cuius emendatio eruditorum hominum sollertiae adhuc parum processit.

---

1) IX, 8 utique legendum videtur: πολὺ δὲ τῶν περὶ τὴν θεομαχίαν ἀμείνω τὰ ὕσα <ὡς> ἄχραντόν τι ..... τὸ δαιμόνιον ..... παρίσθησιν.

2) *Reflexions critiques sur Longin*, c. X.

Sequar editionem Iahnii quam anno r. s. 1887 secundis curis recognovit I. Vahlen.

ταύτη καὶ ὁ Ἰουδαίων θεσμοδότης ¹⁾, οὐχ ὁ τυχὼν ἀνὴρ, ἐπειδὴ τὴν τοῦ θεοῦ δύναμιν κατὰ τὴν ἀξίαν ΕΧΩΡΗΣΕ κατέφευγεν εὐθὺς ἐν τῇ εἰσβολῇ γράψας τῶν νόμων· εἶπεν ὁ θεός, Φησί· τί; γενέσθω Φῶς, καὶ ἐγένετο· γενέσθω γῆ, καὶ ἐγένετο.

Fuerunt olim qui v. χωρεῖν tamquam animo concipere interpretarentur; nunc vero iam nulla inter harum rerum peritos videtur esse controversia quin manifesto corruptum sit. Itaque coniecerunt:

Manutius: ἐγνώρισε;

Barkerus: (*Class. journ.* V. 9. p. 40) ἐχώρισε;

Rhodium: (*Rhein. Mus.* XXXV p. 310) ἐχορήγησε;

alii aliter; perperam omnes.

Adeo saepissime non videmus quod ante pedes positum est.

Moses ὁ θεσμοθέτης propheta est. Moses igitur, ut Calchas ceterique vates et prophetae et sancti apostoli ad unum omnes, κάτοχος ἐκ τοῦ θεοῦ, divino spiritu afflatus ἐκφαίνει, ἀναίρει, προφητεύει i. e. quae numinis beneficio solus videt, ceteris effatur.

Arcana autem deorum exponere et effari optime graece audit ΧΡΑΝ vel potius χρῆσαι. Sexcenta exempla praebent scriptores et lexica ut HEROD. I. 61: Ἀμφίλυτος ὁ Ἀκαρνὰν χρησμολόγος ἀνὴρ Πεισιστράτῳ ἐνθεάζων χρῆ τὰδε et IV. 155: σὺ δὲ μοι ἀδύνατα χρῆς; POLLUX περὶ μαντείων nec non περὶ μαντικῆς τέχνης: ἀνελεῖν, προφητεῦσαι, χρῆσαι et τὸν δὲ χρῶντα καλέσαις ἀνὴρ προφήτην.

Quae cum ita sint, fidenter una literula resecanda pro ΕΧΩΡΗΣΕ καὶ ἐξέφευγε, quod nihil est, emenda: ΕΧΡΗΣΕ κατέφευγεν.

Scribebam Bruxellis mense Novembri 1897.

1) Θεσμοθέτης praeunte Robortello correxit Iahnus. Verum v. θεσμοδότης, utpote forma sequioris aevi, in recentioris aetatis emblemate nihil habet quod miremur.

Dicebant sero nati Graeculi θεσμοδότης ut et χρησμοδότης, νομοδότης sim. nec aliter loquuntur οἱ νῦν Ἕλληνες.

DE HORATII ODIS AD REMPUBLICAM PERTINENTIBUS.

SCRIPSIT

H. T. KARSTEN.

(Continuatur ex Vol. XXV pag. 260).

ODAE LIBRI TERTII I—VI.

Post carmina politica nuper a me tractata (Mnem. vol. 25 p. 237) iam in censum veniunt odae alcaicae sex, omnium, quae quidem ad rempublicam pertinent, gravissimae et simul difficillimae, quas Horatius intra a. 29 et 27 singillatim composuit et dein in unum corpus praemissa duarum stropharum praefatione coniunxit atque, cum tres libellos ederet a. 24, conspicuo loco posuit in fronte tertii.

Quamquam non uno tenore neque eodem tempore exstiterunt, prodierunt tamen ex eadem animi dispositione severa et seria, quae hoc spectabat, ut iuventutem Romanam, quam bellorum civilium contagio non polluerat, earum virtutum amore in-

---

1) Vere Luc. Mueller: „Diese Gedichte sind trotz mancher Mangel das Vollendetste was Horaz in der höheren Lyrik geschaffen“.

2) Odae cohaerere videntur iam veteres. Diomedes (G. L. 1. 525) citans odarum initia post *Odis profanum vulgus* dedit *Quid fles, Asterie*, eos nempe secutus, quorum opinionem rettulit Porphyrio ad III l. 1: „haec autem $\phi\delta\delta\eta$ multiplex per varios est deducta sensus” et ad 4. 1: „quod ait *descende caelo* ad illud pertinet, quod vellet iam transire (nempe in eadem oda) a Iunonis sermonibus (3. 18 aeq.), quos in coelo habuisse eam ostenderat”.

Similia Acro. — Servius et Victorinus (G. L. 4. 470 et 6. 180) separatim sex carmina numerant.

Peerlkampius multis omissis et transpositis ex his praeter quantum unum carmen gnomicum constituit in ed. a. 1862 p. 392.

flammaret, sine quibus respublica, ab Augusto renovanda, diu salva ac sospes esse non posset (Suet. Oct. 28). Sunt igitur carmina monitoria et sententiosa, quae continent praecepta moralia partim aperte declarata, partim mythis fabulisque inclusa.

Praecepta aperta habent prima, secunda, initium tertiae et sexta, quae commendant continentiam (1), fortitudinem, virtutem, fidem (2), iustitiam et constantiam (3), religionem et pudicitiam (6). Ex reliquis quarta celebrat Musas earumque studia, quae consilii lenitatem praebent et sapientiam, quinta illustrat locum de morte pro patria. De altera parte tertiae suo loco dicam.

In omnibus conspicua est magna deorum, imprimis summi Iovis, reverentia (1 init., 2. 26 sqq., 3 pass., 4. 42 sqq., 5 et 6 init.) cui rei quantum H. tribuat, ostendit praefatio, in qua vs. 5—8 dogma de invicto Iovis imperio quasi *τηλαυγὲς δῆμα* praescriptum est, dum corpusculum clauditur gravissimo carmine de religione. Non enim temere odas conseruit, sed certa ratione eas disposuit. Incipit a tribus monitoriis, quarum prima est de continentia, quam virtutem pro reliquarum fundamento semper habuit Horatius, post tertiam sequuntur carmina fabulis ornata (4 et 5), agmen claudit sextum, omnium severissimum.

Edidit odarum fasciculum cum praefatione, quae non tamen, ut vulgo creditur, una, sed duabus strophis continetur:

Odi profanum vulgus et arceo.

favete linguis: carmina non prius

audita Musarum sacerdos

virginibus puerisque canto.

Regum timendorum in proprios greges,

reges in ipsos imperium est Iovis,

clari giganteo triumpho,

cuncta supercilio moventis.

Profanum vulgus perperam multi intelligunt „den grossen Haufen” (Kiessl.), hanc enim ineptam multitudinem numquam flocci fecit Horatius neque erat cur nunc expressis verbis arceret. Non rectius Porphyrio interpretatur *Musarum profanos* et L. Muell. „die dem Dienst der Musen fremd sind”, nam neque illi pueri virginesque omnes probabiliter erant Camenarum alumni, neque non ἀμύστοις quoque haec praecepta prosunt. Quos arceat et

quos appellet egregie descripsit Mommsenus ¹⁾: „Er spricht wie „jeder Prophet zu den Glaubenden; die Gemeinen, die für die „neue Offenbarung Unempfindlichen auszuweisen ist sein erstes „Wort; sein Zweites, dass er zu der Jugend redet, den Jünglingen und den Mädchen, dass der neue Gesang an das kommende Geschlecht sich wendet, ... nicht an die Alten und „Kalten, an die frische Gemüther der noch bestimmbaren jungen „Welt wendet sich der Prophet der Monarchie“. Nuper Vergilius cecinerat in Ecl. 4. 5: *magnus ab integro saeculorum nascitur ordo ... iam nova progenies caelo demittitur alto*. Huic novae proli, incorruptae et docili, futuris civibus imperii, haec cecinit Horatius, excludens profanos, i. e. adultos, quorum animi obdurati erant per saeva tempora iam transacta quosque ita notaverat in I 35 extr.

Quid nos dura refugimus
aetas? quid intactum nefasti
liquimus? unde manum iuventus
Metu deorum continuit? quibus
pepercit aris?

Se ipse autem non vatem appellat (ut vulgo I 1. 35, II 6. 24, 20. 3, III 19. 15. Ep. 16. 66), sed Musarum sacerdotem, quippe peracturus sacrum officium et carmina dicturus a se *non prius audita*, cum adhuc leviora cecinisset ipsi vulgo aequalium destinata et apta. Hinc quoque verba: *favete linguis*, quasi in re sacra.

Altera praefationis stropa quid spectet iam supra indicavi: proclamatur ab initio summi Iovis regimen in ipsos reges timendos, eiusque numen invictum illustratur exemplis venerandae antiquitatis, Gigantomachia et supercilio cuncta moventi.

Hi igitur versiculi trahendi sunt ad communem odarum praefationem non ad sequentem odam, quacum nullo vinculo cohaerent, cum profiteatur doctrinam non piorum de Iove, sed philosophorum prorsus *ἄριστον* de necessitate. Frustra Dillenburger et Kiessling haec aliqua ratione conectere temptarunt. Secundum illum: „In hac terra, Horatius inquit, omnia certis finibus „continentur; homines ... ex utraque parte certis quasi quibus-

1) Acta soc. reg. Boruss. a. 1889 p. 25. Vide quoque Dillenburger ad h. l.

„dam terminis circumscripti sunt: hinc (v. 5—8) eos coerceat totius „mundi dominus ac gubernator Iup. O. M., illinc (vs. 14 sq.) „communis mortalibus moriendi sors omnes colligit”. Sed quis hanc abstrusam doctrinam h. l. Horatium promulgasse credat?

Kiessling per antithesin has strophas iungi posse censuit, et opponi inter se *proprios greges* vs. 5 et *virum Romanum* vs. 9: „Zu den ungegliederten Sklavenherden der Barbarenwelt tritt „in Gegensatz römische Mannhaftigkeit — *viro vir* mit Emphase — in ihren thatsächlich vorhandenen ... mannigfachen „Abstufungen”. Nihil infelicius excogitari potuit. Vis atque momentum alterius strophae posita sunt, non in vs. 5 aut in verbis *proprios greges*, sed in effato de Iove omnia regente, hoc igitur cum sequentibus cohaerere demonstrandum fuit ¹⁾.

Etiam Mommsen (l. l. p. 25) stropham secundam de Iovis imperio perperam conflat cum quarta de Necessitate, cum vertat: „Ueber die Menschen herrscht der König, über die „Könige Jupiter ... Aber über Alles und über Alle gebietet die Nothwendigkeit”. Quam diversae sint hae strophae, statim videbimus.

Horatii opinio de religione.

Antequam transeo ad odam primam, iis occurrendum est, qui mirentur aut negent, Horatium, poetam et philosophum quem novimus, sincero animo patrocinarum esse religioni summiq; numinis venerationi, et qui in hoc huiusque similibus locis, verba ac voces eum dedisse opinentur, quibus parum ponderis tribuendum sit.

Qui ita indicant, duas res temere omittunt, primum: Horatium de rebus divinis aliter aestimasse cum adulescens satiras conscriberet et epodos, aliter cum ad maturam aetatem pervenisset. Tum hoc negligunt, cum omnibus eruditae sui temporis illum quoque distinxisse inter ea, quae ipse de his rebus sentiret et quae palam in vulgus pronuntianda essent ²⁾.

1) Praeterea verba *regum timendorum in proprios greges* non dicta sunt cum aliqua contumelia barbarorum, sed universe significant, quod ipse adscripsit Kiessl., „die gefürchteten Mächtigen der Erde”.

2) Vide quae disputavi in Mnemos. vol. XXV p. 248 sq.

Olim confidenter sic scribebat: *namque deos didici securum agere aevum, nec si quid miri faciat natura deos id tristes ex alto caeli demittere tecto*¹⁾, sed maturior cogitatio et rerum experientia, ut fit, circa octavum lustrum hanc de rebus metaphysicis affirmandi fiduciam minuerant. Paterna institutione suaque natura propensus ad hominum mores et vitia observanda, castiganda, emendanda, ex philosophia partem ethicam magis magisque cordi habuit et sedulo pertractavit, ut ostendunt pleraeque Epistolae. Cum amicis quidem iocans Epicuri de grege porcum se dicebat²⁾, sed ex huius disciplina amplectebatur ante omnia aequanimitatem *ἀταξίαν*, quae paratur assidua affectuum continentia, ita ut in vitae usu ea vix differret a rigida Stoicorum virtute; atque fines inter utramque scholam hac in parte apud Horatium adeo obliterati sunt, ut Epistolae multo magis stoicum quam epicureum colorem prae se ferant. Cf. ep. I 1 ad Maecenatem, 18 ad Lollium, et passim epp. 2, 6, 10, 11, 16, in quibus vide praesertim hos locos: 2. 41. 55, 6. 31 sq., 10. 12 sq., 11. 22 sq. 20. 19 sq. 63—fin. et in 18. 9 definitionem virtutis Aristotelicam. Cf. etiam Gemoll, die Realien b. H. p. 92 sqq., qui H. potius Stoicum quam Epicureum fuisse existimat.

Hanc aequanimitatem et vitae mediocritatem etiam in Odis saepe commendavit amicis nimia auri, divitiarum, honorum ambitione laborantibus, omnium maxime in oda paene Stoica III 24, quacum compara III 16 et I 18 et praeterea I 29. II 2. 3. 14. 16. III 29. IV 7. 9⁴⁾.

---

1) Sat. 1. 5 in fine.

2) Ep. 1. 4. 16.

3) Ep. 1. 18 fin.

4) Friedrich p. 155 veritatem invertit in his: „Horaz kleidet seine epikureischen Ueberzeugungen häufig in stoische Wendungen“, et in adnotatione: „die Stoa hat ihm nach der formalen Seite genützt, indem sie ihm prachttvolle, erhabene Ausdrücke und Wendungen lieferte, und gerade für die Oden eigneten sich diese ganz besonders“. Probabat Epicuri physicam et cosmologiam, atque in Odis eroticis et symposiacis etiam ethicam eius vulgarem exhibuit, sed in iis quas supra citavi et in Epistolis Stoicorum doctrinam moralem tam in sententiis quam in verbis professus est, metuens ne Epicurea multos in errorem induceret, quasi omni ex parte esset voluptuaria. Hi, ut Seneca scripsit de vita beata 12, *non ab Epicuri impulsu luxuriantur, sed vitii dediti luxuriam suam in philosophiae sinu abscondunt et eo concurrunt, ubi audiunt laudari voluptatem. Nec aestimant, voluptas illa Epicuri, ita enim*

Etiam veram et sinceram pietatem — perosus falsam et fucatam ep. 1. 16. 58 sqq. — suo pretio aestimare didicerat (III 23) et in villa sua rusticorum numinum sacra observanda curabat (III 13 et 18, al.), retractavit denique iuvenilem superbiam in admirabili oda, de cuius veritate recte iudicarunt Dillenburger et Kiessling, I 34:

Parcus deorum cultor et infrequens,
insanientis dum sapientiae
consultus erro, nunc retrorsum
vela dare atque iterare cursus

Cogor relictos. Namque Diespiter e. q. s.
in qua sic profitetur de summo mundi rectore, sive Deus appellatur sive Fortuna:

Valet ima summis
mutare et insignem attenuat deus,
obscura promens: hinc apicem rapax
Fortuna cum stridore acuto
sustulit, hic posuisse gaudet.

Ipsa quidem coram amicis Fortunam potius appellavit, ut in consimili loco ad Maecenatem III 29. 49, sed tamen dubitabat (cf. ibid. vs. 29 sqq.), abiecerat saltem pristinam confidentiam et coram indoctis indoctorum de his rebus sermoni suum accommodabat. Non enim obliviscendum est, quod altero loco posui, et illum et omnes tunc eruditos, qui simul erant viri boni et prudentes patriaeque amantes, censuisse non palam proferendas esse opiniones, „quae ad eversionem religionum valerent” ¹⁾. Sic Scaevola pontifex a. 95, sic Cicero, sic Varro docuerunt, teste Augustino, qui de Scaevola haec habet C. D. 4. 27: *cum tria*

---

mehercules sentio, quam sicca et sobria sit, sed ad nomen ipsum advolant quaerentes libidinibus suis patrocinium aliquod ac velamentum.

Apparet igitur quatenus Friedrichius vera falsis miscuerit in iis quae praecedunt: „Es ist trotz ep. 1. 1. 13 f. wenig wahrscheinlich, dass H. je ernstlich seine philosophischen Ansichten geändert hat. Denn diese pflegen mehr Sache des Temperaments „als des Raisonnements zu sein, ruhen also auf einer sehr soliden Grundlage.” Cohærent sane persuasiones philosophae cum ingeniorum temperamentis, sed ita quidem, ut cum his etiam mutantur: aliter autem temperati sumus in fervida iuventute, aliter post multam rerum experientiam adulta aetate et in senectute.

1) Vide fragm. Ciceronis apud Lactantium I. D. 2. 3. 2, citatum a me Mnemos. XXV p. 249, ubi hanc quaestionem obiter tetigi.

deorum genera tradita esse diceret, unum a poetis, alterum a philosophis, tertium a principibus civitatis, primum genus nugatorium esse dicebat, quod multa de diis fingantur indigna: secundum non congruere civitatibus, quod habeat aliqua supervacua, aliqua etiam quae obsit populis nosse ... Quae sunt autem illa quae prolata in multitudinem nocent? Haec, inquit, non esse deos Herculem, Aesculapium, Castorem, Pollucem ¹⁾ ... Quid aliud? Quod eorum, qui sint dii, non habeantur vera simulacra ... Haec pontifex nosse populos non vult: nam falsa esse non putat.

Quid Cicero senserit apparet ex loco Lactantii antea a me citato, ac praeterea satis notum est. Putabat quidem *superstitione sublata religionem non tolli*, sed addidit tamen hoc: *maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est* (de div. 2.148).

De Varrone autem ita Augustinus 4. 31: (*Varro*) *multa esse vera, inquit, quae non modo vulgo scire non sit utile, sed etiam aliter, tametsi falsa sunt, existimare populum expediat*. Ipse deos sedulo colebat et se timere dicebat (ibid. 6. 2), *ne pereant non incursu hostili, sed civium negligentia, de qua illos velut ruina liberari a se dicit et in memoria bonorum per huiusmodi libros (antiquit. divin.) recondi atque servari utiliore cura, quam Metellus de incendio sacra Vestalia et Aeneas de Troiano excidio penates liberasse praedicatur*. Idem l.l. iuxta theologiam poeticam et physicam, tertiam posuit civilem, *quam in urbibus cives, maxime sacerdotes nosse atque administrare debent*; alterum genus physicum, *quod ad philosophos pertinet, removit a foro, scholis et parietibus clausit*.

Addo quae de Seneca scripsit Augustinus 6. 10: *sed iste, quem philosophia quasi liberum fecerat, tamen quia illustris populi Romani senator erat, colebat quod reprehendebat, agebat quod arguebat, quod culpabat adorabat ... propter leges civium moresque hominum*.

Ita autem agendo non modo nullam duplicitatis culpam veteres sibi contrahere videbantur, sed id facere, quod postulabat τὸ σῶζον τὴν πολιτείαν, ut ait Aristoteles, salus patriae, quae in his quoque rebus suprema lex iis erat. Accedebat sane, quod plerique certam

---

1) Numen Herculis et Tyndaridarum cum Romulo et Libero patre identidem celebravit Horatius in odiis I 12. 25, III 3. 9, IV 5. 35 et in epistola ad Augustum vs. 5.

opinionem non habebant, sed vacillabant, ut ipse Varro, *qui de omnibus dubitare quam aliquid affirmare maluerit* (Aug. 7. 17).

Etiam Horatius cognoverat sisti non posse nisi salvis moribus et religione antiquis. Ille praeter „theologiam poeticam”, quam habemus maxime in hymnis, „physicam” i. e. epicuream exhibet in multis odis ad familiares eruditione sibi pares, quae vitae brevitatem et impendentem exitum in memoriam revocant, ut illi brevi hoc spatio quantum fieri possit utilissime fruantur abiecta ambitione et divitiarum studio:

Pallida mors aequo pede pulsat pauperum tabernas

regumque turres. O beate Sesti,

vitae summa brevis spem nos vetat incohare longam

e. q. s. ¹⁾.

Habent haec carmina plerumque non minus tristitiae quam hilaritatis et doctrinam profitentur vulgo hominum minime idoneum. Huic multitudini conscriptae sunt potius odas severiores, quas supra indicavi, et politicae, in quibus exhibet „civilem theologiam”, i. e. deorum ac summi Iovis venerationem.

Redeo ad ipsas odas.

Oda prima.

Cum moriendi necessitas incumbat aequa lege imis et insignibus, non divitiae, genus, fama, gratia beatam vitam constituunt, sed continentia²⁾, qua vita tranquille transigitur sine cura et angore, quibus vexantur impii (17) et divitiarum studiosi atque ambitiosi (25—36). Carmen igitur commendat Epicureorum virtutem primariam, quae parit ἀταξία, et, ut cum Varrone loquar, docet theologiam physicam; hinc stropham secundam, quae proclamat theologiam civilem, non ad odam pertinere, sed ad praefationem luce clarius est. Recepit tamen odam, natura sua epicuream, in sacrorum carminum fasciculum propter virtutis, quam commendat, gravitatem et communem utilitatem. Incipiebat olim carmen a vs. 9: *Est ut vir viro,*

1) I 4 13 sqq. Cf. 7. 17 sqq., 9. 13, 11. 6, 24. 11 sqq., et similia in reliquis odis: II 3, 10, 11, 14, 16. III 1, 16, 24, 29. IV 7, 13.

2) Vs. 25 desiderantem quod satis est. Cf. idem locus epicureus in II 2. 9, 11. 4, 16. 13. III 16. 21 et 42.

rapiens lectorem in mediam rem, ut in II 16, III 24 et I 1 vs. 3. Extremi vs. 41 sqq. ostendunt H. non suam minus quam aliorum institutionem spectasse et consolationem, neque tamen hos versus, in solemnī puerorum et puellarum allocutione minus idoneos, resecandos esse censuit cum odam ceteris adnecteret.

Friedrichius suspicatus est (p. 164) Horatium hanc odam scripsisse cum recusasset epistularum officium ab Augusto sibi oblatum, et huc referenda esse quae canit in fine: *cur invidendis postibus et novo sublime ritu moliar atrium? Cur valle permutem Sabina divitias operosiores?* Verum ipse repudiasset, opinor, suam coniecturam, si ex Suetonii loco in vita Horatii non prima tantum et postrema, sed etiam media citasset, cum totus sic se habeat: *Augustus epistularum quoque ei officium obtulit, ut hoc ad Maecenatem scripto significat: „ante ipse sufficiebam scribendis epistolis amicorum, nunc occupatissimus et infirmus Horatium nostrum a te cupio abducere: veniet ergo ab ista parasitica mensa ad hanc regiam¹⁾ et nos in epistolis scribendis adiuvabit. Ac ne recusante quidem aut succensuit quicquam aut amicitiam suam ingerere desiit.* Igitur Augustus hoc officium obtulit non nunc in medio vitae vigore, sed aliquanto post, cum ipse non sufficeret propter infirmitatem, et cum Horatius ea esset aetate, ut per valetudinem (cf. seq. apud Suet.) se excusare posset.

Oda secunda.

Post continentiae laudes in primo carmine celebrantur in altero haec:

1—12 Diritia et fortitudo quae acri militia parantur

13—16 Mors pro patria dulcis et decora

17—24 Virtus, quae spernit auram popularem et suum temptat iter via vulgo negata

25—24 Fidele silentium.

---

1) Non adstipulor Gardthauseno scribenti II 292. 11: „das Wort *regiam* genügt um zu beweisen, dass Augustus diesen Brief nicht geschrieben haben kann“. *Regia* dicitur pro magnifica, imperatoria, ut *regiae moles* II 15. 1, *regia Roma* Ep. 1. 7. 44 i. e. terrarum domina, ut IV 14. 44.

Primi loci sententia aperta est, nec minus alterius, in quo notatur Romanus, qui in acie positus non obnixus cum vitae periculo hosti resistit, sed in fugam vertit at nihilominus caeditur. Exstiterunt tamen, qui hunc locum aliter acciperent atque *fugacem* et *imbellem iuventam* non intelligerent militem Romanum quemcumque ex acie fugientem, sed iuventam nobilem militiam detrectantem, domi otiose degentem.

Sic Theod. Plüss p. 202: „Ich verstehe also den feig-„flüchtigen Mann und die unkriegerische Jugend nicht von den „Kriegern die auf dem Schlachtfelde fliehen ... sondern (von „denen, die) daheim in üppigen Wohlleben aufwachsen ... und „dabei feig vor Schicksal und Todt sich fürchten“. Et Kiessling: *fugacem*, nicht den in der Schlacht fliehenden, sondern „den vor der Schlacht fliehenden, dem Kampfe sich entziehenden Mann“¹⁾ — *imbellis iuventa*, „die vornehme Jugend, „welche in Nichtsthun und Wohlleben verlottert.“

Debetur haec explicatio huic praesumptae opinioni, necesse esse ut hic locus cohaereat cum tertio de virtute, et utrobique laudibus ornari legionarium foris militantem, sed atro carbone notari iuventutem domi honores gerentem. Videamus igitur, quae sit illa virtus, tantis laudibus ornata in vs. 17—24.

Sicubi hi versus per se legerentur nullis aliis praeeuntibus aut sequentibus, nemo punctum temporis affirmare dubitaret, contineri landationem rarae et egregiae praestantiae, a vulgari coetu prorsus semotae, optimis mortalium per viam arduam caelum aperientis²⁾. Nihilominus multi recentiores, contendentes inde ab initio unum esse odae argumentum et continere vitae bellicae encomium vitaeque togatae vituperium, simplicium verborum sententiam mirum in modum perverterunt praeeunte imprimis Mommseno, cuius disputationem de hac oda integram

1) *Fugax* apud Horatium non dicitur de ignavis, sed de fugam capessentibus: II 1. 19, 5. 17 IV 6. 33, translate: II 3. 12 *lympa*, 14. 1 *anni*.

2) Sic vulgo editores hunc locum interpretabantur, inde a Porphyrione, qui haec habet: *haec de Stoicorum secta, qui dicunt virtutem solam sufficere ad beatam vitam*. Etiam ii, quos supra refellere conor, concedunt poetam Stoice loqui et virtuti illi immortalitatis praemium assignare in beatorum sedibus. Friedrich p. 155: „die „Farbung des Ausdruckes klingt an Sätze der Stoa an“. Schütz: „während der Weg „zum Himmel sonst dem Sterblichen versagt ist“. Kieseling: „*sedes aetheris*: den „*sedes igneae* der Unsterblichen im reinen Aether gegenüber“.

describere operae pretium est ¹⁾. Post primam odam de altera sic incipit:

„Das folgende Gedicht preist ebenfalls allgemein die Tapferkeit und die Rechtschaffenheit, aber beide mit besonderer Beziehung auf zwei der wichtigsten Institutionen der neuen Monarchie: den neuen Stand der Berufssoldaten und den ebenfalls neuen der kaiserlichen Beamten. Wie die stehende Armee erst durch Augustus definitiv organisirt worden ist, so ist die Schaffung des Berufssoldaten im Gegensatz zu dem Bürgersoldaten der Republik ein Werk des Augustus. Die Offiziere gingen nach Augusteischer Ordnung mit verschwindenden Ausnahmen hervor aus den beiden bevorrechteten Adelskategorien und es gab kein Avancement vom Gemeinen zum Offizier. Die Gemeinen aber werden genommen aus den niederen Klassen, allerdings unter Ausscheidung der gewesenen Sklaven und für die Legionen auch der rohen Landbevölkerung; die freigeborenen unbemittelten Stadtbürger sollten, hauptsächlich durch freiwillige Stellung die Soldaten, wie die Unteroffiziere liefern ²⁾. Das liegt zu Grunde bei den wohlbekannten Spruch des Dichters: mit knappem Auskommen sich gern begnügen lerne im schneidigen Kriegsdienst ³⁾ die tapfere Jugend und zu Pferde dem Parther die Spitze bieten; wobei weiter daran gedacht ist, das die ganz verschwundene Bürgerreiterei durch Augustus wieder ins Leben berufen ward. Dieser Soldat ist zum Besseren berufen als zum Politisiren. Die Ehren des Tapfern haben nichts zu schaffen mit dem unsauberen Treiben des Wahlgeschäfts; er nimmt und verliert nicht die Lictorenbeile nach der Laune der Menge; sein Beruf ist der Kriegsdienst, seine Freude und sein Stolz für das Vaterland zu ster-

---

1) Cf. Acta Acad. Reg. Bor. 1889 p. 26.

2) Cum his non prorsus congruunt, quae disputavit Gardthausen Aug. I 632 sqq., ubi cum alia tum haec legimus p. 636: „Dem Dienst in der Legionen des Westens, vom dem die Bewohner der Stadt Rom befreit waren, ruhte unter Augustus auf den Italischen Landschaften“ e. q. s. Cf. p. 579.

3) Vide quomodo verba Latina ad hodiernas Germanorum rationes et formulas inversa sint.

„ben¹⁾. Das ist der Soldat der Monarchie, der arme römische Bürgersman, der nach zwanzigjährigem Dienst, wenn es ihm nicht beschieden war für das Vaterland zu sterben, als „ausgedienter Unteroffizier seine Altersversorgung in bürgerlicher „Ruhe findet“²⁾.

Minus eleganter similem opinionem sic expressit, Friedrich: „es ist vorher durchaus nur von kriegesischer Bethätigung die „Rede, und die *virtus* vs. 17 kann daher (?) nicht anders als „spezifisch soldatischer Art sein. Der Offizier der „republikanischen Zeit war aber allerdings abhängig von der „*aura popularis*, er mochte sich stellen wie er wollte. Der „Soldat, von dem hier das Gegentheil behauptet wird, der „einer *repulsa sordida* nicht mehr ausgesetzt ist, kann nur der „Soldat des Prinzipats sein, dem eben seine Befügnisse nicht „mehr von einer haltlosen Menge, sondern von einem sachverständigen, wohlberatenen Manne übertragen werden.“

Denique Kiessling breviter haec adnotavit ad vs. 17 „*virtus*: „Mannheit“ ἀνδρεία nicht ἀρετή, ... sie bethätigt sich im „Feldlager, nicht im *ambitus honorum* auf dem Forum oder „Comitium.“ et ad vs. 21 „diese Mannheit ist es, welche ihrem „Besitzer, wenn er den Tod für das Vaterland erleidet, die „Unsterblichkeit verleiht, *virtus* ist hier dem Wesen nach mit „der *virtus* vs. 17 ... identisch, aber als persönliches Wesen „gefasst, und wie alle derartige Personifikationen beflügelt gedacht, des Gefallenen Seele zum Himmel empertragend.“

Haec igitur interpretationes vide quo perducant.

Attribuit poeta raram illam et insignem, quam describit, virtutem militibus gregariis, iis qui propter natalicia exclusi sunt honoribus. Eximuntur ex eius dicione omnes senatores, magistratus, legati, tribuni, praefecti, equestris militia³⁾, eximuntur

1) Sic igitur transferuntur a Mommseno vs. 14—20.

2) Ironia non deest in hac veteranorum felicitatis descriptione, quibus nisi contigerat pro patria mori aut ad centurionatum pervenire, restabat otium civile non nimis dulce. „Wenn ein Soldat sein 25 Jahre abgedient hat, so ist er, wie man im Allgemeinen voraussetzen kann, verbraucht, wenigstens für die Zwecke des „Krieges“ (Gardth. p. 642), nec minus, puto, reliquae vitae dulcedini. Non amplecti videtur haec Mommseni interpretatio Horatii verba in 21—24, quae potius prosequens omisit.

3) Gardthausen p. 644: „Nicht jeder junge römische Ritter brauchte zu

cives urbani, qui militiae vacatione fruebantur, eximuntur omnes qui litteris et artibus potius quam militiae operam dabant, neque non optimi amici et consilarii principis.

Et quibusnam haec cecinit Musarum sacerdos? Pueris ingenuis, quibus etiam ipsis haec virtus intercluditur, quippe honesto loco natis et praeter ceteros honoribus fungendis destinatis.

Quodsi iam alteram stropham de virtute spectamus, denuo secundum illos v. d. milites sunt et centuriones, qui spernant *coetus vulgares* et *adam humum fugiente penna*, qui temptant iter in *caelum via negata*, scilicet negata optimis et nobilissimis Romanis modo a me indicatis. Mommsen tamen hanc stropham, prudenter magis quam convenienter, silentio transiit.

Reiecta hac nova interpretatione redeamus ad illam, quam supra dedi et quaeramus, quod superest, qualis virtutis species et quales viri poetae in vs. 17—24 menti obversarentur.

Virtus huius loci eadem est, quam descripsit in II 2. 17:

Redditum Cyri solio Phraaten
dissidens plebi numero beatorum
eximit virtus, populumque falsis
dedocet uti

Vocibus regnum et diadema tutum
deferens uni propriamque laurum,
quisquis ingentis oculo inretorto
spectat acervos.

Est igitur ea, quam Cicero definivit Tusc. IV 34: „quando „igitur virtus est adfectio animi constans conveniensque ¹⁾, „laudabilis efficiens eos in quibus est, et ipsa per se separata „etiam utilitate laudabilis, ex ea proficiscuntur honestae voluntates sententiae actiones omnisque recta ratio, quamquam „ipsa virtus brevissime recta ratio dici potest ²⁾. „Huius igitur virtutis contraria est vitiositas ... ex qua conci-

---

dienen, wer aber an die öffentliche Aemtercarrière dachte, war gezwungen vorher fünf Jahre hindurch seiner Dienstpflicht zu genügen, erhielt dann aber entweder den Oberbefehl über eine Cohorte oder diente als Kriegstribun. Eine Trennung bürgerlicher und militärischer Aemter .... sollte nach des Kaisers Absicht auch künftig nicht existieren, sonst hätten die Vornehmen sich dem Heerendienst fast gänzlich entzogen.”

1) *Διάθεσις ψυχῆς σύμφωνας αὐτῇ*. Cf. editt.

2) Haec vv. iam Kiesel. laudavit ad illam odam.

„tantur perturbationes, quae sunt . . . turbidi animorum concitatieque motus, aversi a ratione et inimicissimi mentis vitae, que tranquillae; e. q. s.”.

Hanc virtutem non minus docuit Epicurus ¹⁾ quem Zeno vel Chrysippus. Exercuerunt eam omnes illi viri, quorum honestae voluntates et actiones historiam populi Romani in perpetuum illustrarunt, qui in rebus gerendis non regebantur arbitrio popularis aurae sed recte ratione, Reguli, Pauli, Fabricii, Curii, Camilli, Catones et quos porro Horatius ipse laudavit in I 12 et alibi. Tunc autem temporis ad illorum egregia merita varia ratione adspirabant et clariores homines ut Maecenas, equitum decus, Agrippa (I 6), Pollio (II 1), Messalla, qui Socraticis madebat sermonibus (III 21) omniumque maxime Augustus, qui *ordinem rectum evaganti frena licentiae iniecit emovitque culpas et veteres revocavit artes* (IV 15), et modestiores etiam ut Proculius, qui vivet extento aevo (II 2) propter animum patrum in fratres, Lollius, cui est animus secundis temporibus dubisque rectus (IV 9), Varius, Vergilius et omnis vatum chorus, quos doctarum hederarum secernunt populo.

Hac autem virtute praeditos immortales fore declarat, quod consulto fecit eiusmodi verbis ut simplices lectores de eorum animis in caelum sublatis cogitare debeant, veluti Porphyrio: „his autem intelligi vult per virtutem acquirere posse homines „immortalitatem, qui mortali condicione sunt” ²⁾. Virtus illa *recludens immeritis mori caelum . . . udam spernit humum fugiente penna*, h. e. enituntur illi in *arces igneas*, ineunt *lucidas sedes* (III 3. 9 et 33), quas stoice descripsit Seneca ad Marciam c. 25, qui locus aliquantulum nostrum illustrat: „Integer ille (Marciae „filius) nihilque in terris relinquens sui fugit et totus excessit... „Parens tuus, Marcia, illic nepotem suum, quamquam illic „omnibus omne cognatum est, applicat sibi nova luce gauden-

1) Cf. Zeller, H. Phil. Gr. III 242 sqq.

2) Theod. Plüss p. 206: „Die Unsterblichkeit kann keine Namensunsterblichkeit sein . . . es kann nur, wenn es überhaupt etwas ist, die persönliche Unsterblichkeit der Seele oder eines verwandelten verkörperten Ichs sein”. Kiessling l.l.: „des Gefallenen Seele zum Himmel emportragend”, et paullo post: *„udam humum: „den sedes igneas der Unsterblichen im reinen Aether gegenüber”.*

Horatius usus est consimili imagine de sua immortalitate II 20.

„tem et vicinorum siderum meatus docet . . . iuvat enim ex „alto relictâ respicere et in profunda terrarum permittere aciem” et quae sequuntur usque ad haec verba: „tramites omnium „plani et ex facili mobiles et expediti et invicem pervii sunt „intermixtique sideribus”¹⁾.

Apparet igitur odam non a capite ad calcem in una virtute bellica morari, sed usque ad vs. 24 collaudare haec tria: primum educationem per acrem militiam, quae sua natura in angusta paupertate versatur et infundit iuvenili animo semina illius virtutis, quam celebravit in prima oda, continentiae, ipso igitur initio haec oda cum illa cohaeret; dein fortitudinem ac patriae amorem qui dulce et decorum aestimat pro patria mori; tertio loco virtutem et magnanimitatem de qua vidimus. Haec autem tria inter se non disiuncta esse, sed simul inveniri posse et debere in bono civi, demonstrat oda ad Lollium IV 9. 34 sqq., ubi multus est de hac virtute, eamque ita describit:

Est animus tibi
rerumque prudens et secundis
temporibus dubiisque rectus,
Vindex avarae fraudis et abstinentis
ducentis ad se cuncta pecuniae;
consulque non unius anni,
sed quotiens bonus atque fidus²⁾
Iudex honestum praetulit utili,
reiecit alto dona nocentium
vultu, per obstantes catervas
explicuit sua victor arma.

Dein de utili paupertate et continentia et de patriae amore ad mortem usque constanti haec addit:

Non possidentem multa vocaveris
recte beatum; rectius occupat
nomen beati qui deorum
muneribus sapienter uti

---

1) Seneca, Horatii imitator in multis, hanc quoque stropham breviter contraxit in Herc. Oct. 1942: *iam virtus mihi in astra et ipsos fecit ad superos iter*. Cf. 1564, 1971.

2) Kiessl.: „Hat H. sich über jenes Paradoxon in jungen Jahren lustig gemacht, so wendet er es hier in vollem Ernste an”.

Duramque callet pauperiem pati
 peiusque leto flagitium timet,
 non ille pro caris amicis
 aut patria timidus perire.

Sed supersunt strophae, de quibus non levior est dissensio:

Est et fideli tuta silentio
 merces: vetabo, qui Cereris sacrum
 volgarit arcanæ, sub isdem
 sit trabibus fragilemve mecum
 Solvat phaselon: saepe Diespiter
 neglectus incesto addidit integrum;
 raro antecedentem scelestum
 deseruit pede poena claudo.

Porphyrio haec dicta dicit contra eos, qui *linguam suam usque ad proditionem mysteriorum Cereris producant*. Haec tamen explicatio cum prorsus abhorreat ab Augusteis temporibus, recentiores vulgo sub imagine fidei in sacro Cereris commendari crediderunt fidem quamcumque, ut Orellius: „Fides in „rebus sacris probata exemplo est a quo facilis est conclusio ad „praestandum in omnibus rebus fidem“. Secundum hos igitur Horatius praeceptum simplicissimum verbis grandiloquis nec non obscuris et flexiloquis involvit.

Prorsus diversa est recens eorundem virorum interpretatio, quos modo laudavi, qui putant finem odæ flagitare, tacitum et fidele obsequium Caesari praestandum.

Mommsen post ea, quae supra rettuli, sic pergit:

„Unvermittelt, nicht eben poetisch wohl angeknüpft und mit „kurzem Wort, wird der Preis eines zweiten Standes „angeschlossen, dessen Ehre der Fleiss und Gehorsam ist; es „sind die neuen kaiserlichen Verwaltungsbeamten, denen gleich „den Soldaten die eigentliche politische Laufbahn, der Reichs- „dienst verschlossen ist, die aber im Dienst des Kaisers vor

---

1) Cf. etiam L. Mueller et Schuetz. Mira ratione Peerlkampius hoc inesse censet: „Mysteria praebent spem optimam huius et futurae vitae“. Et Theod. Pluess p. 202: „die gläubige Hingebung an die geheimnissvolle Lehre von der persönlichen Unsterblichkeit wird sicher belohnt durch die Erfüllung des Verheissenen „und Geglaubten“.

„allem bei der Steuererhebung, aber auch sonst in administrativen Geschäften jeder Art, mannigfach verwendet werden. Dem Dichter sind sie nicht bequem gewesen; Amtsführung und Gewissenhaftigkeit zu besingen ist schwierig¹⁾. Aber man fühlt es ihm nach, wenn er der schweigsamen Treue ihr Lob zollt und von dem Fluche spricht, welcher an Unredlichkeit und Vertrauensbruch sich heftet.“

Friedrich p. 155: „Freilich muss man in dem *fidele silentium* die andere Tugend sehen, die die Monarchie von ihren Anhängern verlangte, — an unsere Stelle ist der Gedanke, im Dienst des Kaisers soll man verschwiegen sein, religiös verkleidet.“

Kiessling ad vs. 25: „in dem neuen Zeitalter des Augustischen Regiments hat auch noch eine andere Tugend ihren Werth und findet ihr Lohn (*merces*): die treue Hingebung“ et quae sequuntur usque ad haec: „und giebt zugleich dieser Tugend des schweigenden Dienens durch die Beziehung auf das Schweigen der Musten in den Eleusinischen Weißen die höhere Weihe: sie ist Gottespflicht (!)“²⁾.

In his explicationibus haec duo insunt: primum postulasse Augustum in ministris alterius ordinis (zweiten Standes) et maxime in iis qui fiscum curabant (Momms.), immo in omnibus ministris et asseclis (Friedr. Kiessl.) fidum tacitumque obsequium; tum hoc, Horatium Musam suam Caesari commodasse, ut hoc praeceptum iuventuti traderet et gravissima poena divinitus sanciret.

De Horatio quidem huiusmodi ministerio parum idoneo postea agam. Prius hoc videamus, num revera Augustus, nuperrime rerum potitus, statim istiusmodi voluntatis suae tacitam observantiam flagitare voluerit aut potuerit a quibuscumque magistratibus, ministris, sectatoribus.

Veterum hac de re testimonia contrarium verum esse docent, quae quoniam omnia pertinent ad tempus longe posterius, cum altas iam radices egresset monarchia, facile efficitur, quid statuendum sit de principatus initio.

1) Hoc in Horatium non cadere ostendunt vss. elegantissimi modo citati e libro IV.

2) Vix alibi terrarum aliave aetate hae interpretationes hisque verbis conceptae nasci potuerunt quam hodie in recens condito Germani Caesaris imperio.

Dio Cassius 56. 43: εὐπρόσδοξός τε γὰρ πᾶσιν ὁμοίως ἦν ... τοὺς τε φίλους ἰσχυρῶς ἐτίμα, καὶ ταῖς παρρησίαις αὐτῶν ὑπερέχαιρε. Sequitur narratio de Athenodoro philosopho ¹⁾, qui pro matrona, quam Augustus ad se vocaverat, clausa lectica in cubiculum introductus ἐκείνου δὲ τὸν δίφρον ἀποκαλύπτοντος ξιφῆρης ἐκπεπῆδηκεν εἰπὼν „εἴτα οὐ φοβῆ μὴ τίς σε οὕτως εἰσελθὼν ἀποκτείνῃ;” ὁ δ' Αὐγουστος οὐ μόνον οὐκ ὤργισθη οὐδ' ἐκάκισε τὸν Ἀθηνόδωρον, ἀλλὰ καὶ χάριν ἔγνω αὐτῷ. Vide porro quae sequuntur, διὰ τε οὖν ταῦτα καὶ ὅτι τὴν μοναρχίαν τῇ δημοκρατίᾳ μίξας τό τε ἐλεύθερόν σφισιν ἐτήρησε κ.τ.λ. et in oratione Tiberii c. 40 medio et c. 41 sub fin. de tuta sub eo loquendi libertate τὴν ἀσφαλείαν τῆς παρρησίας προσέθηκεν — πᾶσι δ' ἀπλῶς ... παρρησιάζασθαι ἐπιτρέψαι.

Idem 55. 7: ἔχαιρεν ὅτι, ὅσα αὐτὸς ὑπὸ τε τῆς ἑαυτοῦ Φύσεως καὶ ὑπὸ τῆς τῶν πραγμάτων ἀνάγκης καὶ παρὰ τὸ προσῆκον ἐθυμοῦτο, ταῦτα τῇ τῶν φίλων παρρησίᾳ διωρθούτο ²⁾. In senatu increpitus a Cornelio Sisenna iratus exiit et ira oppressa demum rediit (54. 27. a. 13). Et quantum non obsequiosi essent militares etiam homines, ostendit narratio a. 4 a. C., 55. 4: οὕτω γάρ που δημοκρατικὸς ἦξιός ἐστιν ὥστε τινὸς τῶν συστρατευσαμένων ποτὲ αὐτῷ συνηγορήματος παρ' αὐτοῦ δεηθέντος τὸ μὲν πρῶτον τῶν φίλων τινὰ, ὡς καὶ ἐν ἀσχολίᾳ ὦν, συνειπεῖν αὐτῷ κελεῦσαι, ἔπειτ' ἐπειδὴ ἐκεῖνος ὀργισθεὶς ἔφη „ἐγὼ μέντοι, ὅσῳ ἐπικουρίας χρεῖαν „ἔσχες, οὐκ ἄλλον τινὰ ἀντ' ἐμαυτοῦ σοι ἔπεμψα, ἀλλ' αὐτὸς „πανταχοῦ προεκινδύνευσά σου”, ἔς τε τὸ δικαστήριον ἐσελθεῖν καὶ συναγορῆσαι οἱ. Compara cum his quae Suetonius habet c. 54 sqq. et c. 66, de amicorum libertate et contumacia, de famosis libellis, de clientibus, alia.

In his omnibus nihil est taciturnae obsequentiae et silentis servitii (schweigenden Dienens), quae Augustus tunc temporis praesertim frustra quaesivisset, nisi apud infimos et libertos. Qualem ipse se gesserit erga omnes, multis locis accurate descripsit Gardthausen, veluti 1. 499: „Im persönlichen Verkehr

1) Plenius rem narravit Zonaras 10. 38.

2) Hinc post cladem illam domesticam et Iuliam ob impudicitiam relegatam „Saepe exclamavit: horum mihi nihil accidisset si aut Agrippa aut Maecenas virisset”. Seneca de ben. 6. 32, qui cum addit: „non est quod existimemus Agrippam et Maecenatem solitos illi vera dicere”, rerum ignarus Augusti tempora ex suo diiudicat.

„mit dem Vornehmen und dem Volke war er entgegenkommend und leutselig und suchte durch verbindliche Umgangsformen seine wirkliche Machtstellung in den Hintergrund treten zu lassen u.s.w.: p. 500: Mit seinen Freunden pflegte er auf gleichem Fusse zu verkehren, namentlich die Senatoren waren wenigstens äusserlich seines Gleichen, und er begnügte sich mit der Ehre, die dem Ersten des Senates und Staates zukam; bis in sein hohes Alter lud er sie zu sich und liess sich zu ihnen laden, als ob die Zeit der Monarchie noch gar nicht begonnen hätte.“ p. 501: „Besonders verstand er es, mit den Leuten aus dem Volke zu verkehren, die er durch sein schlichtes Auftreten und ein passendes Scherzwort, das ihm stets zu Gebote stand, für sich gewann . . . . Ein offenes Wort liess er gelten, selbst wenn ihm dadurch empfindlich die Wahrheit ins Gedächtniss zurückgerufen wurde.“ Denique p. 567: „Noch in dem Jahre 750/4, als das Kaiserthum längst schon fest begründet war, hat der römische Quästor Africa's, L. Licinius Gallus, Münzen prägen lassen mit dem Bilde und Namen seines Proconsuls Africanus Fabius Maximus ohne die geringste Hinweisung auf Kaiser und Kaiserthum, was später nur diejenigen versuchten, die im offenem Kriege gegen die Monarchie lebten. Aber Augustus liess sich das damals ruhig gefallen, um dadurch anzudeuten das wenigstens in der Theorie die höchsten Beamten des römischen Volkes und Senates mit ihm auf einer Stufe standen“. p. 602: „Irgend eine ausdrückliche Verpflichtung oder eine Beeidigung auf die Verfassung verlangte der Kaiser nicht: es war also möglich, dass principielle Gegner des Kaiserreichs vom römischen Volke zu Beamten gewählt wurden, die ihre Amtsgewalt im alten Sinne auffassten und anwendeten“.

Mommsen prudenter eorum numerum, quibus fidele istiusmodi silentium in ministerio observandum esset, artis finibus circumscripsit: „die im Dienst des Kaisers, vor allem bei der Steuererhebung, verwendet werden“, igitur qui erant procuratores fisci et rei familiaris. Hi vero institui demum coepti sunt post provincias divisas inter Senatum et Principem, ab a. 27, quo ipso anno (aut priore) haec oda est edita, et quis credat his paucis hominibus equestris ordinis vel etiam libertinis haec

cecinisse poetam, qui, Musarum sacerdos, arcuit profanum vulgus ex iuveniliū auditorum corona.

Attamen Kiesslingius et Friedrichius aliquod opinionis suae sustentaculum petiverunt ex duobus veterum locis. Suetonius in v. Aug. c. 66 haec habet: *desideravit ... Maecenatis taciturnitatem, cum ... hic secretum de comperta Murenæ coniuratione uxori Terentiae prodidisset*, et Plutarchus in Augusti apophthegmate 7 haec: Augustus senem Stoicum Athenodorum *κατέσχευεν ὅλον ἐνιαυτὸν εἰπὼν ὅτι ἐστὶ καὶ σιγῆς ἀκίνδυνον γέρας* (Simonidis fragm. 66), ex quibus locis appareret: „wie sehr „ihrer (*fidelis silentii*) Augustus bedurfte“ (K.), „wie sehr der „Kaiser es übel nahm, wenn man die von ihm vorausgesetzte „Diskretion nicht beobachtete“ (F.).

Sed prior locus nullius momenti est ad hunc nostrum illustrandum.

Maecenas, et sumpta et posita pace fidele caput Caesaris cuiusque erunt vera tropaea fides¹⁾, semel tamen secretum prodidisse dicitur iuveni uxori, cuius, ut scimus, amore deperibat et quae soror erat Murenæ, atque Augustus tunc eius *taciturnitatem*, solitam nimirum, *desiderasse* dicitur, nihil amplius²⁾. Hincine sequitur Augustum tacitae obedientiae tantum ponderis tribuisse, ut hanc virtutem iuventuti inculcari cuperet cum divinae poenae minatione? Ne quis autem credat Horatium h. l. in gratiam Caesaris impudenter notare unum illum patroni errorem, quem alibi *partem* vocat *animae* suae (II 17), sciat odam scriptam esse quatuor vel tribus annis ante Murenæ coniurationem (a. 23).

Non magis accurati fuerunt viri docti in adhibendo loco Plutarcheo, in quo qui prudenter excutiet hoc inesse videbit³⁾:

1) Propertius 2.1.26, 4.8.34 M. Cf. Elegia in Maec. P. L. M. I p. 135 Baehr.: *pectus eram vere pectoris ipse tui*.

2) Nullibi legitur quod Kiessl. addidit: „dass er selbst Maecenas zeitweise ent-
fremdet ward“. Quantum Maecenatis auctoritas apud Augustum, iratum etiam et exacerbatum, semper valuerit, vide Dion. 55.7; et confer integrum Suetonii locum de hac re.

3) Plut. 1.1.: Ἀθηνόδωρ δὲ τῇ φιλοσόφῃ διὰ γῆρας εἰς οἶκον ἀφεθῆναι δεηθέντι συνεχώρησεν. Ἐπεὶ δὲ ἀσπασάμενος αὐτὸν ὁ Ἀθηνόδωρος εἶπεν ὅταν ὀργισθῆς, Καῖσαρ, μὴδὲν εἰπῆς μὴδὲ ποιήσῃς πρότερον ἢ τὰ εἰκοσι καὶ τέτταρα γράμματα διελθεῖν πρὸς αὐτὸν, ἐπιλαβόμενος αὐτοῦ τῆς χειρὸς ὅτι σοῦ παρόντος, ὅφῃ, χρεῖαν ἔχω. Καὶ κατέσχευεν αὐτὸν ἐνιαυτὸν ὅλον, εἰπὼν ὅτι ὅστις καὶ σιγῆς ἀκίνδυνον γέρας.

Ecce novum exemplum *παρησίας* coram Augusto sene et eiusdem quidem Athenodori.

Athenodorus aetate confectus aulae vale dicere cupivit quippe philosophi sermocinandi et disputandi officio non amplius par atque idoneus. Retinuit eum Augustus cum Simonidis effato ἔστι καὶ κτλ., i. e. „silentii quoque tui tuta apud me merces „est”¹⁾. Quando autem hoc factum sit efficitur ex loco Dionis supra citato 56. 43. Ibi Athenodorus aetate vegetus lepide corrigit Augustum, non nuper imperio potitum, sed potestatis iam ita securum, ut aliorum uxores in palatium vocare auderet (Terentiam a marito abduxit post a. 23); post illam autem Athenodori παραρησίαν multi anni praeterierunt, antequam senex decrepitus Graecum illud effatum audiverit ab Augusto. Horatius igitur multo ante in hac oda Simonidis verba in suum usum convertit, et ita quidem ut sententiam prorsus immutaret. Loquitur de silentio fideliter²⁾ observando in rebus sacris, quod qui negligit, ei certissima Iovis vindicta est parata. Quibusnam hoc minatur?

Cum Graecorum sapientia etiam deorum negligentia per totum populum se penetraverat, inde ab Ennii temporibus, „qui „magno plausu loquitur adsentiente populo:

„Ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitem,

„sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.”

(Cic. de div. 2. 104). Vidimus sub finem reipublicae exstitisse, qui huiusmodi incredulitatis propagandae libertati obnitendum esse censerent, et cum iis stetisse Vergilium, Horatium, Livium, alios³⁾. Puto igitur Horatium his strophis eos monuisse, qui docti vel indocti opiniones suas „non removebant a foro hoc est a populo”, non claudebant „scholis et parietibus” (Augustinus supra), sed sermone vel scripto⁴⁾ leviter efferebant in vulgus.

1) Sententiarum ordo nos vetat quominus Simonidis effatum referamus ad Athenodori praeceptum de alphabeto recitando antequam irati respondeamus.

2) De varia significatione adiectivi *fidelis* Cicero scripsit ad Tironem, fam. 16. 17: *nam et doctrina et domus et ars et ager etiam fidelis dici potest*. Hoc loco usurpatum est quo sensu a Livio et Ovidio (ex Ponto 4. 9. 77) *pax fidelis* dicitur, i. e. numquam interrupta; sic *lorica fidelis* ap. Verg. 9. 707 est, quae fideliter tuendi pectoris officium praestat.

3) Cf. etiam Dionysius Halic. de iis qui τὰς ἀθέους ἀκούσι φιλοσοφίας II 68.

4) Intelligo temeraria dicta, qualia habent poetae, veluti Propertius 3. 4. 16, 4. 10. 7, 5. 6. 14.

Quae si forte bonas ad pacem verterit aures,

Hi secundum H. non minus graviter peccabant, quam qui olim sacrum Cereris vulgabant et patriis moribus, quibus stabat res Romana, damnum inferebant quavis punitione dignum. Utitur autem figurato dicendi genere et comparatione iuventuti cui scribit apposita. Huius autem fidelis silenti *tutus merces* esse dicitur, non ab Augusti liberalitate, sed a Jove, qui omnia in vita „donat et aufert“, Ep. 1. 18. 111.

Quando haec oda scripta sit nullum certum est indicium, sed propter argumentum eiusdem esse temporis videtur atque sexta, nata cum Caesar *duo et octoginta templa deum in urbe consul sextum* (a. 28) *ex senatus consulto refeci(t) nullo praetermisso quod eo tempore refici debebat* (Mon. Anc. 4. 17).

Oda sexta.

Ab oda secunda transeo ad sextam, cuius argumentum proxime convenit cum prima et altera et quae maximopere confirmat, quae in illis explicandis passim exposui.

Mommsen egregie carmen ita descripsit p. 33:

„Das sechste und letzte Gedicht erläutert sich selbst. Es ist „einer der charakteristischen Züge der augustischen Staatsreform ... dass ihr Fundament die restaurirte Orthodoxie war. Dies „nimmt der Dichter auf. Der Römer herrscht, weil er gottesfürchtig ist. Alles Unheil, welches die Ausländer über Rom „gebracht haben, oder fast gebracht hätten ... geht zurück auf „die Vernachlässigung der Tempel. Aus dem Mangel der Gottesfurcht folgt weiter der Verfall der Sitten, namentlich der „Frauenzucht¹⁾. Dies Gedicht ist die poetische Verklärung der

---

Possum inimicitias tunc ego ferre Iovis.

Vix timeat salvo Caesare Roma Iovem

Caesar

dum canitur, quaeſo, Iuppiter ipse vaces.

Cf. 3. 24. 1. sq. 32 18, 4. 15. 21. Ipse Horatius saepe idem peccaverat olim.

1) Ut in oda secunda vs. de fidei silentio puerorum virginumque magistris impis destinati sunt, ita patribus et matribus quae leguntur in hac vs. 21—33. Habent sane ex nostra iudicandi ratione nimiam licentiam, sed recte de iis sic scripsit Kiesslingius in praef. „Mit unerbittlicher Hand legt der Dichter die Sonde in „die Wunde an der die Gegenwart hinsiecht, die Unzucht in der Familie, als Folge „der Abwendung von der altrömischen Gottesfurcht. In greller Beleuchtung stellt „er daher die Bilder des unzuchtigen Weibes der ehrbaren Strenge der Vorfahren

„Sittenreform, zu welchen Augustus eben damals die ersten „Schritten gethan hatte und der er von da an sein Leben ge- „widmet hat. Dass er unmittelbar nach seiner Rückkehr sämt- „liche Tempel in Rom, zwei und achtzig an der Zahl, einer „umfassenden Restauration unterwarf, erzählt er selbst in seinen „Rechenschaftsbericht: und obwohl sein Ehebruchsgesetz sich „nicht mit Bestimmtheit datiren lässt, so kann eben nach den „Äusserungen des Dichters daran kein Zweifel sein, dass wenn „nicht dieses selbst, doch die Vorbereitungen dazu in dieselbe „Epoche fallen.“

Pauca addam de carminis initio, quod luculenter ostendit, poetam ad finem usque alloqui iuventutem, novam progeniem, nulla civilium bellorum contagione foedatam. Haec est *immeritus Romanus*, qui opponitur *maioribus*, i. e. avis et vivis etiam patribus, qui multa deliquerunt. Peerlkamp acute, attamen perperam, adnotaverat: „Maiores autem neglexerant templa, aedes „et simulacra restituere. Romani, qui nunc vivebant, aequae „erant in ea re negligentes. Igitur puniebantur. Et merito. Nam „poterant restituere, si vellent. Scribendum puto: *Delicta maiorum meritis lues*“ (Lehrs ob caesuram: *heu meritis*). Hinc interpretes locum explicare conati sunt ita ut *immeritus* et futurum *lues* suam obtinerent vim ac potestatem. Sed frustra fuerunt, quia omnes *Romanum* intelligunt de aequalibus poetae, „das jetzt lebende Geschlecht“, hi tamen neque immeriti dici possunt neque luituri esse in posterum aliorum delicta. At proles eorum, nunc adolescens, immerita est, sed tamen luet, si adoleverit, patrum et avorum culpam, nisi templa refecerit, h. e., nam Augustus reficiet, nisi ad religionem redierit.

Dixi antea cur hanc odam omnium postremam posuerit, nempe propter argumentum religiosum et praesertim propter extremas strophas. In Pericle laudatum est, quod efficaci eloquentia τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκρωμένοις (Plin. Ep. 1. 20), sic Horatius suavioribus carminibus 3, 4, 5 hoc subiungens

---

„gegenüber, und schliesst absichtlich mit der trostlosen Aussicht auf unaufhaltsamen „Verfall: nur so darf er hoffen, dass seine Predigt in den Gemüthern nachwirke“.

Multa hodie in celebratissimis dramaticis fabulisque romanis leguntur non pudicioribus verbis exarata quam haec.

„aculeos reliquit in animis eorum a quibus esset auditus” (Cic. Brut. 38).

Antequam transeo ad reliqua carmina pauca dicenda sunt de

Augusto templorum et religionum restitutore.

Cum enim Gardthausen l.l. 1. 866 Mommseni verba supra allata: „es ist einer der charakteristischen Züge der augustischen „Staatsreform, u. s. w.” cum consensu referens ipse haec addidisset: „Augustus der besonderen Werth darauf legte, den „römischen Staat wieder auf feste Grundlagen gestellt zu haben, „sah in einer inneren Wiedergeburt des römischen Wesens allein „die nöthige Garantie für die Zukunft und die Religion schien „ihm das wichtigste Mittel zu sein, dieses politische Ziel zu „erreichen ... Dass sie ihm wirklich Herzenssache gewesen „wäre, lässt sich kaum annehmen”, nuper vir doctus in Gardthauseni operis recensione ¹⁾ hunc in modum contra arguit: „Die Massregeln zur Wiederbelebung alter abgestandenen Ge- „brauche haben aber nicht einmal eine politische Wirkung „ausgeübt und die Stellung der Caesaren nicht gekräftigt. Es „ist dazu ein merkwürdiger Irrthum, den Gardthausen (p. 870) „von Nissen übernimmt, dass alten antiken Religionen ein Zug „zum Monotheismus zu Grunde liege. Am wenigsten lässt „sich das von dem behaupten, was in der damaligen Zeit für „Religion galt. Für die innere Besserung des Volkes aber war „all der religiöse Mummenschanz, durch den Augustus die „schaulustigen Pöbelmassen ergötzte, absolut werthlos. Die „römische Religion, rein ritualistisch wie sie ist, „hat niemals eine eigentlich moralische Wirkung „ausüben können”.

Mitto reliqua quae his verbis proponuntur et de quibus longa esset disputatio, sed refutanda sunt postrema, quatenus iniuriam continent Romanorum religioni eiusque restitutori Augusto illatam. Cum secundum Romanos religio esset „cultus deorum” (Cic. n. d. 2. 8) et religiosi dicerentur „qui faciendarum „praetermittendarumque rerum divinarum secundum morem

---

1) Litt. Centralbl. 1896 m. Dec.

„civitatis dilectum habent nec se superstitionibus implicant” (Festus p. 289), concedendum est, eam effectum vere moralem in hominum animis purificandis et ad summam bonitatem exhortandis exercere non potuisse. Sed tamen, quod in omni religione inesse solet, ut homines rudiores ac simpliciores spe ac metu divini numinis irae aut clementiae revocentur a vitiis et ad bonos mores compellantur, haec vis et auctoritas Romanorum quoque religioni non defuit. Hinc de Numaе aetate Livius 1. 21. 1: „deorum adsidue insidens cura, cum interesse rebus „humanis caeleste numen videretur, ea pietate omnium pectora „imbuerat, ut fides ac iusiurandum proximo legum ac poenarum „metu civitatem regerent”, et de Cincinnati 3. 20. 4: „nondum „haec quae nunc tenet saeculum negligentia deum venerat, nec „interpretando sibi quisque iusiurandum et leges aptas faciebat, „sed suos potius mores ad ea accommodabat”, et Camillus apud eundem 5. 51. 5: „invenietis omnia prospere evenisse sequenti- „bus deos, adversa spernentibus” (cf. Horatii verba non multo ante scripta v. 5 sqq.); legantur denique quae Livius scripsit 8. 6 de praesenti punitione Annii „spernentis numina Iovis Romani” quae sic finiuntur: „exanimatum auctores quoniam non omnes „sunt, mihi quoque in incerto relictum sit . . . nam et vera esse „et apte ad repraesentandam deum iram ficta possunt” ¹⁾).

Non Stoici tantum, sed omnes pii credebant „deorum provi- „dencia mundum administrari” (Cic. n. d. 2. 73), eosque „inter „se quasi societate coniunctos mundum regere ut communem „republicam” (78), „eadem ratione, quae sit in humano genere „eademque lege, quae est recti praeceptio pravique depulsio”; „ob eam causam (sic Balbus pergit 79) maiorum institutis „Mens Fides Virtus Concordia consecratae et publice dedicatae „sunt”.

Hanc deorum reverentiam efficacem fuisse ad mores regendos docet etiam notissima Polybii comparatio inter Graecos et Romanos hac in re 6. 56: *Μεγίστην δέ μοι δοκεῖ διαφοράν*

---

1) Igitur Livii quoque notissima pietas a pia fraude non abhorruit, de qua supra egimus. Cf. 1. 19. 5 de Numa: „qui cum descendere ad animos sine aliquo „commento miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturno „esse”.

ἔχειν τὸ Ῥωμαίων πολίτευμα πρὸς τὸ βέλτιον ἐν τῇ περὶ θεῶν διαλήψει. Καί μοι δοκεῖ τὸ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις ὀνειδίζομενον τοῦτο συνέχειν τὰ Ῥωμαίων πράγματα, λέγω δὲ τὴν δεισιδαιμονίαν . . . ἐπεὶ δὲ πᾶν πλῆθος ἔστιν ἐλαφρὸν καὶ πλήρες ἐπιθυμιῶν παρανόμων . . . λείπεται τοῖς ἀδήλοισι φόβοις καὶ τῇ τοιαύτῃ τραγωδίᾳ τὰ πλῆθη συνέχειν· διόπερ παλαιοὶ δοκοῦσι μοί τὰς περὶ θεῶν ἐννοίας καὶ τὰς ὑπὲρ τῶν ἐν Ἄιδου διαλήψεις οὐκ εἰκῇ καὶ ὥς ἔτυχεν εἰς τὰ πλῆθη παρεισαγαγεῖν, πόλυ δὲ μᾶλλον οἱ νῦν εἰκῇ καὶ ἀλόγως ἐκβάλλειν αὐτά. Tum pro exemplo, „apud Graecos, inquit, nullis tabulis aut sigillis aut testibus aerarii curatorum fides satis servari potest, apud Romanos tuta est iureiurando; apud alios populos raro inveneris qui manus abstineat a publica pecunia, apud Romanos raro furem deprehenderis”.

Huiusmodi cogitationibus ii movebantur, qui cum Principe restitutis templis et religionibus ¹⁾ antiquam probitatem et felicitatem revocari posse, frustra sane, crederent.

In Augusto autem hoc omnium minime mirandum fuit, qui, philosophia leviter tinctus, tametsi scripsit *Hortationes ad philosophiam* teste Suetonio 85, et pronus in superstitiones (Suet. 90 sqq. Gardth. l. 496), cum plerisque felicibus magnarum civitatum conditoribus et gubernatoribus cuiuscunque aevi hoc habebat commune, ut, quicquid antea morum perversitate deliquerat, ex quo tempore in exsequendis consiliis mira prosperitate erat usus, praesenti deorum ope se adiuvari et sustentari firmiter crederet, secundum ea quae Balbus disputaverat, n. d. c. 66: deos et omnibus hominibus consulere et „separatim ab „universis singulos diligere, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, „Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duellium, Metellum, „Lutatium, secundo Maximum, Marcellum, Africanum, post „hos Paulum, Gracchum, Catonem patrumve memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros, quorum neminem nisi iuvante deo „talem fuisse credendum est . . . Nemo igitur vir magnus sine „aliquo afflatu divino umquam fuit . . . Magna di curant, parva

1) Quantae qualesque hae fuerint docte exposuit Gardthausen l. 865—886, cuius dissertationem qui leget, videbit quam inepte haec omnia contumelioso verbo „religiöse Mummenschanz” appellaverit censor anonymus.

„neglegunt: magnis autem viris prosperae semper omnes res”.

Igitur haec quoque persuasio, peculiarem in modum deos sibi praesto esse in perficiendo officio, Augustum adegit, ut deorum templis et sacris consuleret, eorum imprimis, quorum manifesta opera in re angusta adiutus esse videretur, velut Apollinis. Eatenus igitur merito cum aliqua dubitatione Gardthausen haec verba scripsit: „dass sie ihm wirklich Herzenssache „gewesen wäre, lässt sich kaum behaupten”.

Ceterum in Augusti quoque ingenio fuisse videtur mira illa mixtura superstitionis et dubitationis et assidua vacillatio ab altera ad alteram, quae Varronis aliorumque religionis propugnatorum fuit propria quaeque in Tito Livio efficit, ut prodigiorum veritatem, quam plerumque defendit, nonnumquam ipse in dubium vocaret, veluti in locis supra citatis et in 24. 10. 6, 27. 23. 2, alibi, atque mundi regimen aliquando diis detraheret concederetque fato, 8. 7. 8, 5. 32. 7, vel necessitati 9. 4. 16, convenienter cum Senecae effato de ben. 4. 8. 3: „natura, fatum, „fortuna, omnia eiusdem dei nomina sunt, varie utentis sua „potestate” et Q. N. 2. 45. 2: „vis illum fatum vocare non erra- „bis ... vis illum providentiam dicere, recte dices”. De Taciti dubitatione vide Andresen in praef. p. 18 sq.

Oda tertia.

Post virtutes laudatas in secunda, in tertia oda statim sequitur encomium iustitiae et constantiae, quo initio haec cum superiore ita coniuncta est ¹⁾ ut eam paene continuare videatur, et fuerunt qui continuarent et tertiam inciperent demum a vs. 17, teste Porphyryone ad hunc vs. „non est alia haec ἄλλῃ quam superior, sed illi adhaeret, quare falluntur qui eas separant, quippe „cum manifeste operi adhaereat e. q. s.”. Et falluntur sane qui vs. 17 sqq. separant a superioribus, nam leni cursu oda progreditur a duplici virtute ad eos, qui hac arte enisi arces atti-

1) Dillenburger: „subita quadam ratione, ut cum superioribus coniunctio appareat, quarta additur virtus constantiae”. L. Müller: „Weiteres Lob der Tugend”. Et cf. codd. citatos a Kellero.

Ceterum attendamus has virtutes non magis pertinere ad milites vel imperatoris ministros, quam quae in secunda celebratae sunt, verum ad iuventutem ingenuam, quae per aspera ad astra tendere debeat.

gerint igneas: Pollucem (et Castorem) Herculem, Bacchum ¹⁾, Quirinum, et dein ad id, quod caput odae est, orationem Iunonis de Quirino in coelum recipiendo eiusque praesagium de futura rei Romanae maiestate, dummodo Ilii moenia non resurgant.

Unam rem novam hic habemus, quam expressis verbis audire iuventutis intererat, nempe sacram esse personam illius, cui „salvam ac sospitem rempublicam sistere in sua sede licuerat” ²⁾

Quos inter Augustus recumbens

purpureo bibet ore nectar.

Tempus, quo scripta sit haec oda, recte indicavit Kiessling: „die Abfassungszeit ergiebt sich nach vs. 11 als bald nach „der Erhöhung Octavians zum Caesar Augustus fallend, Frühjahr 727 (27).”

Magna autem controversia est de mira condicione, cui bellicosus Quiritibus splendida fata et orbis imperium adstringuntur a Iunone vs. 40 sqq. et 57 sqq.: *ne nimium pii tecta velint reparare Troiae*. Fuerunt qui illos versus omnes aut pro parte spurios esse perhiberent (Peerlkamp et Lehrs), alii, qui ipsa verba non urgentes locum in genere laudarent tamquam „vere poeticum et oratorium”, „impetu quodam poeticae *Φαντασίας*” conspicuum. Hodie vero viri docti, nec expungere parati nec laudare locum vix intellectum, probabiles eius explicationes temptarunt, quam alii allegoricam, alii historicam invenisse sibi visi sunt.

Allegoricam temptavit Dillenburgerus talem: „Troia ut re- „nascatur numquam potest concedi, h. e. cavendum est ne Roma „exemplum Troiae sequatur, ne Roma quasi evadat altera Troia, „ne Romani cives divitiarum blanditiis deleniti voluptatibusque „capti divinam maiestatem et sapientiam spernant”. Nititur haec interpretatio opinione prorsus ficta et falsa de Troianorum perversitate et morum corruptela ³⁾, quae neque aliunde probari

1) De Bacchi apotheosi etiam Ovidius Tr. 5. 3. 19 *ipse quoque aethrias meritis invecus est arces, qua non exiguo facta labore via est*, memor huius strophae.

2) Cf. Suet. 28.

3) Schuetz ad vs. 63: „die ewige Dauer des gerechten Rom gegenüber den unabänderlichen Verhängniss des ungerechten Troia tritt um so klarer ins „Licht”.

potest neque elici e verbis Iunonis: *mihî castaeque damnatum Minervae cum populo et duce fraudulento*, nam fraudulentus fuit unus Laomedon, atque vera causa Troiae damnatae a Iunone et Minerva a poeta indicatur verbis *fatalis incestusque index*.

Aliam interpretationem allegoricam vel symbolicam defendit Kiesslingius, Bambergerum secutus, in praefatione: „dass-„jenige Ilion, dessen Ende Iuno mit solcher Befriedigung erfüllt, ist das Rom der Optimatenzeit: die Neugründung, der sie eine grosse Zukunft verheisst, ist das Rom „des Augustus“.

Haec translatio etiam minus probanda est, nam denuo obicitur¹⁾ bonis Troianis atque Priamo ea morum et institutorum pravitates, qua periit optimatum respublica, dum ab altera parte amplitudo imperii Romani, quam promisit diæ dearum, immerito assignatur Romae Augusteae, cum debeatur maxime triumphis Scipionum, Marii, Sullae, Pompei et Caesaris.

Tertiam denique allegoriam excogitavit Plüss (p. 220—26), cuius longa disputatio huc redit: „Carmen inscribi potest „Rom's „Berufung und Entsagung“. Maluerat Aeneas cum Troianus urbem patriam restituere, sed magnanima fidelitate (mit selbstverleugnender Treue) in liberum exsilium evecti perpassi sunt calamitates itineris multas et graves, obtemperantes divinae vocationi; ecce igitur Iunonis oratio, quae eos revocat a Troiae restitutione atque pro hoc voluntatis sacrificio magna praemia pollicetur. Haec autem explicatio fictae fabulae instar est, atque iam hac una re semet ipsa refutat, quod Iunonis oratio non habita fingitur ante Troianorum protectionem ab urbe natali, sed post Romam a Romulo iam conditam.

His igitur reiectis superest explicatio carminis historica iam olim obiter prolata²⁾ at cito relicta, sed quae nuper revixit auctoritate Mommseni, qui contendit poetam ex ipsa rei veritate eos refutare, qui tunc temporis sedem imperii ab Occidente in Orientem, Roma Ilium transferri vellent. Verba eius haec

---

1) De beneficiis et honoribus a Sulla et Caesare in Troianos collatis vide Strabonem p. 594 extr. et 585 in.

2) Cf. adnotatio Orellii ad hanc odam et Peteri in H. R. III 35.

sunt ¹⁾: „Keiner der mit offenen Augen dieses ernste und „schwungvolle Gedicht liest, kann sich dem Gedanken entziehen, dass der warnende Sänger Byzanz gehaut hat, die „*nova Roma* an den Dardanellen; und man irrt damit nicht(?). „Der Dichter spricht nur aus was die unvollkommene geschichtliche Ueberlieferung dieser Epoche zu melden versäumt hat „und was dennoch unendlich wichtiger ist als beinahe alles, „was sie berichtet. Sicher ist es in all den Jahrhunderten der „Republik keinem römischen Bürger, welcher Art er sein und „welcher Partei er angehören mochte, auch nur in den Sinn „gekommen, dass das Römerreich anderswo als in Rom seinen „Mittelpunkt finden könne. Aber es ist nicht minder unzweifelhaft dass umgekehrt gleich mit den Anfängen der Monarchie „die Frage in Rom ihren Einzug gehalten hat, ob für den „lateinisch-griechischen Grossstaat, für das ungeheure Reich „des Mittelmeeres die italische Continentalstadt das rechte „Mittelpunkt sei, weiter die Frage ob der neue Wein nicht den „neuen Schlauch, die Umgestaltung der alten Ordnung nicht „die Decapitalisirung Roms nothwendig mache. Es bestätigt „sich dies durch ein weiteres kaum weniger beredtes Zeugniß „eines Zeitgenossen des Horaz und eines nicht minder berühmten. Der Geschichtschreiber Livius, dessen hierher gehörige „Bücher unseren Liedern genau gleichzeitig sind ²⁾, führt seinen „Lesern dieselbe Frage im mythhistorischen Gewande vor“.

Sequuntur pauca de Camilli oratione „ne relictis ruinis in „urbem paratam Veios transmigrarent“, in qua reperiuntur revera quaedam argumenta, a rebus sacris desumpta, quae adhiberi possent ad migrationem Troianam prohibendam. Dein haec: „Horaz wie Livius sprechen im Sinne des neuen Augustus. „Sein Regiment, ein Compromis zwischen der alten Republik „und der neuen Herrengewalt, hat so gehandelt, wie die Iuno „des Dichters, der Camillus des Historikers es verlangen: Rom „blieb in Rom und die einzige Reichshauptstadt“.

1) L. I. p. 28. Mitto ea quae praecedunt p. 27 sq., in quibus vir clar. comparisonem instituit, in quibusdam veram, sed in multis nimis audacem, inter verba Iunonis et res gestas vel potius consilia Antonii et Cleopatrae.

2) Liv. 5 c. 50 sqq. Constat saltem l. primum scriptum esse inter a. 29 et 25, et l. nonum probabiliter antea a. 20.

Haec clarissimi viri interpretatio quae in solempni oratione promulgari tantum, non argumentis probari potuit, cur mihi vera esse videatur, breviter declarabo.

Administratio novi imperii magnam partem orbis terrarum amplectentis adstricta erat institutis et legibus angustae reipublicae, unius paene urbis regimini inventis et destinatis, cuius fortuna pendebat plerumque ex populari arbitrio, quod pauci nobiles per ambitum in suum fructum convertebant. Hinc graves et adsiduae contentiones civiles, quae consuetudine adeo inveteraverant, ut etiam post extinctam rempublicam absente Principe, identidem reviviscerent, praesertim annis 22, 21 et 19 (Dio 54. 1, 6, 10) ¹⁾. Haec autem exoleta reipublicae forma exui non posse videbatur, quamdiu Roma sedes imperii manebat.

De Caesare, teste Suetonio in vs. 79: „varia fama percrebruit migraturum Alexandriam vel Ilium, translatis simul opibus imperii exhaustaque Italia dilectibus et procuratione urbis amicis permissa”. Postrema sententia de transferendis opibus imperii et de enervanda Italia ostendit non aegri somnia haec fuisse, sed callidum consilium probe pensitatum, quod si utile Caesar iudicasset, perficere non dubitasset. Post mortem illius et regni divisionem Antonius Alexandriam alterum orbis caput reddidit, qui si vicisset apud Actium, illa sola caput orbis exstitisset secundum hominum opinionem: *ὅτι, ἂν κρατήσῃ, τὴν τε πόλιν σφῶν τῇ Κλεοπάτρῃ χαριεῖται καὶ τὸ κράτος εἰς τὴν Αἴγυπτον μεταθήσῃ* (Dio 50. 4), unde Horatius I 37. 6: *dum Capitolio regina dementes ruinas funus et imperio parabat*. Post fatalem Antonii exitum Alexandriam regni sedes transferri non amplius poterat. Sed quidni Ilium? Nonne oppidulum fama super aethera notum cito ad eandem dignitatem atque amplitudinem produci posset, quo nuper Pergamum et Antiochia ex nihilo creverant? Regimen imperii tam bene extra Italiam geri posse quam Romae, res ipsa docuerat, cum Octavianus absens

---

1) Gardthausen 1. 582: „Ein Hauptmangel der römischen Verfassung war ihr städtischer Charakter u. s. w.” Mommsen R. St.-R. 3. 346: „Unter Augustus und noch unter Tiberius bewegt sich die Gesetzgebung durchaus in den abgewohnten Formen (2. 8. 45) und hat selbst die im Jahre 14 verfügte Uebertragung der Wahlen von den Comitien auf den Senat überdauert; wir kennen Volksschlüsse noch aus den J. 19, 23 und 24 n. Chr.”.

esset per biennium 31/29, iam tum Italiae et „urbis procuratione „amicis permissa”, ut postea Tarracone (a. 27—25) et in insula Samo (a. 21—19) imperio praesedit. Cum callidissimi hominis consilia alta caligine involuta essent nisi intimis amicis, erant profecto, qui expectarent liberam rempublicam propediem in unius dominationem mutatum iri, quod tuto fieri non posse videbatur nisi mutata simul imperii sede, iidem scilicet, qui etiam „Romulum appellari oportere” censebant „quasi et ipsum conditorem urbis”, cuius tituli avidus esse dicebatur (Dio 53. 16). Denique accedit quod Troianae originis et consanguinitatis memoria, iam inde a bello Punico primo publice sancita, tum maxime florebat, tam in poetarum et historicorum operibus quam praesertim apud primores civitatis easque familias, quae Troianae nominabantur, quarum agmen ducebant Iulii ¹⁾.

Sed Octavianus, mox Augustus, suam sibi viam muniens ad principatum, omnes molestias quas „illa incluta Roma” sibi facessere poterat, prudenter subterfugit vitata urbe, quantum licebat, per 17 annos (30—13), neque illuc rediens nisi expectitus a populo et senatu, donec quasi mansuefacta esset civitas ¹⁾. Scripsit de hac agendi ratione Dio 54. 19 sic: *ἐπειδὴ γὰρ ἐπαχθῆς πολλοῖς ἐκ τῆς ἐν τῇ πόλει χρονίου διατριβῆς ἐγγεγόνει καὶ συχνοῦς μὲν ἕξω τι τῶν τεταγμένων πράττοντας δικαίων ἐλύπει, συχνῶν δὲ καὶ Φειδόμενος τὰ νενομοθετημένα ὑφ' αὐτοῦ παραβαίνων ἡναγκάζετο, ἐκδημῆσαι τρόπον τινὰ κατὰ τὸν Σόλωνα ἔγνω.*

Ex eo quod Horatius iu solemnī carmine et postea Livius in oratione Camilli temerarium Romae relinquendae Troiaeque reparandae consilium impugnarunt, efficiendum est, hoc satis diu et serio fuisse agitatum et non spernendos habuisse auctores. Gravissimum huius rei testimonium habemus in Vergilii XII 820 sqq. ubi Iuno Iovis voluntati hac condicione se cessuram esse dicit ab ope Turno Latinisque ferenda contra Troianos:

illud te, nulla fati quod lege tenetur,
pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum;

---

1) Hyginus tunc librum edidit *de familiis Troianis*, quae secundum Dion. Hal. 1. 85 quinquaginta numero superesse dicebantur. Ex scriptoribus non tantum Vergilius, Horatius, Livius Romae incunabula celebrarunt, sed etiam Tibullus II 5 al. et Propertius 4. 1. 31 sqq., 5. 1. 87 sqq. Cf. praeterea Schwegler H. R. 1 p. 805 et 834 sq.

cum iam conubis pacem felicibus, esto,
 component, cum iam leges et foedera iungent,
 ne vetus indigenas nomen mutare Latinos
 neu Troas fieri iubeas Teucrosque vocari
 aut vocem mutare viros aut vertere vestem.
 sit Latium, sint Albani per saecula reges,
 sit Romana potens Itala virtute propago:

occidit occideritque sinas cum nomine Troia.

Scripsit haec Vergilius non, credo, immemor eorum, quae amicissimus Flaccus sex vel septem annis ante cecinerat, sed ut sua auctoritate ea confirmaret. Ceterum Horatius hunc locum tractavit multa arte et elegantia, unde etiam ii haec summopere admirantur, qui ex mera *phantasiæ* profuxisse putent.

Praeterea Mommseno et Friedricho (p. 162) aliisque v. d. id quoque assentior laudationem viri iusti ac tenacis peculiarem in modum pertinere ad Augustum, quod propter vs. 11 et 12 vix negari posse videtur, porro verbis: *fatalis incestusque* ¹⁾ *iudex et mulier peregrina*, atque: *iam nec Lacaenae splendet adulterae famosus hospes*, aperte tanguntur Antonius et Cleopatra: Denique bellum civile diu protractum, nunc finitum, accuratius describi non potuit quam his verbis: *nostrum ductum seditionibus bellum nuper resedit*.

Extremam stropham Peerlkamp censuit non convenire cum gravissima praefatione *Odi profanum* e. q. s.; et hoc quidem verum est, sed recte Plüss suspicatur p. 226: „es mag das „Lied ursprünglich aus einer selbständigen Idee für sich entstanden sein“. Vidimus supra has odas postmodo demum a poëta in unum fasciculum esse coniunctas, cum exstitissent singulae per se, atque huius finem non magis resecare voluit Horatius, quam primae. Kiesslingii explicatio symbolica horum versuum nemini credo placebit. In primo vs. futurum *conveniet* non ineptum est, si hanc sententiam arte copulamus cum sequenti, ut poeta Musam suam nimis celsum argumentum, *deorum sermones*, pertexere volentem revocet: Quo tendis?

1) De Augusti redivitibus a. 24, 19, 13 vide Dionem 53. 28, 54. 10 et 25 et Gardth. 1. 724 835. 850. Cf. Hor. III 14, IV 5.

2) Etiam Antonius incesti reus erat erga Octaviam.

ulterius hoc persequi non convenit lyrae iocosae ¹⁾. Desine" e. q. s.

Denique vss. illi de *auro inreperito* (49—52) non Peerlkampio tantum disconvenire et in Iunonis orationem quasi per auras delapsi visi sunt. Nemo tamen hodie non in his quoque manum poetae agnoscet. Nihil vehementius et frequentius in satiris et carminibus execratus est quam avaritiam et aurum, *summi materiem mali* (24. 49; cf. c. 16 et multa alia in reliquis libris). Huius pernicioei severa reprehensio deesse non debuit in his iuventutis monitionibus, et quam grave sit vitium, melius indicari non potuit quam ea ratione, ut terrarum dominationi haec una res impedimento fore dicatur. Stropha igitur arte cohaeret cum sequenti, in qua vs. 54 non *tangat* sed *tanget* iusta est lectio ²⁾.

Oda quarta.

Carmen specie tripartitum (1—36, 37—42, 42—finem) unitate non caret. Musae sunt, quae tuitae sint poetam a tenera aetate et quarum opera in posterum quoque securum aevum sit acturus (1—36). Eaedem recreant Caesarem, militia fessum, et lene consilium ei suggerunt (37—42) ³⁾. Haec lenitas viriumque moderatio, quae uno vocabulo *vis temperata* appellatur, Iovi reliquisque diis grata est, qui eam *provehunt in maius*, exosi iidem *vires omne nefas animo moventes* (66 sqq.), ut docet exemplum Titanum et Gigantum, quorum *vis consili expers mole ruit sua* (42—68). Quantum di oderint immanitatem viriumque abusum ostendit severa monstrorum illorum poena (59—81).

Locus de Musis initium sumit a casu quodam, in montanis oppidulis nequaquam singulari, cum infans male custoditus, matre orbatus patre in negotiis absente, evagatur in saltus multumque quaesitus tandem invenitur in frondibus tutus a

1) Cf. I 6. 10: *Musa lyrae potens*.

2) Mommsen allegoricam odæ significationem ad finem usque nimis persequens in vs. 49—52 hanc sententiam latere opinatur p. 28: „Rom (wird) wie bisher die Un-
„terthanen weniger bestenend als beherrschend (*spernere fortior quam cogere*) über
„drei Erdtheile regieren“.

3) Nempe in gerenda republica et praesertim erga hostes et adversarios, cf. C. S. 50: „*clarus Anchisae Venerisque sanguis ... iacentem lenis in hostem*.“

feris, mirum quod sit omnibus vicinis etiam longinquiorebus ¹⁾).

De Augusto poetarum patrono eodemque Musarum cultore multa tradidit Suetonius c. 89. Idem narravit in vita Vergilii (Reiff. 61): „Georgica reverso post Actiacam victoriam Augusto „atque Atellae reficiendarum virium causa commoranti per continuum quadriduum legit, suscipiente Maecenate legendi vicem, „quotiens interpellaretur ipse vocis offensione“. Factum hoc videtur ante, vel potius paulo post triumphos a. 29, mense Sextili habitos ²⁾). Hanc recitationem amici, in poetarum sodalitiis sine dubio valde celebratam, respexisse videtur Horatius vs. 40, cum etiam ea quae praecedunt, *militia fessas cohortes reddidit oppidis et quaerentem finire labores*, optime concinant cum copiis eo anno dimissis et clauso Iani templo. Carmen igitur scriptum est non multo post a. 29. Quod autem Britanni et Concani vs. 33 componuntur cum gentibus feris et indomitis, Gelonis et Scythiis, id quoque tempus indicare videtur, antequam Augustus consilium cepisset (a. 27) subigendi Britannos et Cantabres.

Ex loco qui sequitur de summa Iovis potentia, cui simillimi sunt splendidi vs. in I 12. 13 sqq. eodem fere tempore compositi, et ex sequenti de Gigantomachia praefationis versus extraxit 6 et 7. Mox, post brevem Palladis, Vulcani, Iunonis mentionem (57—59), uberius celebratur Apollo, non quidem ex imitatione Alcaei et Pindari (Kiessl.), sed quia ille inprimis tutelare numen tunc evasit imperii atque Principis, qui eius templum hoc ipso anno 28 m. Octobri dedicavit.

Ingrata et pedestria verba vs. 69 *testis mearum sententiarum* apte Kiesslingius excusavit exemplo Pindarico fr. 146 *τεκμήριον αἰ ἐργοῖσι Ἡρακλέος κτλ.*

Oda quinta.

Prima strophæ

Caelo tonantem credidimus Iovem
regnare: praesens divus habebitur

1) Etiam hodie nullus rumor vel in magnis urbibus citius spargitur graviusque afficit omnes qui parentes sunt, quam liberorum amissorum. Fabulas de Stesichoro et Pindaro, quas Horatium imitatum esse multi credunt, in nihilo fere conveniunt cum ipsius narratione. Recte de ea iudicat Friedrich p. 160.

2) Cf. I. van Wageningen, de Verg. Georg. 1888 p. 9.

Augustus adiectis Britannis
imperio gravibusque Persis.

cum reliquis tam male cohaeret, ut fuerint olim qui eam abigendam (Gruppe) et in primam odam transponendam (Peerlkamp) esse crederent, neque hodie adhuc ullus interpretis probabilem conexum protulit. Cum autem ex hac quaestione totius odæ explanatio pendeat, accurate eam persequar. Verborum sententia perspicua est ¹⁾ „Credidimus semper et etiam nunc credimus ²⁾), „Iovem tonantem regnare in coelo, Augustus divus praesens in „terrīs habebitur, si adiecerit ³⁾ imperio Britannos et graves „Persas”.

Iam statim ii refutandi sunt, qui significationem verborum *praesens divus habebitur Aug. adiectis imperio Persis*, propter ea quae deinceps leguntur in vs. 5—13 et 25 sq., ita amplificant ut poetam hoc monere dicant, futurum et necesse esse ut suscipiatur expeditio in Parthiam ad captivos vi et armis, non auro, liberandos. In hunc errorem non Schuetz tantum incidit („dasselbe werde jetzt Aug. vollführen, der die Gefangenen „ebenfalls nicht mit Gold sondern mit Eisen auslösen werde”), sed etiam Kiessling, qui nimia licentia initium odæ sic explevit: „Credimus Aug. praesentem divum esse, sed vacillare debet nostra opinio de eius divinitate, „quando audimus nihilominus („unsere Zuversicht auf „Aug. Göttlichkeit muss wanken, wenn wir hören dass trotzdem”), militem Crassi coniuge barbara turpem „maritum vixisse e. q. s.” Ex hac versione sequeretur, labantem illam fiduciam de Augusti divinitate sic tantum restitui posse atque debere, ut Augustus captivos in civitatem reducat. Hoc autem vel votum vel praeceptum adversa fronte pugnat cum Reguli oratione, quae captivos numquam recipiendos esse

1) Inepte Porphyrio: „Famae, inquit, tantum de Iovis magnitudine credidimus: quanto magis de Augusti credendum est, cuius virtutes et potentiam omnes „non audimus sed videmus”.

Perperam etiam Dillenburger: „Ut Iupiter in coelo regnat, sic Augustum „rerum gestarum magnitudo terrarum dominum fecit”.

2) Ita perfectum explicio cum Orell. Dillenb. Kiessl. et Nauck-Weissenfels: „credidimus (πιστεύσαμεν) drückt einen in der Vergangenheit festgeankerten „Glauben aus”.

3) Sic recte omnes fere reddunt ablat. absol. *adiectis*.

arguit, ita ut hanc saltem ob causam expeditio suscipienda non esset ¹⁾).

Evitarunt illum errorem Teuber et Mommsen et Friedrich, qui non praeterviderunt secundum Reguli orationem milites Romanos, qui sese hostibus tradiderunt, deserendos suoque infortunio relinquendos esse atque ideo statuerunt aliquam repugnantiam esse inter hanc odaë partem et initium, in quo, etiam secundum illos v. d., praesertim in vs. 2—4, praedicatur expeditionis Parthicae necessitas. Excogitarunt tamen huius repugnantiae explanationes inter se valde diversas et omnes nimis speciosas.

Secundum Teuber, qui hunc locum accurate tractavit in N. Ann. a. 1889 p. 426 sqq., vs. 1—12 continent opinionem vulgi et factionis militaris („die tagesmeinung des volkes ... „die Kriegspartie“ p. 426), qui hoc declarant: „verlangt „musz von ihm (Augustus) werden, dass er durch die besiegung „der Parther einem so schmachvollen zustande ein ende mache „unde somit die soldaten des Crassus in den römischen staat „zurückführe, wie sichs gebührt“ ²⁾). Tum vs. 13 ad finem odaë refutationem exhibent poetae („die entgegnung des dichters“ p. 426), atque sic concludit p. 427: „das hauptergebniss „ist, dass die beiden teile, in welche das gedicht zer- „fällt, zu einander in entgegengesetztem verhältnisse stehen „und der zweite die forderung, welche der erste enthält, ab-

---

1) Ceterum cum hac Kieslingii explicatione in not. ad vs. 1 non quadrat altera in praefatione: „Ist es möglich, dass während Juppiter im Himmel und Aug. „auf Erden walten, des Crassus entartete Soldaten sich so weit vergessen haben, „in der Gefangenschaft zu freien und ihrer parthischen Schwierer Waffen zu tragen?“ ubi Aug. iam ante adiectos imperio Br. et P. Iovis instar in terris regnare dicitur. Et tamen haec quoque versuum interpretatio falsa est, cum miles Crassi iam multo ante regnum Augusti uxorem duxerit et arma Parthica portaverit. Cf. quae contra K. disputavit Teuber in N. A. XXXV (1889) p. 417. Apparet quam parum Kieslingio quoque constiterit de primae strophæ significatione, quem virum clarissimum ideo prae ceteris identidem cito, quia in Hor. odarum interpretibus primum me iudice locum tenet diuque tenebit.

2) P. 426. De Britannis haec addit: „Wenn auch die unterwerfung Britanniens „in derselben ersten strophe gefordert werde, so kommt dies für das folgende nicht „weiter in betracht“. Secundum T. vulgus atque milites argumentationem suam incipiunt, profecto mirum in modum, a. v. *Coelo tonantem* e. q. a.: „daher die erste „pluralperson in *credidimus*“.

„schlänglich beantwortet ... keinen neuen krieg weiter, ruft „Horaz seinen landsleuten in unmittelbaren anschluss an das „vorhergehende gedicht zu (cf. 4. 37 sq.) ... und wenn einige „meinen, Augustus habe seine mission noch nicht erfüllt, er „könne den Römern noch nicht ein gott auf erden sein, weil „er die Parther noch nicht besiegt und die gefangenen soldaten „des Crassus noch nicht in die heimat zurückgeführt habe, so „verleugnen diese den altrömischen standpunkt, der es verbietet „für gefangenen irgend welches interesse zu hegen“. Ut ita concludatur, recedendum est a vulgari interpretatione in vs. 5—12, in quibus secundum T. p. 422 sq. illa factio causam sic agit, ut nequaquam reprehendat ipsos milites, quod capi se passi sint et arma manusque tradiderint, sed eos, quorum culpa tot annos in hostium potestate relictis sint, nempe *curiam* et *inversos mores*, h. e. temporum et factionum iniquitatem („dass man „nicht dafür gesorgt hat 10000 zeugungskräftige (!) männer in „den staat zurückzuführen, ruhig hat man sie im barbarenlande „heiraten lassen“). Praeterea in refutatione poetae prima verba *hoc caverat* non significant secundum T., ut vulgo creditur, Regulum praecavere voluisse, ne in posterum milites Romani arma traderent et in hostium servitute viverent, sed hoc: „was in einem solchen falle für ein massregel zu treffen sei „das hatte R. einst ins auge gefasst. *Hoc* nimmt ganz allge- „mein die vorher geschilderte lage der soldaten und „das stillschweigend zugleich gestellte verlangen „dieselben dem röm. staatsverbande wiederzugesuchen „auf“. Scripsit autem secundum T. Horatius hoc carmen non tantum ut Augusti consilio suffragaretur, sed ut simul indicaret cur, cum antea ipse expeditionem Parthicam postulasset (I 2. 51, 12. 53), nunc mentem mutavisset (p. 428).

Longe aliter Friedrich p. 141 paucis verbis controversiam sic dirimere conatus est. Ipse Horatius in primis vs. se sperare et postulare significat expeditionem contra Parthos, sed dein in Reguli oratione se convertit in captivorum cognatos, qui, cum bellum Parthicum a Principe in incertum tempus dilatum esse videretur, illorum reditum etiam sine bello, multa benevolentia, perfici posse sperarent: „es lag, da bei den „sonstigen Feldzüge des Augustus ein Partherkrieg zunächst

„ausgeschlossen erschien, unter diesen Umständen für die Angehörigen jener Gefangenen der Gedanke nahe, man könne ihre Rückkehr auch ohne Krieg auf gütlichem Wege erlangen. Diesem Wunsche tritt Horaz als einem unrömischen entgegen“¹⁾).

Denique Mommsen eodem anno quo Teuber, nec minus aperte; odæ introitum pugnare declaravit cum oratione Reguli, quæ repugnantia unde repetenda sit et quid velit, his verbis exposuit in oratione saepius a me laudata p. 31: „Das fünfte Gedicht ist eine Vertheidigung des Augustus wegen seiner äusseren Politik .... Die unleugbare Unfertigkeit der Zustände besonders im Westen haben A. bestimmt das cäsarische Kriegsprogramm unverändert fest zu halten, und nirgends ist dies schärfer ausgesprochen als im Eingang unseres Gedichts: die Eroberung Britanniens und Persiens wird hier bestimmt verheissen, ja erst wenn diese vollendet sein werden, wird A. ebenso als irdischer Gott sich offenbart haben, wie Juppiter sich offenbart durch den Donner als der Herr des Himmels ... Allein dies Programm sollte, wie das ja auch sonst vorkommt, die Absichten seines Urheberers nicht offenbaren sondern verdecken ... Augustus kehrt aus dem Orient heim ohne in dieser Hinsicht irgend einen Schritt gethan zu haben ... Dass nicht wenigen, und vermuthlich eben die thatkräftigsten und die treuesten Anhänger der neuen Monarchie darüber stützten, ist zweifellos ... Diesen Tadlern antwortet hier der Dichter ... Zehntausend römische Bürger waren bei der Katastrophe des Crassus in parthischen Gefangenschaft gerathen: als 24 Jahre später A. nach Syrien kam, mussten deren nicht wenige noch am Leben sein, und begreiflicher Weise machen die Kriegslustigen in erster Reihe geltend, dass die römische Ehre ihre Befreiung verlange. Darauf antwortet der Dichter (hinc igitur incipit altera pars

---

1) Cf. p. 164: „Bei dem nahen Verhältniss zu Maecenas, ist anzunehmen, dass die meisten dieser Staatsoden (III 1—6) seiner Anregung ihre Entstehung verdanken. Es sind etwa Leitartikel in grösstem Stil ... Mit III 5 tratt man (Maec. et Hor.) denen entgegen die die günstige politische Konjunktur benutzen wollten, um die Ihrigen von den P. zurück zu verhalten“.

„odae) mit einer dem Regulus in den Mund gelegten Ausführung, der gefangene Römer sei kein Römer mehr und der „Befreiung nicht werth. Der schroffe Uebergang von dem „Kriegsprogramm zu dieser Abweisung desselben zeigt klar „genug deren logische und praktische Bedenklichkeit, aber die „Intention des regierungsfreundlichen Dichters tritt „darum nur um so deutlicher zu Tage“.

Teuber, Mommsen, Friedrich in eo igitur consentiunt, quod perhibent, de quaestione Parthica alia ab Horatio doceri in carminis introitu, alia in oratione Reguli, sed in huius repugnantiae dissolutione magnopere dissentiunt.

Teuber adversariorum cuidam factioni populari et militari tribuit primam stropham, nec hanc tantum, sed praeterea etiam sequentes duas, in quibus illi postulant („verlangt muss werden“) bellum Parthicum ad reducendos captivos innocentes et civitatis socordia illic derelictos. Tum a. vs. 13 ipse poeta ore Reguli bellum suscipiendum et captivos reducendos esse negat. Hae opinionationes reiiciendae sunt his de causis: 1. Solemne effatum in vs. 1—4 non refert opinionem alicuius factionis, sed quid poeta cum tota civitate credat et speret de Iove et Augusto. 2. Verba *adiectis imperio Persis* non postulationem in se habent, sed spem et expectationem belli et victoriae de Persis. 3. Britannorum mentio prorsus negligitur (ut etiam a Friedricho). 4. Crassi milites secundum Horatium nequaquam insontes fuerunt (*anciliorum et nominis et togae oblitus* e. q. s.). 5. Verba *hoc caverat* non id significant, quod T. voluit.

Secundum Mommsenum Horatii Musa in hoc oda aulici causidici munere functus est (p. 34: „es sind höfische Gedichte; „die Muse that mitunter darin Advocatendienst“), contra „viros fortissimos et fidissimos imperii assecclas“, qui querebantur Augustum ex oriente rediisse nulla re suscepta contra Parthos. Si hoc verum est, vide quam pueriliter et inepte hoc officium aulae praestiterit.

Ponit H. ab initio Caesaris „programma“ (falsum tamen et simulatum)¹⁾ de Britannis et Persis subigendis, ut fidem illis

---

1) Noveritne Horatius simulatum esse an ignoraverit, Momms. non aperte indicavit. Si ignoravit, impudenter ei verba dederunt Maecenas et Augustus, cuius causam

reprehensoribus faciat, promissum illud (inane) aliquando ratum fore. Quid tum? Sequitur in oratione Reguli illorum reprehensionis refutatio. Quomodo? Expectamus poetam dicturum, cur bellum nondum suscipi potuerit, id non omissum esse, sed iustis de causis dilatum. Sed respondet quod ad illorum vituperationem nihil pertinet: captivos Romanos numquam esse redimendos; quasi vero illi captivi, qui supererant, impedimento essent, quominus Parthi punirentur et devincerentur. Quid responderi potuit ineptius hominibus non stupidis, sed rerum publicarum usu versutis et callidis, qui palam de ea re conquesti erant in senatu (Momms. p. 32 infr.)? ¹⁾

Friedrich denique statuit Horatium post introitum, quo ipse profiteatur belli necessitatem, correxisse cognatos captivorum redemptionem flagitantes sine bello. Videamus igitur de ea re, sitne verisimile Romae tunc fuisse homines, qui captivos illos tantopere curarent, ut eorum gratia bellum suscipi aut foedus cum Parthis fieri cuperent et flagitarent ab Augusto, utque Horatius eos peculiari carmine refutandos esse censeret. Tangit haec quaestio non tantum Friedrichium, sed reliquos etiam interpretes, qui ad unum omnes opinantur, Horatium orationem Reguli de captivis Carthaginiensibus finxisse eo consilio, ut a Crassianorum militum reductione cives dehortaretur. Quam longe distet haec opinio ab omni probabilitate, paucis ostendam.

Cum Crassus a. 54 milites novicios plerosque in Asiam eduxisset, concedo post XXVII annos etiam haud paucos captivos superstites fuisse; at vero cum hi, senes facti quinquagenarii fere, uxores interea duxissent, liberos procreassent, servilia soceris officia praestitissent eorumque arma portassent etiam contra Romanos ²⁾, nequaquam verisimile est, ullum eorum relictis pignoribus omnibusque fortunis in Italiam reverti voluisse, ubi praesertim, si non severissimam poenam secundum

---

defendebat. Si novit, quod paene necessarium est in patrono aulico, imperii amico („regierungsfreundlichen Dichter“), ipse mentitus est grandiloquis versibus.

1) M. ipse sensit quam inepte sic causam egerit Horatius („der schroffe Uebergang u. s. w.“), sed eum excusat secundum adagium: ubi desint vires tamen est laudanda voluntas („aber die Intention u. s. w.“).

2) Florus 4 10, cll. Vell. 2. 82.

disciplinam militarem Romanorum (Marquardt 5.533, Suet. Oct. 24), tamen infamiam expectare debebat et, etiamsi illaesus degere posset, audiret tamen non raro convicia Horatianis similia: „Tunc miles Crassi, qui coniuge barbara turpis maritus „vixisti, cet.?", dum in Parthia vitam agebat, indignam quidem homine Romano, sed tranquillam et tolerabilem¹⁾. Non magis credibile est, quemquam Romanorum istiusmodi homines reductos voluisse. Patres matresque tantum non omnes obierant, et quid in tali casu, post tot annorum absentiam, a pristinis amicis et cognatis in genere expectandum esset, omnes satis novimus; quotus quisque horum reducem cuperet hominem transfugae stigmatem semel notatum, nec potius eius propinquitatem et commercio quantocius defunctum se mallet?

Haec, quae docet ipsa rei probabilitas, confirmantur veterum testimoniis de signorum et captivorum traditione. Constabat inter omnes cum signis etiam captivos esse remittendos; hoc postulaverat Antonius a. 36 et denuo a Phrahate postulavit Augustus a. 23 (Dio 49.24, 53.33) et tandem hi cum illis remissi sunt a. 20, ut narrant Dio 54.8 *τά τε σημεῖα αὐτῶ* (Tiberio) *καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, πλὴν ὀλίγων οἳ ὑπ' αἰσχύνης σφᾶς ἔφθειραν ἢ καὶ κατὰ χώραν λαθόντες ἔμειναν, ἀπέπεμψε*, et Iustinus 42.5 *itaque tota Parthica captivi ex Crassiano sive Antonii exercitu recollecti, signaque cum his militaria Augusto remissa*. Apparet ex his locis, captivos non sua sponte ac laete nomina dedisse, ut domum reverterentur avide expectati ab civibus et propinquis, sed esse recollectos tota Parthia, et fuisse alios qui latitarent durante conquisitione, alios qui capti mortem traditioni anteferrent, prae pudore, nam sciebant se in perpetuum infames fore, etiam si impuniti manerent, non enim poenae loco tradebantur, sed ne porro Parthi gloriarentur sibi servire cives Romanos.

Haec, quae dico, eo confirmantur quod pleraque²⁾ de signis spoliisque et obsidibus redditis testimonia tacent de captivis,

1) Iustinus 41.2: *exercitum ... maiorem partem servorum habent ... hos pari ac liberos suos cura habent*, quae verba bene illustrent Hor. v. *socerorum in armis*.

2) Mon. Anc. 5.40 sq. Liv. per. 141. Vell. 2.91. Suet. Oct. 21. Oros. 6.21.29. Cf. Ilor. Ep. 1.12.26. Verg. Aen. 7.605.

imprimis Monum. Ancyranum, ubi eorum mentio ab Augusto non esset omissa, si in eorum receptione aliqua fuisset gloriandi aut laetandi materia; sed res erat tristissima atque oblivioni tradenda.

Cum Horatius hanc odam scribebat, nomen Romanum adhuc premebatur Crassianae cladis pudore, nullum tamen verbum in ea legitur de ipsa clade aut de aliqua infamia populo Romano inde orta, neque de ultionis officio incumbente populo vel Principi. Nulla culpa, nulla ignominia memoratur alia, quam ipsorum captivorum, cum hoc tantum agat poeta, ut doceatur inventus, oblivionem et infamiam eos manere, qui suo tempore pro patria mori nesciant. Hoc unum et solum est carminis propositum cum in loco de Crassi milite, tum in oratione Reguli ¹⁾; ideo notabile est, Horatium de captivis Crassianis loqui quasi de extinctis, *vixit et consenuit*: vivebant tamen et senescebant cum haec scriberet, sed patriae iam mortuorum instar erant.

Cum argumento odae mere ethico non convenit prima strophæ, ut tandem ad hanc redeam, quæ, post professionem de Iovis imperio, Augustum praesentem divum fore ait, si Britannos et Persas, i. e. fortissimas gentis ab Occidente et Oriente, subegerit, quo facto nullus summi in terris imperii aemulus supererit. Vidimus quam frustra fuerint et inter se discrepent, qui hanc sententiam interiore vinculo cum oda conectere voluerint. Itaque nostra conclusio alia esse nequit, nisi hæc: ipsa oda incipiebat olim a vs. 5: *Milesne Crassi* sqq.; cum reciperetur in corpusculum, praeposuit H. stropham intercalarem, cuius initium de Iove hoc carmen conectit cum praecedenti, in quo idem celebratur inde a vs. 43 ²⁾; tum iuxta Iovem celebravit

1. Recte igitur Kiessling in fine praef.: „die Ode knüpft ihrer Stimmung nach an das *dulce et doctum est pro patria mori* c. q. a.

2) Ita iam Kiessling indicavit: „Aussersich durch die ersten Worte an die zweite Hälfte des vorigen Gedichtes angeschlossen“. Idem nam venit in oda 4, cuius prima strophæ non magis cohaeret cum ea quæ sequitur in vs. 5 *Aditis* orta, sed pariter respicit ad praecedentem vñam. Tertiam et quartam inserta hæc cum illa coniungit. Hinc Porphyrio: „Quod sit *decedente odis*, ac illud pertinet, quod venit iam *transire* a Iovis carminibus, quæ in eum transire cum ostendunt“. Cf. Kiesslingii adnot. ad 4. 1 et Mommsen 3. St. de fine vñæ 3æ et 4tæ. Reliqua carmina, praeter primum quod innot prædictum, illam communem, inde ad notum sensum strophæ vel sententiæ et vñæ ac vñæ illæ sententiæ bene coniungunt.

Augustum, ut in oda quarta et in aliis, sed fecit hoc eiusmodi verbis, ut per *gravium Persarum* nominationem acquireretur aliqua transitio ad illorum captivos et ad reliquam odam, quae igitur nexu artificiali, laxo et tantum externo cum introitu est copulata, quod idem obtinet in oda 1 et 4 (vide adnot.).

De tempore quo scripta sit oda iusto fortius sic affirmat Kiessling: „die Abfassungszeit ergiebt sich aus vs. 3: H. „glaubt noch an das Unternehmen der britannischen Heerfahrt, „also 727/728 (27/26)“. Sed de Britannia subigenda iam antea cogitaverat Augustus a. 34 et etiam post annum 26, cum esset in Hispania (Dio 49. 38, 52. 22, 23. 25). Fieri tamen potest ut Horatius, cum in prima strophä, scripta post ipsam odam, Britannos nominaret, cogitaverit de expeditione quam Augustus, cum aestate a. 27 Romam relinqueret, in insulam suscipere in animo habebat, sed neque tum nec postea exsecutus est.

Non constat quando Horatius sex odas a me tractatas, ex quibus sola tertia certum habet temporis iudicium propter nomen Augusti a. 27 m. Ian. Caesari inditum, in unum corpus redegerit. Factum esse potuit tum demum, cum a. 24 tres odarum libros in lucem emitteret. Sed cum multa in eis hoc spectent, ut operam in templis et religionibus restituendis a Caesare positam a. 28/27 celebrent et fructuosam reddant ad mores emendandos, multo probabilius est, fasciculum separatim fuisse editum paulo post quam singulae essent confectae. Igitur de toto opusculo ita concludo: Odae singillatim compositae inter a. 29 et 27¹⁾ coniunctae apparuerunt a. 27 (ante Caesaris abitum in Galliam), insertis strophis duabus inter odas 3 et 4 atque 4 et 5 et praemissa totius libelli praefatione duarum stropharum.

Cum Mommsenus in illa oratione nonnumquam innuere videatur, Horatium Principis nomine potius quam suo locutum esse eumque semel appellet „den regierungsfreundlichen Dichter“ et semel de carminibus ita iudicet: „ei sind höfische Gedichte;

---

1) Prima fortasse vetustior est. Mo. p. 33: „Sie werden alle ungefähr gleichzeitig geschrieben sein“.

„die Muse thut mitunter darin Advocatendienst und die Vermischung des Olymps und des Palatins führt hier und da zu „Unklarheiten und Geschmacksfehlern“, metuendum est, ne sint, quos praeclarissimi viri auctoritas permoveat, ut credant Horatium in his odis non omnino sinceram suam ac propriam animi persuasionem aperuisse, sed Musam suam commodasse Imperatoris vel aulicorum hominum voluntati et gratiae¹⁾. Sic tamen ii et iniuria afficerent poetam, omnium longissime remotum a levissima adulationis suspicione, et veram Mommseni opinionem se parum intellexisse ostenderent. Amat elegantissimus Romanorum historiae auctor scripta sua illustrare acute dictis, quae quasi *ἐπεα πτερόεντα* longe evolant et ab omnibus facile memoria retinentur, sed quibus tamen cavendum est ne plus ponderis tribuamus, quam ipse iis tribui voluerit. Quid revera de his odis earumque auctore sentiat, aperiant, cum alia de singulis iudicia passim inserta²⁾, tum ea imprimis, quae continuo sequuntur verba modo citata p. 34: „Aber dies „trifft nur Nebensachen. Darf man den richtig fühlenden „heiter gearteten Dichter glücklich preisen, dass er aus den „trüben Wolken des entsetzlichen Haders eine reinere und bessere Staatsordnung hat hervorgehen sehen, so hat es auch „Augustus wohl verdient in so feiner, so aufrichtiger „und so würdiger Weise gefeiert zu werden. Die Producte „der Schmeichellitteratur pflegen zu den Werken zu gehören, „die noch vor ihrem Urheber vergehen. Die Lieder des H. lesen „wir heute noch und wenn die Barbarisirung nicht allsu rasch „vorschreitet, werden sie noch manches Geschlecht erfreuen: „denn im Grossen und Ganzen ruhen sie auf rechter und „echter Empfindung“.

In his igitur Mommsen non tantum laudavit odarum et auctoris veritatem sinceritatem dignitatem, sed eleganter etiam expressit ex quam puro fonte profluxerint, nempe ex intima

1) Cf. quae supra p. 162 citavi ex disputationibus Teuberi et Friedrichii.

2) Veluti p. 24: „Als ... die neue Staatsordnung förmlich und feierlich ins Leben trat, da gab der Dichter H. dem grossen Neubau die dichterische Weihe“. p. 28: „der mit offenen Augen dieses ernste und schwungvolle Gedicht (od. 3) liest“. p. 30: „so feierlich wie in diesem mächtigen Liede spricht H. nicht leicht“. p. 33: „dies Gedicht (od. 6) ist die poetische Verklärung der Sittenreform“, etc.

animi laetitia propter meliorem et honestiorem rerum conditionem, conditam ab eo, qui salvam ac sospitem rempublicam in sua sede constituit et mansura in vestigio suo fundamenta reipublicae iecit (Suet. Oct. 28), et quem Anchises filio in inferis his verbis monstravit: *hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis, Augustus Caesar, divi genus, aurea condet saecula qui rursus Latium regnata per arva Saturno quondam.*

Quod autem ad Horatium attinet, non magis in his quam in reliquis carminibus ad rempublicam pertinentibus, quae antea persecutus sum, aliorum monitu vel auxilio eguit ut sententiam suam libere exprimeret; nihil in iis dixit reconditi cuiusve cognitio aliunde petenda esset, quam ex ipsius pectore et ingenio. A prima adolescentia solitus erat non ex aliorum nutu sed sua lege vivere et cogitare et scribere, ne Maecenati quidem auscultans petenti, ut ab instituta vivendi vel scribendi ratione recederet¹⁾; res autem publicas non curavit extra suam monendi, corrigendi, adhortandi provinciam, a nimia earum cura etiam Maecenatem semel iterumque revocans (Od. 3. 8 et 29). Nihil denique magis aversabatur quam vitam aulicam, ingenito libertatis amoris ingratam et contrariam. Recusavit epistularum officium ab Augusto oblatum, qui tamen ei „amicitiam suam ingerere non desiit”. Excusabat raros aditus per valetudinem, unde Augustus in epistula: „sume, inquit, tibi aliquid iuris „apud me, tamquam si convictor mihi fueris, quoniam id usus „mihi tecum esse volui, si per valetudinem fieri possit”, et in alia epistula: „neque enim si tu superbus amicitiam nostram „sprevisti, ideo nos quoque ἀνθυπερηφανοῦμεν”. Debita officia non neglexit et illius rogatu scripsit carmen saeculare et celebravit victoriam Vindelicam Tiberii Drusique atque edidit odorum librum quartum. Sed cum Augustus ita questus esset: „Irasci me tibi scito, quod non in plerisque eiusmodi „scriptis (epistulis) mecum potissimum loquaris; an vereris ne „apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis „esse?” remisit ei longissimam epistolam de poesi Latina, in cuius introitu diversissimam sui atque principis vitae conditionem et munera breviter memorans callide indicat, quam longe

1) Cf. Od. 2. 12, 3. 16. Epist. 1. 1 init. 1. 7. 1—35.

alter ab altero distet, et in cuius fine res gestas eius perscribere, id quod olim etiam Agrippa et Maecenas frustra petiverant, denuo modeste sic recusat: „neque parvum carmen maiestas „recipit tua, nec meus audet rem temptare pudor, quam vires „ferre recusent”. Vitavit assidue principis propinquitatem, quo magis sincere e longinquo eum revereri eiusque merita aequalibus, iuventuti praesertim, praedicare posset. In hoc quoque Vergilii simillimus fuit, qui non minus urbem et aulam fugiebat, et tamen Caesarem Augustum per omne vitae tempus numinis instar celebravit.

PLUTARCHUS. GALBA.

c. 5 i. f. Nero et Galba inuicem bona alter alterius proscribunt: οὗτός τε δὴ τὰ Γάλβα πιπράσκειν ἐκέλευε καὶ Γάλβας ἀκούσας ὅσα Νέρωνος ἦν ἐν Ἰβηρίᾳ κηρύττων εὔρισκε πολλοὺς προθυμοτέρους ὀνητάς. Comparatiuus me adducit, ut credam scribendum πολλῶ προθυμοτέρους vel πολλοὺς <πολλῶ> προθυμοτέρους.

ib. c. 9. ἐγνώκει γὰρ ὁ Γάιος, ὡς ἔοικε, τὴν τεκοῦσαν αὐτὸν ἔτι μειράκιον ὧν οὐκ ἀειδῇ τὴν ὄψιν οὔσαν, ἐκ δ' ἀκεστρίας ἐπιμισθίου Καλλίστῳ, Καίσαρος ἀπελευθέρῳ, γεγενημένην. Ultimium uocabulum corruptum est ex γεγαμημένην.

ib. c. 15. Legio classica, quam conscripserat Nero, Galbae introitum in urbem turbabat et infestabat, signa et aquilam poscens: ἐκείνου δὲ ὑπερτιθεμένου καὶ πάλιν εἰπεῖν κελεύσαντος ἀρνήσεως σχῆμα τὴν ἀναβολὴν εἶναι φάσκοντες ἡγανάνκουν καὶ παρείποντο μὴ Φειδόμενοι βοῆς. Quandoquidem Galba classarios ad alteram occasionem *differebat*, satis manifestum est ueram esse lectionem πάλιν ἐλθεῖν.

J. v. d. V.

„schlänglich beantwortet ... keinen neuen krieg weiter, ruft „Horaz seinen landsleuten in unmittelbaren anschluss an das „vorhergehende gedicht zu (cf. 4. 37 sq.) ... und wenn einige „meinen, Augustus habe seine mission noch nicht erfüllt, er „könne den Römern noch nicht ein gott auf erden sein, weil „er die Parther noch nicht besiegt und die gefangenen soldaten „des Crassus noch nicht in die heimat zurückgeführt habe, so „verleugnen diese den altrömischen standpunkt, der es verbietet „für gefangenen irgend welches interesse zu hegen“. Ut ita concludatur, recedendum est a vulgari interpretatione in vs. 5—12, in quibus secundum T. p. 422 sq. illa factio causam sic agit, ut nequaquam reprehendat ipsos milites, quod capi se passi sint et arma manusque tradiderint, sed eos, quorum culpa tot annos in hostium potestate relictis sint, nempe *curiam* et *inversos mores*, h. e. temporum et factionum iniquitatem („dass man „nicht dafür gesorgt hat 10000 zeugungskräftige(!) männer in „den staat zurückzuführen, ruhig hat man sie im barbarenlande „heiraten lassen“). Praeterea in refutatione poetae prima verba *hoc caverat* non significant secundum T., ut vulgo creditur, Regulum praecavere voluisse, ne in posterum milites Romani arma traderent et in hostium servitute viverent, sed hoc: „was in einem solchen falle für ein massregel zu treffen sei „das hatte R. einst ins auge gefasst. *Hoc* nimmt ganz allgemein die vorher geschilderte lage der soldaten und „das stillschweigend zugleich gestellte verlangen „dieselben dem röm. staatsverbande wiederzugehen „auf“. Scripsit autem secundum T. Horatius hoc carmen non tantum ut Augusti consilio suffragaretur, sed ut simul indicaret cur, cum antea ipse expeditionem Parthicam postulasset (I 2. 51, 12. 53), nunc mentem mutavisset (p. 428).

Longe aliter Friedrich p. 141 paucis verbis controversiam sic dirimere conatus est. Ipse Horatius in primis vs. se sperare et postulare significat expeditionem contra Parthos, sed dein in Reguli oratione se convertit in captivorum cognatos, qui, cum bellum Parthicum a Principe in incertum tempus dilatum esse videretur, illorum reditum etiam sine bello, mutua benevolentia, perfici posse sperarent: „es lag, da bei den „sonstigen Feldzüge des Augustus ein Partherkrieg zunächst

„ausgeschlossen erschien, unter diesen Umständen für die Angehörigen jener Gefangenen der Gedanke nahe, man könne ihre Rückkehr auch ohne Krieg auf gütlichem Wege erlangen. Diesem Wunsche tritt Horaz als einem unrömischen entgegen“¹⁾).

Denique Mommsen eodem anno quo Teuber, nec minus aperte; odæ introitum pugnare declaravit cum oratione Reguli, quæ repugnantia unde repetenda sit et quid velit, his verbis exposuit in oratione saepius a me laudata p. 31: „Das fünfte Gedicht ist eine Vertheidigung des Augustus wegen seiner äusseren Politik .... Die unleugbare Unfertigkeit der Zustände, besonders im Westen haben A. bestimmt das cäsarische Kriegsprogramm unverändert fest zu halten, und nirgends ist dies schärfer ausgesprochen als im Eingang unseres Gedichts: die Eroberung Britanniens und Persiens wird hier bestimmt verheissen, ja erst wenn diese vollendet sein werden, wird A. ebenso als irdischer Gott sich offenbart haben, wie Juppiter sich offenbart durch den Donner als der Herr des Himmels ... Allein dies Programm sollte, wie das ja auch sonst vorkommt, die Absichten seines Urheberers nicht offenbaren sondern verdecken ... Augustus kehrt aus dem Orient heim ohne in dieser Hinsicht irgend einen Schritt gethan zu haben ... Dass nicht wenigen, und vermuthlich eben die thatkräftigsten und die treuesten Anhänger der neuen Monarchie darüber stutzten, ist zweifellos ... Diesen Tadeln antwortet hier der Dichter ... Zehntausend römische Bürger waren bei der Katastrophe des Crassus in parthischen Gefangenschaft gerathen: als 24 Jahre später A. nach Syrien kam, mussten deren nicht wenige noch am Leben sein, und begreiflicher Weise machen die Kriegslustigen in erster Reihe geltend, dass die römische Ehre ihre Befreiung verlange. Darauf antwortet der Dichter (hinc igitur incipit altera pars

1) Cf. p. 164: „Bei dem nahen Verhältnisse zu Maecenas, ist anzunehmen, dass die meisten dieser Staatsoden (III 1—6) seiner Anregung ihre Entstehung verdanken. Es sind etwa Leitartikel in grösstem Stil ... Mit III 5 tritt man (Maec. et Hor.) denen entgegen die die günstige politische Konjunktur benutzen wollten, um die Ihrigen von den P. zurück zu verhalten“.

„odae) mit einer dem Regulus in den Mund gelegten Ausführung, der gefangene Römer sei kein Römer mehr und der „Befreiung nicht werth. Der schroffe Uebergang von dem „Kriegsprogramm zu dieser Abweisung desselben zeigt klar „genug deren logische und praktische Bedenklichkeit, aber die „Intention des regierungsfreundlichen Dichters tritt „darum nur um so deutlicher zu Tage“.

Teuber, Mommsen, Friedrich in eo igitur consentiunt, quod perhibent, de quaestione Parthica alia ab Horatio doceri in carminis introitu, alia in oratione Reguli, sed in huius repugnantiae dissolutione magnopere dissentiunt.

Teuber adversariorum cuidam factioni populari et militari tribuit primam stropham, nec hanc tantum, sed praeterea etiam sequentes duas, in quibus illi postulant („verlangt muss werden“) bellum Parthicum ad reducendos captivos innocentes et civitatis socordia illic derelictos. Tum a. vs. 13 ipse poeta ore Reguli bellum suscipiendum et captivos reducendos esse negat. Hae opinioniones reiciendae sunt his de causis: 1. Solemne effatum in vs. 1—4 non refert opinionem alicuius factionis, sed quid poeta cum tota civitate credat et speret de Iove et Augusto. 2. Verba *adiectis imperio Persis* non postulationem in se habent, sed spem et expectationem belli et victoriae de Persis. 3. Britannorum mentio prorsus negligitur (ut etiam a Friedricho). 4. Crassi milites secundum Horatium nequaquam insontes fuerunt (*anciliorum et nominis et togae oblitus* e. q. s.). 5. Verba *hoc caverat* non id significant, quod T. voluit.

Secundum Mommsenum Horatii Musa in hoc oda aulici causicidici munere functus est (p. 34: „es sind höfische Gedichte; „die Muse that mitunter darin Advocatendienst“), contra „viros fortissimos et fidissimos imperii assecclas“, qui querebantur Augustum ex oriente rediisse nulla re suscepta contra Parthos. Si hoc verum est, vide quam pueriliter et inepte hoc officium aulae praestiterit.

Ponit H. ab initio Caesaris „programma“ (falsum tamen et simulatum) ¹⁾ de Britannis et Persis subigendis, ut fidem illis

---

1) Noveritne Horatius simulatum esse an ignoraverit, Momms. non aperte indicavit. Si ignoravit, impudenter ei verba dederunt Maecenas et Augustus, cuius causam

reprehensoribus faciat, promissum illud (inane) aliquando ratum fore. Quid tum? Sequitur in oratione Reguli illorum reprehensionis refutatio. Quomodo? Expectamus poetam dicturum, cur bellum nondum suscipi potuerit, id non omisum esse, sed iustus de causis dilatum. Sed respondet quod ad illorum vituperationem nihil pertinet: captivos Romanos numquam esse redimendos; quasi vero illi captivi, qui supererant, impedimento essent, quominus Parthi punirentur et devincerentur. Quid responderi potuit ineptius hominibus non stupidis, sed rerum publicarum usu versutis et callidis, qui palam de ea re conquesti erant in senatu (Momms. p. 32 infr.)? ¹⁾

Friedrich denique statuit Horatium post introitum, quo ipse profiteatur belli necessitatem, correxisse cognatos captivorum redemptionem flagitantes sine bello. Videamus igitur de ea re, sitne verisimile Romae tunc fuisse homines, qui captivos illos tantopere curarent, ut eorum gratia bellum suscipi aut foedus cum Parthis fieri cuperent et flagitarent ab Augusto, utque Horatius eos peculiari carmine refutandos esse censeret. Tangit haec quaestio non tantum Friedrichium, sed reliquos etiam interpretes, qui ad unum omnes opinantur, Horatium orationem Reguli de captivis Carthaginiensibus finxisse eo consilio, ut a Crassianorum militum reductione cives dehortaretur. Quam longe distet haec opinio ab omni probabilitate, paucis ostendam.

Cum Crassus a. 54 milites novicios plerosque in Asiam eduxisset, concedo post XXVII annos etiam haud paucos captivos superstites fuisse; at vero cum hi, senes facti quinquagenarii fere, uxores interea duxissent, liberos procreassent, servilia soceris officia praestitissent eorumque arma portassent etiam contra Romanos ²⁾, nequaquam verisimile est, ullum eorum relictis pignoribus omnibusque fortunis in Italiam reverti voluisse, ubi praesertim, si non severissimam poenam secundum

---

defendebat. Si novit, quod paene necessarium est in patrono aulico, imperii amico („regierungsfreundlichen Dichter“), ipse mentitus est grandiloquis versibus.

1) M. ipse sensit quam inepte sic causam egerit Horatius („der schroffe Uebergang u. s. w.“), sed eum excusat secundum adagium: ubi desint vires tamen est laudanda voluntas („aber die Intention u. s. w.“).

2) Florus 4 10, cll. Vell. 2. 82.

disciplinam militarem Romanorum (Marquardt 5.533, Suet. Oct. 24), tamen infamiam expectare debebat et, etiamsi illaesus degere posset, audiret tamen non raro convicia Horatianis similia: „Tunc miles Crassi, qui coniuge barbara turpis maritus „vixisti, cet.?”), dum in Parthia vitam agebat, indignam quidem homine Romano, sed tranquillam et tolerabilem ¹⁾. Non magis credibile est, quemquam Romanorum istiusmodi homines reductos voluisse. Patres matresque tantum non omnes obierant, et quid in tali casu, post tot annorum absentiam, a pristinis amicis et cognatis in genere expectandum esset, omnes satis novimus; quotus quisque horum reducem cuperet hominem transfugae stigmate semel notatum, nec potius eius propinquitate et commercio quantocius defunctum se mallet?

Haec, quae docet ipsa rei probabilitas, confirmantur veterum testimoniis de signorum et captivorum traditione. Constat inter omnes cum signis etiam captivos esse remittendos; hoc postulaverat Antonius a. 36 et denuo a Phrahate postulavit Augustus a. 23 (Dio 49.24, 53.33) et tandem hi cum illis remissi sunt a. 20, ut narrant Dio 54.8 *τά τε σημεῖα αὐτῷ* (Tiberio) *καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, πλὴν ὀλίγων οἳ ὑπ' αἰσχύνης σφᾶς ἐφθείραν ἢ καὶ κατὰ χώραν λαβόντες ἔμειναν, ἀπέπεμψε*, et Iustinus 42.5 *itaque tota Parthica captivi ex Crassiano sive Antonii exercitu recollecti, signaque cum his militaria Augusto remissa*. Apparet ex his locis, captivos non sua sponte ac laete nomina dedisse, ut domum reverterentur avide expectati ab civibus et propinquis, sed esse recollectos tota Parthia, et fuisse alios qui latitarent durante conquisitione, alios qui capti mortem traditioni anteferrent, prae pudore, nam sciebant se in perpetuum infames fore, etiam si impuniti manerent, non enim poenae loco tradebantur, sed ne porro Parthi gloriarentur sibi servire cives Romanos.

Haec, quae dico, eo confirmantur quod pleraque ²⁾ de signis spoliisque et obsidibus redditis testimonia tacent de captivis,

1) Iustinus 41.2: *exercitum ... maiorem partem servorum habent ... hos pari ac liberos suos cura habent*, quae verba bene illustrent Hor. v. *socerorum in armis*.

2) Mon. Anc. 5. 40 sq. Liv. per. 141. Vell. 2. 91. Suet. Oct. 21. Oros. 6. 21. 29. Cf. Ilor. Ep. 1. 12. 26. Verg. Aen. 7. 605.

imprimis Monum. Ancyranum, ubi eorum mentio ab Augusto non esset omissa, si in eorum receptione aliqua fuisset gloriandi aut laetandi materia; sed res erat tristissima atque oblivioni tradenda.

Cum Horatius hanc odam scribebat, nomen Romanum adhuc premebatur Crassianae cladis pudore, nullum tamen verbum in ea legitur de ipsa clade aut de aliqua infamia populo Romano inde orta, neque de ultionis officio incumbente populo vel Principi. Nulla culpa, nulla ignominia memoratur alia, quam ipsorum captivorum, cum hoc tantum agat poeta, ut doceatur iuventus, oblivionem et infamiam eos manere, qui suo tempore pro patria mori nesciant. Hoc unum et solum est carminis propositum cum in loco de Crassi milite, tum in oratione Reguli ¹⁾; ideo notabile est, Horatium de captivis Crassianis loqui quasi de extinctis, *vixit* et *consenuit*: vivebant tamen et senescebant cum haec scriberet, sed patriae iam mortuorum instar erant.

Cum argumento odæ mere ethico non convenit prima strophæ, ut tandem ad hanc redeam, quæ, post professionem de Iovis imperio, Augustum præsentem divum fore ait, si Britannos et Persas, i. e. fortissimas gentis ab Occidente et Oriente, subegerit, quo facto nullus summi in terris imperii æmulus supererit. Vidimus quam frustra fuerint et inter se discrepent, qui hanc sententiam interiore vinculo cum oda conectere voluerint. Itaque nostra conclusio alia esse nequit, nisi hæc: ipsa oda incipiebat olim a vs. 5: *Milesne Crassi* sqq.; cum recipere-tur in corpusculum, præposuit H. stropham intercalarem, cuius initium de Iove hoc carmen conectit cum præcedenti, in quo idem celebratur inde a vs. 43 ²⁾; tum iuxta Iovem celebravit

1) Recte igitur Kiessling in fine præf.: „die Ode knüpft ihrer Stimmung nach an das *dulce et decorum est pro patria mori* e. q. s.

2) Ita iam Kiessling indicavit: „Aeusserlich durch die ersten Worte an die „zweite Hälfte des vorigen Gedichtes angeschlossen“. Idem usu venit in oda 4, cuius prima strophæ non magis cohaeret cum iis quæ sequuntur in vs. 5 *Auditis* cett., sed pariter respicit ad præcedentem odam tertiam et postea inserta hanc cum illa coniungit. Hinc Porphyrio: „Quod ait *descende coslo*, ad illud pertinet, quod velit iam „transire a Ianonis sermonibus, quos in coelo habuisse eam ostenderat“. Cf. Kiesslingii adnot. ad 4.1 et Mommsen p. 80 de fine odæ 3æ et initio 4æ. Reliqua carmina, præter primum quod habet præfationem illam communem, inde ab initiis suis sunt ethica vel religiosa et inter se idcirco satis bene coniuncta.

Augustum, ut in oda quarta et in aliis, sed fecit hoc eiusmodi verbis, ut per *gravium Persarum* nominationem acquireretur aliqua transitio ad illorum captivos et ad reliquam odam, quae igitur nexu artificiali, laxo et tantum externo cum introitu est copulata, quod idem obtinet in oda 1 et 4 (vide adnot.).

De tempore quo scripta sit oda iusto fortius sic affirmat Kiessling: „die Abfassungszeit ergibt sich aus vs. 3: H. „glaubt noch an das Unternehmen der britannischen Heerfahrt, „also 727/728 (27/26)“. Sed de Britannia subigenda iam antea cogitaverat Augustus a. 34 et etiam post annum 26, cum esset in Hispania (Dio 49. 38, 52. 22, 23. 25). Fieri tamen potest ut Horatius, cum in prima strophä, scripta post ipsam odam, Britannos nominaret, cogitaverit de expeditione quam Augustus, cum aestate a. 27 Romam relinqueret, in insulam suscipere in animo habebat, sed neque tum nec postea exsecutus est.

Non constat quando Horatius sex odas a me tractatas, ex quibus sola tertia certum habet temporis iudicium propter nomen Augusti a. 27 m. Ian. Caesari inditum, in unum corpus redegerit. Factum esse potuit tum demum, cum a. 24 tres odarum libros in lucem emitteret. Sed cum multa in eis hoc spectent, ut operam in templis et religionibus restituendis a Caesare positam a. 28/27 celebrent et fructuosam reddant ad mores emendandos, multo probabilius est, fasciculum separatim fuisse editum paulo post quam singulae essent confectae. Igitur de toto opusculo ita concludo: Odae singillatim compositae inter a. 29 et 27¹⁾ coniunctae apparuerunt a. 27 (ante Caesaris abitum in Galliam), insertis strophis duabus inter odas 3 et 4 atque 4 et 5 et praemissa totius libelli praefatione duarum stropharum.

Cum Mommsenus in illa oratione nonnumquam innuere videatur, Horatium Principis nomine potius quam suo locutum esse eumque semel appellet „den regierungsfreundlichen Dichter“ et semel de carminibus ita iudicet: „ei sind höfische Gedichte;

---

1) Prima fortasse vetustior est. Mo. p. 38: „Sie werden alle ungefähr gleichzeitig geschrieben sein“.

„die Muse thut mitunter darin Advocatendienst und die Vermischung des Olymps und des Palatins führt hier und da zu „Unklarheiten und Geschmacksfehlern“, metuendum est, ne sint, quos praeclarissimi viri auctoritas permoveat, ut credant Horatium in his odis non omnino sinceram suam ac propriam animi persuasionem aperuisse, sed Musam suam commodasse Imperatoris vel aulicorum hominum voluntati et gratiae¹⁾. Sic tamen ii et iniuria afficerent poetam, omnium longissime remotum a levissima adulationis suspitione, et veram Mommseni opinionem se parum intellexisse ostenderent. Amat elegantissimus Romanorum historiae auctor scripta sua illustrare acute dictis, quae quasi *ἐπεα πτερόεντα* longe evolant et ab omnibus facile memoria retinentur, sed quibus tamen cavendum est ne plus ponderis tribuamus, quam ipse iis tribui voluerit. Quid revera de his odis earumque auctore sentiat, aperiunt, cum alia de singulis iudicia passim inserta²⁾, tum ea imprimis, quae continuo sequuntur verba modo citata p. 34: „Aber dies „trifft nur Nebensachen. Darf man den richtig fühlenden „heiter gearteten Dichter glücklich preisen, dass er aus den „trüben Wolken des entsetzlichen Haders eine reinere und bes- „sere Staatsordnung hat hervorgehen sehen, so hat es auch „Augustus wohl verdient in so feiner, so aufrichtiger „und so würdiger Weise gefeiert zu werden. Die Producte „der Schmeichellitteratur pflegen zu den Werken zu gehören, „die noch vor ihrem Urheber vergehen. Die Lieder des H. lesen „wir heute noch und wenn die Barbarisirung nicht allsu rasch „vorschreitet, werden sie noch manches Geschlecht erfreuen: „denn im Grossen und Ganzen ruhen sie auf rechter und „echter Empfindung“.

In his igitur Mommsen non tantum laudavit odarum et auctoris veritatem sinceritatem dignitatem, sed eleganter etiam expressit ex quam puro fonte profluxerint, nempe ex intima

1) Cf. quae supra p. 162 citavi ex disputationibus Teuberi et Friedrichii.

2) Veluti p. 24: „Als ... die neue Staatsordnung förmlich und feierlich ins Leben trat, da gab der Dichter H. dem grossen Neubau die dichterische Weihe“. p. 28: „der mit offenen Augen dieses ernste und schwungvolle Gedicht (od 3) liest“. p. 30: „so feierlich wie in diesem mächtigen Liede spricht H. nicht leicht“. p. 33: „dies Gedicht (od. 6) ist die poetische Verklärung der Sittenreform“, etc.

animi laetitia propter meliorem et honestiorem rerum conditionem, conditam ab eo, qui salvam ac sospitem rempublicam in sua sede constituit et mansura in vestigio suo fundamenta rei publicae iecit (Suet. Oct. 28), et quem Anchises filio in inferis his verbis monstravit: *hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis, Augustus Caesar, divi genus, aurea condet saecula qui rursus Latio regnata per arva Saturno quondam.*

Quod autem ad Horatium attinet, non magis in his quam in reliquis carminibus ad rempublicam pertinentibus, quae antea persecutus sum, aliorum monitu vel auxilio eguit ut sententiam suam libere exprimeret; nihil in iis dixit reconditi cuiusve cognitio aliunde petenda esset, quam ex ipsius pectore et ingenio. A prima adolescentia solitus erat non ex aliorum nutu sed sua lege vivere et cogitare et scribere, ne Maecenati quidem auscultans petenti, ut ab instituta vivendi vel scribendi ratione recederet¹⁾; res autem publicas non curavit extra suam moneendi, corrigendi, adhortandi provinciam, a nimia earum cura etiam Maecenatem semel iterumque revocans (Od. 3. 8 et 29). Nihil denique magis aversabatur quam vitam aulicam, ingenito libertatis amoris ingratam et contrariam. Recusavit epistularum officium ab Augusto oblatum, qui tamen ei „amicitiam suam ingerere non desiit”. Excusabat raros aditus per valetudinem, unde Augustus in epistula: „sume, inquit, tibi aliquid iuris „apud me, tamquam si convictor mihi fueris, quoniam id usus „mihi tecum esse volui, si per valetudinem fieri possit”, et in alia epistula: „neque enim si tu superbus amicitiam nostram „sprevisi, ideo nos quoque ἀνθυπερηφανοῦμεν”. Debita officia non neglexit et illius rogatu scripsit carmen saeculare et celebravit victoriam Vindelicam Tiberii Drusique atque edidit odarum librum quartum. Sed cum Augustus ita questus esset: „Irasci me tibi scito, quod non in plerisque eiusmodi „scriptis (epistulis) mecum potissimum loquaris; an vereris ne „apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis „esse?” remisit ei longissimam epistulam de poesi Latina, in cuius introitu diversissimam sui atque principis vitae conditionem et munera breviter memorans callide indicat, quam longe

1) Cf. Od. 2. 12, 3. 16. Epist. 1. 1 init. 1. 7. 1—35.

alter ab altero distet, et in cuius fine res gestas eius perscribere, id quod olim etiam Agrippa et Maecenas frustra petiverant, denuo modeste sic recusat: „neque parvum carmen maiestas „recipit tua, nec meus audet rem temptare pudor, quam vires „ferre recusent”. Vitavit assidue principis propinquitatem, quo magis sincere e longinquo eum revereri eiusque merita aequalibus, iuventuti praesertim, praedicare posset. In hoc quoque Vergilii simillimus fuit, qui non minus urbem et aulam fugiebat, et tamen Caesarem Augustum per omne vitae tempus numinis instar celebravit.

PLUTARCHUS. GALBA.

c. 5 i. f. Nero et Galba inuicem bona alter alterius proscribunt: οὗτός τε δὴ τὰ Γάλβα πιπράσκειν ἐκέλευε καὶ Γάλβας ἀκούσας ὅσα Νέρωνος ἦν ἐν Ἰβηρίᾳ κηρύττων εὕρισκε πολλοὺς προθυμοτέρους ὀνητάς. Comparatius me adducit, ut credam scribendum πολλῶ προθυμοτέρους vel πολλοὺς <πολλῶ> προθυμοτέρους.

ib. c. 9. ἐγνώκει γὰρ ὁ Γαίος, ὡς ἔοικε, τὴν τεκοῦσαν αὐτὸν ἔτι μαιράκιον ὦν οὐκ ἀειδῆ τὴν ὄψιν οὔσαν, ἐκ δ' ἀκεστρίας ἐπιμισθίου Καλλίστῳ, Καίσαρος ἀπελευθέρῳ, γεγεννημένην. Ultimum uocabulum corruptum est ex γεγαμημένην.

ib. c. 15. Legio classica, quam conscripserat Nero, Galbae introitum in urbem turbabat et infestabat, signa et aquilam poscens: ἐκείνου δὲ ὑπερτιθεμένου καὶ πάλιν εἰπεῖν κελεύσαντος ἀρνήσεως σχῆμα τὴν ἀναβολὴν εἶναι φάσκοντες ἡγανάκτου καὶ παρείποντο μὴ Φειδόμενοι βοῆς. Quandoquidem Galba classarios ad alteram occasionem *differebat*, satis manifestum est ueram esse lectionem πάλιν ἐλθεῖν.

J. v. d. V.

ANNOTATIONES AD AENEIDEM.

SCRIPSIT

P. H. DAMSTÉ.

I. 35: vela dabant laeti et spumas salis aere ruebant.

A Van der Vliet, viro clarissimo, ad versum haec annotata sunt: *aere navi aerata*, het gekoperde schip, *zij ijlden met het gekoperde schip langs het zeeschuim*, d.i. de schuimende zee. Melius, ut opinor, Gossrau locum interpretatus est, qui his verbis eum illustravit: „*Ruere* activum, ut XI. 211, Georg. I. 105, II. 308 et apud alios.” Mihi addere liceat Aen. I. 85: totumque (sc. mare) a sedibus imis una Eurisque Notisque ruunt, quo loco Van der Vliet subscripsit: *ruunt = eruunt*. Et vocabuli *aere* significationem Gossrau melius intellexit, nam conferre lectorem iubet V. 198: *tremit ictibus aerea puppis*, ad quae verba haec est viri docti annotatio: „navium rostra plerumque trifida (cf. vs. 143, VIII. 69. Inde rostrum dicitur *aes tridens* Val. Fl. I. 689) *aere* obducebantur, inde memorantur *aeratae* naves I. 35, VIII. 675, IX. 121, X. 214, XI. 329, Georg. III. 29, Hor. Carm. II. 16. 21, Caes. B. C. II. 3.” *Aere* ad rostra, non ad carinas pertinet, quae apud veteres nunquam *aere* obduci solebant. Unus Athenaeus V. 40 mentionem iniecit de nave quadam Hieronis chartis iisque plumbeis obducta, sed, ut C. Torr (Ancient Ships p. 37) monuit, morem descripsisse videtur qui Caligulae aetate vel postea vigeat. De re egit Torr p. 63 et 65.

I. 321: ac prior 'heus' inquit, 'iuvenes, monstrate, mearum vidistis siquam hic errantem forte sororum,

succinctam pharetra et maculosae tegmine lyncis,
aut spumantis apri cursum clamore prementem.'

Locum a virorum insignium coniecturis his verbis Gossrau defendit: „Madvig scripsit *pharetra*, et ... *lyncis aut* quem contra recte monet Ribbeck *tegmen* non dici de pelle bestiae nisi ad corpus humanum cum adhibetur cf. VII. 666, XI. 576; sed ipse arrepta scriptura codicis Gudiani *tegmina* verba eodem modo disponit sc. ut concinnitas sit: *persequi tegmina et cursum!* Et necessaria erat virginis vestium descriptio, ut Aeneas eam agnosceret.”

Non tamen in lectione tradita acquiescendum puto sed alibi latere corruptelam suspicor. Equidem versum ultimum postea a nescio quo intrusum esse vehementer credo neque unam ob causam. Primo coniunctione *aut* duae res nihil fere inter se discrepantes perincommode opponuntur, nam quid interest inter *errantem succinctam pharetra* et *apri cursum prementem*? Utraque sententia verbis *vagam* ut *venatricem*, quibus Gossrau verbum *errantem* interpretatus est, optime illustratur. Si versus 323 post versum 324 legeretur, haberemus quidem iustam oppositionem: aut temere errantem aut venantem, sed locus non minus esset molestus, nam prorsus inutilis est illa Veneris coniectura. Opus erat ut sororis vestitum describeret quo Aeneas eam posset agnoscere: sed utrum temere erraret an apros avesve telis agitaret hoc nihil ad rem.

II. 538:   qui nati coram me cernere letum
                     fecisti et patrios foedasti funere voltus.

His verbis, quibus Priamus ad Pyrrhum utitur, optime illustratur locus Taciteus. Ann. XII. 47 Pharasmanes Mithridaten fratrem suum vinctum necare decrevit, „visui tamen consuluit, ne coram interficeret.” Similis locus est Ann. XV. 61: Voci tamen et aspectui pepercit intromisitque ad Senecam unum ex centurionibus, qui necessitatem ultimam denuntiaret.

III. 99: haec Phoebus, mixtoque ingens exorta tumultu
                     laetitia, et cuncti, quae sint ea moenia, quaerunt.

Servius ad *laetitia*: propter promissam imperii aeternitatem, ad *tumultu*: quia dixit: *exquirite*. Van der Vliet ita interpretatus est: Onder de vreugdekreten mengde zich het gedruisch der-

genen, die met het antwoord nog niet tevreden waren, maar vroegen enz.

Non recta mihi videtur interpretatio illa: est enim ea ut dicere videatur nonnullos, non omnes, tumultuosos esse cum non contenti essent dei responso. Quod verum non est. Omnes iussit Apollo antiquam exquirere matrem, ita ut omnes, quamvis dei praesentia laeti, solliciti essent de terra illa incognita: qua de causa cuncti e deo quaerunt quae sint ea moenia. Malim igitur sic locum interpretari: Onder de vreugdekreten mengde zich bezorgdheid, en allen vroegen enz. Similis locus est II. 122:

hic Ithacus vatem magno Calchanta tumultu
protrahit in medios; quae sint ea numina deum,
flagitat.

III. 445: quaecunque in foliis descripsit carmina virgo,
digerit in numerum atque antro seclusa relinquit;
illa manent immota locis neque ab ordine cedunt;
verum eadem verso tenuis cum cardine ventus
impulit et teneras turbavit ianua frondes,
450 numquam deinde cavo volitantia prendere saxo
nec revocare situs aut iungere carmina curat;
inconsulti abeunt sedemque odere Sibyllae.

Numquam mihi probari potuit editorum quod sciam omnium sententia: versum 452 de hominibus intellegendum esse atque verbum *inconsulti* sic vertendum: *quibus consilium datum non est*, cum *inconsultus*, ut recte Gossrau adiecit, plerumque dicitur is, qui consilio non utitur.

Ne de supplicibus versum dictum credam vetat et narrationis ordo et ipsa res.

Inde a versu 441, quo de Sibylla primum Helenus mentionem inicit, semper et ubique de foliis illis agitur, de hominibus oraculum adeuntibus nusquam: ergo et hoc versu non de hominibus cogitandum est. Alioquin versum intercidissem statuamus necesse est quo verborum *abeunt* et *odere* subiectum induceretur:

quique adeunt vatem precibusque oracula poscunt.

Sed et ipsa res vetat. Bene Ladewig docuit: „Wer nämlich die Sibylla befragte, erhielt das erste beste der durch den Zugwind

zerstreuten Blätter; der Spruch passte also in den meisten Fällen nicht auf die Frage," bene Van der Vliet: „Men ontvangt op goed geluk af een dier wanordelijk rondzwervende bladeren, die dus in den regel niet passen op het geval van hem, die het orakel raadpleegt." Mos erat ut homines oraculum consulentes e carminibus illis volitantibus unum acciperent — non de foliis in numerum digestis, ita ut nemo umquam fere vaticinium obtineret clarum ac perspicuum. Cum autem omnium oraculorum responsa plerumque ambigua et obscura essent, non Deo id vertebant vitio sed interpretes adibant, neque nostro loco homines quibus responsum perplexum aliquod datum est, *inconsulti* dici possunt, sive vulgaris significatio verbo attribuitur sive prorsus nova illa atque inusitata „*quibus consilium datum non est.*”

Ergo si versus 452 a Vergilii manu profectus est neque postea a nescio quo male huc insertus, id quod fieri potuisse non nego, verbum *inconsulti* quin corruptum sit vix videtur dubitandum. Si in re tam ardua aliquid temptare fas est, equidem proponere velim *inconsulta*, ita ut carmina illa inconsulta i. e. temere abire atque odisse sedem i. e. relinquere dicantur. Sic apud Valerium Flaccum rex Amycus bracchia inconsulta movet, apud Lucanum turba inconsulta ruit. Si quis forte mihi obiciat *inconsulta abeunt* et *odere sedem* non de rebus dici posse, versu 447 de iisdem carminibus dicitur: illa manent immota locis neque ab ordine cedunt, et quis non novit Ovidium iterum atque iterum de carminibus suis tamquam de animatis scribere solere?

Neque obstant emendationi meae loci quibus praeterea de re agitur:

III. 456:   adeas vatem precibusque oracula poscas;

ipsa canat vocemque volens atque ora resolvat,

VI. 74:   foliis tantum ne carmina manda,

ne turbata volent rapidis ludibria ventis;

ipsa canas oro.

Fieri potest ut editores a via aberraverint, quod nostro loco, qui totus de oraculis est, verbo *inconsultus* quoque notam illam significationem, quam in rebus sacris habere solet, imputandam crederent.

III. 509: sternimur optatae gremio telluris ad undam,
 sortiti remos passimque in litore sicco
 corpora curamus; fessos sopor inrigat artus.

Hunc locum relegentem nunquam non me advertunt editorum sententiae dubiae ac discrepantes in explicandis verbis quae sunt *sortiti remos*. Servius ad VIII. 445:

at illi ocius incubuere omnes, pariterque laborem sortiti adscripsit interpretamentum: „diviserunt inter se laboris officium,” quibus Gossrau addidit: „sc. sorte. sic sortiri remos II. 510, et sortiti vices III. 634.” Recte id quidem. Cum autem *laborem sortiti* = diviserunt inter se laboris officium sorte, quivis expectaverit *sortiti remos* = diviserunt inter se remorum officium sorte, ut Servius locum intellegi iussit: „*sortiti*: per sortem divisi ad officia remigandi, qui esset proreta, quis pedem teneret.” Ac tamen apud Gossravum haec ad verba *sortiti remos* annotata invenimus: „postquam, qui ad remos remanerent, sorte est constitutum.” Qui ad remos remanerent, cum in litore cuncti somno se tradituri erant? Ergone ad vigilias agendas? At quid remi ad rem? Dici potest *sortiri naves* pro: sorte constituere ad quam quisque navem vigilias acturus sit, sed verbis *sortiri remos* nullo modo id significari potest.

Recte quamvis parum fidenter Ladewig locum illustravit: „Der sie bei diesem Geschäfte leitende Gedanke ist dunkel, vielleicht liessen sie schon vor dem Aussteigen ans Land die nächste Rudermannschaft durch das Loos bestimmen, um jeder Zögerung und möglichen Unordnung bei dem frühen Aufbruch am nächsten Morgen vorzubeugen.”

Est ista unice vera interpretatio neque possum non mirari esse nonnullos qui aliter verba explicanda censeant.

Neque Kappesio constitit verborum significatio qui haec annotaverit: „*sortiri remos*, vielleicht als Schiffswache oder für den Dienst des folgenden Tages. *remos* für *remiges*.” Est igitur illa prava, quam Gossrau dedit, interpretatio, haec bona illa, quae et aliis et Ladewigio debetur.

Iam videamus quomodo v. cl. Van der Vliet de loco egerit: *sortiti remos*, „hetzij dat zij door het lot de volgorde bepaalden, waarin ieder beurtelings zou roeien, hetzij dat niet alle riemen dezelfde lengte hadden en dezelfde inspanning vereischten.”

Notae prior pars verborum iusta explicatio est, altera additamentum hoc loco minime necessarium, immo etiam importunum. Hoc enim voluit editor, ut sortiri dicerentur quem quisque remum ageret, cum remi non eadem longitudine essent neque pari virium intentione tractarentur. Talem autem sortitionem numquam factam esse vel inde sequitur, quod, ut pro certo affirmare ausim, nautae suum quisque remum secum ferre, suam quisque sedem in nave habere solebant¹⁾.

Ergo non de vigiliis distribuendis neque de remis sorte dividendis verba *sortiti remos* dicta sunt sed ita vertenda: *sortiti remigandi vices sive tempora*. Quae cum ita sint, videamus de loco Propertiano, IV. 21, 11 sq.:

nunc agite, o socii, propellite in aequora navim,
remorumque pares ducite sorte vices.

Versus omni mendo liberi quorum interpretatio nullam difficultatem praebeat. *Ducere sorte* idem valet quod in loco Vergiliano *sortiri*: ergo socii iubentur sorte ordinem constituere quo suum quisque remigandi officium expleat, ita ut omnium operandi tempora paria sint. Vides quam sint omnia perspicua: iam accipe editorum dubitationem atque inconstantiam.

Burman haec ad locum dedit: „quod ad aequales remigum ordines referendum, de quibus vid. Scheffer Lib. II de Milit. Nav. cap. 2, vel quia sorte ducti pariter seu per pares vices remigabant vid. Serv. ad Virg. III Aen. 510.”

Carl Jacoby: „Die Ruderer verlost den Plätze unter sich Paar für Paar, indem Ruderer von gleicher Stärke zusammensassen; vgl. Verg. Aen. 509 f.: sternimur etc. und dazu die

---

1) Cum in Mnemosyne XXIV p. 227 vocabulo ὑπηρεσίον significationem eam quae olim valebat vindicasset, et id προσκεφάλαιον quoddam natibus remigis subditum fuisse docuisset, vir doctissimus W. E. Heitland Cantabrigiensis benevole litteras ad me dedit, quibus ad sententiam meam confirmandam et alia observavit et haec: „Restat tamen aliquid, quod nondum satis explicatum fuisse puto. ait Thucydides II. 93 ἰδόναι δὲ λαβόντα τῶν ναυτῶν ἕκαστον τὴν κώπην καὶ τὸ ὑπηρεσίον καὶ τὸν τροπῶντῆρα περὶ ἰέναι . . . κτλ. videntur nautae suum quisque remum suam quisque calcitam secum ferre debuisset: unde instrumentis illis ut unicuique propriis, non promiscue, remiges usos esse colligo. et in remis quidem hunc morem ab antiquissimis temporibus valuisse credo: exemplum dabit ille Elpenoris remus apud Homerum, remos autem puto non omnes eisdem pondere, lentitudine, libramento in eadem nave semper fuisse.”

Bemerkung von Servius: sortiti: per sortem divisi ad officia remigandi, qui esset prœreta, quis pedem teneret."

Rursus consideremus ea quæ F. A. Paley, vir doctissimus et de litteris Latinis optime meritus, de loco disputavit. „Draw lots for your turns at the oars in couples. It seems that they drew lots 1) who should be paired, and 2) in what order they should relieve each other."

Ista interpretatio vera est quod ad verba *ducite sorte vices remorum* attinet, sed vocabulum *pares* non recte Paley vertit. Numquam enim fieri potuit ut qui pares essent sorte definirent, quoniam, ut supra dixi, suum quisque remum suam quisque sedem in nave habebat. Neque ipsi Paleio satis placuisse videtur sua explicatio: docent verba „it seems," docet interpretatio prorsus diversa quam addidit: „But the sense may be 'pull the equal pairs of oars in your allotted places'." At fugit virum doctum poetam iter parare, nondum profectum esse, immo vero numquam fortasse consilium abeundi peregrisse: ita de nave instruenda et ornanda, de sociis distribuendis loquitur, sed eos ut iam remos ducentes alloqui non potuit. Conferas rogo ipsius editoris de elegia nostra verba: „It is altogether uncertain whether the journey to Athens here spoken of was ever really made, or even really contemplated." Conferas et versus qui subsequuntur:

iungiteque extremo felicia lintea malo:

iam liquidum nautis aura secundat iter.

Heinsius denique locum corruptum putans pro *pares* scribendum esse censuit *pari* (Cf. J. J. Hartman, de Horatio poeta p. 141), ductus, ut opinor, ipsa illa interpretatione perversa, a Paleio dubitanter adiecta, qua verbum *ducere* non ad *sorte* sed ad *vices remorum* trahatur. At ne de vocabulo *pares* mutando cogitetur, quodammodo obstare mihi videtur Propertii dicendi usus, quem his verbis Paley indicavit: „One of the chief beauties of Propertius' style consists in his habit of balancing the concluding noun of the pentameter by its epithet in the first half of the verse," et citavit I. 8, 7—20 tamquam eius consuetudinis exemplum.

Cum autem locus noster explicationem iustam admittat, ut argumentis nihil dubii relinquentibus demonstrasse me confido, cumque ornamentum quod Propertii dicendi generis proprium

est, Heinsii coniectura recepta pereat, ut codicum lectionem retineamus etiam atque etiam moneo.

IV. 538:   quiane auxilio iuvat ante levatos,
et bene apud memores veteris stat gratia facti?

In versu priore illustrando haec est commentatorum controversia, ut alii ad verbum *iuvat: eos*, alii: *me* subintellegendum esse censeant.

Gossrau haec adscripsit: „quasi vero mihi aliquid prodesse possit, quod eos auxilio levavi meo,” Van der Vliet: „omdat ik er genoeg van beleef (eos) *ante auxilio* (a me) *levatos* (esse),” Kappes: „nützt es denn etwas, dass sie von mir gerettet worden sind?” Male autem Ladewig locum intellexisse videtur, qui haec: „Bei *iuvat* ist *eos*, bei *levatos* ein *esse* zu ergänzen.”

Ad vs. 539 Ladewig nihil dedit, Brosin: „apud memores bene stat = in ihrem Gedächtnis fest wurzelt. facti: dem Zusammenhange nach = beneficii.” E verbis quibus totum versum Gossrau Latine (quasi vero . . . memores ii sint accepti beneficii), Van der Vliet Neerlandice (wijl ze een goed geheugen hebben voor ontvangene weldaden en er vast te rekenen valt op, *stat*, de dankbaarheid, die zij mij verschuldigd zijn) vertit, efficere nequeo ad quod verbum uterque vocabulum *bene* referendum putet. Equidem *bene* . . . *facti* per tmesin scriptum credo: atque discipulis satis fuerat brevis de illa admonitio.

IV. 587: vidit et aequatis classem procedere velis.

Apud Van der Vliet annotata sunt: „de schepen zeilen op ééne lijn, V. 232 *aequatis rostris*,” neque aliter Gossrau locum intellexit, qui adscripsit: „*aequatis velis* est optimo ordine. Cf. 5, 844 *Aequatae spirant aerae*.” Ladewig hoc modo versum illustravit: „Alle Schiffe hatten die Segel gleichmässig aufgesetzt, fuhren also alle in derselben Richtung, woraus Dido richtig schliesst, dass keine Uebungsfahrt angestellt wird, sondern dass die Trojaner Karthago verlassen wollen. Mit dem Ausdruck *aequata vela* vgl. V. 843.”

At si uno vel optimo ordine naves omnes navigarent, documentum id esset profectionis quietae, a nullo turbatae, non fugae celeris ac summo mane properatae: itaque verba *aequatis*

velis aliquid significarent quod loco nostro minime esset idoneum. Haec ratio K. Fr. Hermannum induxisse videtur ut *arquatis velis* scribendum censeret.

Nil tamen mutandum, verum aliter verba interpretanda credo. Hoc primum moneo, ventum a puppi naves secutum esse: vs. 562 his verbis Mercurius Aenean exhortatur:

demens, nec zephyros audis spirare secundos?

et vs. 565:

non fugis hinc praeceps, dum praecipitare potestas?

Cum autem a puppi ventus sequebatur, vela in malo aequa stabant, non obliquabantur dextro aut laevo pede. Est igitur *aequatis velis navigare* idem quod Graeci vocant ἀμφοῖν τοῖν ποδοῖν πλεῖν. Cf. Schol. ad Aristoph. Av. 35. Apoll. Rh. II. 930. Quint. Smyrn. IX. 438.

Quod vento secundo incitatae naves celeri cursu procedebant reginae spectanti magna fuit causa doloris.

V. 125 de saxo quodam dicitur:

quod tumidis submersum tunditur olim

fluctibus, hiberni condunt ubi sidera cauri;

tranquillo silet immotaque attollitur unda

campus et apricis statio gratissima mergis.

Gossrau: „*tunditur* et *silet*, *tumidis fluctibus* et *immota unda*, *submersum* et *attollitur* opponuntur.” Siquidem cum fragore *tunditur*, *tunditur* et *silet* opposita esse possunt, quamquam passive illud, hoc active dictum est; sed omnino non *tunditur saxum* fluctibus quod submersum est. Premitur, absconditur, operitur ut apud Ov. Met. IV. 730:

conspexit scopulum, qui vertice summo

stantibus exstat aquis, operitur ab aequore moto,

sed nullo modo *tunditur*. *Tunditur* id quod supra fluctus eminet. Verbum quod pro *tunditur* substituere velim, mihi non venit in mentem; videant alii.

V. 426: constitit in digitos extemplo arrectus uterque
 bracchiaque ad superas interritus extulit auras.
 abduxere retro longe capita ardua ab ictu.

Vergilio nondum editor obtigisse videtur cui pugilandi ars

aliquo modo esset perspecta: tam mirae atque obscurae sunt explanationes quas ad hunc locum dederunt. Haec Gossrau disseruit: „Extollunt se, quod quo altior infligitur plaga, eo est vehementior; simul quo altior est, qui excipit plagam, eo magis eam infringit.” Verum esset, si pugiles conferti et corporibus quasi cohaerentes non haberent quo directis ictibus brachia iactarent: nunc vero, cum iusta describitur pugillatio, Gossravi verba nihili sunt atque magis ad turres, quae moenibus admoventur, quam ad locum nostrum illustrandum idonea. Non aliter locum intellexisse videtur Van der Vliet, cuius haec sunt verba: „Opdat de slag met meer kracht zou aankomen, doordat hij meer uit de hoogte werd toegebracht en versterkt werd door het vibreren van het lichaam.” Cum nimia est propinquitus pugnantium et, ut Ennii verbis utar, pede pes premitur atque armis arma teruntur, tunc una ferendi ratio est ut desuper plagas derigant, cum minus sit inter eos intervallum quam ut more solito ac probato pugnos impingant: mos autem est ut aliquantum spatii sit inter pugiles: tunc, cum id intervallum ipsi lacerti tui longitudini par erit, vehementissimis ictibus adversarium feries iisque directis, ut Britanni dicunt „straight from the shoulder,” neque pili duco virorum doctorum plagas *μετεώρους*, quae ad gallos gallinaceos melius referantur.

Dares et Entellus iustam pugnam inibant: quicumque pugilandi artis non plane ignari sunt, optime norunt pugilis habitum pugnam lacessentis: constitit anteriore pedum parte solum premens i. e. omni corporis pondere in digitos translato (in digitos arrectus, *πῶδεσσιν ἐπ' ἀκροτάτοισιν ἀεθελς* Ap. Rhod. II. 90), ut ad impetum faciendum semper paratus sit; brachia alterna effert et ad plagam inferendam et ad excipiendam simul intentus (brachiaque ad superas extulit auras) aut altero brachio pectus tegens alterum exserit; pectore prolato caput sublime retractum gerit, ut adversarii pugnis minime sit obnoxium et omnibus cervicis nervis intentis leni usque motu eius plagis subtrahi possit (abduxere retro longe capita ardua ab ictu). Vides *ardua* non bene explicari verbis „dat zij tot op dat oogenblik recht omhoog hadden gedragen,” sed cum *retro* arte esse coniungendum.

THUCYDIDEA.

SCRIPSIT

H. VAN HERWERDEN.

*Thucydidis Historias ad optimos codices denuo
ab ipso collatos recensuit Dr. CAROLUS HUDE
Hauniensis. Tomus prior Libri I—IV. Lipsiae
in aedibus B. G. Teubneri MDCCCXCIII.*

Ut post viginti fere annos denuo de opere Thucydideo, veteribus meis deliciis, cuius tamen lectionem numquam plane intermisi, aliquid conscribillarem me incitavit novissima egregii scriptoris editio, cuius partem priorem nuper dono mihi misit eruditissimus auctor, qui iam antehac, quod norunt omnes, duplici opera optime de eo meruerat itaque, si quis alius, bene praeparatus ad difficillimum negotium accessit. Accipiat igitur has qualescumque lucubrationes tanquam grati animi mei testimonium.

AD LIBRUM I.

Cap. 9 § 2 λέγουσι δὲ καὶ οἱ τὰ σαφέστατα Πελοποννησίων μνήμη παρὰ τῶν πρότερον δεδεγμένοι κτλ. Adnotat Hude „σαφέστατα τὰ conicio.” Minus recte in editione mea explicabam τὰ σαφέστατα πράγματα dudumque in margine eandem adnotavi coniecturam, idque collatis verbis Dionysii Halicarnassensis V 18 οἱ τὰ Ῥωμαίων σαφέστατα ἐξητακότες.

Cap. 15 § 2 καὶ ἐκδήμους στρατείας — ἐπ' ἄλλων καταστροφῇ οὐκ ἐξῆσαν οἱ Ἕλληνες, οὐ γὰρ ξυνειστήκεσαν πρὸς τὰς μεγίστας

πόλεις ὑπήκοοι οὐδ' αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἴσης κοινὰς στρατείας ἐποιοῦντο. Procul dubio pronomen αὐτοί, quod sine ulla vi additum est, nihil aliud est quam praegressae particulae αὖ ditto-graphema (αὐ). Contrario errore codd. ABEGM et Suidas voculam αὖ omittunt.

Cap. 18 § 1 sine causa (ut tituli docent) Cobetum secutus edidi Μαραθῶνι pro ἐν Μαραθῶνι.

Cap. 20 § 4 βουλόμενοι δὲ πρὶν ξυλληφθῆναι (πρὸ τῆς συλλήψεως Aristot. de Ath. rep. cap. 18) δράσαντές τι καὶ κινδυνεῦσαι, τῷ Ἰππάρχῳ περιτυχόντες περὶ τὸ Λεωνόριον καλούμενον [τὴν Παναθηναϊκὴν πομπὴν διακοσμοῦντι] ἀπέκτειναν. Sciolum, qui verba τὴν — διακοσμοῦντι interpolavit ex VI 57, male eum locum intellexisse, scite observavit discipulus quondam meus, nunc litterarum antiquarum docens in gymnasio Rheno-traiectino, FRAENKEL. Vix ullum in toto Thucydide evidentius est emblemata.

Cap. 22 § 2. Rectissime Hude cum Ulrichsio καὶ <τὰ> παρὰ τῶν ἄλλων edidit et § 4 cum Seidlerō καὶ [τῶν] μελλόντων — αὐτά, ἀρκούντως ἔξει, sed obsequi me iudice debuerat Cobeto cap. 23 § 3 e verbis ἡ οὐχ ἥκιστα βλάβασα καὶ μέρος τι φθείρασα [ἡ] λοιμώδης νόσος articulum perperam repetitum eliminanti; duplicem articulum ferri non posse sensisse videtur antiquus nescio quis grammaticus, cui debetur lectio codicum ABEF minus recte non hunc, sed priorem articulum omittentium.

Cap. 25 § 4. Non debueram necessariam Huennekesii coniecturam κἂν pro καὶ improbare, quam merito recepit Hude, deletō mox καὶ ante κατὰ cum Reiskio, nec dubium arbitror quia cap. 28 extr. recte cum Poppone deleverit δὲ post σπονδάς.

Cap. 30 § 3. Orthographiam περιόντι pro περιμόντι defendi quodammodo posse monui ante Hudium nec tamen utile arbitror eiusmodi scripturas, quae ambiguum reddant sermonem, in scriptorum pedestrium textus admittere.

Cap. 35 § 5 ἄλλ' ἱκανοὶ τοὺς μεταστάντας βλάψαι. Primus

Stud. Thuc. p. 9 in μεταστάντας haesi nec video coniecturam mihi propositam μὴ ξυστάντας aut lenitate aut probabilitate vinci Hudiana ἀμελήσαντας aut Müller-Strübingiana διαστάντας, quas solas editor affert. Similiter aequitas postulasset ut 36 § 2 moneret me ante Ribbeckium verbum τοῖς τε ξύμπασι καὶ καθ' ἕκαστον e posteriore sententia in priorem transtulisse, nam utrum post ἐστι, ut fecit Ribbeck, an post τᾶλλα, ubi ego posui, legantur ad sensum nihil refert. Sic nova collatio codicis C docuit 37, 4 recte me de coniectura restituuisse ξυναδικῶσιν pro ξυναδικήσωσιν et ibidem Madvigium emendasse προλάβωσιν pro προσλάβωσιν. De Madvigio mentionem facit, de me silet. Sed expostulare de his similibusque cum docto editore a meo proposito alienum est nec quidquam prodest scriptori, cui ambo prodesse studemus.

Cap. 40 § 6 εἰ γὰρ τοὺς κακὸν τι δρῶντας δεχόμενοι τιμωρήσετε, Φανέϊται καὶ ἃ τῶν ἡμετέρων οὐκ ἐλάσσω ἡμῖν πρόσεισι, καὶ τὸν νόμον ἐφ' ἡμῖν αὐτοῖς μᾶλλον ἢ ἐφ' ἡμῖν θήσετε. Manifesto intellegenda Lacedaemoniorum potentia, nec audiendus est Hude, qui pessusdata sententia de suo reposuit ἔλασσον.

Cap. 42 § 1. Piget hodie poenitetque me non Cobeto obsecutum edidisse ἐν δὲ τῇ ὑστεραίᾳ pro ὑστεραίᾳ, quippe quod Graece nihil aliud significare posse quam *postridie* iam habeam persuasissimum. Male contra 46 § 3 aliisque locis eidem morem gessi suspectanda vacula γῆ, 47 § 2 τῷ ἀκρωτηρίῳ similibusque, quae omitti sane poterant, sed minime debebant.

Cap. 49 § 2 ἦν τε ἡ ναυμαχία καρτερὰ, τῇ μὲν τέχνῃ οὐχ ὁμοίως, πεζομαχίᾳ δὲ τὸ πλεον προσφερέης οὔσα. Non video quid faciat ars aut imperitia ad maiorem minoremve pugnae vehementiam. Expectabam fere τῇ μὲν τέχνῃ οὐχ ὁμοίᾳ ταῖς ὕστερον κτέ.

Cap. 50 § 4 οἱ δὲ ταῖς πλοῖμοις [καὶ ὅσαι ἦσαν λοιπαί] — ἀντεπέπλεον. Interpretamentum bene agnovit Halbertsma. Solum καὶ delebat Reiske. Idem Halbertsma fortasse recte 51 § 2 πρὶν τινες ἰδόντες εἶπον [ὅτι νῆες ἐκείναι ἐπιπλέουσιν] verba inclusa

Thucydidi abiudicavit. Ibidem mox § 4 Ἀνδοκίδης ὁ Δρακοντίδης depravatum esse et excidisse *Metagenis*, tertii praetoris, nomen arguit allata ab editore inscriptio C.I.A. 179.

Cap. 52 § 2 οὐ διανοούμενοι ἄρχειν ἐκόντες. Hodie vereor ut recte Cobeto obsecutus ultimum vocabulum secluserim.

Cap. 53 § 4 εἰ δ' ἐπὶ Κόρυραν πλευσεῖσθε. Scripserim *πλεύσεσθε*, nam futura dorica a pedestri oratione Attica aliena videntur.

Cap. 53 § 2. Halbertsma etiam priore loco (ante ἀνελόμενοι) delenda censebat verba ἐπειδὴ Ἀθηναῖοι ἤλθον, non iniuria, ut arbitror.

Cap. 61 § 4 ἐς Βέροισιν κακείθεν ἐπιστρέψαντες libri. E coniecturis digna erat quae commemoraretur Mülleri Strubingii suspicio ἐς Θέρμην — ἐπὶ Σκάψαν, de qua disputavit in *Novis Annalibus* a. 1883, pag. 600 sqq. Idem in huius capituli initio delebat verba ὡς ἤσθοντο καὶ τοὺς μετ' Ἀριστέως ἐπιπαρόντας, sed mihi quidem non persuasit.

Cap. 69 § 2 οἱ γὰρ δρῶντες βεβουλευμένοι πρὸς οὐ διεγνωκότας ἤδη καὶ οὐ μέλλοντες ἐπέρχονται. καὶ ἐπιστάμεθα οἷα ὁδῶ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ὅτι κατ' ὀλίγον χωροῦσιν ἐπὶ τοὺς πέλας. Recepta ab Hudio Classenii coniectura non liberat nos perplexa verborum structura, quae fecit ut ipse minus probabiliter verba βεβουλευμένοι πρὸς οὐ διεγνωκότας secluderem. Aenigma solvisse mihi videtur Köstlin, qui transposuit: οἱ γὰρ Ἀθηναῖοι βεβουλευμένοι πρὸς διεγνωκότας ἤδη καὶ οὐ μέλλοντες δρῶντες ἤδη καὶ οὐ μέλλοντες ἐπέρχονται. καὶ ἐπιστάμεθα οἷα ὁδῶ καὶ ὅτι κατ' ὀλίγον χωροῦσιν ἐπὶ τοὺς πέλας. Egregiam emendationem, quam Hude ne commemoravit quidem, iterum edens Thucydidem in textum recipere punctum temporis non dubitarem.

Ibidem § 5 extr. ἐπεὶ αἱ γε ὑμέτεραι ἐλπίδες ἤδη τινὰς που καὶ ἀπαρασκεύους διὰ τὸ πιστεῦσαι ἔφθειραν. Hude solam veterem Haackii coniecturam καὶ <οὐκ> ἀπαρασκεύους comme-

morat, qua probabilior mihi videtur Pollii suspicio καὶ <κατ'> ἀπαρσκειύους.

Cap. 74 § 1. Dobrei coniectura admodum verisimilis, verba ἐς τὰς τετρακοσίας esse glossatoris, non fuerat silentio premenda.

Cap. 90 § 3 τειγίξειν δὲ πάντας πανδημεὶ τοὺς ἐν τῇ πόλει καὶ αὐτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας. Impense miror editorem una litura delentem verba τοὺς — παῖδας, quae scholiasta non legerit, non sensisse omnium longe ineptissimum esse πάντας, quod ego in mea editione sepsi uncinis una cum verbis τοὺς ἐν τῇ πόλει iam damnatis a Krügero.

Cap. 91 § 1 οἱ δὲ ἀκούοντες τῷ μὲν Θεμιστοκλεῖ ἐπείθοντο διὰ φιλίαν αὐτοῦ, τῶν δὲ ἄλλων ἀφικνουμένων καὶ σαφῶς κατηγορούντων ὅτι τειγίζεται κτέ. Quam apta est Shilletonis coniectura διὰ φιλίαν, αὐτοπτῶν δ' ἄλλων ἀφικνουμένων, tam inepta est Hudiana τῶν δ' ἀνθρώπων, quasi vero Themistocles aut deus fuisset, aut bestia. Aliquanto melius opinor ego *Stud. Thuc.* p. 15 et paullo post me Badham expunximus vocabula ἄλλων et καὶ, quam coniecturam ne commemoravit quidem editor. Cf. 95 § 3.

Cap. 93 § 5 initio verba περὶ τὸν Πειραιᾶ nimis otiosa num ipsius scriptoris sint dubito. — § 6 ἐπιβολὰς legisse scholiastam non Hudii, sed mea est observatio, nec iniuria illud pro ἐπιβουλὰς in textum recepisse mihi videor. Vid. *Stud. Thuc.* p. 16.

Cap. 104 § 2 οἱ δὲ — ἦλθον ἀπολιπόντες τὴν Κύπρον, καὶ ἀναπλεύσαντες [ἀπὸ θαλάσσης] ἐς τὸν Νεῖλον κτέ. Deleatur ridiculum emblemata, scire enim velim quo pacto navis a Cypro Aegyptum profecta Nilum aliter subvehi possit quam a mari.

Cap. 107 § 3 πορεύεσθαι optime Hude delevit duce scholiasta, qui adnotat ἀπὸ κοινοῦ τὸ περαιούσθαι. In eodem capite valde mihi suspecta sunt § 6 verba inutilia νομίσαντες — ὑποψία, quibus divelluntur arte cohaerentia.

Cap. 108 § 1 *δενδροτομήσαντες* non fuerat mihi sollicitandum. Vide quae nuper scripsi in editione mea *Pacis Aristophaneae* ad vs. 747 (adn. crit.). In § 2 necessaria mihi videtur Arnoldi correctio *ὄντες μὲν καὶ πρὸ τοῦ <οὗ> ταχεῖς ἵέναι*, nec non quam Hude recepit Reiskiana *τότε δ' ἔτι καὶ πολέμοις οἰκείοις ἐξειργόμενοι*, probabilis Gertziana *σαφῶς ἤρτο*, sed cur editor in verbis extremis *ἀραμένους τὸνδε τὸν πόλεμον* pronomen Thucydidi, ubi bellum Peloponnesiacum significat, usitatissimum suo Marte deleverit non intelligere me confiteor. Quod enim cap. 109 bis abest pronomen, id quod nemo mirabitur, causam praebet nullam cur h. l. expungamus. Optime vero cap. 120 extremo edidit *ὁμοίᾳ* (*ὁμοία* e corr. E) *τῇ πίστει*, quod Reiske coniectura erat assecutus, sed verba § 4 *ὅ τε ἐν πολέμῳ εὐτυχίᾳ πλεονάζων*, ubi post *ὅ τε* articulum *τῇ* inseri iubet, nulla correctione indigent.

Cap. 124 § 1 *ὥστε πανταχόθεν καλῶς ὑπάρχον ὑμῖν πολεμεῖν καὶ ἡμῶν τάδε κοινῇ παραινούντων κτῆ*. In nova editione si non receptam, at commemoratam certe expectaveram splendidam Badhami correctionem *παρέχον — περαινούντων*, quam Cobet Mnem. XI 288 de usu impersonali verbi *παρέχειν* apud Herodotum et Thucydidem disputans commendavit scribens: „Dubium non est quin verum viderit Badham —. Requiritur „enim futurum ut paulo ante: *καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος πάσης* „*ξυναγωνιουμένης*, neque enim Corinthii omnes communiter haec „*suadere* dicunt sed pariter omnes fortem ac strenuam operam „in bello daturus.” Quibus quid opponi possit non video. Emenatio est *πολλῶν ἀντάξις ἄλλων*.

Cap. 131 § 2 *ἔξεστι δὲ τοῖς ἐφόροις τὸν βασιλέα δρᾶσαι τοῦτο*. Non fuit Pausanias rex, sed Plistarchi *πρόδικος*, quare olim haec verba ut grammatici scholium damnavat Bremi, cui assensus est Halbertsma. Fortasse tamen genuina sunt, sic scribenda *ἔξεστι δὲ τοῖς ἐφόροις <καὶ> τὸν βασιλέα δρᾶσαι τοῦτο*, i. e. *vel regem* (itaque etiam tutorem eius).

Cap. 132 § 5 *παραποιησάμενος σφραγίδα*. Felicissime Hude e Polluce VIII 27 pro his substituit *παρασημηνάμενος*.

136 § 1 monere debuerat editor ἀπεχθέσθαι pro ἀπέχθεσθαι meam esse correctionem, nec silere Cobetum § 4 τοὺς δμοίους ante ἀπὸ τοῦ Ἰσου et in fine τῆς ψυχῆς damnasse. Quod ad prius emblemata attinet, si quid Thucydides addere voluisset, scripsisset procul dubio τοὺς ἐναντίους sive τοὺς ἐχθροὺς aliudve simile.

Cap. 137 § 2 extr. καὶ ἀποσαλεύσας ἡμέραν καὶ νύκτα ὑπὲρ τοῦ στρατοπέδου ὕστερον ἀφικνεῖται εἰς Ἑφεσον. Non potuit sane πρότερον ἀφικνεῖσθαι. Vocabulum inepte abundans originem debere suspicor subsequenti sententiae ἦλθε γὰρ αὐτῷ ὕστερον — ἀ ὑπέκειτο, ubi est necessarium.

Cap. 140 § 5 τὸ γὰρ βραχὺ τι τοῦτο πᾶσαν ὁμῶν ἔχει τὴν βεβαίωσιν καὶ πείραν τῆς γνώμης, οἷς εἰ ξυγχωρήσετε, καὶ ἄλλο τι μεῖζον εὐθὺς ἐπιταχθήσεσθε κτέ. Nescio an verum sit ὃ εἰ ξυγχωρήσετε (sc. αὐτοῖς), καὶ ἄλλο τι μεῖζον κτλ.

Cap. 141 § 2 τὰ δὲ τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐκατέρωθεν ὑπαρχόντων ὡς οὐκ ἀσθενέστερα ἔξομεν γνῶτε καθ' ἕκαστον ἀκούοντες. Intellego quid sit τὰ τοῦ πολέμου — οὐκ ἀσθενέστερα ἔξομεν, sed quid quaeso significare potest τὰ τῶν ἐκατέρωθεν ὑπαρχόντων, i. e. τὰ ἐκατέρωθεν ὑπάρχοντα, οὐκ ἀσθενέστερα ἔξομεν? Nihil, ut arbitror. Transpone τὰ δὲ τοῦ πολέμου ὡς οὐκ ἀσθενέστερα ἔξομεν, γνῶτε [καὶ] τῶν ἐκατέρωθεν ὑπαρχόντων καθ' ἕκαστον ἀκούοντες. *Bellī autem subsidia nos non debiliora habituros esse cognoscite, singulatim audientes quae utrisque nostrum suppetant.* Genetivus τῶν — ὑπαρχόντων pendet a formula καθ' ἕκαστον = ἕκαστον, quae Thucydidi usitatissima fortasse fraudi fuit librariis. Aut fallor aut vocula καὶ ante τῶν ἐκατέρωθεν non genuina et vocabulis loco suo motis addita, ut cum praegressis τὰ — πολέμου iungi possent.

Cap. 143 init. Ὀλυμπίασιν ἢ Δελφοῖς. Quo exemplo ex pedestri scriptore Attico defendi potest Δελφοῖς sine praepositione ἐν, quam in mea editione addidi? Non magis ullum exemplum praebuerunt tituli Attici. Cf. Meisterhans³ p. 169.

AD LIBRUM II.

Cap. 4 § 1. Οἱ δ' ὥς ἔγνωσαν ἡπατημένοι, ξυνεστρέφοντό τε ἐν σφίσιν αὐτοῖς καὶ τὰς προσβολὰς — ἀπεωθοῦντο. Contra constantem consuetudinem verbo ξυστρέφεσθαι, *conglorari* additum ἐν σφίσιν αὐτοῖς. Num ab ipso Thucydide? Aut omnia me fallunt aut hic scripserat: ξυνεστρέφοντό τε <παρακελευσάμενοι> ἐν σφίσιν αὐτοῖς. Cf. IV 25 § 6 θαρσύναντες καὶ παρακελευόμενοι ἐν ἑαυτοῖς. Xen. Hell. VII 4, 34 παρακελευσάμενοι αὐτοῖς καθίσταντο εἰς τοὺς Ἑπαρίτους. Idem VII 2, 19 παρακελευσάμενοι ἀλλήλοις ἐνέκειντο. Plato Gorg. 487 C εὐλαβεῖσθαι παρακελεύεσθε ἀλλήλοις, alia. Utrum παρακελεύόμενοι an παρακελευσάμενοι, ante an post ἐν σφίσιν αὐτοῖς exciderit, aliis dirimendum relinquo.

Ibidem § 4 extr. Haec corruptissima leguntur apud Galenum XVII 1 p. 2: ἦρος δὲ ἄλλοι ἐν τῷ (τῷ?) ἄλλῃ τῆς πόλεως μέρει σποραδικοὶ ἀπώλλυντο, in quo testimonio neglecto ab Hudio verba ἄλλοι — μέρει sunt interpretamentum verborum Thuc. ἄλλοι ἄλλῃ τῆς πόλεως et σποραδικοὶ adverbii σποράδην.

Cap. 11 § 3 εἴ τῃ καὶ δοκοῦμεν πλήθει ἐπιέναι. Imo περιέναι, quod repperit Halbertsma, cuius *Adversaria critica* post mortem amici a me edita a 1896 Hude ignorare videtur. Ad Thucydidem pertinent quae ibi leguntur p. 69—72.

Ibidem § 7 verba corrupta πᾶσι — ὁρᾶν πᾶσχοντας κτέ. Hude expungendo καὶ — ὁρᾶν et mutando πᾶσχοντας in πᾶσχοусι non probabilius sanasse mihi videtur quam decessores. Notione παραυτίκα carere neutiquam possumus. Intelligerem πᾶσι γὰρ <τῷ> ἐν τοῖς δμμασι καὶ ἐν τῷ παραυτίκα ὁρᾶν πᾶσχοντας <πάσχειν τέ> τι ἄηθες ὀργὴ προσπίπτει, sed vereor ut quid Thucydides scripserit coniectura indagari possit.

Cap. 12 § 1 inutilem Cobeti coniecturam Λακρίτου melius omisisset editor, qui plurimas eiusdem scitu dignas silentio

pressit. Nomen enim Διάκριτος praeterquam apud Andocidem I 52.67 cum in aliis titulis repertum est tum Bull. d. corr. Hell. 1890, 390 = I. A. 157.

Cap. 13 § 1 extr. τοὺς δ' ἀγροὺς τοὺς ἑαυτοῦ καὶ οἰκίας ἄρα μὴ δηλώσωσιν οἱ πολέμιοι ὥσπερ καὶ τὰ τῶν ἄλλων, ἀφίησιν αὐτὰ δημόσια εἶναι, καὶ μηδεμίαν οἱ ὑποψίαν κατὰ ταῦτα γίνεσθαι. Durissima structura, quae vereor ne frustra excusetur ab interpretibus, facile removebitur substituta pro καὶ vocula ὥστε, quae primum in ὥς, deinde in καί, quocum ὥς passim confunditur, abiisse videtur. Ὡς cum Infinitivo Thucydides eo sensu non coniungit.

Ibidem § 7 καὶ μετοίκων ὅσαι δπλαῖται ἦσαν. Satis habuit editor parum probabilem Stahlii sententiam commemorare verba ὅσαι — ἦσαν esse interpolatoris, quae cur quis adscriberet obscurissimum est. Melius citasset verisimillimam Velsenii coniecturam inter ὅσαι et δπλαῖται periisse negationem. Videatur etiam Müller-Strübing in Novis Annalibus a 1883, pag. 675.

Cap. 15 § 1 καὶ ὁπότε μὴ τι δείσειαν οὐ ξυνῆσαν βουλευσόμενοι ὥς τὸν βασιλέα. Lenissima Halbertsmae mei correctione δεήσειεν multo probabilior nascitur sententia; nulla urgente necessitate.

Cap. 16 § 1 τῇ δ' οὖν ἐπὶ πολὺ κατὰ τὴν χώραν αὐτονόμῳ οἰκῆσει μετεῖχον οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ ἐπειδὴ ξυνωκίσθησαν διὰ τὸ ἔθος ἐν τοῖς ἀγροῖς ὅμως οἱ πλείους — οὐ ῥαδίως πανοικησίᾳ τὰς μεταναστάσεις ἐποιοῦντο. Rectissime Hude Lipsium secutus h. l. posuit πανοικησίᾳ, sed nollem mecum et cum aliis expunxisset e veteri Driesseni coniectura μετεῖχον, quod nemo facile erat additurus. Multo enim probabilius Köstlin supplevit <ῆς> μετεῖχον, quamquam etiam praetulerim <ῆς πάλαι> μετεῖχον. Vocula καὶ ante ἐπειδὴ non est copula, sed etiam significat.

Cap. 20 extr. τοὺς γὰρ Ἀχαρνέας ἐστεριμένους τῶν σφετέρων οὐχ ὁμοίως προθύμους ἔσεσθαι ὑπὲρ τῆς τῶν ἄλλων κινδυνεύειν στάσιν δ' ἐνέσεσθαι τῇ γνώμῃ. τοιαύτῃ μὲν διανοίᾳ δ' Ἀρχίδα-

μος περὶ τὰς Ἀχαρνὰς ἦν. Nondum abicio veterem sententiam τῇ γνώμῃ glossema esse sequentis διανοίᾳ, quo deleto hodie scripserim: τοιαύτη μὲν <τῇ> διανοίᾳ. Ceterum fortasse non spernenda est Mülleri-Strübingi sententia, quam pluribus defendit in Novis annalibus a. 1883 l.l., integrum caput, in quo nihil novi reperiatur et paene omnia aliunde sumta sint (cf. imprimis c. 12. 21. 23) non esse Thucydidis sed interpolatoris. In capitis initio λέγεται τὸν Ἀρχίδαμον — μέναι non esse stili Thucydidei recte observavit.

Cap. 24 init. De more scriptum malim <καὶ> κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν.

Cap. 25 extr. καὶ τῶν Ἡλείων ἡ πολλὴ ἤδη στρατιὰ προσεβροθήκει. Hude de suo dedit ἡ ἄλλη. Nullam video mutandi necessitatem. Fieri enim potest ut nonnulli milites nescio qua causa impediti aut serius aut omnino non venerint. Saltem coniectura adeo incerta in textum recipi non debuit.

Cap. 26 init. ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῦτον οἱ Ἀθηναῖοι τριάκοντα ναῦς ἐξέπεμψαν περὶ τὴν Λοκρίδα καὶ Εὐβοίας ἄμα Φυλακὴν. Hude cum Madvigio corrigit κατ' Εὐβοίας, recte, si praep. περὶ bene se habet. At optime quidem dicitur ἐκπέμπειν ναῦς περὶ τὴν Πελοπόννησον aliamve insulam, sed dubito num recte dicatur περὶ τὴν Λοκρίδα. Fortasse corrigendum ἐπὶ τὴν Λοκρίδα, quo facto eadem praepositio mente repetenda est in sequentibus: καὶ (ἐπὶ) Εὐβοίας ἄμα Φυλακὴν. — In cap. 29 miror editorem manifestum quod § 5 delevisse glossema Θρακίαν retinuisse.

Cap. 34 § 3 τῶν ἀφανῶν [οἱ ἂν μὴ εὐρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν]. Hude delens mecum (quod tamen reticet) verba ἐς ἀναίρεσιν retinuit verba post ἀφανῶν plane otiosa οἱ — εὐρεθῶσιν. Non magis quam antehac dubito quin una litura ut scholium ad ἀφανῶν delenda sint, ἐς ἀναίρεσιν Byzantino more dictum pro ἐν ἀναίρεσει. Permirus videtur mox § 5 Thucydidem, qui condens κτῆμα ἐς αἰεὶ posteris scriberet, non dedisse: ὃ ἐστίν

ἐπὶ <Κεραμεικοῦ> τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως. Cf. VI 57, 58.

Cap. 42 § 4. Edidit Hude καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἀμύνεσθαι [καὶ] παθεῖν <δεῖν> μᾶλλον ἡγησάμενοι ἢ [τὸ] ἐνδόντας [codd. et Dionys. Hal. ἐνδόντες] σφῆζεσθαι κτλ. Quanto probabilior est, recepta lenissima Dobrei correctione κάλλιον, servata a Dionysio lectio καὶ ἐν τῷ ἀμύνεσθαι παθεῖν μᾶλλον (l. κάλλιον) ἡγησάμενοι ἢ ἐνδόντες σφῆζεσθαι κτέ., qua nihil est sincerius.

Cap. 45 § 1. Hude scribit cum Croiseto Φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τῶν ἀντιπάλων (vulgo τὸ ἀντίπαλον), τὸ δὲ μὴ ἐμποδῶν ἀνανταγωνίστω εὐνοίᾳ τετίμηται. Factum nollem; codicum lectio aliquanto me iudice efficacior: Φθόνος γὰρ πρὸς τὸ ἀντίπαλον (χωρεῖ scil.). Sed cum Steupio suspectum habeo τοῖς ζῶσι, quod multo melius abesset.

Cap. 48 § 1. ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ὡς λέγεται, ἐξ Αἰθιοπίας [τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου] ἔπειτα δὲ καὶ ἐς Αἴγυπτον [καὶ Λιβύην] κατέβη κτέ. Seclusi quae, ut olim observavi, nondum legit Lucianus de hist. conser. cap. 15.

Cap. 49 § 5 καὶ τὸ μὲν ἔξωθεν ἀπτομένῳ σῶμα οὗτ' ἄγαν θερμὸν ἦν οὔτε χλωρόν — τὰ δ' ἐντὸς οὕτως ἐκάετο (recte CG ἐκαίετο) ὥστε κτέ. Non emendasse mihi haec editor videtur scribendo καὶ τῷ (cum unico codice C) μὲν ἔξωθεν ἀπτομένῳ <τὸ> σῶμα, scire enim pervelim quomodo quis ἐνδοθεν ἀπτεσθαι potuerit. Mihi aut σῶμα insiticiū videtur aut transponendum ante ἀπτομένῳ, de quo iam Krügerum video cogitasse. Participium optime carere articulo vix quisquam admonendus. — In sqq. μηδ' ἄλλο τι ἢ γυμνοὶ ἀνέχεσθαι vocabula ἢ γυμνοὶ iure damnasse Halbertsmam habeo persuasum.

Cap. 58 § 2 ἐπιγενομένη γὰρ ἡ νόσος ἐνταῦθα δὴ πάνυ ἐπίεσε τοὺς Ἀθηναίους. Marchanti coniectura ἐπινεμομένη, quam recepit editor, ita tantummodo foret necessaria, si constaret, quod minime constat, milites nonnullos ex Atheniensium exercitu, priusquam ad Potidaeam venisset, aegrotasse. Procul dubio

Athenis secum portaverant morbi germina, sed iam aegrotantes milites Potidaeam traicere absurdum fuisset; quare quantocius revocanda videtur librorum lectio. De verbo cf. 64, l. 70, l. Sed mox requiro ὥστε καὶ τοὺς προτέρους στρατιώτας νοσῆσαι τῶν Ἀθηναίων <τοὺς> ἀπὸ τῆς ξὺν Ἀγυνῶν στρατιᾶς ἐν τῷ πρὸ τοῦ χρόνῳ ὑγιαίνοντας.

Cap. 65 § 7 bis interstrepit interpres, qui prope initium ἐν τῷ πολέμῳ et prope finem ἐς τὸν πόλεμον addidisse videtur. — Ibidem § 12 extr. gaudeo videns iam in cod. C Hudium reperisse quod de coniectura in editione mea restitui σφίσιν αὐτοῖς pro σφίσιν.

Cap. 70 § 1 καὶ ἄλλα τε πολλὰ ἐπεγεγένητο αὐτόθι ἤδη βρώσεως περὶ ἀναγκαίας καὶ κτέ. Pro αὐτόθι Reiske coniecit ἄτοπα, quia tamen vocabulo αὐτόθι (Potidaeae) aegre careremus, suspicari malim αὐτόθι <ἄτοπα> κτλ. In § 3 ἐξελθεῖν αὐτοὺς καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τοὺς ἐπικούρους ξὺν ἐνὶ ἱματίῳ, γυναῖκας δὲ ξὺν δυοῖν miror Hudium concoquere potuisse ineptum καὶ γυναῖκας. Quod si non, ut ego feci, eliminandum est, saltem supplendum erit — καὶ τοὺς ἐπικούρους, <τοὺς μὲν> ξὺν ἐνὶ ἱματίῳ, γυναῖκας δὲ ξὺν δυοῖν, quae correctio fortasse praeferenda.

Cap. 76 § 2 ὑπόνομον δὲ — ὀρύξαντες καὶ ξυντεκμηράμενοι ὑπὸ τὸ χῶμα ὑφείλκον αὖθις παρὰ σφᾶς τὸν χοῦν. Simillima ratione simillimo loco Herodotus II 150 usurpavit verbum σταθμέομαι neque igitur opus est infelici Harderi coniectura ξυντεκτηνόμενοι, quam commemorat Hude.

Cap. 77 § 5 ἐντὸς γὰρ πολλοῦ [χωρίου] τῆς πόλεως οὐκ ἦν πελάσαι. Emblemata deleui in ed. mea, et 89 § 2 extr. σφίσι male repetitum et 93 § 2 manifestum additamentum τοῦ λιμένος τῶν Ἀθηναίων, ut alia multa quae Hude patienter tolerat.

Cap. 96 § 1 ἔπειτα τοὺς ὑπερβάντι Αἴμον Γέτας καὶ ὅσα ἄλλα μέρη ἐντὸς τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ πρὸς θάλασσαν μᾶλλον τὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου κατῴκητο. Expectatur γένη aut ἔθνη, quae iam Popponem video coniecisse, Krügero μέρη expungendum

videbatur. Paulo post nondum me poenitet correxisse *δρείων* (monticolarum) pro *δρεινῶν* (montuosorum) *Θρακῶν*.

Cap. 99 § 1 *κατὰ κορυφὴν* (non *κορυφῆς*) constanter scribunt omnes, qui Thucydidem imitantur, neque usquam genetivus in hac formula repertus est.

Cap. 102 § 5. Qui quaeso ferri potest, quod olim expunxi, *μηδὲ γῆ ἦν* post *μήπω ὑπὸ ἡλίου ἑωρᾶτο*? Num puerulis aut stupidis Thucydidēs scripsisse censendus est?

AD LIBRUM III.

Cap. 3 § 5 *πλῶ χρησάμενος* idem est quod *πλεύσας*, nec significare potest *εὐπλοία χρ.*, ut explicat Schol., qui tamen bene sensit *εὐπλοίας* notionem h. l. requiri, quam si exprimere scriptor noluisset, procul dubio ea verba plane omisisset. Non temere igitur in adnotatione ad h. l. coniecisse mihi videor *πλῶ <εὐπλῶ> χρησάμενος*.

Cap. 4 § 3 *καὶ οἱ στρατηγοὶ [τῶν Ἀθηναίων] ἀπεδέξαντο*. Verba seclusa sine offensione paullo ante addi potuerant verbis *λόγους ἤδη προσέφερον τοῖς στρατηγοῖς*, sed h. l. pessime abundant.

Ibidem § 5 *ἐν τούτῳ δ' ἀποστέλλουσι καὶ ἐς τὴν Λακεδαίμονα πρέσβεις τριήρει*. Nescio an praestet *ἐν ταῦτῳ*, *eodem tempore*, quo Athenas mittebant, qui populo persuaderent ut naves missas Mitylenen revocaret.

Cap. 7 § 4 *ταῖς τε ναυσὶν κατὰ τὸν Ἀχελῶν ἐπλευσε*. Certam Cobeti emendationem *ἀνὰ* pro *κατὰ* Hude ne commemoravit quidem.

Cap. 12 § 1 *ὑπεδεχόμεθα* sanum esse cras credam Hudio.

Cap. 13 § 1 *ξυγκακωσποιεῖν* verbi monstrum est. Scribendum est aut *ξυγκακωποιεῖν* aut tribus vocabulis *ξὺν κακῶς ποιεῖν*, ut recte apud Demosthenem VIII 65. X 67 edi solet *σὺν εὖ πεπονθότων*. — § 5 optime Hude <οὐκ> οἰκεῖον.

Cap. 14 § 1 *ἐπαμύνατε Μυτιληναίοις ξύμμαχοι γιγνόμενοι καὶ μὴ προῆσθε* [ήμᾶς]. Pronomen redde magistellis.

Cap. 18 § 4 οἱ δ' αὐτερέται πλεύσαντες [τῶν νεῶν] ἀφικνουῦνται καὶ περιτειχίζουσι Μυτιλήνην. Deleatur emblemata. Cf. I 10, 4. VI 91, 4.

Cap. 23 § 3 οἱ ἀπὸ τῶν πύργων χαλεπῶς [οἱ] τελευταῖοι καταβαίνοντες. ἐχώρου ἐπὶ τὴν τάφρον. Quamdiu Graecum est *τελευταῖος καταβαίνω*, non ὁ τ. κ., tamdiu concedendum me recte expunxisse articulum male repetitum. Silet editor. Inverso errore cod. M priorem articulum omisit.

Cap. 24 § 3 τῶν δ' ἀποτραπομένων σφίσιν ἀπαγγελιάντων ὥς οὐδεὶς περίεστι. Vix recte Hude coniecit *περίεσται*, quod nemo potuit *nuntiare*. Manifesto mentiti sunt redeuntes, ne ipsi ignavi viderentur.

Cap. 28 § 2. Convenerat inter Mitylenaeos et Athenienses, ut horum milites in urbem admitterentur ea conditione, ut illi legatos de venia impetranda Athenas mitterent, et Paches donec rediissent neminem vinciret neve in servitutem abduceret neve necaret. His narratis ita pergit scriptor: *ἡ μὲν ξύμβασις αὕτη ἐγένετο. οἱ δὲ πράξαντες πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους μάλιστα τῶν Μυτιληναίων περιδεῖς ὄντες, ὥς ἡ στρατιὰ ἐσῆλθεν, οὐκ ἠνέσχοντο, ἀλλ' ἐπὶ τοὺς βωμοὺς ὁμῶς καθίζουσι*. Quid quaeso in his sibi volunt verba *οὐκ ἠνέσχοντο*? Quae (praeunte Valla) Krüger interpretatur „warteten es nicht ab”, licet significant *non tulerunt, sustinuerunt*. At expectamus „non satisfecit iis pactum” (sie gaben sich nicht zufrieden), itaque pro HNECXONTO scripserim HPECKONTO, *οὐκ ἠρέσκοντο*, sc. τῇ *συμβάσει*. Cf. I 129. II 68. V 4. VIII 84. Herod. III 34. IV 78. IX 66.

Cap. 30 § 2 καὶ ἡμῶν ἡ ἀλκὴ τυγχάνει μάλιστα οὔσα. Ingeniose Hude μόλις παροῦσα, quae tamen coniectura magis mihi satisfaceret, si pro τυγχάνει legeretur λανθάνει.

Cap. 39 § 4 τὰ δὲ πολλὰ κατὰ λόγον τοῖς ἀνθρώποις εὐτυχοῦντα ἀσφαλέστερα ἢ παρὰ δόξαν. Ad sententiam recte Hude edidit εὐτυχοῦνται nec dubito quin inde natum sit ultima librorum lectio, sed ipsum illud εὐτυχοῦνται depravatam videtur ex εὐτυχεῖται, quod dudum, collato VII 47, in editionis meae margine annotavi. Eundem errorem librarii paucissimis quibusdam Atticorum locis ex posteriore, imprimis Byzantino, sermone, qui hunc pluralis numeri usum communem habent eum poetis epicis, intulerunt. Hic fortasse causa vitii fuit vicinum ἀπωθοῦνται. In eadem § verba εἶθε — τρέπειν, quorum ordinem turbatum esse primi agnovimus eodem tempore ego et Weil, collato scholiasta probabilius transponendo ἀπροσδόκητος post μάλιστα sanavit, quam nos transponendo μάλιστα καὶ post ἐλθῃ.

Cap. 40 § 5 ἀξιώσατε — μὴ ἀναλγητότεροι οἱ διαφεύγοντες τῶν ἐπιβουλευσάντων φανῆναι. Miror doctum editorem, qui alibi in talibus me sequi soleat, hic retinuisse διαφεύγοντες pro aoristo διαφυγόντες, quem in mea editione reposui idque eo magis quod in uno codice lectionis διαφεύγοντες prius ε erasum esse annotavit.

Cap. 49 § 3 οἶνω καὶ ἐλαίῳ ἄλφιστα πεφυρμένα. Hoc sensu non φύρειν sed φυρᾶν Graece dici habeo persuasissimum, itaque librorum ABFGM lectionem πεφυραμένα esse praeferendam. Aequè vitiosum foret v. c. αἵματι πεφυραμένος pro πεφυρμένος.

Cap. 50 § 2 forte fortuna unus codex E h. l. formam unice veram ἡργάζοντο servavit, quam imperfecti formam lapidum testimoniis stabilitam una cum aoristo ἡργασάμην ubique restitutam oportuit. Perfectum tamen (itaque plqpf.) augmentum habuisse EI iidem incorrupti atticismi fontes docuerunt.

Cap. 51 § 2 ἐβούλετο δὲ Νικίας τὴν φυλακὴν αὐτόθεν δι'

ἐλάσσονος τοῖς Ἀθηναίοις καὶ μὴ ἀπὸ τοῦ Βουδόρου καὶ τῆς Σαλαμίης εἶναι, τοὺς τε Πελοποννησίους ὅπως μὴ ποιῶνται ἔκπλους αὐτόθεν λανθάνοντες κτλ. Hude coniecit τοῦ τε Πελοποννησίου, procul dubio ut Genetivus pendeat a vocabulis τὴν Φυλακὴν, quam coniecturam facile admitterem si satis mihi constaret τοῦ Πελοποννησίου usurpatum pro plurali, recte coniungi cum verbo in plurali: ποιῶνται — λανθάνοντες. Cuius rei cum nullum apud Thucydidem exemplum noverim, coniecerim potius τῶν τε Πελοποννησίων, aut cum Kruegero, quod sane durum est, ex Φυλακὴν εἶναι repetiverim verbum φυλάσσεσθαι. — In § 3 ἐς τὸ μεταξὺ τῆς νήσου. Omissa a scriptore verba καὶ τῆς Νισαίας, quae supplenda coniecit Krueger, quia ultro cogitantur, aequè recte omitti potuerunt atque Aristophanes Av. 187 dixit ἐν μέσῳ δῆπουθεν ἀήρ ἐστι γῆς pro γῆς καὶ οὐρανοῦ.

Cap. 52 § 2. Multo melius me iudice Cobet ad Hyperidem p. 68 huic loco consuluit delendo γὰρ ἦν, quam Hude expungendo solo ἦν et verbis εἰρημένον — χωρησάντων ponendis in parenthesi. Nam ex Cobeti emendatione longe aptius tota periodus decurrit.

Cap. 53 § 3 malim: πανταχόθεν δὲ ἄποροι καθεστῶτες ἀναγκασόμεθα <, δ> καὶ ἀσφαλέστερον δοκεῖ εἶναι <, γ> εἰπόντες (pro -τας) τι κινδυνεύειν.

Cap. 54 § 1. Gaudeo videns nunc codice Danico stabiliri meam coniecturam δεδραμένων pro δεδρασμένων.

Cap. 56 § 7 nondum me poenitet expunxisse ὁμοίως in verbis ταῦτ' ἀπερὶ τῶν αὐτῶν φαίνεσθαι γιγνώσκοντας a magistellis illatum. In sequentibus autem aperte non sufficit Heilmanni coniectura ἔχουσι pro ἔχουσι ab editiore recepta. Multo gravior ulcus est.

Cap. 58 extr. Quo iure editor deletum a me καὶ κτισάντων, manifestum rarissimi participii ἐσσαμένων glossema defendat ipse viderit.

Cap. 59 § 1 Φείσασθαι δὲ καὶ ἐπικλασθῆναι τῇ γνώμῃ οἴκτω σώφροσι λαβόντας μὴ ὧν πεισόμεθα μόνον δεινότητα [κατανοοῦντας], ἀλλ' οἳ τε ἂν ὄντες πάθοιμεν κτέ. Recte Hude ante λαβόντας posuit corruptelae signum. Suspicio: οἴκτω σώφροσι <ἐνδόντας καὶ νῶ> λαβόντας κτλ.

Cap. 62 § 5 ἐπειδὴ γοῦν ὃ τε Μῆδος ἀπῆλθε καὶ τοὺς νόμους ἔλαβε (sc. ἡ πόλις). Krueger coniecit ἀπέλαβε. Malim ἀνέλαβε, *recuperavit*.

Cap. 64 § 3 τὴν τελευταίαν τε πρὶν περιτείχιζεσθαι πρόκλησιν ἐς ἡσυχίαν ἡμῶν, ὥστε μηδετέροις ἀμύνειν, οὐκ ἐδέχεσθε. Non debbat me iudice Hude hanc lectionem praeferre scripturae ὑμῶν, quam praebent boni codices AE et ex corr. M. Non enim Thebani, qui haec dicunt, sed Archidamus Plataeenses provocaverat. Cf. II 71 et mox III 68 § 1.

Cap. 67 § 7 ἀλλ' ἦν οἱ ἡγεμόνες [ὥσπερ del. Badh.] νῦν ὑμεῖς κεφαλαιώσαντες πρὸς τοὺς ξύμπαντας διαγνώμας ποιήσῃσθε, ἥσόν τις ἐπ' ἀδίκους ἔργοις λόγους καλοὺς ζητήσῃ. Quod Hude post ξύμπαντας addidit articulum, ea συκίνη videtur ἐπικουρία. Verum invenerat Weil scribens πρὸς τὸ ξύμπαν τὰς, quod recipere non dubitavi. Quod attinet ad ὥσπερ, vide num forte servari possit transpositum sic: ἀλλ' ἦν οἱ ἡγεμόνες νῦν ὑμεῖς ὥσπερ κεφαλαιώσαντες κτέ.

Cap. 68 § 4 σχεδὸν δέ τι καὶ τὸ ξύμπαν περὶ Πλαταιῶν οἱ Λακεδαιμόνιοι οὕτως ἀποτετραμμένοι ἐγένοντο Θηβαίων ἔνεκα κτέ. Non minus quam olim (vid. Stud. Thuc. p. 145 et adnot. ad ed. meam) suspectam habeo praepositionem. Fortasse autem ἀποτετραμμένοι ἐγένοντο est interpretamentum genuinae lectionis ἀπετετράφατο, qualium formarum Thucydidem studiosum esse constat.

Cap. 77 § 1 οἱ δὲ πολλῶ θορύβῳ καὶ πεφοβημένῳ τὰ τ' ἐν τῇ πόλει καὶ τὸν ἐπίπλου παρσκευάζοντό τε [ἄμα] ἐξήκοντα ναῦς καὶ τὰς αἰεὶ πληρουμένας ἐξέπεμπον πρὸς τοὺς ἐναντίους κτλ. Voculam ἄμα hic quidquam significare posse nego. Fortasse

huc male pedem intulit sive e cap. 76 extr. ἄμα ἔφ sive e verbis sequentibus καὶ ὕστερον πάσαις ἄμα ἐκείνους ἐπιγενέσθαι.

Cap. 79 § 2. Malim: οἱ δ' ἐπὶ μὲν τὴν πόλιν οὐκ ἐτόλμησαν πλεῦσαι <καίπερ> κρατοῦντες τῇ ναυμαχίᾳ, τρεῖς δὲ καὶ δέκα ναῦς ἐλόντες (pro ἔχοντες) τῶν Κορκυραίων ἀνέπλευσαν κτῆ.

Cap. 82 § 4 τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη. Frustrane fui Stud. Thuc. p. 47 et in adnot. ad h. l. perhibens tam Dionysium Hal. qui ἐκάλουν interpretatur et Sallustium B. C. 52, qui vocatur, quam schol. qui προσηγήρευσαν, legisse ὀνομάσθη? Id saltem commemorandum fuerat, licet hodie concedam ἐνομίσθη ferri posse. — Ibid. § 7 malim: ἐν δὲ τῷ παρατυχόντι ὁ φθάσας θαρσῆσαι εἰ ἴδοι ἄφαρκτον, ἥδιον διὰ τὴν πίστιν ἐτιμωρεῖτο ἢ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς· καὶ <γὰρ> τό τε ἀσφαλὲς ἐλογίζετο καὶ ὅτι ἀπάτῃ περιγενόμενος ξυνέσεως ἀγώνισμα προσελάμβανεν.

Cap. 83 § 1 καὶ τὸ εὐθες — καταγελασθὲν ἠφανίσθη. Hude ἐφανίσθη, procul dubio operarum errore.

Cap. 87 § 4 ἐγένοντο δὲ καὶ οἱ πολλοὶ σεισμοὶ τότε [τῆς γῆς]. In frequenti usu vocabuli σεισμός nusquam Thuc. addit τῆς γῆς, quod magistellis tribuere non dubitavi, ut non magis verba inepte supervacanea a me deleta cap. 89 § 2 καὶ θάλασσα νῦν ἐστὶ πρότερον οὔσα γῇ Thucydidis esse habeo persuasum, sed multum vereor ut de talibus editorem, emunctae tamen naris virum, aliosque philologos quam plurimos convincere possim, cum praesertim mecum reputem ne magnum quidem Cobetum plerisque eruditis persuadere potuisse scatere optimum quemque scriptorem omni genere glossematum, interpretamentorum, aditamentorum capitalibus illis ingeniis prorsus indignorum.

Cap. 89 § 5 ἐπισπώμενον ex Madvigii coniectura pro ἐπισπωμένην dedit Hude, quam coniecturam confiteor me non intelligere. Egrege vero huic loco convenit ἐπισπωμένης, quod primum me repperisse putabam Stud. Thuc. p. 146, sed docet me Hude, iam ante me a Meinekio esse repertum.

Cap. 100 extr. καὶ ξυνηκολούθουν αὐτῷ Μακάριος καὶ Μενεδαῖος [οἱ] Σπαρτιᾶται. Deleatur articulus, ut recte praecedit: Σπαρτιάτης δ' ἦρχεν Εὐρύλοχος.

AD LIBRUM IV.

Cap. 3 § 2 καὶ ἀπέβαινε — Φύσει καρτερόν ὃν (τὸ χωρίον sc. Pylum) καὶ ἐρῆμον αὐτό τε καὶ ἐπὶ πολὺ τῆς χώρας· ἀπέχει γὰρ σταδίους μάλιστα ἢ Πύλος τῆς Σπάρτης τετρακοσίους κτέ. Haacke „γὰρ erklärt die ἐρημία,” quod ita verum esset, si ἐρῆμος h. l. significaret *συμμάχων ἐρῆμος*, sed dubium non est quin significet *inhabitatum*, itaque γὰρ ferri nequit et reponendum ἀπέχει δὲ κτλ.

Cap. 4 § 2. Num putas Thucydidem lectores suos adeo stupidos duxisse ut addenda putaret verba optime deleta a Cobeto ὡς — ἐπιμένειν et ὅπως μὴ ἀποπίπτοι? Quae Hude non tantum non expunxit, sed ne mentionem quidem fecit observationis.

Cap. 8 § 5 προσδεχόμενοι δὲ τὴν ἀπὸ τῆς Ζακύνθου τῶν Ἀττικῶν νεῶν βοήθειαν ἐν νῷ εἶχον, ἣν ἄρα μὴ πρότερον ἔλωσι, καὶ τοὺς ἑσπλους τοῦ λιμένος ἐμφάρξαι. Qua vi vocula καὶ addita sit non assequor; delenda videtur.

Cap. 14 § 2 ὅτι περ. Scire pervelim quonam exemplo Attico aut probati scriptoris testimonio Hude hoc vocabulum tueatur. Dindorf in Thesouro citat Theophilum, Basilium, Philonem, testes mehercule egregios! Non ergo temere mihi videor edidisse ὅτι περ, quo casu factum est ut cet., quod mentione dignum non censuit Hude.

Cap. 17 § 3. ὥστε οὐκ εἰκὸς ὑμᾶς διὰ τὴν παροῦσαν νῦν βῶμην πόλεώς τε καὶ τῶν προσγεγενημένων καὶ τὸ τῆς τύχης οἶσθαι αἰεὶ μεθ' ὑμῶν ἔσεσθαι. Haereo in omisso articulo, non enim huc pertinent loci qualis est II 72, 4 πόλιν καὶ οἰκίας similesque. Necessaria videtur correctio τῆς τε πόλεως.

Cap. 19 § 2. Suspicion: νομίζομεν τε τὰς μεγάλας ἔχθρας μά-
λιστ' ἂν διαλύεσθαι βεβαίως, οὐκ ἦν [ἀνταμυνόμενος] τις [καὶ]
ἐπικρατήσας τὰ πλείω τοῦ πολεμίου κατ' ἀνάγκην ὄρκοις [ἐγ]κα-
ταλαμβάνων μὴ ἀπὸ τοῦ ἴσου ξυμβῆ, κτλ.

Cap. 24 § 4. Num urbes Rhegium et Messene promuntoria
dici potuerunt? Vix puto, itaque delevi perversa interpretamenta
ἀκρωτηρίου τῆς Ἰταλίας ἐτὶ τῆς Σικελίας.

Cap. 30 § 2 καὶ ἀπὸ τούτου πνεύματος ἐπιγενομένου τὸ πολὺ
αὐτῆς ἔλαθε κατακαυθέν. Ad sententiam recte Poppo καὶ requirit
ἐπεί, sed multo facilius καὶ nasci potuit ex ὥς, quocum pas-
sim confunditur a librariis.

Cap. 32 § 4 Φεύγοντές τε γὰρ ἐκράτουν καὶ ἀναχωροῦσιν
ἐπέκειντο. Depravatum esse ἐκράτουν bene Hude intellexit, sed
dubito num proposita correctio ἐκρατοῦντο sufficiat. Expectatur
haec sententia: „fugientes non capiebantur (vel non occidebantur)
et recipientem se hostem adoriebantur.” In mentem venit φεύ-
γοντές τε γὰρ ἐφθάνον. Praecedit enim οἷς μὴδὲ ἐπελθεῖν οἶόν
τε ἦν. A tradita lectione nimium distaret ἐξέφευγον.

Cap. 36 extr. σιτόδειαν pro σιτοδείαν postulare analogiam
docuit Cobet, sed Hudium non habuit discipulum.

Cap. 38 § 1 τοῦ δὲ — Ἰππαγρέτου — ἐν τοῖς νεκροῖς ἔτι
ζῶντος κειμένου [ὥς τεθνεῶτος] κτέ. Non Hudium, sed alios mo-
neo vocabula inclusa sapere magistellum. Contra nullam video
causam cur cum ipso et Rutherfordio cap. 40 § 2 deeamus δι'
ἀχθῆδονα, quod neque abundat neque non est sermonis exqui-
sitioris, quali nemo grammaticus utitur. At revera suspecta
sunt quae in eodem capite delevi interpretamenta λέγων τὸν
οἰστὸν et praecipue δήλωσιν — διεφθείρετο. Stipes enim sit necesse
est qui non ultro intelligat quod bilem movendi causa (δι' ἀχ-
θῆδονα) aliquis ex sociis Atheniensium rogaverat unum ex cap-
tivis huiusque responsum. Quae quamquam etiam in papyro
Oxyrynchico, qui Christi natalibus non multo inferior esse cre-
ditur, leguntur, ita summo scriptore indigna et ab eius stilo

aliena videntur, ut malim suspicari hanc interpretandi antiquos scriptores lubidinem esse multo antiquiorem quam vulgo creditur et grammaticos Alexandrinos Byzantinis in hac cacozelia praevisse. Ceterum vide quae et de hoc loco et de omni illo fragmento papyraceo sollerter disputavit collega meus Leidensis J. van Leeuwen in *Mnemosyne* huius anni pag. 112—122.

Cap. 42 § 3. Requiro: Κορίνθιοι δὲ προπυθόμενοι ἐξ Ἀργούς ὅτι ἡ στρατιὰ ἤξει τῶν Ἀθηναίων ἐκ πλείονος, ἐβοήθησαν ἐς ἰσθμὸν πάντες πλὴν τῶν ἑξω ἰσθμοῦ· καὶ <γὰρ> ἐν Ἀμπρακίᾳ καὶ ἐν Λευκάδι ἀπῆσαν αὐτῶν πεντακόσιοι Φρουροί· οἱ δ' ἄλλοι πανδημὴ ἐπετήρουν τοὺς Ἀθηναίους οἱ κατασχέσουσιν. Manifesta, credo, res est.

Cap. 44 § 2 ἐν δὲ τῇ τροπῇ ταύτῃ κατὰ τὸ δεξιὸν κέρασ οἱ πλείστοί τε αὐτῶν ἀπέθανον καὶ Λυκόφρων ὁ στρατηγός. ἡ δὲ ἄλλη στρατιὰ τούτῳ τῷ τρόπῳ οὐ κατὰ δίωξιν πολλὴν οὐδὲ ταχείας φυγῆς γενομένης, ἐπεὶ ἐβιάσθη, ἐπαναχωρήσασα πρὸς τὰ μετέωρα ἰδρύθη. Haud assequor quid proficiamus transponendo cum editore οὐ ante τούτῳ τῷ τρόπῳ, quae verba (nata fortasse errore e praegressis τῇ τροπῇ ταύτῃ) optimo iure Classen delavisse mihi videtur. Porro fere malim ταχείας <τῆς> φυγῆς.

Cap. 50 § 2. Requiro: τὰς μὲν ἐπιστολάς —, ἐν αἷς πολλῶν <καὶ> ἄλλων γεγραμμένων κεφάλαιον ἦν, [πρὸς del. Campe] Λακεδαιμονίους οὐ γινώσκειν ὅ τι βούλονται. Ubi nullam video necessitatem cum Stahlio et Hudio praeterea Λακεδαιμονίους delendi.

Cap. 65 § 4. Pro χρώμενοι, nisi forte delendum est cum Kruegero, ἐρρωμένοι scripserim cum Madvigio, non καυχώμενοι, quod non est verbum Thucydideum, cum Hudio.

Cap. 67 § 2. Ἐνυαλιεῖον certa est Lobeckii correctio pro Ἐνυάλιον, ut saepe librarii corrumpunt Ὀλυμπιεῖον in Ὀλύμπιον, nec debbat editor praeferre suum ἐς τοῦ Ἐνυαλίου. In capituli fine insititium videtur οἱ Πλαταιῆς.

Cap. 68 § 6 οὔτε ἐς κίνδυνον φανερόν τὴν πόλιν καταγαγεῖν.
Sine exemplo ita dictum videtur; dici solet προάγειν ἐς κίνδυνον.

Cap. 78 § 2. Non receptam oportuit Kruegeri coniecturam Νικωνίδας pro Νικονίδας, quod nomen vitio carere docet titulus in Bulletin de corr. Hell. a. 1883, p. 44.

Cap. 85 § 7 καίτοι στρατιᾷ γε τῇδ' ἦν νῦν ἔχω ἐπὶ Νίσαιαν ἐμοῦ βοηθήσαντος οὐκ ἠθέλησαν Ἀθηναῖοι πλείονες (malim πλείους et 86 § 5 ἐχθίω pro ἐχθίονα. Cf. Meisterh.² p. 119) ὄντες προσμεῖξαι νηίτηι γε αὐτοῦς τῷ ἐκεῖ στρατῷ ἴσον πλῆθος ἐφ' ὧμας ἀποστεῖλαι. Hude scribens de suo νηίτην lenissima correctione insperatam huic loco lucem attulit, simul ex codice E recepto ἐκεῖ pro eius glossemate ἐν Νίσαια, quod omnes reliquos libros etiam Laurentianum, per quem iurare solet, occupavit, unde discat quam sit sublesta etiam optimorum codicum in hoc genere fides.

Cap. 94 § 1 πανστρατιᾷ ubique apud scriptores est adverbium, quare recte mihi videor verba inutilia ἄτε — γενομένης una litura delevisse, nec quidquam proficitur Hudii correctione sola verba τῶν παρόντων expungentis.

Cap. 100 § 1 extr. ἄλλω τε τρόπῳ πειράσαντες καὶ μηχανὴν προσήγαγον, ἣ περ εἶλεν αὐτό, τοιάνδε. Suspicio ἣ περ εἶλον αὐτό, nam quod vulgatur non est stili pedestris nec Thucydidei. His scriptis video iam Kruegero placuisse idem, recte adnotanti „Die Personification wäre hier unzeitig kühn." Verae lectionis vestigia servarunt AE et corr. G, qui libri ἣ περ exhibent.

Cap. 108 § 4 καὶ γὰρ καὶ ἄδεια ἐφαίνετο αὐτοῖς, ἐψευσμένοις μὲν τῆς Ἀθηναίων δυνάμεως ἐπὶ τοσοῦτον ὅση ὕστερον διεφάνη, τὸ δὲ πλέον βουλήσει κρίνοντες ἀσφαεῖ ἢ προνοίᾳ ἀσφαλεῖ, εἰσθότες οἱ ἄνθρωποι οὐ μὲν ἐπιθυμοῦσιν ἐλπιδὶ ἀπερискέπτω διδόναι, ὃ δὲ μὴ προσίενται λογισμῶ αὐτοκράτορι διωθεῖσθαι. Minime receptam oportuit Iohnsoni παραδιόρθωσιν οἱ ἄνθρωποι, qua e sententia, quam generalem esse scriptor voluit, „cum soleant

homines etc.”, fit specialis relata ad urbium Chalcidicarum incolae, quae iam recte intelligi amplius nequit. Nihil autem in talibus consuetius quam nominativus pro genetivo absoluto. Non magis probaverim receptam ab editore ex uno codice E soloecam scripturam *ἐψευσμένοι* pro *ἐψευσμένοις*, et multo potius mox *κρίνοντες* (quod tamen fortasse veniam habet ob maiorem ab *ἐφαίνετο αὐτοῖς* distantiam) mutarim in *κρίνουσι*, quia propter subsequens *εἰωθότες* facile potuit ita corrumpi.

Cap. 127 § 2. Suppleverim: *τότε δὲ τῶν <μὲν> μετὰ τοῦ Βρασίδου Ἑλλήνων ἐν τῇ εὐρυχωρίᾳ οἱ πολλοὶ τῶν βαρβάρων ἀπέσχοντο, μέρος δὲ τί καταλιπόντες αὐτοῖς ἐπακολουθοῦν προσβάλλειν, οἱ λοιποὶ χωρήσαντες δρόμῳ ἐπὶ τε τοὺς Φεύγοντας τῶν Μακεδόνων οἷς ἐντύχοιεν ἔκτεινον κτῆ.*

Reliquos libros, simulac ab Hudio curatos acceptosque perlegero, eadem ratione cum Mnemosynes lectoribus in animo est percurrere.

Textui scriptoris nostri si tam utile esset quam iucundum est laudare novae editionis dotes, profecto non defuisset mihi materies multo plura laudandi quam nunc vituperavi. Egregie vero Hude imprimis eo nomine de Thucydide meruit quod libros optimos omnes denuo diligenter contulit, collectis praeterea scriptorum qui Thucydidis verba citarunt testimoniis, e quorum numero vellem tam recentem adeoque vilem grammaticum quam est Thomas magister, qui ipse (ut Cobet in scholis dictitare solebat) magistro indigebat, exemisset.

EPISTULA CRITICA DE
ARISTOPHANIS NUBIBUS,
QUA
MAURITIO BENIAMIN MENDES DA COSTA

SUMMOS HONORES IN LITTERIS NOSTRIS NUPER ACCEPTOS
GRATULATUR AMICO AMICUS

J. VAN LEEUWEN J. F.

Fert mos longo usu consecratus, ut quoties intimis nostris dies festus alluceat, munusculum aliquod boni ominis causa iis afferamus gratulantes, quo laetitiam nostram clarius quam meris verbis fieri potest indicemus. Itaque nuper, Amicissime Mendes, cum Senatus Universitatis Amstelaedamensis litterarum bonarum Doctorem te honoris causa creavit, et omnes qui aulam Academiae celeberrimo coetu implebant laeto plausu significarunt quam impense gauderent summos illos honores collatos in virum quem scirent iis esse dignissimum, mecum reputabam quid strenae loco offerre Tibi possem haud plane Te et optatissima ea occasione indignum; non nummis igitur paratum sed ex ipsa nostra disciplina expromptum. Iamque de Homero aliquid Tuum in honorem conscribere in animo erat: at quid de illo argumento poteram proferre quod non Tuum eodem iure posset dici atque meum! Scis enim quam artum semper fuerit vinculum illud studiorum nostrorum per longam annorum seriem carminibus epicis impensorum; in quibus quid ego, quid Tu aut prior aut melius perspexeris, neque ipse Tu dicere posses neque ego, si talia anquirenda viderentur. Itaque ne de

Tuo benignus essem, illo consilio abiecto alium poetam nunc tractandum mihi elegi, de quo multo rarius quam de Homero Tecum confabulatus sum: Aristophanem dico. Quamquam et hunc communi olim studio tractare solebamus per felix illud primae iuventutis tempus, quo bonarum litterarum fecimus tirocinia et iuncti sumus amicitia illa, quae per sex iam lustra inter nos permansit intacta atque intemerata. Quid quod prima, quam coniunctim legimus veterum fabula, ea ipsa fuit, de qua pauca quaedam nunc sum observaturus e commentariis meis selecta, quos propediem si fors tulerit evulgabo. Nubes me velle intellegis; Tu boni consule quae ex animi sententia denuo Tibi gratulatus qualiacunque Tibi offero.

Et quoniam *κρίττω νομίζειν τῶν λόγων τὰ πράγματα* Tu mecum soles, non a rebus ad grammaticam quae dicitur artem pertinentibus nunc faciam disputandi initium, sed a quaestionibus quibusdam quas Tibi potissimum, viro rerum scenicarum et amantissimo et peritissimo, diudicandas velim permittere, utpote ad ipsam fabulae compositionem et ea quae in scena cernuntur spectantes. Noli tamen metuere ne molestissimam illam disquisitionem de Priorum Posteriorumque Nubium discrimine denuo sim suscepturus. Verbo nunc dicam: quo melius comicum cognoscere Nubiumque fabulae consilium et compositionem perspicere mihi visus sum, — per multos autem menses intentissimo studio vix quidquam aliud egi quam ut interiorum aliquam huius fabulae mihi compararem notitiam, — eo magis diffidere coepi sententiis damnatoriis, quae de fabula ad nos perlata circumferuntur. Sed fusius hoc demonstrare et — faveant modo Musae — aliis persuadere posthac fortasse dabitur, huius non est loci; nunc paucos tantum Tibi indicabo versus, qui — quicquid de fabulae nostrae origine vel sorte statuimus — immerito culpari mihi videntur.

Nempe de hac quoque comoedia id valet quod ne in ceteris quidem legendis satis semper perpenderunt viri docti: multa, eaque ad res quae aguntur bene intellegendas fabulaeque compositionem suo pretio aestimandam, quin ad multos versus recte interpretandos quam maxime necessaria, scripto exprimi non potuisse, certe a veteribus non esse expressa; quae tamen

aures oculosque spectatorum non fugerunt cum scenae fabula committebatur. Nam nisi mentis veluti oculis percipimus quae in scena aguntur, nisi vultum gestumque colloquentium cernere ipsamque eorum vocem auribus bibere nobis videmur, non vivit nobis fabula meliorque eius pars nos fugit. Quapropter poetae textum edens talia quam possum brevissime indicare soleo, quod lectoribus haud inutile esse persuasissimum habeo, multis autem haud ingratum me facere plus semel intellexi.

Sed ad rem venio. Importuno loco legi creduntur versus 56—59. Neque miror multos Aristophanis studiosos, dum Strepsiadis monologiam illam perlegunt, qua de nobili uxore filioque prodigo conqueritur, male habuisse interiectam vocem servi:

ἔλαιον ἡμῶν οὐκ ἔνεστ' ἐν τῷ λύχνῳ,

dein senis minas:

οἶμοι· τί γάρ μοι τὸν πότην ἥπτεσ λύχνον;

δεῦρ' ἔλθ', ἵνα κλάῃς.

tum verba servi:

διὰ τί δῆτα κλαύσομαι;

senis denique responsum:

ὅτι τῶν παχειῶν ἐνετίθεις (*ἐντιθεῖς?) θρυαλλίδων.

Non id miror, quippe qui et ipse hic haeserim. Fuit autem qui post versum 20 haec omnia collocanda esse suspicaretur, quae et mea aliquando fuit opinio. At nunc quam fuerit ea absurda, quamque recte habeat textus traditus, perspicere mihi videor. Nam vs. 18—20 senex lucernam poscit et tabulas accepti et expensi, itaque servus aliquis eas affert, qui deinde lucernam tenens domino legenti et meditati adstat. Fac nunc insertis versibus supra exscriptis servum, qui lucernam afferre iubetur, clamare non inesse oleum, dein aufugere ne vapulet — ad lunae lumen pater familias debet consulere tabulas suas. An colaphum illum, qui puero intentatur, satis valuisse putamus ad lucem e sicco ellychnio excitandam? Dignum profecto Munchauseno illo inventum!

At suo loco haec quam sunt apta! Nemo enim melius scit quam Tu, qui iuvenes drama aliquod Sophocleum vel Plautinum in scena acturos consilio tuo saepius adiuvisti, quam molestae actoribus sint ῥήσεις nimis proluxae. Et Aristophanem hoc

ignorasse putamus? Immo pro sua rerum scenicarum peritia sciens et consulto senis verba interruptit voce pueri, clamantis lucernam modo allatam, quam manu tenens etiam adstat, in eo esse ut extingatur, — simul sic efficiens ut sordida parcomonia hominis olei guttas singulas numerantis spectatorum oculis veluti obiciatur. Praeterea e brevi hoc servi herique colloquio elucet mancipii non submisso sed audacter et truculente loquentis impudentia illa per belli tempora nata, de qua fabulae initio rusticus noster est conquestus. Denique — quod haud scio an sit gravissimum — apte sic e scena semovetur servulus cum sua lucerna. Nam tacitum eum nunc proripere se in domus interiora quivis opinor intellegit.:

Venio nunc ad versus festivissimos 412 sqq.:

ὦ τῆς μεγάλης ἐπιθυμίας σοφίας ἄνθρωπε παρ' ἡμῶν,
ὡς εὐδαίμων ἐν Ἀθηναίοις καὶ τοῖς Ἑλλήσι γενήσῃ,
εἰ μνήμων εἶ καὶ Φροντιστής, καὶ τὸ ταλαίπωρον ἔνεστιν
ἐν τῇ ψυχῇ, καὶ μὴ κάμνεις μήθ' ἐστὼς μήτε βαδίζων,
μηδὲ ῥιγῶν ἄρχθῃ λίαν μηδ' ἀριστᾶν ἐπιθυμεῖς,
οἶνου τ' ἀπέχει καὶ γυμνασίῳ καὶ τῶν ἄλλων ἀνοήτων,
καὶ βέλτιστον τοῦτο νομίζεις, ὅπερ εἰκὸς δεξιὸν ἄνδρα,
νικᾶν πράττων καὶ βουλευῶν καὶ τῇ γλώττῃ πολεμίζων.

Qui versus Choro — id est coryphaeo — tribuuntur in codicibus Veneto Ravennate aliis, quos hodierni editores sequi solent. Sed Socrati sunt tribuendi, si quid video; nulla enim est causa cur chori nunc dux interrupto philosophi et rustici colloquio versus aliquot proferat, non a *Nubibus* autem sed a *philosophis* magnam illam sapientiam petiturus huc venit Strepsiades. Ad hos igitur pronomem *ἡμεῖς* versu 412 (ut mox vs. 423) referendum esse arbitror; neque deterret vox *ἄνθρωπε*, quae in Socratis ore nihilo minus est apta quam *ἐφ' ἡμέρῃ* illud, quo rusticum se visentem primo allocutus est vs. 223.

Quicquid id est, non *ad Socratem* sed *ad Strepsiadem* haec dici certum est. Quapropter non potest non miros nos habere Digenis Laertii locus II 5 § 27, qui ut demonstret *ὅτι οἱ κωμωδοποιοὶ λαμβάνουσιν ἑαυτοὺς δι' ὧν σκώπτουσιν Σωκράτην ἐπαινοῦντες*, hos affert Aristophanis versus:

ὦ τῆς μεγάλης ἐπιθυμίας σοφίας ἄνθρωπε δικαίως,

ὥς εὐδαίμων παρ' Ἀθηναίους καὶ τοῖς ἄλλοις διαζῆς·
 εἰ γὰρ μνήμων καὶ Φροντιστής, καὶ τὸ ταλαίπωρον ἔνεστιν
 ἐν τῇ γυνάμῃ, κοῦκέτι κάμνεις οὐθ' ἔσθως οὐτε βαδίζων,
 οὐτε ῥιγῶν ἄχθεις λίαν οὐτ' ἀρίστων ἐπιθυμεῖς,
 οἶνον τ' ἀπέχει καὶ ἀδηφάγίας καὶ τῶν ἄλλων ἀνοήτων.

„En certissimum tenemus indicium duplicis Nubium recensio-
 nis” — sic fere Buecheler olim in docta et acuta disputatione,
 qua multis persuasit, — „affert enim Laertius quae et similia
 sint textui nostro et dissimilia; e priore igitur fabulae recen-
 sione haec excerpit, in qua ad Socratem dicebantur.”

Diogenes igitur, sero natus homo, manibus tenuerit priscam
 illam recensionem, quae ne Callimacho quidem innotuisset olim?
 An alios secutus fuerit scriptores, qui tenuissent? Crederem
 fortasse, quamquam invitus, sed crederem, si alia nulla huius
 discrepantiae indicari posset causa. At potest, opinor. Nostro
 enim loco Socratis imago quaedam pingitur facete et ridicule,
 verum autem est id quod dicit Diogenes, comicum his versibus
 philosophum collaudasse potius videri quam deridendum pro-
 pinasse. Quid igitur? nonne menti omnium, qui Socratem ad-
 mirabantur, inde a Platonis aetate hunc praesertim Nubium
 locum inhaesisse putamus? Diogenem autem hoc de argumento
 scribentem nonne memoriter eos versus attulisse credibile est,
 leviter autem eos mutasse, ut suis ipsius verbis apte possent
 annecti? Hanc ob causam non *de Socraticis* in universum hic
 sermonem esse sed *ad ipsum Socratem* haec dici vel lapsu me-
 moriae deceptus tradit vel consulto finxit; hanc ob causam
 futuro γένῃσι substituit praesens eiusdem significationis διαζῆς,
 et hypotheticam voculam εἰ mutavit in γάρ, quae particula
 deinde ultro secum trahebat negationem οὐ quater negationi μὴ
 substitutam.

„Credibile esto”, sic Te interpellantem me fingo, „at certum
 quominus ducam multum abest.” En igitur quod fidem faciat.
 Cetera quae discrepant eiusmodi sunt omnia, ut appareat ho-
 minem ab Aristophanis leporibus longe distantem *in deterius*
mutasse versus, quorum non satis accurate meminisset. Nam
 παρ' ἡμῶν in textu tradito est aptissimum, insulsum vero est
 adverbium quod apud Diogenem legitur *δικαίως*. Dein qui ali-
 quem ἐν Ἀθηναίους καὶ Ἑλλῃσι clarum fore dicit, eo utitur

loquendi genere quod e verbis ὦ Ζεῦ καὶ θεοί et similibus notum est: gradationem quandam constituit, prius partem dein totum nominando; at exquisitum hoc Ἑλλῆσι muta in ἄλλοις et habes ieiunae importunaeque loquacitatis verbulum Aristophane indignum. Tum versu 414 sq. comicus dicit τὸ ταλαίπωρον requiri ἐν τῇ ψυχῇ hominis qui verus Socraticus fieri velit, vocem autem ψυχὴν non ad *mentis* nunc sed ad *corporis* potius facultates ipsamque *vim vitalem* esse referendam, vertendum igitur esse *een taai gestel*, Tibi ut demonstrem Amice non multis hercle verbis est opus, nosti enim illud περὶ τῆς ψυχῆς τρέχειν multaue alia quae sunt huiuscemodi, nosti versum huius comoediae 712 τὴν ψυχὴν ἐκπίνουσιν, vides autem propter verba vicina aliam huius substantivi versionem ne admitti quidem posse: — quid Laertius? scribit γνώμῃ, quod primo ad spectu fortasse magis videtur perspicuum, revera verti nequit. Denique οἶνου καὶ γυμνασίων rustico abstinendum fore dicit textus traditus, apud Diogenem legitur οἶνου καὶ ἀθηφαγίας: et Aristophaneum hoc esse credimus? Athenienses igitur οἱ δλιγόςτοι ita gulæ erant dediti ut cohortandus esset novus discipulus ne in communi illo luto haereret? et si quam maxime hoc morbo Aristophanis aequales laborabant, parcone nostro γεροντίῳ eum vultum eum corporis habitum fuisse credimus, ut ille quoque admonendus videretur ne voracitati indulgeret? I nunc et hisce testimoniis fretus crede Diogeni prae manibus fuisse Nubium recensionem nescio quam a nostra diversam!

Mitto nunc leviora illa et dubia παρ' et ἀρίστων. Sed de voce γυμνασίων, quam praebet textus receptus, aliquid videtur esse addendum, quo magis fidem faciam. Nam fortasse respondebis post ea quae observavi Diogenis illas lectiones Tibi quoque nullius pretii videri, at ne vulgatam quidem videri integram, a multis autem esse tentatam, βαλανείων vel συμποσίων conicientibus. Libere igitur proloquar, id quod codices nostri praebent et sanum esse me iudice et aptissimum. Nam quod Socrates ipse a corporis exercitatione non erat alienus, id argumento esse nunc non debet; nonne etiam praesentibus nummis docere quomodo causa deterior superior possit fieri in fabula nostra fertur? nonne rebus sublimibus invigilare artisque grammaticae esse curiosissimus? quae tamen neutiquam in eum

cadere ne ipse quidem Aristophanes nesciebat, opinor. Sed scribarum turbam pallidam e sophistarum umbraculis prodire, non marathonomachis dignam sobolem, neglegi enim corporis exercitationem solaque lingua uti iam discere iuvenes, cum in Nubibus passim conquestus est comicus tum postea in Ranis, ubi videantur praesertim vs. 1083 sqq.:

κἄτ' ἐκ τούτων ἡ πόλις ἡμῶν
 ὑπογραμματέων ἀνεμεστῶθη
 καὶ βωμολόχων δημοσιθήκων,
 λαμπάδα δ' οὐδεὶς οἶός τε τρέχειν
 ὑπ' ἀγυμνασίας ἔτι νυνί.

Hoc nunc una voce γυμνασίῳ breviter et in transitu notatur, dein voce ἀνόητα non amoris illecebrae significantur, ut statui cum admiratione vidi, — quid enim seni et rustico cum metreticulis? — sed si omnino accuratius definienda videtur huius substantivi vis, dixerim τὸ θερμολουτεῖν potissimum eo indicari, τὴν ἀλυσίαν igitur καὶ τὸ αὐχμηρὸν Socraticorum nunc respici. Vox vero συμποσίῳ si in textu tradito extaret, coniectura eam remove conarer, quoniam post οἶνου mentionem prorsus mihi videtur supervacanea.

Sed ne a proposito aberrasse Tibi videar, cum de gestibus actorum vel rebus quae in scena aguntur nihil nunc legas observatum, redeo ad versum 415. Ubi participium ἐστώς singulari quadam vi est adhibitum. An dubitas, Amice, quin in transitu sic indicetur mirificus ille Socratis morbus, — an ingenii potius dicam vim insitam? — quem eius aequalibus stuporem saepe incussisse risumque movisse testantur Platonis in Convivio loci notissimi. Nempe solebat Socrates in media via nonnumquam subsistere, ut de re, quae forte fortuna sibi incidisset, secum medicaretur; quin aliquando per integrum diem noctemque insequentem — si fides est Alcibiadi — sub dio perstitit indefessus frigorisque patiens. Quae cur nunc ἐν εἰδῶσι πάντ' ἀγορεύω? Quoniam saepe rogarunt philologi cur Aristophanes, Socratem cum in scenam traduceret, hunc morem prorsus neglexerit, aptissimum ad cachinnos plebeculae ciendos. Et ego diu hoc sum miratus, nunc locum fabulae nostrae possum indicare, ubi revera noster talem Socratem exhibuit. Inspiciamus

versus 695 sqq., paucis autem — ne longus fiam — verbis adscriptis ostendam quomodo in scena haec acta fuisse arbitrer.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

695 ἐκφρόντισόν τι τῶν σεαυτοῦ πραγμάτων.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

(*grabatum designans:*)

μη δῆθ', ἰκετεύω, ἐνταῦθά γ'· ἀλλ', εἴπερ γε χρή,
χαμαί μ' ἔασον αὐτὰ ταῦτ' ἐκφροντίσαι.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

οὐκ ἔστι παρὰ ταῦτ' ἄλλα.

(*Senem vi cogit in grabato considerare, dein secedit et meditabundus consistit.*)

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

κακοδαίμων ἐγώ,

οἶαν δίκην τοῖς κόρεσι δώσω τήμερον.

(*Dum sequentia capiuntur in grabato iactat membra et volutatur, cum cimicibus bellum gerens.*)

ΧΟΡΟΣ.

700 φρόντιζε δὴ καὶ διάθρει, πάντα τρόπον τε σαυτὸν

στρόβει πυκνώσας.

ταχὺς δ', ὅταν εἰς ἄπορον πέσῃς,

ἐπ' ἄλλο πῆδα

705 νόημα φρενός· ὕπνος δ' ἀπέ-

στω γλυκύθυμος δμμάτων.

(*Verba στροβεῖν, πῆδαν cetera cum violentis senis motibus ridicule congruunt.*)

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

ἄτταταῖ, ἄτταταῖ.

ΚΟΡΤΦΑΙΟΣ.

τί πάσχεις; τί κάμνεις;

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

ἀπόλλυμαι δέλαιος· ἐκ τοῦ σκίμποδος

710 δάκνουσί μ' ἐξέρποντες οἱ κορ... ἰνθιοὶ κτέ.

ΚΟΡΤΦΑΙΟΣ.

μή νυν βαρέως ἄλγει λίαν.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

καὶ πῶς, ὅτε μου

Φροῦδα τὰ χρήματα, Φρούδη χροιά,

720 Φρούδη ψυχή, Φρούδη δ' ἐμβάας,
καὶ πρὸς τοῦτοις ἐπὶ τοῖσι κακοῖς
Φρουρὰς ἔδων
δλίγου Φρούδος γεγένημαι;

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

(*Meditatione absoluta ad se redit, dein adit Strepsiadem.*)

οὗτος, τί ποιεῖς; οὐχὶ Φροντίζεις;

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

ἐγώ;

νῆ τὸν Ποσειδῶ.

En habemus illum ipsum quem oculis nostris in scena obici poscebamus, Socratem δαιμονίῳ τινὶ aurem praebentem, ceteris rebus hominibusque surdum et caecum. Nunc vero inspicere codices: videbis *Socrati* dari quae ego praeunte Godofredo Hermannō tribui *choro chorique duci*; versus igitur 700—706 metro insolito, quod choro unice aptum est, perscriptos a Socrate prolatos credi, et eundem, postquam cum sene confabulatus est aliquantisper, subito verba „οὗτος, τί ποιεῖς” vel „τί πάσχεις” (quod unus certe codex habet) interserere perabsurde; quam primum aliquem compellantis esse vocem neque Te, Amice, fugere potest, neque quemquam qui linguae Graecae haud sit imperitus. Quapropter hic quoque locus olim certe afferebatur inter argumenta ad duplicem Nubium recensionem miseramque textus nostri condicionem comprobendam idonea. Nonne festiva haec omnia mecum ducis et ad cachinnos excitandos aptissima? Tu videris pro Tua rerum scenicarum peritia multo usu parata.

Sed priusquam ab his versibus discedam, pauca sunt addenda de verbis Strepsiadis ultimis. Vides me vs. 720 scripsisse ἐπὶ τοῖσι κακοῖς pro eo quod codices praebent ἐπὶ τοῖσι κακοῖς, quoniam neque video quid nunc sibi velit particula ἐπὶ, neque proverbialem locutionem Φρουρὰς ἔδων vertere possum nisi accedat aliquid; sed ἐπὶ scribere si licet, optime intellego querelas hominis de salute prorsus desperantis, cui praeter cetera hoc est gravissimum quod ne dormire quidem licet, cum inter hasce aerumnas etiam vigilare iubeatur. Idem igitur est Φρουρὰς ἔδειν ἐπὶ τοῖς κακοῖς quod φυλακὴν ἐπὶ τοῖς κακοῖς ποιεῖσθαι ἔδοντα, *malis invigilare*; cantillare nimirum solent qui vigilare iussi somnum

obrepentem ab oculis depellere conantur, ὕπνου τὸδ' ἀντιμολπον ἄκος — ut cum vigile Aeschyleo (Ag. 17) loquar — ἐντέμνοντες. Meo igitur iure locutionem Φρουρὰς ἔδειν *vigilandi* verbo reddere mihi videor, licet exemplis aliunde petitis hunc usum dicendi confirmare nequeam. Reicienda vero est lectio altera Φρουρᾶς ἔδων; nam etiamsi salva lingua ita dici potuerit, — optime autem nosti quam raro merus genitivus substantivi, cui nulla insit temporis notio, occasioni designandae inserviat, qua de re nuper ad Odysseae versum η 118 quaedam observavimus, — sed etiamsi per artem grammaticam nihil obstare videatur quominus Φρουρᾶς apud comicum significet *inter vigilandum*, nostro tamen loco ea locutio non est apta, hunc enim sensum praebet: *ideo praesertim contabui quod inter vigilandum canto*, — quae vides quam sint absurda.

Socrati aliquot versus ab Hermanno iure esse ademptos ut choro et coryphaeo eos tribueret, modo vidimus: nunc contrariam viam inibo. Nempe Bentlei quo magis admirari soleo ingenium, eo minus intellego quid eum moverit ut versus 457—461, 462—464, 467—475 invitis codicibus daret choro, minusque etiam cur recentiores, qui Bentleium laudare saepius quam sequi solent, hoc potissimum loco nimis dociles se ei praeberint. Nunc quoque periculum faciam an verbis aliquot textui Graeco adscriptis meam de hoc loco sententiam exponere possim Tibique commendare.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

(secum:)

λῆμα μὲν πάρεστι τῷδ' ἔγ'.

οὐκ ἄτολμον, ἀλλ' ἔτοιμον.

(Ad Strepsiadem:)

ἴσθι δ' ὥς

460 ταῦτα μαθὼν παρ' ἐμοῦ κλέος οὐρανόμηκες

ἐν βροτοῖσιν ἔξεις.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

τί πείσομαι;

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

τὸν πάντα χρόνον μετ' ἐμοῦ ζηλωτότατον βίον ἀνθρώπων
διάξεις.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

465 ἄρά γε τοῦτ' ἄρ' ἐγὼ ποτ' ὄψομαι;

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

ὥστε γε σοῦ πολλοὺς ἐπὶ ταῖσι θύραις ἀεὶ καθῆσθαι,
470 βουλομένους ἀνακοινοῦσθαι τε καὶ εἰς λόγον ἐλθεῖν,
πράγματα καὶ ἀντιγραφὰς πολλῶν ταλάντων,
ἄξια σὴ Φρενί, συμβουλευσομένους μετὰ σοῦ.

ΚΟΡΥΦΑΙΟΣ.

(*ad Socratem:*)

ἀλλ' ἐγχείρει τὸν πρεσβύτην ὅτι περ μέλλεις προδιδάσκειν κτῆ.

Aliquot autem versibus ante coryphaeus manifeste finem fecerat cum Strepsiae colloquendi, itaque post verba

ἀλλὰ σεαυτὸν θαρρῶν παράδος τοῖς ἡμετέροις προπόλοισι
(vs. 436) chori verba ad senem nulla expectantur aut ferri possunt, aptissima vero sunt quae dicit Socrates; quid quod illa παρ' ἐμοῦ et μετ' ἐμοῦ nisi a Socrate dici non potuerunt, licet Bentley in coryphaei ore apta esse contenderit.

Sed aliquantisper etiam immoremur loco, unde digressi sumus, vs. 724 sqq.; ubi Strepsiaes a Socrate rogatus nondumne meditetur aliquid, nonnulla cum eo colloquitur, quae duplicis recensionis manifesta exhibere vestigia multis sunt visa. Nuper tamen Bernhardus Heidhues v. d. in commentatione, quae bonae frugis habet multa ¹⁾, et hoc crimen et alia feliciter diluisset mihi videtur. Quamquam virum egregium aut a risu alieniorem esse dixerim aut modorum musicorum artis Wagnerianae intempestive fuisse memorem, qui post alios duo „motiva” hic agnoscat, „das πῆος-motiv und das κόρεις-motiv”, quae Teuffelio Fritzsche aliiis cum prorsus dissociabilia essent visa duplicisque recensionis certissimum argumentum praebere crederentur, gravi ille voce serioque vultu demonstratum ivit „dass das πῆος-motiv” nam ipsius verba afferenda videntur „in der handlung begründet, „also verständig angewendet ist und sich aus dem κόρεις-motiv „ganz folgerichtig und natürlich entwickelt”.

Equidem de summa rerum Heidhusio assensus locum excribam, ut more meo indicem quomodo acta haec arbitrer, sperans

1) Über die Wolken des Aristophanes, (Progr.), Köln 1897.

fore ut satis sic respondisse videar ad crimina eorum, qui versus 731 sqq. cum praecedentibus parum congruere perhibuerunt.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

καὶ τί δῆτ' ἐφρόντισας;

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

725 ὑπὸ τῶν κόρεων εἴ μοῦ τι περιλειφθήσεται.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

ἀπολεῖ κάκιστ'.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

ἀλλ' ὦ ἀγὰθ', ἀπόλωλ' ἀρτίως.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

οὐ μαλθακιστέ', ἀλλὰ περικαλυπτέα.

ἐξευρετέος γὰρ νοῦς ἀποστερητικῆς

καὶ ἀπαιδολημ'.

(*Lodice involvit Strepsiadem, dein intrat domum, ut videat quid ceteri agant discipuli.*)

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

(*Ut primum abiit magister, caput exserens:*)

οἶμοι, τίς ἂν δῆτ' ἐπιβάλοι

730 ἐξ ἀρνακίδων γνώμην ἀποστερητρίδα;

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

(*rediens, secum:*)

Φέρε νυν ἀθρήσω πρῶτον ὃ τι δρᾷ τουτονί.

(*Ad Strepsiadem, qui caput denuo abdidit:*)

οὔτος, καθεύδεις;

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

(*caput exserens:*)

μὰ τὸν Ἀπόλλω, ἐγὼ μὲν οὔ.

Nonne apta et concinna haec omnia Tibi videntur, Amice, magnoque comico haudquaquam indigna? Mihi certe videntur. Quamquam unus versus ψυχρότερος Ἀραρότος dicendus esset sane, si vera esset quae circumfertur eius interpretatio. Dico verba ἐξ ἀρνακίδων γνώμην ἀποστερητρίδα. Nam insulsissimus profecto sit homo necesse est, qui ad verbum ἐξαρνεῖσθαι — quod vulgo perhibent — sic alludat, epico scilicet exemplo (τ 562 sqq.) plectectus. At nihil eiusmodi Aristophani haec scribenti in mentem venisse quovis pignore certem; ἀρνακίδες sunt

σιούραι, *pelles oviles*, quibus obtectus nunc est senex; itaque nihil aliud dicit homo cum cimicibus bellum gerens internecivum, nisi hoc: *quis tandem inicit mihi inventum fraudulentum e lodicibus vervecinis!* „*Corinthiacae*” istae stragulae quid prosunt ad *spoliandos creditores!* — Iniciendi verbo utitur quoniam Socrates modo ei ἐπέβαλεν ἀρνυκίδα, certe unam ἀρνυκίδα, hac autem voce lodices nunc designat quoniam agni a fraudulenta sollertia sunt quam maxime remoti, ita ut πρόβατα, *oves*, *verveces* dici soleant homines imbelles, mites, stolidi; vid. vs. 1203.

Nihil fortasse magis est dolendum Nubium lectoribus, quam quod nescimus quemnam virum aequalem vultu repraesentaverit ὁ Ἄδικος, quem ὁ Δίκαιος. Nam non meras quasdam umbras has fuisse, sed vivos homines longoque usu Atheniensibus notissimos facie, voce, gestibus rettulisse, id quidem duco certissimum. Sed hac de re, quae vereor ut ad liquidum possit perducī, verba nunc non sum facturus; hoc unum rogo, satisne quid dicerent perpenderit viri docti et sagaces, qui ultima Iusti verba ad spectatores dici perhibuerunt, in *orchestram* enim eum *veste proiecta desilire*. Quae opinio quam sit absurda et quantopere ipsi verborum Graecorum naturae repugnet facile potest ostendi. Excribam verba poetae (vs. 1102 sqq.), paucis de meo adiectis, dein quaedam de iis observabo.

ΔΙΚΑΙΟΣ.

(ad spectatores:)

ἡττήμεθ', ὦ βινούμενοι.

(ad Iniustum:)

πρὸς τῶν θεῶν,

δέξασθέ μου θοιμάτιον, ὦς

ἐξαυτομολῶ πρὸς ὑμᾶς.

(Vestem ponit, dein meditaculum intrant ambo. — Prodit Socrates.)

Victum in disputatione se sentit Iustus, persuasum ei est, pertractus est in partes Socraticorum; horum igitur scholam cupit intrare. Itaque *en pallium meum!* ait vestem ponens, quoniam illuc γυμνοὺς εἰσέναι νομίζεται, ut ipse Socrates dixit vs. 498. *Nudus* igitur, id est *μονοχίτων*, *philosophorum castra petit transfuga*.

Dein Socrates prodit, cui Strepsiades — hunc enim oratorum

disputationi adfuisse optimo iure statuit Heidhues l.l. — filium tradit docendum. Accipit novum discipulum philosophus et „κομιεῖ τοῦτον” ait „σοφιστὴν δεξιόν”. At iuvenis secum mussitans:

ῶχρὸν μὲν οὖν, οἶμαί γε, καὶ πακοδαίμονα,

dein ad Socratem et patrem:

χωρεῖτέ νυν,

tandem, dum philosophum sequitur in meditaculum, patri domum suam abeunti manu clam minitatur, sic secum reputans:

οἶμαι δέ σοι

ταῦτα μεταμελήσειν.

Et sic aptum finem habet haec fabulae pars, omnino autem deesse mihi videtur causa cur adstipulemur viris doctis qui versibus 877—888 haec nimis similia rati non eiusdem recensionis esse perhibuerunt.

Vides me in versu 1102 verbis distinguendis non facere cum iis qui post ἡττήμεθα colon, post ὃ βινούμενοι virgulam scribunt invito sensu. Nam *Socraticos βινούμενους* vocare nequit Iustus, sed *spectatores*, quorum maiorem longe partem impudicis esse moribus modo ipse confessus est, hoc participio nunc designat. Verbum autem *ἐξαυτομολεῖν* omni caret vi comica et ne apte quidem potest verti, si ad spectatores sive a Iusto dicitur sive a Phidippide, cui nonnulli codices haec verba tribuunt errore manifesto. Denique *δέξασθε* non est verbum abiicientis quae molesta sunt sed donum aliquod offerentis, solis autem Socraticis nunc vestem suam offerre potest iuvenis.

Ultima quae supra excipsi verba „χωρεῖτέ νυν. οἶμαι δέ σοι ταῦτα μεταμελήσειν” non iuveni vulgo dantur, sed chori versibus qui sequuntur adhaerent in codicibus plerisque et in editionibus hodiernis. Venetus tamen et Ravennas filio ea tribuunt optimo iure. Nam imperativus *χωρεῖτε* a choro (coryphaeo) apte proferri vix potuit, minae autem ut in Phidippidis ore sunt aptissimae, ita a choro nunc quam maxime sunt alienae; verbum denique *οἶμαι* non dearum est sed hominis rerum futurarum ignari. Quod qui optime perspiciebat olim Brunck, verba *χωρεῖτέ νυν* Socrati dabat, sequentia relinquens iuveni; sed hoc si voluisset poeta, fieri vix poterat quin *ταῦτα δὴ* vel eiusmodi aliquid Phidippidem faceret respondere, dein minas illas subiungere.

Sub fabulae finem pater filio suis se verbis confutanti iratus respondet: *non est quod putabam a Socrate deceptus, Iovem eiectum esse eiusque loco Ioviculum* ¹⁾ *quendam regnare,*

ἀλλ' ἐγὼ τοῦτ' ᾠόμην

διὰ τούτων τὸν δῖνον. οἴμοι δέιλαιος,

ὅτε καὶ σὲ χυτρεοῦν ὄντα θεὸν ἡγησάμην

(vs. 1470 sqq.).

Multis autem egregie displicuit versus postremus, quem delevit Dindorf. Et praestat sane delere haec verba utpote inserta ab homine Christiano veterum prophetarum intempestive recordato, quam ita ea interpretari ut vulgo fit: ante Socratis scilicet scholam comicum in scena exhibuisse magnum quoddam vas fictile, Turbinis illius simulacrum; quas nugas Fritzsche olim, somnianti credo, excidere potuisse, hodie autem ne a Blaydesio quidem sperni, satis mirari nequeo. Sed *ὅτε* particula elegantius est adhibita quam ut obscuro interpolatori haec verba sine temeritate possint attribui. Sume autem mecum Strepsiadem post verba ἀλλ' ἐγὼ τοῦτ' ᾠόμην celeriter irruere in domum, in qua modo cum filio est convivatus, statimque inde afferre τὸν δῖνον sive ψυγέα, vas amplum atque rotundum, quo inter coenam usi fuerant, — et habemus locum me quidem iudice festivissimum; ex altero enim errore in alterum incidens senex nunc putat non *Iovis filiolum* aliquem a sophistis dici mundi gubernatorem sed *vas* quoddam. Quam patris dementia abominatus filius abijt ad avunculum opinor Megaclem, exclamans

ἐνταῦθα σαυτῷ παραφρόνει καὶ φληνάφα.

Deleto vero versu, qui Dindorfio spurius videbatur, ultima haec filii verba quo referantur non habent, patrisque vox „οἴμοι δέιλαιος” veluti in aëre manet suspensa. Atque etiamsi Dindorfio obtemperemus, restat illud διὰ τούτων τὸν δῖνον, quod nisi pertinet ad rem quae cerni nunc digitoque indicari queat, prorsus languet, immo nihil significat. Neque prodest Bentlei coniectura quantumvis speciosa τὸτ' pro τοῦτ' et Δία pro διὰ scribentis; nam ad Socratem senex dicere potuisset fortasse „*Iovem habui*

1) Sic nunc nova voce nimis fortasse audacter reddidi nomen Δῖνον, quod vocibus vitae communis κορακῖνος Λυκῖνος aliis simile rusticus a rebus philosophicis alienissimus perridicule interpretatus est Δι-ινον id est *Iovis filium*.

istum tuum Δῖνον”, non potest hoc pronomine uti nunc cum filio colloquens; et ne verum quidem id esset, non enim *Iovem* habuerat τὸν Δῖνον sed *Iovis filium* et *successorem*.

Itaque nisi „Turbinis imaginem” aliquam mente nobis informare possumus, fortasse etiam delineare, et in meditaculi limine collocatam eam fuisse nobis persuademus, statuamus ipsum Strepsiadis Δῖνον, vas illud cuius etiam in Vespis fit mentio, in scena adesse, sive ante ianuam Strepsiadis a ministris collocatum, sive nunc ipsum allatum a sene, qui etiam gallum et gallinam, dein mactram attulit in scenam. Nonne Tibi quoque veri hoc videtur similius quam aut comicum nunc delirasse aut monachos illos, qui quam saepe immerito culpati fuerint in dies melius apparet, hic quoque nescio quid deliquisse? Sed Tuo stabo iudicio.

Venio ad versum 1233. Visit Strepsiadem Pasias sodalis, vir mitis, qui veteri amico ut gratum faceret, minas aliquot dedit mutuas, nunc vero cum eas reposcat, vel fenora certe solvi sibi iubeat, impudenter ab eo irridetur. *Tunc igitur infitias ire sustinebis mihi te debere quicquam?* exclamat moestus magis quam iratus. Cui *Quidni?* respondet Strepsiades, *aequum enim est lucrari me aliquid per novam filii mei doctrinam*. Dein

ΠΑΣΙΑΣ.

καὶ ταῦτ' ἐβλήσεις ἀπομόσαι μοι τοὺς θεούς,
ἴν' ἂν κελεύσω ἐγὼ σε;

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

τοὺς ποίους θεούς;

ΠΑΣΙΑΣ.

τὸν Δία, τὸν Ἑρμῆν, τὸν Ποσειδῶ.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

νῆ Δία,

1235 καὶν προσκαταθείην γ', ὥστ' ὀμῶσαι, τριώβολον.

Haec et integra sunt omnia et lepidissima. Sed male factum quod versus 1233 maior pars in codice R nescio quam ob causam est omissa, sola autem verba ποίους θεούς ibi extant. Quem Hermannus utinam ne secutus esset, pellectus versibus quales sunt Av. 1233 Ran. 529; utinam nullus e recentioribus editoribus Hermanno hoc quidem de loco disputanti aurem

praebuisset! Unice enim aptus huic loco, immo necessarius est articulus. „Ποιους θεούς” si diceret Strepsiades, vertendum hoc esset *quid deos loqueris*, — qui nulli sint scilicet! — neque respondere posset Pasion singulos deos per quos iurandum erit enumerando. Nihil opus est ut Tibi Amice, ἀνδρὶ γραμματικωτάτῳ, hoc demonstrem; neque multa hercle requiruntur verba, ut Tibi exponam quid valeat articulus praemissus; nosti enim Acharnensium versus 418: τὰ ποῖα τρύχη; *quosnam pannos dicis?* et 963: ὁ ποῖος οὗτος Λάμαχος τὴν ἐγχελυν; *quis tandem est Lamachus iste, quem anguillam sibi expetere dicis?* nosti nostrae fabulae versum 1270: τὰ ποῖα ταῦτα χρήματα; *quamnam tibi vis pecuniam?* Itaque quod in annotatione ad Ran. 529, ubi de hoc loquendi genere observavi quantum sufficere videbatur, Nubium versum 1233 rettuli inter exempla articuli omissi, id factum nollem nunc et errasse me palam proloquor.

Rogat igitur Strepsiades: *quosnam deos dicis?* Dein auditis eorum nominibus cachinnans: *per ista sane numina exclamat quaelibet iurairuranda praestabo libentissime*. Scilicet Δῖνον, quaeque praeterea apud Socraticos valent nova numina, iam reveretur sola.

At „ῖνα particulam in verbis suspectis nullo modo commode posse explicari” scribit Blaydes. Itane vero? Corruptane Tibi quoque videtur? Non opinor; vides enim verbis conceptis nunc uti Pasionem, qui Strepsiadem teste adducto in ius vocat; remansisse autem in iurisconsultorum hac formula priscum adverbium ῖνα, quod etiam in inscriptionibus Atticis hic illic occurrit, mirari non potes.

Sed fortasse unus etiam restat Tibi scrupulus; fieri enim potest ut dubites certine loci mentio nunc possit ferri. Quod si ita est, ad hanc quoque quaestionem habeo quod respondeam. Nam erat Athenis certus locus, ubi iureiurando purgare se solebant cum magistratus tum privati homines; significat Pasion τὸν λίθον τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ, — *Ionis ara* quae fuisse videtur, — ἐφ’ οὗ οἱ δικάζονται ὁμώσαντες ἀπεφαίνοντο τὰς διαίτας καὶ οἱ μάρτυρες ἐξάμυνοντο τὰς μαρτυρίας. Vid. [Aristot.] Rep. Ath. c. 55, Plut. Solon. 25, prae ceteris autem Demosth. LIV § 26: Ariston Cononem αἰκίας accusavit, hic ἔξαρκος γίνεται, rem cognovit diaetetis (cf. Rep. Ath. 53 § 2 sq.), quem perfunctorie

admodum et inique suo munere functum esse coram iudicibus perhibet Ariston, nocte enim testes suos πρὸς τὸν βωμὸν esse adductos et ἐξωρκίσθαι etc.

Duo praeterea Nubium versus mihi sunt observati, ubi recentissimis editoribus fraudem fecit usus articuli. Alter est vs. 981, ubi de puerorum prisco victu dicitur:

οὐδ' ἀνελέσθαι δειπνοῦντ' ἐξῆν κεφάλαιον τῆς ῥαφανίδος.

Coniecit Blaydes καὶ φυλλεῖον ῥαφανίδος (coll. Plut. 544) audacter, et κεφάλαιον ἂν ῥαφανίδος, invita opinor grammatica, et κεφάλαιόν τι ῥαφανίδος: vel inutile igitur pronomen facilius se ferre posse quam articulum, quem praebet textus traditus, clare significans. At aptissimus est articulus ille! *Ne frustulum quidem e capite raphani recisum pueris sumere licebat olim*, meliores igitur τῆς ῥαφανίδος partes senioribus erant relinquendae: articulus autem additus est quia *constanter* tunc temporis, ut apud nos *caseus*, coenantibus *apponebatur raphanus*, ὄψον vilissimum, pro quo posterior aetas θύνων potius vel γλαύκων appetebat κεφάλαια (*kopmoten*).

Simile quid de vs. 1431 est dicendum. *Gallorum mores si omnino sequendi tibi videntur*, ad filium dicit senex iratus, *quidni*

ἔσθιεις καὶ τὴν κόπρον καὶ ἐπὶ ξύλου καθεύδεις;

Huic quoque articulo immerenti aliquid de suo substituit Blaydes, καὶ κόπρον κατεσθίεις scribens, admodum infelicitur; non enim *comedendi* nunc requiritur verbum, sed *quidni etiam vesceris merda?* rogat pater: — τῇ κόπρῳ, quae gallis subusve in rustica certe domo quavis praesto est semper.

Et sic ultro ad res grammaticas sumus deducti. Quas priusquam relinquam, nonnulla addam quae cognati sunt argumenti. Inspicias velim versum 761, qui infra denuo erit commemorandus, nunc solum verbum ἴλλε tangam. De quo verbo etiam apud Platonem (Tim. 40 b) obvio quam erudite Ruhnkenius olim disputaverit in annotationibus ad lexicon Timaei (s. v. γῆν ἰλομένην) meministi opinor, et scis varias huius verbi formas per libros manuscriptos circumferri; hoc autem loco in Veneto et Ravennate et plerisque legitur εἴλλε, et Ranarum versu 1066 codices habent περιεἰλλόμενος vel -εἰλόμενος vel -ἰλλόμενος. Ra-

narum vero loco cum *aoristi* manifesto requiratur participium (= *περιζωσάμενος*), Cobetus e Photii lexico id olim restituit, *περιλάμενος* scribens. Quae tamen aoristi forma vitiosa mihi semper est visa, itaque in Ranarum editione id ipsum quod Photii lexicon praebet *περιΕΙλάμενος* excudendum curavi, a stirpe *ελ* id deductum esse ratus, ut *στειλάμενος* ducitur a stirpe *στελ*, — quae opinio verbi forma HomERICA *τέλλειν* satis confirmari mihi videtur. Sed superest rogare quae ratio intercedat inter praesens *ἴλλειν* et aoristum *εἶλαι*; quam cum antea non satis perspexissem, nunc intellegere mihi videor. Nempe stirps (Ϝ)ελ et praesens *τέλλειν* peperit, quod ex Homero notum est, et alterum praesens *reduplicatione auctum* *τί-τω* sive *ἴλλω*, quemadmodum e stirpe *σεχ* cum *ἔχω* (id est *σέχω*) natum est tum *ἴσχω* (id est *σί-σχω*), et e stirpe *νεσ* cum *νέομαι* prodiit tum *νίσσομαι* sive *νί-νσ-ομαι*.

Quae si probabiliter sunt disputata, sequitur ut fallax sit verbi *τίλλειν* *τίλαι* analogia, quam sequi solent viri docti; nam praesenti tantum imperfectoque temporibus tribui potuit vocalis ι, aoristo vero est deneganda, quoniam ab illo tempore reduplicatio est aliena.

Itaque libenter sequar Cobetum (Var. Lect.² p. 361), apud Euripidem Hel. 452 pro codicum lectione *προσεῖλει* scribentem

ἃ μὴ πρόσιλλε χεῖρα μὴδ' ὤθει βίᾳ,

sed eiusdem tragici senarium de sphinge dictum, quem Aethnaeus et Aelianus servarunt

οὐρὰν δ' ὑπ' ἱλασ' ὑπὸ λεοντόπουν βάσιν

(fr. 544 Dind.) recte sic scribi ne Valckenaerii quidem (Diatrib. p. 193) Cobetive l.l. auctoritas ut credam me permovet, et quoniam *ὑπ' ἱλασ'* est in egregio illo codice Athenaei, *ὑπ' ἡλλ* autem in codicibus Aeliani compluribus, confidenter illic corrigo

οὐρὰν δ' ὑπ' εἰλασ'.

Aliud est verbum haud ita apertae originis et potestatis, de quo diu incertus haesi; nunc varios eius usus cum perspicere mihi videar, periculum faciam an Tibi aliisque possim persuadere. Verbum dico *σχάσαι*, quod in una Nubium fabula ter est adhibitum, licet satis ceteroquin sit rarum in literis Graecis neque alias apud Aristophanem inveniatur.

Nub. vs. 107 pater dicit ad filium:

τούτων γένου μοι, σχασάμενος τὴν ἰππικὴν.

Vs. 409 Strepsiades de botulo loquens dicit:

οὐκ ἔσχω ἀμελήσας.

Vs. 740 sqq. Socrates sic alloquitur rusticum:

ἴθι νυν καλύπτου, καὶ σχάσας τὴν φροντίδα

λεπτὴν κατὰ μικρὸν περιφρόνει τὰ πράγματα.

Vides quam dissimiles inter se sint hi loci. Nempe proprie *incidere* significat verbum *σχάσαι*, et hoc sensu usurpatum est versibus 409 et 740, ut vides, medicis autem *σχάσαι* φλέβα dicitur *venam secare* teste Xenophonte Hell. V 4 § 58; alios locos e medicorum operibus collegit Lobeck ad Phrynich. p. 219, et nuper egregia emendatione hoc verbum Naber Iosepho suo reddidit Ant. XIII § 218: ὡς σχαζόμενος ἀποθάνοι διήγγειλε (*medicos cum dum secant occidisse* Liv. Epit. LV), ubi codices habent *χειριζόμενος*. Hinc poetae hoc verbum saepius adhibuere sensu *finem faciendi, sistendi, cohibendi* (nostrum *staken*), quoniam cursus sic *inciditur*; cf. Horatianum *incidere ludum*. Sic Pindarus Pyth. X 51 κόπαν σχάσον dicit *siste navis cursum*, item Euripides Troad. 810 de classe appellenti ἔσχασε πλάταν, apud Pindarum Nem. IV 64 Peleus dicitur *σχάσαι* λείοντων ὄνυχας ἀκμάν τε ὀδόντων, et in Bacchylidis carminibus nuper repertis XVII 121 Theseus Minoem *σχάσαι ἐν φροντίσι*, id est *stupore percussisse*; vid. etiam Eur. Phoen. 960 τί σιγᾶς, γῆρυν ἀφθογγον σχάσας et ibid. vs. 454 σχάσον δὲ δεινὸν ὄμμα καὶ θυμοῦ πνοάς, quod in comicorum linguam translatum habes apud Platonem fr. 32: καὶ τὰς δφρῆς σχάσασθε καὶ τὰς ὀμφακας, id est „*desinite driμὺ βλέπειν*”. Hoc autem Platonis comici loco *medium* ita usurpatum esse vides, perinde atque in nostri versu 107.

Praesentis forma antiquior videtur fuisse *σχᾶν*, quae e versu 409 nota est et cum verbo *σπᾶν* — *σπάσαι* potest conferri, recens *σχάζειν*, Platone tamen comico non recentior (fr. 127).

Parum prosunt ad verbi vim melius intellegendam Xen. de Venat. III 5, Cratet. fr. 41, [Soph.] fr. 1027 Nauck², — mihi certe parum profuerunt.

Nunc de codice Veneto pauca quaedam observare mihi liceat. Qui Vespas legentibus quantum prosit dudum docuerunt lumina

illa et decora nostrae artis Cobet et Hirschig, neque in aliis fabulis impune eum posse negligi saepius est demonstratum; in Ranis quid boni praebeat cum in hac bibliotheca tum in editione mea ostendere conatus sum equidem. Neque Nubes recensentibus aliter est statuendum. Dabo duo exempla.

Vs. 376 sqq. Socrates tonitrus causas explicans *Nubes* ait

ὅταν ἐμπλησθῶσ' ὕδατος πολλοῦ, καὶ ἀναγκασθῶσι φέρεσθαι
κατακρημνόμεναι πλήρεις ὀμβροῦ, δι' ἀνάγκην εἴτα βαρεῖται
εἰς ἀλλήλας ἐμπίπτουσαι ῥήγνυνται καὶ παταγοῦσιν,

quae et integra et perspicua sunt omnia me iudice, sed vulgo non recte interpunguntur, virgulis post φέρεσθαι et post δι' ἀνάγκην collocatis; qui error effecit ut vocem δι' ἀνάγκην pro glossemate haberent multi, dein versum violentissimis remediis vexarent. Mihi minime molestum est illud δι' ἀνάγκην initio apodoseos collocatum, licet in protasi praecedat verbum ἀναγκασθῆναι. *Nubes* ubi aqua repletae impulsu coguntur per inane ferri graves imbre, ipso illo impulsu sibi invicem deinde illisae rumpuntur et disploduntur.

Sed rusticus nondum satis rem perspexit; quapropter Socrates:

οὐκ ἤκουσάς μου, τὰς Νεφέλας ὕδατος μεστὰς ὅτι Φημί
ἐμπίπτουσας εἰς ἀλλήλας παταγεῖν διὰ τὴν πυκνότητα;

Nonne dixi tibi nubes aqua onustas cum in se invicem incidunt displodi propter . . . — Quapropter? *Densitasne nubium causa est cur disrumpantur? Minime! Sed uvida earum natura efficit ut parum sint firmas. Sicca si essent earum corpora, veluti pilae resilirent ab ictu, nunc vero propter madorem quo sunt imbutae ceu putria poma eliduntur. Vides me pro voce πυκνότητα poscere ὑγρότητα. Coniecturae igitur opus est? Minime, nam in codice Veneto id ipsum extat.*

Qua lectione praestantissima in textum recepta simul aliud vitatur incommodum, quo textus vulgatus laborat. Vicinus enim versus 406 exit in eadem verba διὰ τὴν πυκνότητα. Ibi autem sunt aptissima; nam ventus cava nube inclusus et coercitus urget eam et extendit, mox disruptis eius parietibus magno cum impetu foras ruit διὰ τὴν πυκνότητα, id est *propterea quod vi compressus fuerat, wegens zijn hooge spanning*, ut loquuntur nostrates.

Illum igitur quem indicavi poetae versum in solo Veneto

integrum superesse vides. Subiungam locum ubi scholia meras nugas praebentia nonnisi codicis Veneti ope possunt corrigi.

Versu 967 Iustus orator affert initia carminum duorum, quae olim omnium in ore fuerant, nunc vero ut obsoleta spernuntur. Prioris verba initialia sunt „Παλλάδα περσέπολιν δεινάν”, in scholiis etiam sequentia adduntur. Praeterea autem in codice V legitur: ἀρχὴ ἄσματος Φησιν ὡς Ἐρατοσθένης· Φρύνιχος δὲ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἄσματος μνημονεύει ὡς Λαμπροκλέους ὄντος, quae manifeste sunt corrupta. Ante omnia igitur pro pronomine αὐτοῦ, quod dittographiae debetur, restituamus particulam αὖ, quam poscit ratio loci. Sed multo gravius vitium restat. Quid igitur? Sequimurne Ravennatem alio ordine haec verba exhibentem et Phrynichi nomen iterantem: ἀρχὴ ἄσματος Φρυνίχου, ὡς Ἐρατοσθένης Φησί· Φρύνιχος δὲ κτέ. Minime! merae enim nugae sic nascuntur, quae multa viris doctis negotia facessiverunt. Sed in voce ΦHCIN latet *nomen proprium*: scribatur ἀρχὴ ἄσματος CTHC^ι — ἀρχὴ ἄσματος Στησιχόρου, ὡς Ἐρατοσθένης. Et revera fuisse qui *Stesichori* hoc esse carmen perhiberent etiam ante hanc meam emendationem notum erat e scholiis ad Aristidem, ubi haec leguntur III 537: Παλλάδα περσέπολιν· εἶδος δὲ τούτου ἄσματος καὶ ἀρχή· τὸν δὲ ποιητὴν αὐτοῦ Ῥοῦφος καὶ Διονύσιος ἱστοροῦσιν ἐν τῇ Μουσικῇ Φρύνιχόν τινα, ἄλλοι δὲ Φασὶ Λαμπροκλέα ἢ Στησίχορον (vid. Bergk Poet. Lyr. ad Lamproclis fr. 1). Nunc intellegimus Eratosthenem *Stesichoro*, recentiores *Lamprocli* tribuisse hoc carmen. *Phrynicho* vero poetae melico quod olim a quibusdam fuit adscriptum, id mero errori, quem correxisse supra mihi videor, tribuo equidem; multoque minus probo Bergkii opinionem, duo carmina, alterum Lamproclis alterum Phrynichi, quae exordium haberent simillimum, olim extitisse autumantis.

Quicquid id est, vides quantopere hoc quoque loco Venetus ceteris codicibus praestet.

Venio nunc ad quaestionem a praecedentibus longe diversam et gravioris aliquanto argumenti. Nam illi quoque litterarum antiquarum studiosi, quibus aut minus acceptae sunt fabulae Aristophaneae aut — quod eodem redit — minus notae, Nubibus tamen singularem aliquam curam impendere solent propter

ea quae de Socrate et a Socrate in ea fabula dicuntur. Nempe e Platone Socratem admirari et veluti aequalem aliquem virum amare quisquis didicit, non potest non rogare interdum quam fidelis veritatis interpretes Plato fuerit in depingenda magistri dilectissimi imagine. Quapropter Xenophonteus ille Socrates a multis comparatus est cum Platónico, dudumque apparuit inter utrumque tantum interesse discrimen quantum interfuit inter ipsum Platonem, cuius divinum ingenium altissima quaeque appetit et vel humiliora splendido quodam lumine perfundit, et Xenophontem, militem fortem mentisque acutae satis, sed tenuissimae et veluti glebae adscriptae. Hinc multi in eam sensim opinionem abierunt ut Platonem suam potius ipsius imaginem quam Socratis pinxisse opinarentur, parum igitur tuta via incedere qui Socrati ea omnia tribuat quae in Platonis dialogis ex eius ore percipiantur. Quam litem nunquam fortasse finem habituram non meum est nunc praesertim componere, nec nisi leviora quaedam, quae ad illam quaestionem pertinent, nunc tangam; sed aliquid tamen profecisse mihi videor e Nubium lectione sedula et assidua ad verum Socratem melius cognoscendum Platonisque fidem in referendis magistri dictis et cogitatis confirmandam. Nam plura quam hactenus indicaverant viri docti apud Aristophanem leguntur, quae cum verbis Socratis Platónici congruunt, ita ut operibus utriusque poetae inter se comparatis — nam poetam Platonem vocare soleo — luculenter me iudice appareat ipsius Socratis dicta quaedam ab altero deridenda propinari spectatoribus, ab altero pia memoria recolli dotibusque sui ingenii exornari.

Quae non nova profecto est observatio. Nam ne veteres quidem fugere nonnulla quae sunt de genere hoc. Sic ad versum 137, ubi Socratis ianitor rusticum ianuam vehementius pulsantem iratis verbis increpat, quod novum Socraticorum inventum ipsius culpa „abortum modo fecerit”, in scholiis observatur, ab Aristophane hoc loco rideri nobile illud Socratis dictum: „matris suae se artem factitare, esse enim mentis quoque et cogitatorum *μάλιστα*”, quod a Platone quam eleganter fuerit expositum in Theaeteto dialogo, omnes sciunt. Eadem autem via progressus Theodorus Kock, vir acutus subactique iudicii, multis plaudentibus statuit, versibus vicinis, ubi pulicis saltum

miro quodam artificio permensus esse dicitur Chaerephon, alludi ad Protagorae famosum illud placitum, πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι.

Sed nondum omnia, quae sunt huiuscemodi, observata vidi. Dabo exemplum. Perridiculis verbis Socratis Aristophanei, quibus mortalem se compellantem primum affatur in corbe suspensus, inesse quod e Platone illustrari possit et inversa ratione ad Platonem intellegendum Socratemque melius cognoscendum adhiberi, ante me viderunt philologi, qui cum vs. 227 sqq.

οὐ γὰρ ἄν ποτε

ἐξηῦρον ὀρθῶς τὰ μετέωρα πράγματα,
εἰ μὴ κρεμάσας τὸ νόημα, καὶ τὴν φροντίδα
λεπτὴν καταμίξας εἰς τὸν ὅμοιον ἀέρα·
εἰ δ' ὦν χαμαὶ τᾶν κατῶθεν ἐσκόπουν,
οὐκ ἄν ποθ' ἦῤυρον

optimo iure composuerunt quae in Theaeteto dialogo p. 172 sqq. disputat Socrates de studiis τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ διατριβόντων, quorum qui sunt praestantissimi, horum τῶ ὄντι τὸ σῶμα μόνον ἐν τῇ πόλει κεῖται καὶ ἐπιδημεῖ, ἡ δὲ διάνοια, ταῦτα πάντα ἡγῆσαμένη σμικρὰ καὶ οὐδέν, ἀτιμάσασα πανταχῇ φέρεται κατὰ Πίνδαρον, τὰ τε γὰρ ὑπέρβη καὶ τὰ ἐπίπεδα γεωμετροῦσα, οὐρανοῦ θ' ὑπὲρ ἀστρονομοῦσα, καὶ πᾶσαν πάντῃ φύσιν ἐρευνωμένη τῶν ὄντων ἐκάστου ὅλου, εἰς τῶν ἐγγύς οὐδὲν αὐτὴν συγκαθιεῖσα, — in quas regiones si quem harum rerum imperitum parumque curiosum secum adscendere cogit philosophus, istiusmodi homo ἰλιγγίων τε ἀφ' ὑψηλοῦ κρεμασθεὶς καὶ βλέπων μετέωρος [ἄνωθεν] ridiculum in modum oberrat et titubat.

Sed nihilo minus huc pertinet locus ille insignis et magnificentissimis verbis exornatus in Phaetro dialogo, ubi ἡ πτέρωσις τῶν ψυχῶν describitur (p. 246 sqq.); quam non ex suo ingenio Platonem expromsisse totam, testari mihi videtur Socratis Aristophanei illa κρεμάθρα.

Et quam maxime huc referenda sunt quae Socrates ultimis vitae horis cum sodalibus disputasse fertur de anima corpori veluti carceri cuidam immorante et inde relictis terrenis hisce sordibus ad deos evolare gestiente (Phaedon. p. 80 sqq.). Qui locus etiam cum versibus fabulae nostrae 761 sqq. est componendus, ubi Socrates haec iubet senem veterosum:

μή νυν περὶ σαυτὸν ἴλλε τὴν γνώμην αἰεὶ,
 ἀλλ' ἀποχάλα τὴν Φροντίδ' εἰς τὸν αἶρα,
 λινύδετον ὥσπερ μηλολόνην τοῦ ποδός.

Quid enim haec verba habent nisi derisionem philosophi, qui caelestis patriae appetens hanc vitae rationem, hunc exitum unice laudabat ἐὰν ἡ ψυχὴ καθαρὰ ἀπαλλάττηται, μηδὲν τοῦ σώματος ξυνεφέλκουσα, ἅτε οὐδὲν κοινωνοῦσα αὐτῷ ἐν τῷ βίῳ ἐκοῦσα εἶναι, ἀλλὰ φεύγουσα αὐτὸ καὶ συνηθροισμένη αὐτῇ εἰς ἐαυτήν, ἅτε μελετῶσα αἰεὶ τοῦτο — τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ὀρθῶς φιλοσοφοῦσα καὶ τῷ ὄντι τεθνάναι μελετῶσα [ἰαδίδως]. Quam Socratis Platonici sententiam non discipulo sed ipsi magistro deberi e comici verbis iure meo efficere mihi videor.

Sed fortasse haec quoque ab aliis dudum sunt observata, multum enim abest ut omnia quae de Socrate et Platone scripta sunt nota habeam. Quapropter his missis redeo nunc ad prima illa Socratis Aristophanei verba, unde digressi sumus. Subiungit ibi philosophus, quem ἀπὸ παρροῦ τοὺς θεοὺς περιφρονοῦντα comicus induxit:

οὐ γὰρ ἀλλ' ἡ γῆ βίῃ
 ἔλκει πρὸς αὐτὴν τὴν ἱκμάδα τῆς Φροντίδος.
 πᾶσχει δὲ ταῦτ' οὗτο καὶ τὰ κάρδαμα.

Hic vix me contineo quin in viros doctos durioribus verbis invehar; qui dum miscent quadrata rotundis multa agendo et annotando id unum sunt assecuti ut delirantis aniculae verbula, non versus facetissimos et eleganter compositos iecisse nunc credatur Aristophanes. Pro multis verba faciat Dobreus, de quo tacere nunc iuberet me reverentia magnis manibus debita, nisi infelicem eius observationem apud Blaydesium denuo reperissem excusam: „quomodo corpus exsiccatur esus nasturtii, eodem modo animo cogitandi vim exhaurit humus”. Haecine Dobreo digna Tibi videntur, Amice? Immo mecum censes, opinor, verba haec esse sensu prorsus destituta. Parum autem prodest ad hunc versum attulisse Diogenis Apolloniatae aliorumve philosophorum locos, ubi sol humorem terrae ad se rapere, vel semina humore nutrirī dicuntur, — quae ne stultissimos quidem agricolas latere potuerunt unquam; — neque quicquam huc faciunt veterum dicta de nasturtii acri sapore aut eius effectū in corpus humanum, sed obruitur hisce omnibus iocus comici

et offuscatur eius acumen. Id unum quod in rem nostram con-
 ducat inde apparet, notissimum fuisse Atheniensibus nasturtium
 variosque in usus saepe adhibitum. Itaque e vita nunc quoti-
 diana Socrates more suo petit exemplum ad quaestiones diffi-
 ciles, de quibus disputat, elucidandas idoneum, et quae cerni
 nequeunt nunc quoque rebus quae oculis subiectae sunt per
 imaginem illustrare studet. Nasturtii autem *semina* (*sterrekers-
 zaad*) quam cupide humorem ad se rapiant et hodie sciunt
 pueri et puellae, qui spongiarum pannosque laneos iis conserere
 solent, et olim opinor in Attica sciebant homines. Comicum
 autem quid moverit ut hac potissimum imagine philosophum
 nunc faceret utentem si me rogas, respondeo Tibi: agnoscere
 me veluti echo quandam splendidae comparationis, qua Socrates
 Platoniscus utitur in fine Phaedri dialogi. „Ut laeta seges ex
 hominis animo possit surgere”, sic fere ibi loquitur Socrates,
 „prius multo labore parandus est ager, dein conserendus, dein
 per longos menses patienter expectandum, dum germinent
 grana, procrecant, efflorescant, maturas tandem praebeant
 aristas, quae in horrea possint cogi, panem salubrem praebi-
 turae. *Adonidis* vero *hortulos* videre est post paucos dies laete
 virentes: at eiusmodi patinae parantur non ut victus inde
 quaeratur sed ut ornamenti causa die festo exhibeantur”. —
 En comparatio Socratica, qua animi humani vis et indoles
 illustratur exemplo petito a seminibus herbarum celeriter ger-
 minantium, quale praesertim est nasturtium. Huc alludi arbitror.
 Itaque comici hic locus testimonio mihi est, Platonem hanc
 quoque comparationem, perinde atque *μάλιστα* illam et *πρέπειν*
 quaeque cum iis cohaerent, non ipsum excogitasse sed e
 magistri ore sublegisse.

Sed relicto Platone rebusque philosophicis, de quibus diffi-
 denter mihi loquendum esse intellego, redeo ad ipsam Nubium
 fabulam. Creditoribus, qui sub finem Strepsiadem visunt ut
 nummos suos ab eo reposcant, quemnam vultum et habitum
 tribuerit comicus ut omnes semper lectores perspexerint vereor;
 certe *δαιμονιάς* cum dici eos video, subit suspicio sordidos
 quosdam toculliones eos vulgo haberi. Sic vero omnem fere
 leporem ex hac fabulae parte evanescere, non opus est ut Tibi,

Amice, data opera demonstrem, quis enim hoc sentiet unquam nisi Tu sentis, praesertim admonitus. Sed operae pretium videtur paucis verbis utrumque hominem talem fere delineare qualem in scenam induxit comicus. Est igitur *Pasias* rusticus quidam *Κίχυννός* senex, benigni ingenii et minime litigiousus, qui nuper veteri amico se precanti minas aliquot modico fenore dedit mutuas; ventre autem est obeso, quapropter *Strepsiades* impudenter ludibrio eum habens „*ἀσχνόν*” vocat eius corpusculum, metretaeque id dimidium capere posse perhibet, — *vini* scilicet. — Quem postquam vi et minis *Strepsiades* multa cum irrisione abegit, alter procedit creditor quammaxime ei dissimilis, *Amyntas* quidam iuvenis, — sive *Pronapis* hic est filius aliunde notus, uti ego arbitror, sive alius eiusdem nominis. Non patris sed filii hic est amicus *λάσις τις*, equorum perinde atque *Phidippides* amantissimus interque certamina equestria vitam terens, eleganter comtus capillisque promissis. At nunc male ei est; nam currum modo fregit, in pulverem deiectus est, pulchra vestis lacerata et foedata, ipsum corpus graviter contusum, dolent ei artus, dolet caput. Itaque lento difficilique gradu ceu tragicus aliquis heros claudicans se protrahit ad domum amici *Phidippidis*, ut tristem huic casum enarret argentumque, quod nuper ei commodavit, reposcat, quo novum currum novasque rotas sibi emat. Non ipsum tamen sodalem intus offendit, sed eius patrem; qui postquam audivit quid huc eum adduxerit, commiserationem quandam vultu perridicule simulatus: *graviter sane laborare mihi videris* ait (vs. 1271). *Nec mirum*, respondet iuvenis, *curru enim modo sum eiectus*. — *Equos agebas?* retorquet senex: *de asino lapsum te putaveram ita delirantem!* — Irascitur iuvenis et: *hoccine delirare est*, inquit, *suos nummos recuperare velle?* — At senex nihil ad haec respondens, sed multo magis etiam miserari se fingens iuvenem: *ne spes quidem* ait *convalescendi relictæ tibi est ulla, opinor!* et mox: *cerebri enim concussionem laborare mihi videris*. — Quos versus non sine causa verti nunc; aperta enim et ludicra haec, quam cernis, gradatio tum demum elucet cum ex *Hermanni Bergkii*-que auctoritate legitur *αὐθις ὕγιανεῖς* (vs. 1275) pro codicum lectione *αὐτὰς ὕγιαλνεις*. Quam emendationem cur *Blaydesius* „ineptam” vocet me quidem latet.

Quae coniectura pellicit me ut duobus praeterea versibus prodesse nunc coner.

Alter est 974. Quo loco Iustus orator dicit pueros in arena palaestrae considentes olim solitos fuisse τὸν μῆρὸν — non τὸ μῆρῳ, quod perperam commendavit Blaydes — προβάλεσθαι, alterum igitur crus protendentes dum alteri sub femoribus inflexo insidebant,

ὅπως τοῖς ἔξωθεν μῆδὲν δείξειαν ἀπῆνές.

Quae quid sibi velint quivis intellegit; olim cavebant pueri ne subductis genubus incomposite humi considentes — non enim ἐπὶ βάθρων, ut ἐν γραμματιστοῦ vel ἐν κιθαριστοῦ, illic sedebant — indecorum adspectum praeberent amatoribus ceterisque hominibus extra palaestram consistentibus ut eorum exercitia animi causa spectarent. Sed quid est illud ἀπῆνές? Quae neque attica est vox neque huic sententiae apta, *saevum* enim significat sive *immitem*. Proposita sunt ἀηδέες, ἀεικές, ἀναιδέες, sed nonne veri Tibi videtur similis poetam scripsisse ΑΓΕΝΝΕΣ, quae litterae in ΑΠΗΝΕΣ abire potuerunt facillime? Est enim ἀγεννές id quod ἀνελεύθερον, δουλοπρεπές, *indecens*, homine liberaliter educato indignum, contrarium τοῦ σεμνοῦ.

Alter locus quem corrigere conabor legitur in vicinia. Versum volo 1006, ubi Iustus orator dicit iuvenem sibi si obtemperet feliciter aetatem transigentem per amoena Academiae vireta decursurum esse cum fido aliquo sodali, coronatum καλάμῳ λευκῷ. Quae sana esse nequeunt; non enim *candent* opinor sed *virent* arundinis folia, sequenti autem versu fit mentio λεύκης Φυλλοβολούσης, *populi folia sua iactantis, mobilis*, — nam sic vertendum esse Merry certe, emunctae naris editor, sensit, — itaque comicum nunc quovis arundinis epitheto potius usurum fuisse quam adiectivo λευκός, etiamsi rerum natura id tulisset, confidere licet. Nonne quantocius Tibi corrigendum videtur λεπτῷ? *Tenuibus flexilibusque* arundinis surculis, qui soli sunt apti nectendis coronis.

Iamque videamus locum in paucis notum, qui licet fescenninae libertatis plus habeat quam velis, ab hac tamen nostra de rebus quae in scena cernuntur et aguntur disputatione abesse

nequit. Versus dico 538 sqq. — *Haec mea comoedia penes facticios nullos habet*, poeta dicit, qui spectatores praeter morem suo nomine nunc alloquitur ipse. Quem nisi τὸν ἐγκέφαλον σεσεισμένον delirare nunc putamus, claro hinc apparet in alia fabula aliqua — sive Hermippi, quod perhibent scholia, sive Eupolidis, quod ego puto — spectatores id ipsum nuper vidisse et risisse quod a suo dramate abesse dicit Aristophanes; neque minus certum est *insoliti quid* fuisse id quod nunc carpitur. Neque mirum, si quidem recte suspicor de solis *choris* suae aliarumque fabularum nunc loqui poetam. *Actores* autem in fabulis Aristophanis phallis ornatos constanter fere prodiisse etiam post doctam Koertii disputationem (Archaeologische Studien zur alten Komödie, Jahrb. d. arch. Inst. 1894) confidenter nego; omnino enim ab eius arte alienus videtur Dicaeopolis aliquis vel Aeschylus vel Iustus ille orator, dum gravibus verbis declamat, vestem diducens ut eiusmodi ornamento puerorum cachinnos excitet, quo feminas certe caruisse nemo negat, nihil igitur hac aetate obstitisse quominus in scena Dionysiaca cernerentur actores priscum illum phallum non exhibentes. Itaque *illis tantum locis, ubi corpora* quamcunque ob causam *nudantur*, penem facticium, ipsa virilia actoris simulantem, spectatorum oculis obiectum fuisse certum duco. Sed quicquid de actoribus statuimus, *choros* certe comicos nullos habuisse phallos constat; itaque si quis comicus nuper chorum σκυτλοῖς καθειμένοις ornatum ostenderat, fecerat insolite admodum.

Quicquid id est, iis qui perhibent actores in scena Attica etiam Aristophanis tempore phallo sive καθειμένῳ sive ἀναδεμένῳ constanter fuisse instructos, noster locus argumentum praeberet non potest, quem videmus aut contrariam rem probare potius aut ab illa quaestione esse alienum. Prorsus vero absurdum est id quod multi contenderunt, priorem fabulae nostrae recensionem phallos habuisse, nunc vero poetam σωφρονέστερον γενόμενον id mutasse eamque ob causam nunc se collaudare. Ad quam opinionem confirmandam adsciscuntur deinde versus 731 sqq., quos priori recensionem proprios, ab altera vero alienos fuisse autumant, — et sic miser lector inextricabili fere errorum tela obstringitur, quos singulatim iam refellere

non sinit me taedium, et Tuo quoque tempori parcendum esse intellego.

Quod vero perhibui modo, solos *choros* nunc respici, haec mea suspicio quam utilitatem versum 541 interpretantibus habeat dicam.

οὐδὲ πρεσβύτης ὁ λέγων τᾶπῃ τῇ βακτηρίᾳ
τύπτει τὸν παρόντ', ἀφανίζων πονηρὰ σκώμματα.

Nempe vocem *ἔπη* in comicorum dictione non trimetros significare sed tetrametros coll. Eq. 508 Ran. 885 recte observavit Zielinski Gliederung der altatt. Komödie p. 289, 1, „den einen „von den beiden Gegnern im Agon“ interpretatus. Equidem *coryphaeum* intellego, quem in Eupolidis Prospaltis — hanc enim spectari fabulam docent scholia — proximum quemque *e spectatoribus* baculo pupugisse, certe iis minitatum esse statuo, recordatus nucularum per caveam sparsarum in alio Eupolidis dramate, cuius mentionem fecit noster loco simillimo Vesp. vs. 58 sq.; videatur etiam ipsius Aristophanis iocus sublimis Pac. 962.

Dubitas, Amice? Velim igitur Tecum reputes quid sit ὁ παρών. Nonne idem quod ὁ τυχών, ὁ παραγεγόμενος hoc significare Tibi, ut mihi, videtur, de certa igitur aliqua dramatis persona adhiberi non potuisse? Eam enim articuli in huiusmodi locutionibus esse vim ut singularis a plurali numero nihil discrepet, non opus est ut Tibi in memoriam revocem.

A scenographia ad chronologiam nunc Te voco. Quid significant chori verba vs. 581 sqq.?

εἶτα τὸν θεοῖσιν ἐχθρὸν βυρσοδέψην Παφλαγόνᾳ
ἠνίχ' ἤρεϊσθε στρατηγόν, τὰς δ' Ὀφρῦς ξυνήγομεν
καὶ ἐποιούμεν δεινὰ, „βροντῇ δ' ἐρράγη δι' ἀστραπῆς“,
ἡ σελήνῃ δ' ἐξέλειπε τὰς ὁδοὺς· ὁ δ' ἥλιος,
τὴν θρυαλλίδ' εἰς ἑαυτὸν εὐθέως ξυνελκύσας,
οὐ φανεῖν ἔφασκεν ὑμῖν, εἰ στρατηγήσει Κλέων.
ἀλλ' ὁμῶς εἴλεσθε τοῦτον. Φασὶ γὰρ δυσβουλίαν
τῇδε τῇ πόλει προσεῖναι· ταῦτα μέντοι τοὺς θεοὺς,
ἄττ' ἂν ὑμεῖς ἐξαμάρτητ', ἐπὶ τὸ βέλτιον τρέπειν.
ὥς δὲ καὶ τοῦτο ξυνοίσει, ῥαδίως διδάξομεν·
ἦν Κλέωνα τὸν λάρων δώρων ἐλόντες καὶ κλοπῆς,

εἶτα Φιμώσητε τούτου ἐν τῷ ξύλῳ τὸν αὐχένα,
 αὐθις εἰς τάρχαϊον ὑμῖν, εἴ τι καὶ ἐξημάρτατε,
 ἐπὶ τὸ βέλτιον τὸ πρῶγμα τῇ πόλει ξυνοίσεται.

Cum in eo esset ut praetor crearetur Cleon, effecimus ut ecclesia propter tempestatis intemperiem solveretur priusquam latae sunt sententiae. Nempe *διοσημία* erant tonitru, grando, pluvia. Ad cetera autem signa caelestia quod attinet, quae in versibus sequentibus enumerantur, notetur imperfectum *ἐξέλειπε*, quod de *conatu* usurpari solet; hoc enim dehortatur nos ne de vero lunae aut solis defectu sermonem nunc esse putemus, cum praesertim ipsa rerum natura obstat quominus luna et sol iisdem diebus deficiant; id quod Graecis non minus quam nobis notum fuisse testatur — si opus — Thucydidis locus II 28. Certum autem duco nostro loco non respici eclipsin, quam luna passa est initio mensis Octobris a. 425, solisque defectum mensis Martii a. 424. Nam *Sphacteriam* Cleon mense Augusto anni 425 expugnavit; itaque etiamsi ad litteram accipiamus verba comici, ad illam tamen Cleonis expeditionem apte referri nequeunt. Accedit autem argumentum gravissimum: Cleon aestate anni 425 non *praetor* Pylum fuerat profectus sed *pro praetore*, *Νικίου παραδόντος αὐτῷ τὴν ἀρχήν*. Verum igitur vidit Buecheler, qui *Isarcho archonte* (a. 424/3) Cleonem praetorem creatum esse statuit; cui optimo iure assensi sunt Teuffel alii. Nam si nihil praeter ipsa poetae verba nunc consideramus, ea autem accurate interpretamur, luculenter inde apparet Cleonem, quo tempore Nubes scenae sunt commissae, praetorem fuisse; nuper igitur in *ἀρχαιρεσίαις* creatum, cum brevi ante Atheniensium copiae ad Delium essent profligatae, interemtus esset fidus et potentissimus eorum socius Sitalces, defecisset Amphipolis. Non enim sub anni Attici finem sed exeunte hieme habita esse comitia magistratibus creandis docuit Mueller Struebing, cuius sententiam deinde confirmavit *Ἀθηναίων πολιτεία* paucis annis abhinc reperta; unde praeterea nunc constat non eodem semper tempore habitas esse τὰς ἀρχαιρεσίας, sed μετὰ τὴν ἔκτην πρωτανείαν ἐφ' ᾧ ἂν εὐσημία γένηται, citius igitur seriusve post sextam prytaniam, plerumque prytania septima, mense Anthesterione. Hoc autem anno semel saepiusve diremtas esse propter *διοσημίαν* sive veram sive fictam, — cuiusmodi artes a partium

studio haud alienas fuisse quivis intellegit, — testantur verba comici supra allata.

Itaque cum docebantur Nubes, verendum erat ne redeunte vere bellum redintegraretur a Cleone nuper praetore creato, cum multi — in his Aristophanes — expeterent inducias; quae revera iis ipsis diebus quibus fabula acta est, mense Martio a. 423, sunt initae. Hoc igitur est quod dicit poeta, stulta civium consilia a diis in melius converti solere, — simul maligne sic rodens famam, quam Cleoni pepererat Sphacteria expugnata. „Nunc homo ille turbulentus et bellicosus praetor „est creatus diis invitis. At vel sic vobis non est desperandum; „nondum enim bellum violentius efferbuit, imo fiunt induciae „pacis praenunciae: quin agite, praeturam illam male partam „quantocius adimite isti praedoni aerarii publici, ἀποχειροτονεῖτε αὐτόν”, — id quod prima cuiusvis prytaniae ecclesia fieri poterat. — Nempe nisi obstitissent induciae, Cleon hoc ipso vere ineunte cum classe in Thraciam profectus esset opinor, ut Amphipolim ceterasque quae illic defecerant civitates recuperaret.

Sic verba poetae interpretantibus totum hoc epirrhema perspicuum duco, excepto verbo ultimo. Quid enim est illud *ξυνοίσεται*? Quod nunc dici potuisse pro *ξυνοίσει*, — qua futuri forma in proxima vicinia usus est noster (vs. 590, item Pac. 689 Eccl. 471 etc.), — etiamsi crederem, Tibi tamen persuadere non possem; vides autem quam ineptum in hac sententia sit ipsum verbum *ξυνενεγκεῖν*. Quae qui ante me probe sensit Kaehler v. d., coniecit *ἀποβήσεται*, quod contextui aptum est sane sed assensum non multis poterit extorquere. Aut fallor aut Aristophanes scripsit

ἐπὶ τὸ βέλτιον τὸ πρᾶγμα τῇ πόλει ξυστήσεται.

Tibi autem Amicissime utinam *ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ βέλτιστον τὰ πράγματα ξυσταίῃ* eis τὰς ὥρας τὰς ἐτέρας. Amare me perge, et hoc quaecumque amicitiae pignus eo animo accipe quo Tibi offero Calendis Aprilibus, quo die ipse olim litterarum doctor sum creatus.

DE MONUMENTO ANCYRANO SENTENTIAE CONTROVERSAE ¹).

(*Pars altera*).

SCRIPSIT

J. W. BECK.

Quae veteres scriptores de iis rebus, quas Augustus sive sua manu scriptas sive dictatas reliquit, prodiderunt memoriae, ea perpauca sunt eademque incerta ac paene abstrusa. In fonte quodam communi acta quinque a principe composita exstitisse videntur. Quae sunt *de funere* eius solum apud Suetonium et Dionem leguntur, *de testamento* eius *privato* loquuntur Tacitus et Dio, *testamentum publicum* Dio commemorat, Tacitus de eo significat, *indicem rerum gestarum* afferunt Suetonius et Dio, *breviarium* Suetonius, Dio (et Tacitus) ²).

Sed totus campus peragrandus est atque pervestigandus.

Ante omnes eos adeamus scriptores, qui vel de ipso Mausoleo vel de eius titulis tacere non potuerunt neque debuerunt. Tum vetustissimae urbis descriptiones et inscriptionum syllogae evolvendae sunt. His rebus enarratis ad totum spatium emensum respiciemus artius coniuncturi argumenta quae protulimus, ut tandem perveniamus ad sententias controversas perscribendas. Ne tamen maximum in hac re testimonium desit, sequentur omnes loci Suetoniani, qui ad hanc rem pertineant, cum monumenti Ancyrani locis comparati.

---

1) Mnem. XXV, 4, p. 349—360.

2) Tac. Ann. 1, 8, 11; Suet. Aug. 101; Dio 56, 32 et 33.

Strabo, qui ab anno fere 29 a. C.n. aliquamdiu in Italia versabatur tempore eodem, quo Mausoleum est exstructum et qui a. 24 p. C.n. obiit, monumentum ipsum, quod principe vivo suis oculis aspicere potuit, breviter descripsit¹⁾. De titulo nimirum nihil.

Quod *Strabo* praestare non potuit, *Plinius maior* certe potuit, qui in ea parte N. H., quae est de chorographia, titulum illum ad gentes Alpinas devictas pertinentem (3, 20, 136)²⁾ et alio loco acta temporum divi Augusti commemorat (7, 60). Idem (7, 45, 147) fata Augusti percurrit. Inscriptiones eum non spernere etiam tituli Maenii et Duilii (34, 17) et delubri Minervae (7, 26, 97) demonstrant. Obeliscos, qui eo tempore Romae erant, idem enumerat, unum in circo magno (36, 71), secundum Augusti in campo (36, 72), tertium in Vaticano Gai et Neronis (36, 74). Obelisci Mausolei Plinio ignoti erant, reperiuntur apud *Amm. Marcellinum* 17, 4, 16 (saec. IV): *duo in Augusti monumento erecti sunt*. In aliis libris (2, 67, 167; 6, 28, 159, 160; 6, 29, 181, 182), ubi easdem attingit res, quae sunt in titulo Ancyrano, velut expeditiones Arabicas et Aethiopicas, nihil est quod vinculo artiore cum titulo possit coniungi.

Et quod rerum gestarum scriptores impune negligere possunt propter fontes quos habent uberrimos³⁾, id ei qui mirabilia vel memorabilia assectantur non temere praetereunt occasione data. Verum frustra *Plinii* copiam immensam perscrutamur, etsi in indice „divum Augustum” auctorem nominat.

A. Gellii libros depromamus. Namque is Augusti epistulas legebat elegantiamque orationis laudat (10, 24, 2; 15, 7, 3). Praeterea inscriptiones quasdam fori Traiani et theatri Pompei dignas iudicat, de quibus disputetur (13, 25, 1; 28; 10, 1, 6), quin (15, 5) de eo ipso verbo *profligandi* praeunte *Sulpicio Apollinari* magistro quaerit, quo verbo male uti multi homines ei videntur. Sed Augustus ipse hoc verbo rariore significatione — si quidem *Gellium* arbitrum sequimur — usus est in titulo Ancyrano i. e. in titulo ante Mausoleum posito, ut vulgo putant (4, 14). Aut

1) *Strabo* 5, 3, 8 p. 236.

2) Pars I p. 359 infra. *Gardthausen*, *Augustus* I 2, p. 718.

3) Legem de imperio *Vespasiani* nemo commemorat.

Gellius (vel Sulpicius Apollinaris) Romae in Mausoleo hoc vocabulum non legit aut de industria se ibi legisse dissimulat.... ridicule vero et non sine aliqua imprudentia; atqui offendere viros principes non Gellii erat perpetui eorum adulatoris.

Mausoleum Augusti a. 1167 gentis nobilissimae Colonna castellum ex maiore parte dirutum est (Nibby, Roma Ant. II p. 528). A saeculi quarti media parte occurrunt descriptiones urbis et syllogae inscriptionum, in quibus et Mausoleum est et tituli quidam huius monumenti memorantur.

Prima est descriptio urbis Constantina (1. *Notitia* a. 334, 2. *Curiosum* urbis Romae regionum XIV cum brevioriis suis).

Sequitur liber Anonymi Einsidlensis (c. saec. VIII) cum sylloge inscriptionum vetustissima urbanarum fere octoginta. Postremum habemus Mirabilia Romae (c. a. 1150) et alias inscriptionum syllogas medii aevi.

In *Curioso* sub regione IX itemque in *Notitia* desideramus Mausoleum ipsum, quod me iudice latet in vocabulo *insulam*, (cf. App. I sub 2): *in musileo Augusti* (in Cur.), ubi in *Not. mensuleo* A, ut in ipso *Curioso mensule* A, *mensulem* B¹⁾.

In libello *Mirabilia*, de cuius auctoritate satis multa Iordanus dixit in lib. *Topogr. Urbis Romae* II p. 357 sqq., c. 22: Ad portam Flammineam fecit Octavianus quoddam castellum, quod vocatur Augustum; ..... in unaquaque sepultura sunt littere ita dicentes: 'hec sunt ossa et cinis Nerve imperatoris et victoria quam fecit'. Et in sylloge Signoriliana (C. I. L. VI p. XV) quaedam Mausolei inscriptiones memorantur. De magno illo indice rerum gestarum nusquam nec vola nec vestigium.

Viri docti quamvis certent de indole huius inscriptionis, in hoc omnes congruunt sententiae Monumentum Ancyranum esse inscriptionem Mausolei omnesque nituntur uno Suetonio. Concedunt ipsam distributionem rerum parum probabilem esse et saepe eodem capite agi de diversis rebus (Momms. p. v) atque inscriptiones et Latinam et Graecam non eo tempore esse incisas, quo aedes sit facta, sed post quoddam intervallum (l.l. p. XIII).

---

1) Iord. *Topogr.* II p. 556, 565.

Quod ad difficultates, quae offeruntur nonnullae, imprimis in initio et in parte extrema totius inscriptionis, hunc scrupulum sic evellere student, ut Tiberio vel ei, qui inscriptionem in templi pariete incidit, omnia imputent. Nec in mediis quidem rebus auctori fidem habent (l.l. p. 59). In explicanda mira eloquendi varietate, quam et Woelfflinus (Epigr. Beitr. I p. 271) et Mommsenus (p. 59, 156, 189, 191) senserunt, quaerunt argumenta. Quae displicent, nonnunquam excusant vel aliquo modo tollunt. Atque omnes has difficultates et varietates Augusti nomine laeti non sine gemitu, ut opinor, tolerare possunt.

Comparant hanc inscriptionem, quam ante Mausoleum fuisse volunt, cum titulis Persepolitianis, revocant in memoriam morem illum orientalem ingentia exstruendi sepulcra. Augustum cum dynastis et regibus externis componunt. Ante omnes Suetonium ab hoc commentario pendere autumant. Non satis quaerunt, num necessario haec farrago, quae nonnullis locis vix homini Romano, nedum Augusto, digna sit, Suetonio fuerit subsidio, num ea, quae ter vel quater utrimque similia sunt, alio fortasse modo explicari possint. Neque perpendunt quam pauca similia sint et quantam fontium copiam Suetonio utpote munere 'ab epistulis' fungenti in promptu fuisse constet.

Est in hoc titulo, ut demonstravimus supra, varietas quaedam, inaequalitas, negligentia orationis intolerabilis, quae etiam in re orthographica elucet, id quod vix Augusto vel lapidario tribuere possis, sed auctoribus diversis. Contra mira est aequalitas, quae in parvis continetur. Auctor enim quasi consuit membra dispersa particulis vel coniunctionibus isdem, quae nauseam nobis faciunt. Tum historiarum vel annalium scriptorem, tum tabulariorum illud genus audimus praecipue in parte priorē, quae numeris scatet; magnam copiam numerorum index offert, ubi ceteri fontes deficiunt (cf. 4, 17—5, 1). Raro scriptores eundem numerum adnotaverunt, ut Orosius, qui 6, 18, 33 solus cum M. A. 5, 2 numerum occisorum servorum servavit. Sed, quidquid est, si verum est Tiberium propter pauca verba, quae sibi non latine dicta esse viderentur, dormire non potuisse (Dio 57, 17), tum hoc titulo manibus operarum tradito et in aeneis pilis inciso nunquam dormivit.

In hoc titulo vestigia sunt a tempore Augusti aversa, quae

explicationem poscunt¹⁾. Item explicandi gen. plur. 4. decl. in *um* et *uum* (4, 35), gen. sing. in *i* et *ii* (4, 36), dat. abl. plur. 1.2. decl. in *is* et *iis*. De assimilatione non loquor, quia in hac re communis licentia est (cf. Franckeni libellus de assimilatione, cet. in ann. acad. reg. Neerl. 1885 p. 351). Hic de praescriptione dicendum erit. Assimilatio in vocabulorum compositione modo admittitur modo non admittitur (Momms. p. 192). At in ipsa praescriptione est: *impensae*, in titulo *impensa*. Haec causa suspicionis est. Ineleganter dicta esse Zumptio videntur: res gestae et impensae incisae. Hoc concedo, sed in titulo ipso num omnia eleganter dicta sunt? Et mire congruunt haec verba in initio posita: *orbem terrarum imperio populi Romani subiectum* cum tituli ipsius verbis (5, 44) .... *gentes* .... *imperio p. R. subiecti*, quod neque in monumentis Augusti aliis neque aetate quidem Augusti reperiens (cf. Pars I p. 359).

De hac praescriptione, quae varie explicatur, dicendum erit. Suetonius nihil aliud nisi haec: „indicem rerum a se gestarum quem vellet incidi in aeneis tabulis, quae ante M. statuerentur.” In praescriptione: „Rerum gestarum divi Augusti .... et impensarum .... incisarum in duabus aeneis pilis quae sunt Romae positae exemplar subiectum²⁾.”

Suetonius: „quem *vellet* incidi in aeneis tabulis”; in praescriptione tamen iam incisae sunt aut res gestae aut impensae aut utraeque idque in *duabus aeneis pilis*³⁾. Hoc tempore equidem verba Suetoniana ab his verbis separare cogor. Ego non certo scio quid factum sit post mortem Augusti illo indice Suetoniano, neque mihi persuasum erat Mon. Ancyranum et fontem Suetonianum plane congruere. Auctor inscriptionis habebat rerum gestarum divi Augusti exemplar⁴⁾, habebat idem impensarum incisarum in 2 aeneis pilis, quae essent Romae positae, exemplar

1) De hac re cf. pars I.

2) Suet. vita Hor.: *Exstant epistulae, a quibus argumenti gratia pauca subiecti* (seq. pars epistulae).

3) Hae aeneae pilae (*στῆλαι χαλκαῖ*) non Romana sed Graeca consuetudine dictae sunt (cf. Nepos, Alc. 4: exemplum in pila lapidea incisum; apud Graecos scriptores passim).

4) A quo et quomodo confectum, unde acceptum, cuius iussu et quo tempore incisum sit nescio.

erantque haec in unum collecta. Namque non intellego cur is, qui hanc praescriptionem confecit, ordinem conversurus fuerit, si significare voluisset maiorem tituli totius partem praeter appendices (M. A. c. 15—25 liberalitates, spectacula, c. 25—35 res gestae). Itaque hoc solum restat, ut „res gestae” pertineant usque ad appendices, quas dicimus, et reliqua (impensae — positae) ad appendices ipsas, quam partem non totam dedit neque integram, quia in hoc pariete spatium eum deficere incipiebat: [cf. *impensae, quas in rem publicam populumque Romanum fecit et summa pecuniae, quam dedit in aerarium aut populo Romano* (sic ego) *aut dimissis militibus*]. Hanc appendiculam excerptam esse ex titulo supra scripto non credo. Mommsenus alteram partem excerptam esse, alteram non esse putat (p. 158, 159). Quod est in appendicula de oppidis pecunia adiutis confirmat Suetonius (Aug. 47). Eiusmodi res in aeneis tabulis, quarum mille Romae erant positae, incisas esse crediderim. Auctor totam summam complectitur denariis non Romanam consuetudinem sequens, sed externam. Nec non ea quae antecedit pars Graeci coloris vestigia gerit, ut 5, 26: regis Artavasdis filio, nepoti autem Tigranis regis, aliaque quae magis Graeco quam Latino ori apta sunt (cf. p. 241 Not. 3; Pars I p. 353).

Augustus a rebus suis describendis non alienus erat. Anno 36 a. C. orationes ediderat post S. Pompeium victum habitas (App. b. c. 5, 130), a. 23 cum aeger esset, autobiographiam quandam composuit (Dio 53, 30), a. 13 a. C. alium libellum in senatu recitari iussit (Dio 54, 25, 5). Orationes eius in aere incidebantur (Dio 60, 10, 2). Quod tunc et senatus consultis contingebat. Erant acta urbis, erat copia satis magna inscriptionum ad principem pertinens et in urbe et extra, ut qui pedes et oculos et stilum haberet, nullo labore, nulla subtiliore et diuturna investigatione operi posset accingi.

At a sermonibus hominum et studiis singulorum pendere noluit Augustus, qui iam septuagesimum et sextum annum agens, teste Suetonio indicem rerum suarum scripsit . . . . dignum videlicet viro annis, muneribus, dolore, aegritudine confecto, adulatione alieno:

Es gab wenig Fürsten und öffentliche Persönlichkeiten, denen alles Theatralische so zuwider war, die so sehr den Schein im Gegensatz zum Wesen der Sache verachteten, wie Augustus. Augustus ist stets derselbe geblieben; der scheinbare Widerspruch löst sich, wenn man nur festhält, dass der Kaiser durchaus Verstandesmensch war. —

Damit vereinigte Augustus eine scharfe Beobachtungsgabe, eine grosse Menschenkenntniss, anspruchslose Umgangsformen und das Bestreben, Auffallendes und Anstössiges zu meiden, das den Menschen ebenso sehr wie den Staatsmann kennzeichnet (Gardthausen, Augustus I 2 p. 490, 492, 493).

Hic vir — mirabile dictu — morti addictus res gestas, immo laudationem sui perpetuam scripsit, cuius fastigia haec sunt: „Magnis honoribus affecit me et senatus et populus. (Apud Philippos) vici bis acie [Plut. Brut. 42 *Καῖσαρ οὐδαμοῦ φανερός ἦν*]. Omnes (?) vici hostes; clemens fui (?). Honores semper novi in me collati sunt, sed ego multos repudiavi. In populum et exercitum magnas summas impendi. Per totum orbem bella gessi prospere. Undique supplices ad me venerunt gentes exterae. Summos qui exstant honores mihi tribuerunt omnes. — Post id tempus praestiti omnibus dignitate (*ἀξιώματι*), potestatis autem nihilo amplius habui quam qui fuerunt mihi quoque in magistratu collegae.”

Haec est laudatio tam rudis et pinguis, ut Velleiis et Valeriis digna sit. Hanc Augustus senex scripsisse, hanc Romae in aere incisam ante Mausoleum collocari iussisse dicitur, hanc ante Tiberii oculos eiusque mandatu ante ipsum illud Mausoleum statutam esse volunt, hanc Suetonium excerpisse, Velleium in animo habuisse, populum Romanum terrarum dominos legisse existimant. Equidem quid et qualis fuerit index rerum vel titulus Mausolei, si unquam fuit, me nescire professus sum profiteorque.

Hoc solum suspicor haud paucis annis post mortem Augusti ex compluribus fontibus, inter quos et erat is, quem Suetonius adiit, hoc novum genus laudandi celebrandi adulandique imperatoris ab homine parvi iudicii esse inventum provincialibus dignissimum atque aptissimum. Der Cultus des Augustus in den griechischen Provinzen des Orients ist beinahe so alt wie seine Herrschaft im Osten. Der neue Herrscher erhielt also die

selben Ehren, die seine Vorgänger gehabt hatten, wenn auch zunächst in Verbindung mit der Roma. Hier war also erlaubt was in Rom verboten war (Gardthausen, l.l. I 2 p. 885). Itaque in provincia orientali antiquo more, quo reges ipsi quasi loquebantur ex parietibus, Augustus suas res enarrat non tanquam princeps populi Romani sed quasi omnium rerum dominus, qui omnia ipse fecit, ipse potuit:

Ipsē rempublicam dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavit —

privato consilio et privata impensa exercitum comparavit —

ipso principe templum Iani ter clausum est —

primus et solus omnium, qui deduxerunt colonias militum in Italia . . . pecuniam solvit pro agris, quos adsignaverat militibus —

ipsius classis navigavit ad fines Cimbrorum, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit —

ipse vidit legationes Indorum nunquam antea visas apud quemquam Romanorum ducem —

ipsi honos usque ad hoc tempus inauditus decretus est —

ipsum creaturus pontificem Romam confluit numerus hominum tantus, quantus Romae numquam antea fuisse fertur —

ipse respuit multos honores, triumphos, dictaturam perpetuam et consulatum perpetuum, munus ἐπιμελητοῦ τῶν τε νόμων καὶ τῶν τρόπων ἐπὶ τῇ μεγίστῃ ἐξουσίᾳ, pontificatum perpetuum.

Atque omnia ut rationator diligens perscripsit, e. g.:

navis cepit sescentas . . . (de minoribus tacere mavult) —

quingagens et quinquiens (!) decrevit senatus dis supplicandum esse —

per octingentos nonaginta dies supplicatum est —

Ter lustra fecit . . . (numeros civium Romanorum addit) —

populum et milites donavit pecunia et frumento . . . (numeros addit) —

iuvit aerarium sua pecunia; iuvit idem aerarium militare . . . (numeros addit) —

senatores plures quam septingenti sub signis suis militaverunt.

Qui sibi persuaserit eius modi libellum ab Augusto ipso compositum Romae fuisse — eum docere par est, quomodo factum

sit, ut tituli tam magni et conspicui in aere incisi nusquam terrarum exemplar remaneret nisi in pariete templi urbis cuiusdam longinquae in Asia sitae cum frusto Graeco in templo Apolloniae ¹⁾. Erant Augustea sat multa in Asia clariora Ancyrano illo; tantum monumentum pia memoriae divi Augusti si exstitit, cur non dedicarunt alii? Mommsenus censet publico consilio interpretationem Graecam Romae factam esse et cum commentario Latino ad civitates Graecas missam aut legatum Galatiae utraque exemplaria cum civitatibus sibi subditis communicasse (p. XI). Utile erat, si nobis narravisset vir tantae auctoritatis quid de hoc iure vel de hac consuetudine mandandi provincialibus ut acta publica urbana in templis collocarent vel in parietibus inciderent memoriae proditum sit. Senatus consulta et leges (urbium privilegia, Tac. Ann. 3, 63) vel orationes et edicta tam magistratuum quam imperatorum in tabulis marmoreis vel aeneis esse incisa scio; huius generis acta multa in provinciis fuisse hodieque superesse nemo miratur ²⁾.

Ut multorum venia dicam, si titulum Ancyranum percurro, mihi se offert imago hominis cuiusdam, qui Augusto mortuo quidquid comportare potuit ad eum celebrandum in capitula digessit. Namque puerile fuit et parvi ingenii summa senectute honorum taedio confectum et adulationibus hominum, imprimis poetarum, quasi necatum, per totum orbem terrarum ore omnium celebratum computare et perscribere sescentas naves se cepisse, novem captivos summi generis ante currum in triumpho incessisse, occasione aliqua tot homines Romam venisse, quot nunquam antea, honorem aliquem nemini tributum esse prius nisi sibi, quot bestiae occisae sint in venationibus, quantae longitudinis et latitudinis sit naumachia.

Quo modo fieri potest ut is, qui anno XIX, ut immodicos honores fugeret, media nocte Romam intravit, cum e Syria redisset (cf. Suet. c. 53), sua manu scripserit (idque tot annis post), quos honores senatus ei tunc decrevisset (M. A. 2, 29)? „At noluit triumphare (M. A. 1, 22) et honores hos abnuere non

---

1) Perperam faciant, si qui legum XII exemplar, quod aetate Cypriani et multo post in foro Carthagini erat, huc arcessant (Cypr. Ep. ad Don. 10; Salvianus, de gub. Dei 8, 5).

2) Hübner, Röm. Epigraphik p. 702 sqq.

potuit." Audio. Sed qui iter celerat, ut nocte in urbem veniat ad vitandos honores satis vulgares, maiores si postea accipit tamen, — multa patiuntur reges pro gloria regni — haec senex adnotat? Denique si quis famam intendere se existimat, dum enumerat quae fecit quaeque non fecit, honores ostentat, quos accepit quosque sprexit — quam pueriliter — eum nihil excusant neque aetatis mores, neque honores imperatori debiti, neque senectus, neque cura civitatis, neque valetudinis status. Aut Augustus inepte egit, aut, quae de eo referunt, non plane sibi constant, aut ipse talem titulum non conscripsit.

Amicos et gentes quasdam Augusto statuas argenteas posuisse eumque hoc prohibere noluisse vel non potuisse credibile est. Eundem has statuas conflavisse omnes exque iis aureas cortinas Apollini Palatino dedicavisse (Suet. c. 52) facile credimus in homine, qui indecoras adulationes reprimeret (c. 53). Qui eum colebant viri principes civitatis si unus ex numero eorum illas statuas circiter octoginta eum sustulisse nobis tradidisset et ex ea pecunia dona aurea in aede Apollinis suo nomine et illorum, qui sibi statuarum honorem habuissent, eum posuisse — hoc neminem offenderet. At finge tibi Augustum senem notantem se octoginta statuas argenteas in urbe habuisse, sed eas sustulisse cet. Hoc nimis pusilli animi est, hoc quid aliud nisi agere virum humilem ab adulatione ridicula alienum, deo tribuentem quod homines sibi tribuissent, sed hoc modo bis eodem loco se extollentem.

Dicunt Augustum in hoc titulo de industria res quasdam et nomina reticuisse et nonnunquam meliora vero scripsisse. Id provinciales multarum rerum ignaros passos esse neque ulla invidia legisse potest concedi. Num eorum scire intererat, quid factum esset Philippis, quis esset Lepidus vel Antonius vel Maecenas vel Messala vel Agrippa? Numeri iterumque numeri et munerum et honorum et aedificiorum et pecuniarum praestringunt oculos, princeps ipse loquens animos allicit. Hanc rationem, qua utebantur reges orientales inde a vetustissimis temporibus, haud sane a conditione servitutis alienam, qua omnes servi sint praeter Ipsum, incolis Gallograecis placuisse aequum est, Romae summis viris aut ante aut post Augustum, quamlibet parvum. publice in publico loco huius generis titulum

esse statutum nusquam comperio. Atque tituli Ancyrani partes quaedam originis Romanae vestigia prae se ferant, totus tamen hic titulus neque Romae fuisse neque ab Augusto conscriptus esse videtur.

Hisce omnibus perpensis sententias controversas meas subicio:

I. Monumentum Ancyranum et titulum Mausolei quendam congruere adhuc non satis constat.

II. Tiberium talem titulum qualis invenitur in templo Ancyrano ante Mausoleum posuisse non veri simile est.

III. Monumentum Ancyranum ex optimis fontibus esse collectum manifestum est; inter eos fontes fuisse libellum vel libellos ab Augusto conscriptos probabile est: hunc commentarium ab ipso Augusto esse compositum dubitationi obnoxium est.

IV. Si quid ex veterum scriptorum silentio, ex vetustissimis inscriptionum syllogis et antiquis urbis Romae descriptionibus concludere licet, titulum tam amplum in aeneis tabulis incisum Romae in urbe exstitisse ad hanc diem negandum est.

TABULA COMPARATIVA.

Monumentum Ancyranum.

Suetonius.

1, 1: Annos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi.

c. 8: Atque ab eo tempore exercitibus comparatis primum cum M. Antonio M. que Lepido deinde tantum cum Antonio per duodecim fere annos, novissime per quattuor et quadraginta solus rem publicam tenuit.

1, 3: Res publica ne quid detrimenti caperet me pro prae-

c. 10: iussusque comparato exercitui pro praetore praeesse

M. 1, 1 (S. c. 8): Cic. ad Att. 16, 8, 1; Phil. 3, 2, 3: C. Caesar adulescens ... nec postulantibus nec cogitantibus ... nobis ... exercitum ... comparavit patrimoniumque suum effudit; § 5: qua peste privato consilio r. p. Caesar liberavit. — Vell. 2, 61 (pars I p. 351).

M. 1, 3 (S. c. 10): Cic. Phil. 5, 17, 46: senatui placere C. Caesarem C. f. pontificem pro praetore senatorem esse. App. 3, 51: ἐψηφίσαντο ... τοῖς ὑπάρτοις

tore simul cum consulibus providere iussit.

et cum Hirtio ac Pansa, qui consulatum susceperant, D. Bruto opem ferre, demandatum bellum tertio mense confecit duobus proeliis.

1, 14: victorque omnibus superstitibus civibus peperci.

c. 13: Nec successum victoriae moderatus est, sed capite Bruti Romam misso ut statuæ Caesari subiceretur in splendissimum quemque captivum non sine verborum contumelia saeviit.

1, 21: Bis ovans triumphavi, tris egi curulis triumphos.

c. 22: bis ovans ingressus est urbem post Philippense et rursus post Siculum bellum. Curulis triumphos tris egi, Delmaticum, Actiacum, Alexandrinum, continuo triduo omnes.

1, 31: Dictaturam et apsentem et praesenti mihi datam . . . a populo et senatu M. Marcello et L. Arruntio consulibus non accepi.

c. 52: Dictaturam magna vi offerente populo genus nixus deiecta ab umeris toga nudo pectore deprecatus est.

4, 1 (1, 43): τριῶν ἀνδρῶν ἐγερόμην δημοσίων πραγμάτων κατορθωτῆς συνεχέσιν ἔτεσιν δέκα.

c. 27: Triumviratum rei publicae constituendae per decem annos administravit.

Ἰρίη καὶ Πάνσα Καίσαρα συστρατηγεῖν οὗ νῦν ἔχει στρατοῦ. — Vell. 2, 61: eum senatus pro praetore una cum consulibus designatis Hirtio et Pansa bellum cum Antonio gerere iussit.

M. 1, 15 (S. c. 13): Vell. 2, 86: victoria (Actiaca) fuit clementissima nec quisquam interemptus est. (cf. tamen Dio 51, 2). Adde Suet. c. 15 (de Perusinis).

M. 1, 21 (S. c. 22): cf. acta triumph. Capit.; Dio 48, 31 et ead. act.; Dio 49, 15 — de triumphis: Maer. Sat. 1, 12, 35; Verg. Aen. 8, 714; Liv. ep. 133; Dio 51, 21.

M. 1, 31 (S. c. 52): Dio 54, 1; Vell. 2, 89, 5. Hoc loco index solus de dictatura bis oblata loquitur.

M. 4, 1 (S. c. 27): cf. Fasti Colotani C. I. L. I p. 466.

2, 1: Senatum ter legi.

c. 35: Senatorum affluentem numerum . . . redegit duobus lectionibus.

3, 15: Ῥωμαίων ὁμολογούντων, ἵνα ἐπιμελητὴς τῶν τε νόμων καὶ τῶν τρόπων ἐπὶ τῇ μεγίστῃ ἐξουσίᾳ μόνος χειροτονηθῶ, ἀρχὴν οὐδεμίαν παρὰ τὰ πάτρια ἔθῃ δεδομένην ἀνεδεξάμην· ἃ δὲ τότε δι' ἐμοῦ ἢ σύνκλητος οἰκονομεῖσθαι ἐβούλετο, τῆς δημοκρατικῆς ἐξουσίας ὧν ἐτέλεσα.

c. 27: Recepit et morum legumque regimen aequè perpetuum, quo iure, quamquam sine censurae honore, censum tamen populi ter egit: primum ac tertium cum collega, medium solus.

2, 2: et In consulatu sexto censum populi conlega M. Agrippa egi. Lustrum post annum alterum et quadragensimum feci. Quo lustrò civium Romanorum censa sunt capita quadragiens centum millia et sexaginta tria millia. Iterum consulari cum imperio lustrum solus feci C. Censorino et C. Asinio cos. Quo lustrò censa sunt . . . Tertium consulari cum imperio lustrum conlega Tib. Caesare filio feci Sex. Pompeio et Sex. Appuleio cos.

2, 12: Legibus novis latis complura exempla maiorum exolescentia iam ex nostro usu

c. 34 (cf. 89): Leges re-tractavit et quasdam de integro sanxit, ut sumptuariam et de

M. 2, 1 (S. c. 35): *ter* i. e. 29, 18, 11 a. C. — Dio 55, 13 (narratio satis longa). Auctores et monum. discrepant.

M. 3, 15 (S. c. 27): Dio 54, 10; Momms. p. 29: At Suetonius et Dio et inter se pugnant et multo magis cum indice. — Quod ad census tres S. consentit cum Mon., Dio dissentit (52, 42; 53. 1; 54, 10; 54, 35; 55, 13).

reduxi et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi.

adulteriis et de pudicitia, de ambitu, de maritandis ordinibus.

2, 18: Privatim etiam et municipatim universi cives sacrificaverunt semper apud omnia pulvinaria pro valetudine mea.

c. 59: Provinciarum pleraeque super templa et aras ludos quoque quinquennales paene oppidatim constituerunt.

2, 22: et sacrosanctus ut essem . . . et ut quoad viverem, tribunicia potestas mihi esset, lege sanctum est.

c. 27: tribuniciam potestatem perpetuam recepit, in qua semel atque iterum [M. Agrippam, ter? Tiberium] per singula lustra collegam sibi cooptavit.

3, 21: καὶ ταύτης αὐτῆς τῆς ἀρχῆς συνάρχοντα αὐτὸς ἀπὸ τῆς συνκλήτου πεντάκις αἰτήσας ἔλαβον.

2, 23: Pontifex maximus ne fierem in vivi conlegae locum populo id sacerdotium deferente mihi, quod pater meus habuit, recusavi. Cepi id sacerdotium aliquod post annos eo mortuo qui civilis motus occasione occupaverat.

c. 31: Pontificatum maximum, quem numquam vivo Lepido auferre sustinuerat mortuo demum recepit.

2, 42: Ianum Quirinum, quem

c. 22: Ianum Quirinum semel

M. 2, 18 (S. c. 59). Sed Suetonius in his rebus fontem sequitur multo uberiores. Dio 51, 19.

M. 2, 22; 3, 21 (S. c. 27): App. b. c. 5, 132; Oros. 6, 18, 84.

M. 2, 23 (S. c. 31): Liv. ep. 117: in confusione rerum ac tumultu M. Lepidus pontificatum maximum intercepit; App. b. c. 5, 131: τοῦ δήμου τὴν μεγίστην ἱερωσύνην ἐς αὐτὸν ἐκ Λεπίδου μεταφέροντος, ἣν ἔνα ἔχειν ἰερόμισται μέχρι θανάτου, οὐκ ἔδέχετο; Dio 49, 15; 56, 38. Suetonius Mommseni iudicio indicem sequitur. At quem Appianus? (cf. et Pars I p. 353 Not. 2).

M. 2, 42 (S. c. 22): Etiam Liv. I 19: *pace terra marique parata*; Hor. Od. 4, 15, 9: *Ianum Quirini* (vel *Quirinum*?) et sic erat nomen vetustissimum iam in carmine

claussum esse maiores nostri voluerunt, cum per totum imperium populi Romani terra marique esset parta victoriis pax, cum prius quam nasceretur, a condita urbe bis omnino clausum fuisse prodatur memoriae, ter me principe senatus claudendum esse censuit.

atque iterum a condita urbe ante memoriam suam clausam in multo breviori temporis spatio terra marique pace parta ter clusit.

2, 46: Filios meos quos iuvenes mihi eripuit fortuna, Gaium et Lucium Caesares honoris mei causa senatus populusque Romanus annum quintum et decimum agentis consules designavit, ut eum magistratum inirent post quinquennium. Et ex eo die quo deducti sunt in forum, ut interessent consiliis publicis decrevit senatus. Equites autem Romani universi principem iuventutis utrumque eorum parvis et hastis argenteis donatum appellaverunt.

Suet. Tib. 23: quoniam atrox fortuna Gaium et Lucium filios mihi eripuit (ex testamento Augusti: cf. Suet. Tib. 28). C. I. L. I p. 286, cf. VI 895 (elog. sepulcr. Lucii Caesaris).

Suet. Aug. c. 26: ut C. et Lucium filios amplissimo praeditus magistratu suo quemque tirocinio deduceret in forum.

3, 7: Plebei Romanae viritum HS trecenos numeravi . . . HS

c. 41: Congiaria populo frequenter dedit, sed diversae fere

---

fetialium apud Liv. I 32, 10 et in libris pontif. apud Festum p. 189 M. Itaque quod inter hos duos locos est similitudinis casui imputandum est. Praeterea res erat pervulgata.

M. 2, 46 (S. c. 26): Haec res etiam compluribus titulis et nummis confirmatur. Videmus Suetonium, quae habet in vita Tiberii, non ex titulo Mausolei descripsisse neque esse quidquam vinculi inter hoc monum. et verba Suetonii (c. 26). Quid Suetonio opus erat ad unam illam inscriptionem confugere, si nobis quidem tot saeculis post tanta est testimoniorum copia, ut hoc loco monumenti auxilio tuto carere possimus.

M. 3, 7 (S. c. 41): Magnam in pecuniis enumerandis variationem (cf. Pars I p. 352), ordinem interruptum per distributionem veteranorum, vocabula varia (plebs

quadringenos ... consul quintum dedi ... in consulatu decimo ... HS quadringenos congiari viritim ... consul undecimum duodecim frumentationes frumento privatim coempto emensus sum, et tribunicia potestate duodecimum quadringenos nummos tertium viritim dedi ... Tribuniciae potestatis duodevicesimum consul XII trecentis et viginti millibus plebis urbanae sexagenos denarios viritim dedi. In coloniis militum meorum consul quintum ex manibiis viritim millia nummum singula dedi ... Consul tertium decimum sexagenos denarios plebei ... dedi ...

summae: modo quadringenos, modo trecenos, nonnumquam ducenos quinquagenosque nummos ... Frumentum quoque in annonae difficultatibus saepe levissimo, interdum nullo pretio viritim admensus est tesserisque nummarias duplicavit.

3, 36: in aerarium militare, quod ex consilio meo constitutum est ex quo praemia darentur militibus, qui vicena aut plura emeruissent HS milliens et septingentiens ... detuli.

c. 49: aerarium militare cum vectigalibus novis constituit.

4, 1: templumque Apollinis in Palatio cum porticibus ... feci.

c. 29: (extruxit) templum Apollinis in Palatio.

Romana, deinde plebs Urbana), cuius rei causam Hirschfeldius (Phil. 29, 4) explicare conatus est, praeterea illud „frumentationes emetiri“, quod priore disputatione tractavi (p. 360), Mommsenus alteram recensionem factam esse ratus (Res g. p. 59) magis suspiciosa reddidit. Has largitiones ex multis scriptoribus discimus praeter solam sextam, quod casu fortasse quodam accidit: periit enim Dionis annalis ipsius anni 5 a. C.; octavae tamen largitionis in fragm. 55, 10 mentionem facit.

M. 3, 36 (S. c. 49): cf. Dio 55, 23—26.

M. 4, 1 sqq. (S. c. 29, 30): Omnia et ex aliis scriptoribus vel ex titulis numerisque nota sunt praeter ea quae sunt in Mon. Anc. de aede deum Penatium et de

4, 5: aedes . . . Iovis tonantis

c. 29: aedem Tonantis Iovis
in Capitolio.

4, 12: eandem basilicam consumptam incendio ampliatio eius solo sub titulo nominis, filiorum meorum incohavi.

c. 29: quaedam etiam opera sub nomine alieno, nepotum scilicet . . . fecit, ut porticum basilicamque Gai et Luci . . . theatrumque Marcelli.

4, 23: Theatrum . . . quod sub nomine M. Marcelli generi mei esset.

4, 17: Duo et octoginta templa deum in urbe consul sextum ex decreto senatus refeci, nullo praetermisso quod eo tempore refici debebat.

c. 30: aedes sacras vetustate conlapsas aut incendio absumptas refecit.

4, 19: Consul septimum viam Flaminiam ab urbe Ariminum feci et pontes omnes praeter Mulvium et Minucium.

c. 30: desumpta sibi Flaminia via Arimino tenus munienda reliquas triumphalibus viris e manubiali pecunia sternendas distribuit.

4, 21: In privato solo Martio Ultoris templum forumque Augustum ex manibiis feci.

c. 29: Forum cum aede Martis ultoris . . .

c. 56: forum angustius fecit, non ausus extorquere possessoribus proximas domos.

4, 23: Dona ex manibiis in Capitolio et in aede divi Iuli

c. 30: aedes sacras . . . opulentissimis donis adornavit, ut

---

aede Iuventatis (Momms. p. 82). S. dicit (c. 29 in.): „publica opera *plurima* extruxit, e quibus vel *praecipua*” . . . Et cum haec longa monumentorum series allicere eum potuisset, quam commentationi suae insereret, ne excerpissee eam quidem videtur. Ecquid cognovit?

et in aede Apollinis et in aede Vestae et in templo Martis Ultoris consacravi, quae mihi constiterunt HS circiter milliens.

qui in cellam Capitolini Iovis sedecim milia pondo auri gemasque ac margaritas quingenties sestertii una donatione contulerit.

4, 33: Bis athletarum undique accitorum spectaculum populo prae bui meo nomine et tertium nepotis mei nomine.

c. 43: Athletas quoque (edidit) extractis in campo Martio sedilibus ligneis.

4, 35: Ludos feci meo nomine quater, aliorum autem magistratum vicem ter et viciens.

c. 43: fecisse se ludos ait suo nomine quater, pro aliis magistratibus, qui aut abessent aut non sufficerent, ter et vicies.

4, 39: Venationes bestiarum Africanarum meo nomine aut filiorum meorum et nepotum in circo aut in foro aut in amphitheatris populo dedi sexiens et viciens quibus confecta sunt bestiarum circiter tria millia et quingentae.

c. 43. . . non in foro modo nec in amphitheatro sed et in circo et in saeptis, et aliquando nihil praeter venationem edidit.

4, 43: Navalis proeli spectaculum populo dedi trans Tiberim,

c. 43: (edidit) navale proelium circa Tiberim cavato solo,

M. A. 4, 33 (S. c. 43): cf. Dio 53, 1.

M. A. 4, 35 (S. c. 43): „Haec ex ipso indice citat Suetonius” Momms. p. 91. Ego potius crediderim et Mon. Anc. et Suetonium ex eodem haurire fonte, ubi S. praeter cetera, legit „qui aut abessent aut non sufficerent”.

M. A. 4, 39 (S. c. 43): Verba Suetonii supplevit Rothius: [circensibus ludis gladiatorisque muneribus frequentissime editis interiecit plerumque bestiarum Africanarum venationes] non in f. m. Unde Suetonius illa *saepta*, unde Dio *στέρτα* (55, 10)?

M. A. 4, 43 (S. c. 43): Etiam hoc loco eundem fontem sequuntur auctor Monumenti et Suetonius, sed hic longitudinem et latitudinem naumachiae omisit. Nisi vero existimas in Mon. addita esse.

in quo loco nunc nemus est in quo nunc Caesarum nemus
 Caesarum, cavato solo in lon- est.
 gitudinem mille et octingentos
 pedes, in latitudinem mille et
 ducenti.

4, 51: Statuae meae pedestres c. 52: in urbe ... argenteas
 et equestres et in quadrigeis statuas olim sibi positas con-
 argenteae steterunt iu urbe XXC flavit omnes exque iis aureas
 circiter, quas ipse sustuli exque cortinas Apollini Palatino de-
 ea pecunia dona aurea in aede dicavit.
 Apollinis meo nomine et illorum,
 qui mihi statuarum honorem
 habuerunt, posui.

5, 12: Alpes a regione ea, c. 21: nec ulli genti sine
 quae proxima est Hadriano mari, iustis et necessariis causis bel-
 ad Tuscum pacari feci nulli genti lum intulit.
 bello per iniuriam inlato.

5, 36: Italia autem [XXVIII] c. 46: Italiam duodetriginta
 colonias, quae vivo me celeberrimae et frequentissimae fuerunt, coloniarum numero, deductarum
 ab se frequentavit operibusque
 meis auspiciis deductas habet. ac vectigalibus publicis pluri-
 fariam instruxit ...

5, 40: Parthos trium exerci- c. 21: Parthi — signa mi-

M. A. 4, 51 (S. c. 52): Perspicuum est Suetonium et Dionem (53, 22) et Plinium
 (h. n. 33, 12, 151) diversos sequi auctores.

M. A. 5, 12 (S. c. 21): cf. Plin. h. n. 3, 20, 136 (tropaea Augusti): imp. Caesari
 divi f. Augusto pontifici maximo imp. XIII tribunic. potestate XVII s. p. q. R.,
 quod eius ductu auspiciisque gentes Alpinae omnes quae a mari supero ad in-
 ferum pertinebant sub imperium p. R. sunt redactae. = C. I. L. V 7817.

M. A. 5, 36 (S. c. 46): Mommsenus putat Suetonium hoc loco „sine dubio” ex
 ipso indice pendere. Hoc non video. Quia ea, quae de hac eadem re apud eum
 sequuntur, in Monumento non sunt, veri similis est eum fontem uberiorem
 sequi.

M. A. 5, 40 e. q. s.: Res notissimae et a poetis celebratae.

M. A. 5, 40 (S. c. 21): Iust. 42, 5, 11; Liv. ep. 141; Vell. 2, 91.

tum Romanorum spolia et signa reddere mihi supplicesque amicitiam populi Romani petere coegi. Ea autem signa in penetrali, quod est in templo Martis Ultoris reposui.

litaria quae M. Crasso et M. Antonio ademerant reposcenti reddiderunt obsidesque insuper obtulerunt.

5, 50: Ad me ex India regum legationes saepe missae sunt, numquam antea visae apud quemquam Romanorum ducem.

c. 21: Indos etiam ac Scythas auditu modo cognitos pellexit ad amicitiam suam populi que P. petendam.

5, 51: Nostram amicitiam petierunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen Tanaim et ultra reges Albanorumque rex et Hiberorum et Medorum.

c. 21: Quorundam barbarorum principes in aede Martis ultoris iurare coegit mansuros se in fide et pace quam peterent.

6, 9: A me gentes Parthorum et Medorum per legatos principes earum gentium reges petitos acceperunt Parthi Vononem regis Phratis filium, regis Orodis nepotem; Medi Ariobarzanem regis Artavazdis filium regis Ariobarzanis nepotem.

c. 21: Parthi ... pluribus quondam de regno concertantibus nonnisi ab ipso electum probaverunt.

M. A. 5, 50 (S. c. 21): de Indis et Scythis iam Hor. in *carm. saec.* 55, 56: iam Scythae responsa petunt superbi nuper et Indi. Praeterea Flor. 2, 34 (4, 12, 62); auctor de viris ill. 79, 1; Orosius 6, 21, 19; Dio 54, 9; cet. Momms. p. 132 Suetonium e commentario pendere putat. At omnia ea testimonia quae sequuntur, unde hausta sunt? Fortasse unum vel alterum e Suetonio ortum est, sed plurima certe neque e Suetonio neque e commentario.

M. A. 5, 51 (S. c. 21): Non omnes hae legationes alibi nominantur. Bella autem cum his populis gestis non ignota sunt. Cognovimus nonnullorum harum gentium regum nomina. Strabo 6, 4, 2 p. 288.

M. A. 6, 9 (S. c. 21): Momms. p. 143: "Augēt splēdōres scriptor iusto ulterius; nam Parthi Medique Augustum adierunt *non tam ut sibi reges constitueret*, quam ut redderet eos quibus regnum hereditatis iure evenisset forte Romae

6, 13: In consulatu sexto et septimo bella ubi civilia extinxerant per consensum universorum potitus rerum omnium, rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli. Quo pro merito meo Senatus consulto Augustus appellatus sum.

6, 24: Tertium decimum consulatum cum gerebam, senatus et equester ordo populusque Romanus universus appellavit me patrem patriae ...

c. 7: Postea Caesaris et deinde Augusti cognomen assumpsit, alterum testamento maioris avunculi, alterum Munati Planci sententia, cum, quibusdam censentibus Romulum appellari oportere quasi et ipsum conditorem urbis, praevaluisset, ut Augustus potius vocaretur, non tantum novo sed etiam ampliore cognomine ...

c. 58: Patris patriae cognomen universi repentino maximoque consensu detulerunt ei ... (sequuntur verba Messalae et gratiae ab Augusto actae).

---

degentes." Tum idem Suetonium ab Augusto in erroris consortium tractum esse censet. Sed Iosephus ant. 18, 2, 4 et Tac. ann. 2, 1: *petitum* Roma *acceptumque* regem; c. 2: degeneravisse Parthos; *petitum* alio ex orbe regem. *Petitum regem accipere* quid aliud est nisi Suetoniana illa: *regem electum ab ipso probare?*

M. A. 6, 13 (S. c. 7): C. I. L. I p. 384. Hanc rem celebrant et poetae et scriptores et fasti; cf. Censorinus, de die nat. 21, 8: a. d. XVI [P XVIII] K. Febr. imp. Caesar divi f. sententia L. Munati Planci, a senatu caeterisque civibus Augustus appellatus est, se VII et M. Agrippa cos.

M. A. 6, 24 (S. c. 58): Fasti Praen. C. I. L. I p. 314, 386; II, 2107: Non. Feb. feriae ex s. c. quod eo die imperator Caesar Augustus pont. max. trib. potest. XXI cos. XIII a senatu populoque Romano pater patriae appellatus.

Apparet Suetonium acta senatus evolvisse, quod Hadriani in domo ab epistulis munere fungenti facile erat.

OBSERVATIUNCULAE DE IURE ROMANO.

SCRIPSIT

J. C. NABER S. A. FL.

(*Continuantur ex Vol. XXV pag. 310*).

LXXIX.

DE IUDICATI ACTIONIS NATURA.

Hoc caput erit bipertitum, pro Bernhardo et contra Bernhardum, non meo vitio sed eorum qui iura populi Romani considerunt. Docet Windscheid (*Lehrbuch* § 129) ex pristina causa defensiones obici non posse ex iudicato agenti. Idque tuetur auctoribus Marcello et Ulpiano. Legitur enim apud Marcellum post sententiam *non originem iudicii spectandam* esse ¹⁾, *sed ipsam iudicati velut obligationem* ²⁾, itaque patrem iudicati de peculio teneri filii nomine, licet hic ea actione condemnatus sit, ex qua pater de peculio conveniri non potuerit, id est ex causa delicti. Quod confirmat Ulpianus ³⁾ et novum exemplum Paulus addit ⁴⁾, quo demonstratur etiam futuras defensiones, id est eas quae post sententiam natae sint, ex pristina causa tamen, condemnatione praeccludi ⁵⁾. Nam liberto legem Iuliam, qua cave-

---

1) Loquitur de iure communi, alioquin lex potest efficere ut origo iudicii spectanda sit, cuius rei specimen dedimus in superiore observatione (p. 309 not. 2).

2) L. 3 § 11 D. 15. 1.

3) L. 35 D. 9. 4.

4) L. 37 § 6 D. 38. 1.

5) Nimium hoc visum est Germano legislatori. Itaque in contrariam partem scripta *Civilprozessordnung* § 686. 2.

tur, ne debeat operas liberis susceptis ¹⁾, tunc profuturam negat, quum suscepit liberos iam condemnatus, *quoniam iam pecuniam debere coepit*. Rursus hypothecaria actione conventus, si debitum offert, absolutionem consequitur (l. 12 § 1 D. 20. 6). Quid igitur, si iam condemnatus sit, poteritne debitum offerendo evitare litis aestimationem, in quam condemnatus est? At sero luit post condemnationem ²⁾, *semel enim causa transire videtur Marciano ad condemnationem et inde pecunia deberi* ³⁾. Proprium est hypothecariae actioni, quod *soluta pecunia . . . dissolvitur* ⁴⁾, sed commune: posse ab in rem actione possessionem restituendo liberari. An sit igitur audiendus, si iam condemnatus restituere velit? Sed non puto, quamvis ex noxali causa condemnatus, licet is quoque pecuniam debeat ⁵⁾, adhuc *habe(a)t noxae dedendae facultatem* ⁶⁾. Est enim dissimilis ex noxali causa exve alia quacumque condemnatio. Ceteris enim iudiciis simplex fit condemnatio: pecuniam dari ⁷⁾; ex noxali causa talis est: pecuniam dari *aut noxae de(di)* ⁸⁾. Itaque licet noxali iudicio noxae dandi facultas supersit, tamen generaliter post condemnationem restituendi facultas data non videtur. Neque ab hac sententia depelli me patiar quasi Scaevolae auctoritate (l. 15 D. 44. 4):

fideiussor evictionis nomine condemnatus ⁹⁾, id [praedium] quod evictum est et omnia praestare paratus est, quae iure empti continentur; quaero an agentem emptorem exceptione [ex causa iudicati] *doli mali summovere potest?*

1) L. 37 pr. D. 38. 1.

2) Excipit iurisconsultus ipsum debitorem, si tanquam possessor hypothecaria sit conventus et condemnatus, superfluo quidem, si standum est Ulpiani praecepto: ipsum debitorem ultra debiti quantitatem non esse condemnandum (l. 21 § 3 D. 20. 1).

3) L. 16 § 6 D. 20. 1.

4) L. 66 pr. D. 21. 2.

5) L. 6 § 1 D. 42. 1.

6) *Quandiu iudicati conveniatur* (l. 20 § 5 D. 5. 3; cf. Gai. IV § 114).

7) Gai. IV § 48. — Excipienda non est actio quod metus causa (Lenel, Palingen. II p. 464 not. 6).

8) § 1 Inst. IV. 17; l. 1 pr. D. 9. 3; l. 6 § 1 D. 42. 1.

9) Adnotatur in Palingenesia: *non possunt haec esse Scaevolae*. At legitur apud Papinianum (fr. Vat. § 12): *fideiussores evictionis offerantur*. Quidni igitur evictionis nomine fideiussor condemnari potest?

Respondit exceptionem quidem opponi posse, iudicem autem aestimaturum, ut pro damnis emptori satisfiat ¹⁾).

Enimvero insititia esse verba *ex causa iudicati*, quod docuit Lenel ²⁾, ipse locus ubi inserta sunt demonstrat. Causa interpolandi fuit vox *condemnatus* non intellecta, quippe qua demonstratur is, quem condemnatum iri, utpote *obligatum*, constat. Eodem sensu voce *condemnatus* quasi in futurum Scaevola utitur l. 43 D. 24. 3:

si maritus in id quod facere potest condemnatus sit et nomina sint ³⁾ *ad dotis quantitatem neque amplius, necesse* ⁴⁾ *habeat mandare actiones* ⁵⁾).

item Ulpianus l. 6 pr. (= l. 18) D. 42. 1:

miles .... condemnatus eatenus, qua(tenus) facere potest, cogitur solvere.

Marcellus denique l. 12 D. 42. 1:

in depositi vel commodati iudicio, quamquam dolo adversarii res absit, condemnato succurri solet, ut ei actionibus suis dominus cedat.

Illuc unde abii, redeo: defensiones post sententiam vel tolli vel praecludi. Omisit in eam rem Windscheid testimonium Alexandri (c. 4 C. 8. 35 s. 36):

cum nondum finitam sententia causam .... adlegetis, non est dubium omnes integras defensiones vobis esse.

Tollit igitur sententia defensiones non tantum eas quas iudex *reprobav(er)it* ⁶⁾, sed omissas etiam et quae nondum opponi potuerint. Haec latius exsequuntur Imperatores c. 2 C. 7. 50:

peremptorias ⁷⁾ *exceptiones omissas initio* ⁸⁾, *antequam*

1) Vult igitur exceptionem ita tenere, si èt id praestetur actori, quod causa contractus contineatur èt medii temporis incommodum. Cf. l. 67 D. 21. 2.

2) In Palingenesia.

3) In bonis eius.

4) Ita Mommsen; libri: *neque*. Anno superiore de vera huius fragmenti lectione opiniones collegit Wünsch, s. *Lehre vom beneficium competentiae* p. 51 sq., sola Mommseniana ratione neglecta.

5) Miratur Bynkershoek (Observ. VII. 2), quid ita Scaevola marito *totum extorqueat*, cui repugnet l. 178 pr. D. 50. 17. Tu cf. Windsch. § 267¹, sive dilutius potare cupis: Wünsch op. cit. § 4 et passim.

6) Cf. l. 7 § 1 D. 16. 2.

7) Dilatoriae post litem contestatam evanescent: c. 19 C. 4. 19; c. 12 C. 8. 35 (36).

8) Id est: in iure (Gai. IV § 84).

*sententia feratur, opponi posse, perpetuum edictum manifeste declarat*¹⁾.

*quod si aliter actum fuerit*²⁾, *in integrum restitutio permittitur*³⁾.

*nam iudicatum contra maiores XXV annis non oppositae praescriptionis velamento citra remedium appellationis rescindi non potest*⁴⁾.

Itaque, ut is, qui cum altero fideiussit, non solus conveniatur, sed dividatur actio inter eos, qui solvendo sunt, ante condemnationem ex ordine postulari solet⁵⁾; quemadmodum ex contrario qui singulos adversarios in solidum condemnare potuit, post condemnationem . . . in (omnium) personam collatam necessario unumquemque pro parte obstrictum habet⁶⁾, quia auctore Papiniano scinditur actio iudicati⁷⁾, nec post sententiam spectatur origo iudicii, quod vel magis adversus actorem quam contra reum observandum est⁸⁾. Adeo autem defensiones omissae post sententiam non audiuntur, ut falso procuratori, si casu quodam vicerit, detur actio iudicati, exemplo falsi heredis⁹⁾, cui scribit Venuleius¹⁰⁾ *indubitate iudicati actio(nem) . . . compet(ere)*. Nec

1) Similis est c. 8 C. 8. 35 (36): *praescriptionem peremptoriam . . . priusquam sententia feratur, obicere quandoque licet*. De edicto cf. Gai. IV § 125; Lenel, *das edict. perp.* p. 101.

2) Ad haec verba cf. Lenel, *Ursprung und Wirkung der Exceptionen* (1876) p. 61 sq., cui non adsentior. Cum ceteris verto: si non sit opposita ante sententiam peremptoria exceptio.

3) *Mimori* scilicet, quod et e sequentibus apparet, et confirmatur l. 36 D. 4. 4 (cf. l. 8 D. 4. 1; l. 17, l. 42 D. 4. 4; l. 9 D. 49. 1; c. 1 C. 2. 26 (27); c. 8 C. 7. 64; c. 2 C. 7. 68).

4) Cf. c. 6 § 1 C. 7. 62 (..... *litigator . . . . quod in iudicio acto fuerit omissum, apud eum, qui de appellatione cognoscit, persequatur*).

5) c. 10 C. 8. 40 (41).

6) L. 59 § 3 D. 17. 1; c. 1, c. 2 C. 7. 55.

7) L. 43 D. 42. 1; l. 10 § 3 D. 49. 1. — Itaque responsum Papiniani, quod nunc est l. 6 D. 27. 7, tunc utilitatem habebit, quam iudex in singulorum tutorum sponsores singulas sententias protulerit.

8) Itaque sine dubio donat, qui replicationem omittit (l. 5 § 7 D. 24. 1).

9) Nihil interesse inter falsum heredem et falsum procuratorem, ostendit Paulus l. 18 pr. D. 16. 3.

10) L. 7 D. 10. 2; est enim partis heres in aliena parte falsus heres, nec interest^t utrum coheres iam sit an speretur: l. 28 § 5 D. 5. 1; l. 3-l. 5 D. 5. 4; l. 1 § 6 D. 25. 6 (ubi pro *partem* l. *partem*); l. 30 § 6 D. 29. 2; l. 1 § 4, § 5 D. 37. 4.

huic dissimile est, quod qui non possit testamentum rescindere, quia non sit ab intestato heres futurus, si tamen *casu* apud Centumviros obtinuerit, nihilominus intestatum patremfamilias efficit ¹⁾).

Testes adduxi pro sententia Bernhardi, post condemnationem vetantis originem iudicii spectari, aliudve quidquam inspicere praeter ipsam iudicati obligationem. Sed possunt testimonia vel pari vel etiam maiore copia pro contraria quoque sententia adduci. Veluti, quod pridem observavit Puchta ²⁾), supersunt post condemnationem senatusconsulti Macedoniani et Vellaei exceptiones ³⁾ et superest, quod addidit Bekker ⁴⁾), exceptio, ut condemneris „*in quantum facere possis*” ⁵⁾), recteque post sententiam exigit, ut ad se transferantur actiones, qui ante condemnationem id ipsum excipere poterat ⁶⁾). Similiter post condemnationem integrum est ius abstinendi ⁷⁾). Praescriptio autem rei iudicatae adeo salva est, ut nulla sit auctoritas eius sententiae, quae *contra res prius iudicatas* lata esse dicatur ⁸⁾). Condicio quoque pristinae obligationis actioni iudicati inest, licet ideo non exprimatur, quia iure Romano sub condicione sententia non solet dici ⁹⁾). Eandem tacite inesse, luculento potest exemplo demonstrari. Qui chirographum deleverit condicionalis obligationis, is damnabitur statim, ne postea testibus deficiatur actor: *sed tunc condemnationis exactio compet(e)t cum debiti condicio extiterit; quod si defecerit, condemnatio nullas vires habebit* ¹⁰⁾). Et

1) L. 6 § 1, l. 25 § 1 D. 5. 2.

2) *Cursus der Institutionen* § 170 not. x.

3) L. 11 D. 14. 6.

4) *Aktionen* II p. 185**.

5) L. 41 § 2 D. 42. 1; l. 5 pr. D. 14. 5; l. 17 § 2 D. 24. 3; l. 33 pr. D. 39. 5; cf. l. 4 pr. D. 14. 5.

6) L. 1 § 18 D. 27. 3; l. 41 § 1 D. 46. 1; l. 25 D. 26. 7 (= l. 20 § 1 D. 27. 3); c. 2 C. 5. 58; Bekker, l. l.

7) L. 21 D. 26. 8; l. 2 pr. D. 26. 7; l. 15 D. 2. 11.

8) c. 1 C. 7. 64; cf. c. 4 C. 7. 46.

9) L. 1 § 5 D. 49. 4.

10) L. 40 D. 9. 2.

negatur post rem iudicatam originem iudicii spectandam esse vel ut summum conceditur quasdam ¹⁾ defensiones post condemnationem salvas esse! Sed est dicendum, togatos iurisconsultos, regularum iuris prodigos obliviosos eosdem, in hac quoque re sui simillimos fuisse. Nam nulla reperietur in toto iuris corpore generalis regula, quae multis gravibusque et indidem petitis exemplis subverti nequeat, quo ex genere magnum documentum dedi capite harum observatiuncularum sexto. Idem per omnes species demonstrare, longa foret mora, itaque hic illic observatiunculis meis talia inserere in animo est, tandem ut appareat, quod dictant iurisconsulti: *omn(em) definitio(nem) in iure civili periculosa(m) esse, parum esse enim, ut non subverti possit*, id utique in ipsorum definitionibus et regulis mehercule apparere, qui tam negent post rem iudicatam originem iudicii spectandam esse, quam adfirmant integras esse pristinas defensiones ²⁾. — Est praeterea media sententia existimantis, salvas esse oportere defensiones, quas quis non sua culpa sed iusta ignorantia, quae circa factum versetur, in iudicio omiserit. Is est imperator Caracalla, qui permittit ³⁾ ex furtiva condictione condemnato post sententiam opponere doli mali exceptionem, si nescisset ideo sublatam condictionem ⁴⁾ quod rem furtivam dominus recepisset. Nam iuris ignorantiam non remittit nisi militibus ⁵⁾. Similiter Latinus Largus primo creditori adversus secundum post pignoris evictionem hypothecariam actionem dandam esse putabat, si hypothecam suam ignorasset ideoque exceptionem omisisset ⁶⁾, et distinguit in petitore Stephanus ⁷⁾ ita ut in condemnato Caracalla: (ὅτι τὰ δυνάμενα ἐξετασθῆναι κινουμένου δικαστηρίου, καὶ παρ' αἰτίαν τοῦ ἄκτορος σιωπή-

---

1) Magnam quidem seriem exceptionum salvam facit Bekker, l.l., sed includit eas, quae non veniant ex pristina causa.

2) Nimis delicate rem notat Bekker, l.l.: „die Uebertragung der Exceptionen von der Mutteraktion auf die actio indicati (steht) mit der sonstigen Selbständigkeit derselben nicht ganz im Einklang.“

3) c. 1 C. 7. 52.

4) Cf. l. 10 pr. D. 13. 1; l. 55 (54) § 3, l. 81 (80) § 5 D. 47. 2.

5) c. 1 C. 1. 18.

6) L. 30 § 1 D. 44. 2.

7) Sch. 14 ad Bas. 18. 6.

θέντα, οὕτω δαπανῶνται ὥς τὰ ἰδικῶς ἐξετασθέντα ¹⁾. Quam distinctionem nequis adhibeat ad concilianda variantia prudentium responsa, eius memor esto, quod initio docuimus, secundum Pauli doctrinam etiam eas defensiones intercludi, quae tempore condemnationis nondum competiverint ²⁾, quo casu facti ignoratio inevitabilis est nec prodest.

LXXX.

CUI DETUR ET IN QUEM IUDICATI ACTIO.

Actio iudicati vel *ex edicto perpetuo*, id est causa incognita datur vel *causa cognita* ³⁾; causa incognita ei et in eum, qui suo nomine iudicium subscripserit et absentis procuratori ⁴⁾; item in defensorem quum liberi hominis tum qui servum vel suum vel alienum noxali iudicio defenderit ⁵⁾, nisi is interim liber pronuntiatus sit, quo casu in ipsum potius dabitur iudicati actio ⁶⁾. Si cognitor intervenerit vel praesentis procurator causa cognita datur actio domino et in dominum ⁷⁾, erit autem in eo causae cognitio, an sit in rem suam datus, is enim iudicati ipse agat vel convenietur ⁸⁾. Est autem cognitor is qui certis verbis coram adversario in litem substituitur, dum susceperit officium (Gai. IV § 83), sed, si ad defendendum datus est, eo amplius requiritur, ut dominus iudicatum solvi satisfaciat, alioquin defensor erit, non cognitor, sive ipse satisfaciat sive neuter ⁹⁾. De eo utique non dubitatur, quin filius familias recte

---

1) Haec pertinent ad interpretationem novae iuris regulae: (ὅτι) πάντα bona fide ἀγωγή ἐπ' ἐκείνοις δαπανᾶται ἐφ' οἷς κινεῖται (Sch. 1 ad Bas. 12.1.63).

2) L. 37 § 6 D. 38.1.

3) Vat. fr. § 317, 331.

4) Vat. fr. § 317, 332, cf. ibid. § 331.

5) L. 6 § 1 D. 42.1; cf. l. 20 § 5 D. 5.3.

6) L. 24 § 4 (i. f.) D. 40.12.

7) Vat. fr. § 331; cf. c. 7 pr. C. Th. 2.12.

8) Vat. fr. § 317. — Cognoscetur praeterea, an solverit impensas dominus (l. 30 D. 3.3).

9) L. 61 D. 3.3; cf. l. 4 pr. D. 42.1. — Exigit praeterea ut *in iure* cognitor detur Interpres c. 7 C. Th. 2.12.

cognitor detur et in eum, qui talem cognitorem dederit, iudicati actio¹⁾. Actor municipum similis est cognitori²⁾, tutor quoque (*sive*) *condemnavit sive ipse condemnatus est, pupillo et in pupillum potius datur iudicati actio*³⁾. Idem dicendum erit in actore pupilli⁴⁾, idem in furiosi curatore⁵⁾ vel adulti⁶⁾. Actionem iudicati vel obligationem iure Romano⁷⁾ ad heredem transmittere videmur⁸⁾. Sed excipitur pater, qui adiuncta filii persona de dote expertus iudicatum fecerit maritum, nam iudicati actionem non ad heredem transmittet, sed ad filiam ratione habita huius iudicii originis⁹⁾. Iure Iustiniano etiam absentis procurator non sibi parit actionem sed domino, nec obligatur dummodo dominus iudicatum solvi satisdederit. Alioquin defensor erit non procurator¹⁰⁾. Quia autem condemnatio semper nomina habet eorum, quorum personae in iudicio fuerint¹¹⁾, eveniet ut ipse habeat directam iudicati actionem, qui alieno nomine iudicio egerit, sed denegetur ea vel infirmetur exceptione¹²⁾, quando domino danda sit utilis actio¹³⁾. — Ipsam directam iudicati actionem supra (cap. LIII) modo honorariam esse vidimus modo civilem, prout actum sit legitimo iudicio iudiciove quod imperio contineatur. Competit autem sine dubio

1) L. 57 D. 5. 1, ubi pro *transactio* dudum reposuit Petrus Faber: *trans(fertur) actio*; sed nondum, quod sciam, *procurator* redire iussus est in formam *cognitoris*.

2) Vat. fr. § 335; cf. l. 6 § 3 D. 3. 4; l. 4 § 2 D. 42. 1; l. 10 D. 3. 4.

3) L. 2 pr. D. 26. 7; cf. l. 15 D. 2. 11; l. 7 D. 26. 9; l. 4 § 1 D. 42. 1.

4) L. 6 D. 26. 9.

5) L. 5 pr. D. 26. 9.

6) Cf. l. 4 § 1 D. 42. 1.

7) Ex novo iure cf. Groenew. de LL. abrog. ad l. 6 § 3 D. 42. 1; Loysel, *Institutes coutumières* (éd. Dupin et Laboulaye) no. 891; Pothier, *Introduction au titre XX* nis. 94, 95; *Traité de la proc. civ.* nis. 443-446; Voet. § 32 XLII. 1; *Code civil* art. 877; *Civilprozessordn.* § 665.

8) L. 6 § 3 D. 42. 1; Paul. § 4 I 2. — Itaque potest vel qui heredem condemnavit, vel qui defunctum, *in rerum tam heredis quam hereditariarum possessionem mi(lli)*, nec dici potest c. 4 (3) C. 8. 17 (18) pertineatne ad heredem condemnatum, an ad heredem condemnati. De herede condemnato intelligit eam Bachofen, *Pfandrecht I* (1847) p. 449.

9) L. 31 § 2 D. 24. 3; cf. l. 44 § 1, l. 66 § 2 eod.; c. un. § 11, § 14 C. 5. 13 atque l. 22 § 1 D. 24. 3.

10) At in iureiurando propter calumniam dando nihil interest: c. 2 § 3a C. 2. 58 (59).

11) c. 1 C. 7. 45.

12) L. 28 D. 3. 3.

13) Steph. sch. τοῦ ἡμετέρου ad Bas. 8. 2 28; sch. δ τοῦ ἑκτροπός ad Bas. 8. 2 30.

propter sententiam a magistratu extra ordinem datam¹⁾, modo sit is magistratus, cuius de ea re iurisdictio e(ss)e(t)²⁾; itaque *proiudicati actio*³⁾, magis est, ut eum teneat, qui in iure confessus sit, qua de re fuit harum observatiuncularum caput LII. Eadem, id est *proiudicati actio* olim dabatur in eum, qui cum respondere iussus esset, *non responderit aut se sponsione iudicioque uti oportebit non defenderit*⁴⁾, sed ex quo coeperunt hi *condemna(ri) quasi contumaces*⁵⁾, successit in hac specie iudicati actio⁶⁾. Et amisisse videtur proiudicati actio incrementum ex infitiatione, itaque *post rem iudicatam quidem pactum, nisi donationis causa interponatur, servari non potest*⁷⁾, quia nimirum ex his causis, quae infitiatione duplantur, pacto (non) decidi(tur)⁸⁾. Ex diverso si *paciscar ne proiudicati . . . agatur, hoc pactum valet*⁹⁾. Idem in iudicati causa non valere, praeter Paulum docent etiam Caracalla (Consult. IX. 8: *summa sententia comprehensa . . . minui pacto non pote(s)t*), Alexander (Consult. IX. 11: *de re iudicata nemo pacisci potest*), Valerianus et Gallienus (Consult. IX. 14: *de re iudicata pacisci nemo potest*), Valens denique cum Valentiniano (Consult. IX. 1: *post sententiam pacisci non licere iuris ordine praecavetur*). Improbatur autem pactum transactionis (Consult. IV. 11: *pacto transactionis iudicati actio non tollitur*), id est omne pactum quod non fit donandi animo, sive transigitur *quasi de re dubia*¹⁰⁾, sive quasi de re certa, potest enim etiam quasi de re certa transactio fieri¹¹⁾, sed post sententiam non potest, nisi sit appellatum vel ignoretur an iudicatum

1) L. 75 D. 5. 1, ubi pro *debitum rep. fideicommissum*. Cf. l. 41 D. 4. 4.

2) L. 6 pr. D. 42. 1 (Lenel, *das edict. perp.* § 200).

3) L. 7 § 3 D. 2. 14.

4) Lex Rubria (cap. 21).

5) L. 21 § 4 D. 9. 4.

6) Ius legis Rubriae posteriori aeo obtrudit Lenel, *das edict. perp.* p. 329*.

7) Paul. § 5_a I. 1 (= Consult. IV. 6 = Consult. VII. 6).

8) Paul. § 2 I. 19. — Valet in pari causa acceptilatio: c. 32 C. 2. 4, quamquam cf. l. 17 D. 39. 5.

9) L. 7 § 13 D. 2. 14.

10) Cf. l. 1 D. 2. 15: *qui transigit (l. decidit) quasi de re dubia . . . transigit. Qui vero paciscitur etc.*

11) Huius generis est *alimentorum transactio* (l. 8 D. 2. 15) vel quae memoratur l. 40 § 1 D. 2. 14 (cf. l. 41, l. 47 pr. eod.). Item c. 11 C. 2. 4 (cf. c. 1, c. 16 C. 2. 3).

sit¹⁾, quod potest ignorari si per cognitores litigetur²⁾. Putat sane Thalelaeus³⁾ post sententiam transactionem eam improbari, quae fiat *quasi de re dubia*, et miratur, cur Berytienses professores contrariam secuti sint interpretationem. Cuius haec sunt verba: *ἐθαύμασα δὲ, ὅτι τοῖς μνημονευθεῖσιν ἐπιφανεστάτοις διδασκάλοις ἔδοξεν εἰπεῖν· διὰ τὸ μετὰ ἀπόφασιν γενέσθαι τὸ πάκτον, διὰ τοῦτο ἀνυπόστατον αὐτὸ ἐκάλεσεν ἢ διάταξις*⁴⁾. Καίτοι διαλύεσθαι μὲν πρὸς τὸν καταδικασθέντα οὐκ ἔξεστιν, ἐπειδὴ ἡ διάλυσις ἀμφιβαλλομένου χρέους ἔχει συμβιβασμόν· πακτεύειν δὲ πρὸς τὸν ἡττηθέντα ἔξεστιν ὡμολογημένως. Nec movetur Thalelaeus auctoritate Caracallae c. 3 C. 5.53 (= Consult. IX. 8): *summa sententia comprehensa . . . minui pacto non pot(ess)et*, sed adnotat⁵⁾: *πάκτον καλεῖ τὴν διάλυσιν*, additque id, quod cum altero scholio, metuo, conciliari ne non possit: *οὕτω γὰρ καὶ ὁ ἥρωας Πατρίκιος ὑπεσημύνατο*. — Datur denique *ad similitudinem iudicati in factum actio ex iureiurando actoris*⁶⁾, sive is in iure iuravit sive extra ius, rescribunt enim Imperatores⁷⁾, hanc actionem dari *actori vel delato vel relato iureiurando, si iuraverit*, itaque comprehendunt utramque speciem, quia nec *defertur* in iure actori iusiurandum, nec, *quod ex conventionione* [extra iudicium] *defertur, (id) referri . . . potest*⁸⁾. Itaque iam refellitur Demelii sententia, qui putabat ex solo delato iureiurando dari in factum actionem⁹⁾, ex relato solo ad

1) L. 40 § 1 D. 2.14; l. 7, l. 11 D. 2.15; l. 23 § 1 D. 12.6; c. 32 C. 2.4. — Somniavit quisquis insernit l. 11 cit. transigi posse, *si negetur iudicatum esse*, nam hoc admissio transactio numquam impeditur.

2) Mira sententia est Bernhardi Windscheid (§ 414) stare transactionem, quum ignorari possit, an iudicatum sit (not. 8), non stare, quum id ipsum ignoretur (not. 9). Nam, quod ignoratur, id vel magis ignorari potest.

3) Sch. 1 ad Bas. 11.1.70.

4) Intelligitur c. 8 (9) C. 2.3, cui respondet quidem Consult. IX 11, recisis tamen: *quia de re iudicata pacisci nemo potest*.

5) Sch. 1 ad Bas. 38.16.3.

6) Extendit eam actionem Iustinianus (c. 5 C. 2.55 s. 56) ad arbitrorum sententias, eorum quidem, *quos neque poena compromissi vall(a)t neque iudex ded(i)t*, sub certis tamen condicionibus.

7) c. 8 C. 4.1.

8) L. 17 pr. D. 12.2. — Obstare videtur l. 25 eod., quam cum l. 17 pr. cit. conciliare cupit Stephanus sch. 1 ad Bas. 22.5.25; ed praestat Ulpiano abiudicare: *delato — iureiurando et mox vel pacti — conventionem* (cf. l. 23 eod.).

9) *Schiedsleid und Beweisleid* (1887) p. 36²². — Huic contradixit Fierich in *Grünhut's Ztschr.* XVI (1888) p. 79, sed sine teste.

similitudinem iudicati agi¹⁾. Datur enim ex utroque *in factum actio* et ea *ad similitudinem iudicati*. Quod ut intelligatur, dicendum est, quomodo iudicati agatur²⁾. Et scribit Bekker³⁾ — nec fallitur — aliter adversus iudicatum agi, aliter adversus ceteros; nam adversus ceteros postulari solere, ut iudicium detur, adversus condemnatum vero, ut secum ducere et in bona eius ire liceat⁴⁾. Huic obloquitur Eisele, utiturque pro argumento — quod appellat *instrumentum*⁵⁾ nihil est — utitur igitur pro argumento⁶⁾: esse actionem ius, quod sibi debeatur *iudicio* persequendi, ergo, si verum viderit Bekker, iudicati actionem non esse actionem. Sed dictum oportebat, quod perspexit Keller⁷⁾, in iudicati actione fallere Celsinam actionis definitionem. Ne illud quidem verum videtur, quod Fridolino Eisele⁸⁾ persuasit Lenel⁹⁾: iudicatum *in ius* vocari, non enim proprie in ius vocatur — duceretur, si vindicem non haberet¹⁰⁾ — sed perinde ut servus, quocum agatur noxae nomine¹¹⁾, licet vindicem habeat¹²⁾, in ius ducitur¹³⁾, salva rubrica: *qui neque sequantur neque ducantur*¹⁴⁾. Et potest quidem adversus iudicati actionem defendi, ne ex iure ab actore *secum*¹⁵⁾, id *domum*¹⁶⁾ ducatur, neve in bona eatur, sed exigitur satisfactio,

1) Op. cit. p. 35²⁰ (ia. p. 16).

2) Cf. inprimis Eisele, *Abhandl. z. röm. Civilpros.* (1889) p. 127 sqq.

3) *Die Aktionen* II p. 185: „die Durchführung der actio iudicati geschieht regelmäßig in ganz anderer Weise als bei allen andern Aktionen.“ — Windsch. § 129: „(es) tritt unmittelbar Zwang ein.“

4) Cf. leg. Rubr. cap. XXII et Walter, *Gesch. des Röm. Rechts* § 751².

5) „*Quellenmaterial*.“

6) Op. cit. p. 135 sq. Provocare potuerat ad Paul. § 5 II. 1: *si (debitor) confessus docetur, ex ea re creditori actio non datur, sed ad solutionem (adversarius) compellitur*.

7) Scribit enim iudicati actionem non esse actionem *stricto sensu* (*Civilprozess* § 78 i. f.).

8) Op. cit. p. 140.

9) *Das edict. perp.* p. 328.

10) L. 5 § 1 D. 2. 8.

11) Cf. l. 3 pr. D. 2. 7 atque caput harum observ. XLV.

12) Nam iudicatus vindicem dare non potest praeterquam *in iure* (Tab. III 3).

13) Tab. III. 2.

14) Lenel, *das edict. perp.* § 201 (cf. ibid. p. 325 not. 2).

15) Tab. III. 3.

16) Gai. IV § 21.

licet ipse se defendat ¹⁾. Itaque iudicium constituendum est, sive quis iudicatum esse negat ²⁾ sive negat iure iudicatum ³⁾, sive tempus legitimum expletum esse negat ⁴⁾, vel dicit satisfecisse se ⁵⁾ vel retractandam esse sententiam ⁶⁾ retractatamve vel superesse ex pristina causa defensionem ⁷⁾, condemnati denique heredem se negat vel victoris illum. Fallit enim Ulpianus, quum scribit: *nec ille videtur defendi, qui quod iudicatum est non solvit* ⁸⁾, et similiter in contumace Paulus ⁹⁾: *ab ea sententia quae adversus contumace(m) lata (si)t*, non tantum appellari, sed *n(e) in duplum* quidem revocari *po(ss)e*. Quid enim, si iudicatum esse, quid si contumacem se neget? Et quidem si iudicatum se negat, potest vel sic dari *iudex, qui de iudicato cognosc(a)t*, nec interdicitur defensione, sed ne sub colore in duplum revocationis appellationis causa agatur, id est de veritate sententiae cognoscatur ¹⁰⁾. Sin contumacem se neget, aut eadem locum habebunt, quia verum est sententiam nullam esse ¹¹⁾, aut appellabit quasi iniquum fuerit non contumacem tamquam contumacem condemnari ¹²⁾, aut a praetore succurreret *actionem iudicati eo casu in eum denegand(o)* ¹³⁾. Perinde est in confesso, cui ne ipsi quidem datur appellationis vice revocatio in duplum ¹⁴⁾,

1) Gai. IV § 25, § 102; l. 5 pr. D. 2. 8, quod non recte vindici vindicat Lenel, sicuti supra demonstravimus (cap. XLV).

2) Cf. Cic. pro Flacco 21 § 49; l. 11 D. 2. 15; l. 1 pr. D. 49. 8; l. 28 § 8 D. 12. 2. Recte observat Eisele op. cit. p. 143: „iudicatum non est (*kann den Sinn haben* . . . *es sei ein gültiges Urtheil nicht ergangen*).“

3) Non iure iudicatum instar habet non iudicati. Sane post longum tempus conualescit: Paul. § 8 V 5a (cf. Append. I leg. Rom. § 16).

4) L. 7. 42. 1; cf. tamen l. 16 § 1 D. 16. 2.

5) Hinc in actione est: *quandoc non solvist*.

6) c. 4 C. 7. 58; cf. c. 3 eod.

7) Quatenus ex pristina causa defensiones superesse vel etiam supervenire possint, supra quaequivimus, id est cap. LXXIX.

8) L. 63 D. 5. 1.

9) Paul. § 6a V. 5a (= Append. II leg. Rom. § 9). *Contumacem* non eum intelligit, de quo supra diximus, sed qui *trinis literis vel edictis* . . . *conventus* ad iudicium (*non*) *venierit* (§ 6 (7) V. 5a).

10) L. 75 D. 5. 1.

11) L. 1 § 3 D. 49. 8 (ia. l. 53 § 2, § 3 D. 42. 1.).

12) L. 73 § 3 D. 5. 1 (= *Civilprozessordnung* § 474. 2).

13) L. 75 D. 5. 1.

14) Append. II leg. Rom. § 10.

audietur tamen, si confessum se negat. Non enim, quoniam *in iure* confessus sit, probatio actori remittenda est ¹⁾. Habet igitur contumax easdem defensiones, quas haberet praesens condemnatus, quin immo potest per in duplum revocationem se defendere, quatenus actor *sciens fals(i) aliquid adlegavit* ²⁾. Est autem in duplum revocatio ³⁾ oblatio iudicii, quod sit in duplum, nam potest hoc modo consequi iudicatus, *secum* ne ducatur, et potest praeterea *denuntiationibus frequenter interpositis*, atque huius rei *actis apud (praetorem vel) praesidem provinciae factis*, licet nemo agat, *adversus futuram calumniam . . . securitati (suae et) filiorum (su)orum consul(ere)* ⁴⁾. Quod scriptum quidem est pro tutoribus vel curatoribus, attamen sine dubio protrahi debet ad ceteras actiones ⁵⁾, tum vero maxime ad iudicati actionem, ne vel cum Paulo Krüger ⁶⁾ dicendum sit, cogi actorem, ut iudicati inferat actionem, vel cum Ottone Lenel ⁷⁾, iudicato propositam quandam esse contrariam actionem, iure iudicatum esse neganti ⁸⁾. Constat enim iudicato *longum silentium imputari* ⁹⁾. — Ergo permittitur, adversus iudicati actionem ut quis iudicio se defendat, sed cum satisfactione, nec, quid praeterea intersit, video, defensionis ratione inter iudicatum et ceteros quotquot conveniuntur ¹⁰⁾. Ea vero, quae successit ex rescripto divi Pii ¹¹⁾ praetoria executio, easdem admittit defensiones, quas

1) L. 18 § 2 D. 22. 3. — Putabat Demelius (*Schieds- und Beweis-* (1887) p. 16) eorum, quae in iure agantur, probationem remitti.

2) L. 75 D. 5. 1.

3) Natura in duplum revocationis cognoscitur ex l. 25 D. 26. 7, quo digitum intendit Bekker, *die Aktionen* II p. 187¹⁾. Ibi nunc legitur *provocantes*, sed fuisse *in duplum revocantes*, ideo demonstratur, quia provocatio non habet condicio: *si nondum iudicatum foret*.

4) c. 4 C. 5. 56. — Sanè non potest eo modo condemnatus solum repetere, itaque iniuriosum erat Q. Ciceronis decretum: Heraclides, quum solvisset, ut *in duplum iret* (Cic. pro Flacco 21 § 49), qua de re infra dicitur, id est cap. LXXXIV.

5) Cf. l. 80 § 1 D. 35. 2; l. 30 D. 6. 1.

6) Apud: Eisele op. cit. p. 152¹⁾. — Ad agendum nemo compelli solet (c. un. C. 3. 7; c. 3 C. 3. 26; c. 4 pr. C. 5. 56; cf. tamen l. 5 D. 27. 6).

7) *Das ed. perp.* p. 356²⁾. — Cf. Eisele, op. cit. p. 170 sq.

8) *„offensive Nichtigkeitsbeschwerde.“*

9) Paul. § 8 V. 5a.

10) Certe nihil adfert Walter, *Gesch. des röm. Rechts* (1861) § 751¹⁾.

11) L. 15 pr. D. 42. 1, quod aliter explicatur a Fridolino Eisele, op. cit. p. 131 sq.

admittebat vetus iudiciorum ordo ¹⁾, quin immo possunt, licet apud praetorem sententiam exsequentem nemo intervenerit, *distracta pignora*, quatenus nulla sententia praecesserit, *revocari* ²⁾. Itaque dubitari non oportet, quin suspendatur executio ³⁾, si contradictor extiterit et *fideiussiones* ⁴⁾ obtulerit. Nam hoc adimit Iustinianus ei qui contumaciter afuerit ⁵⁾, qua in re idem passus est, qua de re Paulum notavimus. Vult enim Imperator excludere *omnem* contumaci *contradictionem* de veritate sententiae, non, an sit sententia et ille contumax; quod autem ad verba eius attinet etiam hanc excludit. — Hodie quoque adversus executionem sententiae multae defensiones admittuntur ⁶⁾. Nec mutat, quod semper publicum apographum requiritur; nam potest hoc ipsum in controversiam venire, an sit apographum ⁷⁾, aut si sit, an sit genuinum, sin genuinum, an forma praescripta utatur ⁸⁾. Deinde ambigi potest, sitne eadem persona, quae condemnata est, cuiusque pignora veneunt ⁹⁾. Sequitur, ut sententia maneat, potest enim retractata esse vel citra appellationem vel ex appellatione ¹⁰⁾; sin manet, ut habeat vim rerum iudicarum, potest enim appellatum esse ¹¹⁾; sin de hoc quoque constat, controversia superest, num sine appellatione corrigenda sit ¹²⁾. Potest denique ut heredem condemnati se neget

1) L. 75 i. f. D. 5. l. — Quaestio quidem, an iudicatum sit, toties tollitur, quoties quis exsequitur *decretum suum* (l. 3 pr. D. 43. 4).

2) L. 58 D. 42. 1; l. 9 pr. D. 4. 4; cf. l. 10 D. 20. 4.

3) Cf. c. 4 C. 7. 58.

4) Intelligenda videtur cautio suscipiendae litis (c. 8 § 3 C. 7. 39), neque magno pere me commovet pluralis numerus (cf. § 4 Inst. IV. 11).

5) c. 13 § 3 C. 3. 1: *nec si reversus fuerit et voluerit fideiussiones dare et pignorum captorum possessionem recuperare, audiat*.

6) Duas admittit Pothier: quod iam nihil debeatur vel quod sententia non habeat vim rerum iudicarum (*Introd. au tit. XX no. 104; au titre XXI no. 68; Traité de la proc. civ. nis. 469, 588*).

7) Tollitur ea controversia, in quibus casibus index exsequitur, quod fit apud Germanos, ubi res soli capiendae sunt (*Civilprozessordn. § 755*). In ceteris rebus executio translata est ad apparitorem (ibid. § 674), Gallorum exemplo, apud quos omnis executio apud apparitorem est et dudum fuit.

8) Batavus lector conferat: Faure, *Procesrecht* II (1880) p. 215 sq.

9) Batavus lector conferat: v. d. Honert, *Handboek* (1839) p. 463.

10) Cf. *Civilprozessordn. § 691. 1*.

11) Cf. *Civilprozessordn. § 645*. — *Code de procéd. civ. art. 457*.

12) Cf. *Civilprozessordn. § 641*.

qui convenitur vel victoris illum ¹⁾), potest ut dicat post sententiam actionem extinctam esse ²⁾). Non tamen propterea quod quis actioni contradicat, semper suspenditur iudicati actio, sed ex causa ³⁾), ne frustra vicerit actor. Eadem causa fuit Romanis cur iuberent contradictorem satisfacere, curve postea in partibus Germaniae placuerit, executionem non differri, praeterquam si contradictor liquidam haberet defensionem ⁴⁾). Haec ideo retuli, ut perspicuum fieret, etiam iure quo utimur agendi modo multum interesse inter ceteras actiones et iudicati, sed defendendi ratione parum; proinde multum abesse, ut sit res iudicata prorsus certum et ineluctabile petendi fundamentum ⁵⁾), quale putabat Keller ⁶⁾). Videtur autem hodierno iure pignorum in causa iudicati solemniter venditorum revocatio nulla esse ⁷⁾), sed eius quod intersit repetitio ab eo qui venire postulavit. Hoc enim iure Romano post usucapionem competit ⁸⁾).

LXXXI.

DE ACTIONIBUS UTILIBUS AD EXEMPLUM LEGIS AQUILIAE.

Docet Lenel ⁹⁾) duplex esse genus utilium actionum, quas praetor accommodat ad exemplum legis Aquiliae, unum, quo bona fide possidenti, creditori pignoratitio, fructuario denique damni dati persecutio praestetur, quam soli *heredes* lex concessit

---

1) Cf. *Civilprozessordn.* § 637.

2) Cf. *Civilprozessordn.* § 636.

3) *Civilprozessordn.* § 647, 668, 688. — Idem ius est apud Gallos (*Code de procéd. civ.* art. 607) eo salvo, quod ne ex causa quidem suspendi potest executio, ob id quod sententia sine appellatione corrigenda sit (*ibid.* art. 497).

4) Endemann, *Civilprozessrecht* (1868) § 244^a.

5) „Eine(r) . . . unbedingte(n) Klage auf Execution . . . völlig festes Fundament.“

6) *Ueber Litiscontestation und Urtheil* (1827) p. 202.

7) Loyzel, *Institutes coutumières* (éd. Dupin et Laboulaye) no. 411 „en chose vendue par décret, éviction n'a point de lieu“, no. 905 „le poursuivant criées n'est garant de rien hors des solennités d'icelles.“

8) c. 2 C. 8. 29; c. 3 § 1, c. 15 § 2 C. 3. 32; c. 1 C. 4. 51; c. 1 C. 7. 10 (*ibique* Thal. sch. συμίστωται); l. 12 § 1 D. 20. 5; Dernburg, *Pfandr.* II p. 195 sq.

9) *Das edict. perp.* p. 159.

rit; alterum, quo damnum vel dominus persequatur, quod non corpore suo dederit adversarius. Est tertium, si procurator aut tutor aut curator [aut quisvis alius] confiteatur (*pupillum aut adultum*) aut absentem volnerasse, nam eo casu *confessoria* [in eos] *utilis actio danda est* ¹⁾, quia scilicet nec *suffici(t)* ad eas personas tenendas aliena confessio ²⁾, nec aequitatis ratio patitur, ut post confessionem dupli actio detur. Consequens est dicere, si neget procurator aut tutor aut curator, volnerasse pupillum vel adultum vel absentem, tunc non utilem sed directam dandam esse negatoriam actionem. Itaque haec quidem utilis actio semper est confessoria, ceterae modo negatoriae, modo confessoriae, quamobrem nuper quaesivit Zachariae ³⁾, utrum adversus inficiantem duplentur. Quaesivit autem apud solum Thalelaeum, quasi vetustiores testes muti essent, quod non ita est, nam quia sunt *accommodatae legi Aquiliae* eae, quibus de quaerimus actiones ⁴⁾, sane est verisimile in hac parte (*nihil*) *interesse*, qua quis actione conveniatur ⁵⁾. Nec obstat, quod scribit Ulpianus l. 11 § 10 D. 9. 2: *an fructuarius vel usuarius legis Aquiliae actionem haberet, Iulianus tractat: et ego puto melius utile iudicium ex hac causa dandum*. Nam ideo *melius* putat ex hac causa utile iudicium dari, ne reus absolvatur propter dubiam legis interpretationem. Sed videamus, quid e Thalelaeo Zachariae pro contraria sententia adferat. Est recepta in Basilicorum contextum (60. 3. 62) adnotatio eiusmodi: *σημείωσαι, ὅτι καὶ ὁ ὠρισμένος* ⁶⁾ *Ἀκουῖλιος . . . τῶν διπλασιαζομένων ἐστὶ πολλοὶ γὰρ τῇ ἐναντίᾳ δόξῃ κεκράτηνται, τὸ νόμιμον ταύτης τῆς διατάξεως ἀγνοοῦντες*. Constitutio, ad quam provocat Diocletiani est et Maximiani (c. 5 C. 3. 35): *de pecoribus tuis quae per iniuriam inclusa fame necata sunt vel interfecta* ⁷⁾, *legis Aquiliae actione*

1) L. 25 pr. D. 9. 2. — *In eos* reseque, fraudi ne sit. Est enim vox ambigua. Dabitur autem, si quid video, utilis actio in procuratorem aut tutorem aut curatorem nomine absentis vel pupilli vel adulti.

2) L. 6 § 4 D. 42. 2. — Cf. tamen l. 9 § 4 D. 11. 1.

3) *Ztschr. der Sav.-St.* VIII (1887) p. 225-230.

4) L. 11 D. 19. 5.

5) L. 8 § 18 D. 16. 1; cf. Tribon. l. 46 (47) § 1 D. 3. 5.

6) I. e. *utilis*.

7) *Interfecta* (manu vel ferro) opponi videntur *fame necati*.

in duplum agere potes. Unde sic rem deducit Zachariae: τῆς σημειώσεως auctorem esse Thalelaeum; τοὺς πολλούς, quorum sententia damnetur, Berytienses professores quinti saeculi, quos τοὺς ἥρωας appellari vulgo notum est; τὸ νόμιμον τῆς διατάξεως Triboniani, alioquin illos ignoraturos non fuisse; istum vero duplex monumentum facinoris sui reliquisse: unum, quod legis Aquiliae actionem dederit, ubi requiratur utilis ¹⁾, alterum, quod in duplum dederit actionem nec addiderit: *adversus negantem*. Concludit: Triboniano remoto fore ut utilis actio, adversus negantem licet, simpli daretur. Sponte concessio, ipsam σημείωσιν Thalelaei esse ²⁾, cur dicis τοὺς πολλούς, quorum sententia damnetur, esse eos, quos diximus, Berytienses professores? Quorum ignorantia ne sufficit quidem ad Tribonianum convincendum, Berytienses enim, licet in Codicibus versatissimi, quaedam tamen ignoraverunt in iis inveniri, veluti de quo certavere Eudoxius et Patricius liceatne de omni capitali crimine transigere, quum exstet Diocletiani et Maximiani de ea re decisio ³⁾. Atqui in ipsa constitutione Triboniani manus agnoscitur, quia non dedissent Imperatores legis Aquiliae actionem pro utili. Scilicet multo minus Tribonianus directam dedisset, si efficere voluisset, ut utilis actio adversus negantem dupli esset. Id denique te movet, in duplum dari simpliciter actionem, quum dari constet in infitiantem ⁴⁾. Itaque consideres, ἐτ

1) Gai. III § 219. — Requiritur utique actio utilis si *fame necata* sint pecora, nam de interfectis sufficit directa.

2) Transierunt non nullae Thalelaei adnotationes in textum Basilicorum (sch. 2 ad Bas. 60. 3. 61; cf. Cuiac. Observ. XIII. 33; Heimbach Basil. VI p. 75²¹; Zachariae, *Ztschr. der Sav.-St.* VIII p. 18; id. Supplem. Basilic. p. 122-124 not. 89, 90, 94; Wlassak, *z. Gesch. der neg. gestio* p. 30 not. 12 i. f.).

3) Thalel. sch. 1 ad Basil. 11. 2. 35 (= I p. 704 vs. 45-53): σημειώσαι δὲ, ὅτι ἡ διάταξις αὕτη (c. 18 C. 2. 4) τὴν τοῦ Ἡρώος Πατρικίου ἐρμηνείαν ἐδέξατο. Καὶ γὰρ ὁ Ἡρώς Εὐδόξιος ἔλεγεν, ὅτι ἐπὶ μὲν πάντων τῶν κεφαλικῶν, κἂν εἰς δεπορτατζίωνα ἦγουν ἐξορίαν, κἂν εἰς μέταλλον ἔχωσι τὴν τιμωρίαν, ἔξεστι διαλύεσθαι, ὁ δὲ Ἡρώς Π. ἐπὶ ἀναγνωσμάτων ἰδικῶν ἔλεγεν, ὅτι ἐπὶ μὲν τῶν δι' αἵματος (ἐχόντων τὴν καταδίκην) πουβλικῶν ἐξεῖναι διαλύεσθαι. Αὕτη οὖν ἡ διάταξις [τῶν δι' αἵματος ἐχόντων τὴν καταδίκην] προφανῶς ἐδέξατο καὶ ἔβεβαίωσε τὴν τοῦ Π. παράδοσιν. — Redhibet quidem (ad c. 4 C. Th. 11. 36) Gothofredus Triboniano huc facientem partem c. 18 cit. (*quae — ingerunt*), sed non inspectis l. 7 D. 47. 15; l. 1 D. 48. 21.

4) Id quod suae versionis inseruit Thalelaeus: ὁ θρέμματα ἀποκλείσας ἢ λιμῶ διαφθείρας κατέχεται τῇ Ἀκ. ἐξ ἀρνήσεως δικλασιαζομένη.

apud Gaium aliquando id omitti ¹⁾, nec si de novi iuris ignorantia apud veteres ageretur, ullam fuisse causam, quidni sicut alibi τοὺς τῆς οἰκουμένης διδασκάλους ²⁾ vel τοὺς πρὸ ἐμοῦ ³⁾ nominatim compellaret Thalelaeus; sin aequalium inacidiam arguebat, non aliud verbum magis accommodatum erat, quam quo usus est: πολλοί ⁴⁾. — Nunc videamus, quid intersit inter utilem actionem, quae detur ad exemplum legis Aquiliae, eamque in factum actionem, qua teneri is dicitur qui neque corpore damnum dederit neque corpori. Aliquid interesse voluit Imperator § 16 Inst. IV. 3; quid intersit, nec ipse dixit, nec vel Graeci definire vel Occidentis potuerunt professores. Dat Iustinianus exemplum: tunc in factum actionem locum habere, *si quis misericordia ductus alienum servum compeditum solverit, ut fugeret*. Quibus quasi digito ducimur ad Pandectarum locum memorabilem (l. 7 § 7 D. 4. 3), qui, ut nullo alio, ab interpunctione saltem mendosus est. Legitur: *idem [Labeo] quaerit, si compeditum servum meum ut fugeret solveris, an de dolo actio danda sit? et ait Quintus* ⁵⁾ *apud eum notans: si non misericordia ductus fecisti, furti teneris; si misericordia, in factum actionem dari debere*. Edicto exprimitur, ne postuletur de dolo actio si alia sit; est autem e Quinti sententia in hac specie alia actio: furti, si non misericordia ductus servum exsolveris, sin misericordia, in factum. Ergo Quintus non adfirmavit sed negavit, actionem de dolo ex hac causa dandam esse; interpungendum igitur est post *ait*, ut adfirmaverit Labeo ⁶⁾. At qualem in factum actionem cogitavisse dicemus Quintum? Nisi haberemus Institutionum paragraphum clamarent omnes utilem Aquiliam esse,

1) Gai. III § 127; cf. IV § 9, § 171. — Itaque plerumque non peccat ὁ ἐξελληνιστής, ubi τὴν in factum vertit τὴν τὸ διπλοῦν ἀπαιτοῦσαν. Est tamen, ubi fallitur (sch. 10 ad Bas. 60. 1. 5).

2) Sch. οἱ μὲν ad Bas. 8. 2. 78; sch. 1 et 2 ad Bas. 11. 1. 64; sch. 1 ad Bas. 11. 1. 70; sch. 1 ad Bas. 11. 2. 27.

3) Sch. 2 ad Bas. 11. 1. 66.

4) Cf. sch. 1 ad Bas. 11. 2. 61: σημείωσαι ὅτι . . . Πολλοὶ γὰρ νομίζουσιν . . . Τὸ δὲ ἐναντὶον ἢ διάταξις βαρὺ κτλ.

5) Placet Ottonis Lenel coniectura (in Paling. II p. 1229 not. 1), intelligendum esse Q. Cervidium.

6) Causa erroris fuit verbum dicendi in Quinto non expressum.

quae alibi quoque simpliciter *in factum* audit¹⁾. Verum enim vero non obstat Institutionum paragraphus, quominus id ipsum statuatur, quia non inde Quinti notae, sed ex Quinti nota istius paragraphi sensus petendus est. Est igitur prorsus eadem actio, quae diversis nominibus ibi proponitur, nec revera quidquam differunt utilis Aquilia et *in factum actio*²⁾, licet hanc quasi subsidiariam ministret Imperator; decipiuntur autem falsa specie, qui Triboniano auctore et cognitore hanc distinctionem veteribus prudentibus subiciunt vel abiudicare non audent³⁾.

Scribebam Traiecti ad Rhenum, mense Octobri 1897.

1) L. 7 § 6, l. 9 § 2, § 3, l. 11 § 1, l. 29 § 7, l. 33 § 1 D. 9. 2; l. 14, l. 23 D. 19. 5 (cf. l. 11 eod.). De l. 14 cit. dissentit Thalelaeus (Bas. 60. 3. 63) ut eius § 3 conciliet cum c. 6 C. 3. 35. Sed non est opus, quia constitutio utilem accommodat *de his quae per iniuriam depasta (sint)*, inrisconsultus ne tum quidem denegat, quum *in (s)uo* quis depaverit pecoribus immissis glandem alienam, quo casu non est actio legitima de pastu pecoris (cf. Lenel, *das edict. perp.* § 76).

2) § 11 Inst. IV. 1 (= Gai. III § 202).

3) Lenel, *das edict. perp.* § 77 (i. f.): „auf d(e)n Gradunterschied zwischen dem dritten Kapitel gehörigen actiones utiles mag irgend ein classischer Jurist aufmerksam gemacht haben, und daraus fabricirten die Institutionenverfasser dann .... den anstößigen Schluss des § 16 I. cit.“

P. ANNII FLORII. VERGILIUS ORATOR AN POETA.

p. 183. ed. Rossbach. † *Cipienti mihi in templo et saucium uigilia caput plurimarum arborum amoenitate, euriporum frigore, aeris libertate recreanti obviam quidam fuere, quos ab urbis spectaculo Baeticam reuertentes sinister Africae ventus in hoc litus excusserat.* Fragmentum quod haec uerba auspicantur uenustius est quam ut expectari possit uerba: *plurimarum arborum amoenitate* esse genuina. Conicio autem ueram esse lectionem: *pulcherrimarum arborum.*

ib. us. 19. *quidni amem?* et *manu alterutrum tenentes avidissime nascentem amicitiam foederabamus.* *Foederare amicitiam* legitima est locutio, qua complures scriptores sunt usi, sed *foederare nascentem amicitiam* non minus absurdum erit quam *gignere nascentem filium*. Inde scribendum: *nascentem amicitiam fouebamus.*

J. v. D. V.

DURIEVIO PARENTATUR.

SCRIPSIT

S. A. NABER.

Paucorum mensium intervallo duo viri mihi amiciissimi fato functi sunt, Allardus Piersonus et Gulielmus Nicolaus du Rieu. Horum alter multiplicis doctrinae fama apud populares clarus erat, facundus orator, multarum linguarum peritissimus, qui Graecorum suorum amore ardebat noveratque aliorum studia potenter incendere; sed quum fere Belgico sermone uteretur, quamquam apud Heidelbergenses aliquamdiu Theologiam docuisset, permagna eius existimatio erat apud cives, sed extra patriae fines nomen eius, uti conicio, paulo rarius auditum fuit, nisi forte inter Theologos quo tempore Latino sermone mecum quaesivit de primitiva forma Paulinarum Epistularum. Itaque Piersoni parentalia, quemadmodum plane necesse erat, patrio sermone composui; Durievium autem exteri magis cognoverunt, nam postquam Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae praefectus est, frequens exercebat cum viris doctis literarum commercium, hoc unice agens ut aliorum studia excitaret ac foveret, satis contentus si tereretur, uti aiunt, dummodo prodesset. Hinc multi hodie sponte obliviscuntur quantam sui spem Durievius fecerit, postquam Academicis studiis peractis, ex Italico itinere domum reverteretur palaeographiae scientia instructus, multis codicibus, Latinis praesertim, collatis et animo ad archaeologiae studia propenso. Sed haud alienum videtur paucis perscribere qualem amicum acerbo fato amiserim.

Gulielmus Nicolaus du Rieu genus ducebat ab artifice lanario qui olim post violatum Namneticum edictum taedas ac flammas

regis Ludovici effugerat et Leidae consederat, ubi posteri quoque paternam artem exercuerunt, donec aucti opibus et in laute familiari superiore saeculo iam affinitatibus iuncti cum primoribus civium inter senatores allecti sunt, inter quos fuit qui patrum memoria primum ac conspicuum in curia locum tenebat. Huius filius natu minimus Gulielmus Nicolaus fuit, natus d. 23 m. Octobris 1829, quem quum mercimonia emenda vendendaque mediocriter allicerent, animum applicavit ad liberalia studia. Scholastico spatio decurso, anno 1848 post aestivas ferias Academicas lectiones Bakii et Cobeti coepit obire. Ego cum Kiehlio meo et Mehlero et aliis quibusdam qui quamdiu vixerunt, arctissimo amicitiae vinculo mecum coniuncti fuerunt, iam triennium in alma Musarum sede transegeram. Etiam hodie post quinquaginta annorum spatium memini quam laeta lux tunc nostris studiis exoriri visa sit. Hucusque pauci omnino fuimus qui Cobeti melliflua facundia tenebamur, nam nondum eo perveneramus ut viri incomparabilis stupendam doctrinam suo possemus pretio aestimare. Sed iam nomen dederant Tjallingius Halbertsma, Simco Rinkes, Antonius van den Es, Durievius hic noster, alii quoque, quibus mox accessit Henricus Herwerdenus. Augurabamur novum rerum efflorescentem ordinem, nec frustra fuimus, nam vidi equidem multorum tirocinia, qui postea pristinam maiorum laudem egregie sunt tutati et antiquitatis studia in suo quisque genere promoverunt. Durievius unus erat ex iis quos iam statim ab initio veteris historiae cognitio magis detinebat quam earum literarum in quibus Cobetus regnabat. Scilicet nostra studia diversa erant, qualia fratrum esse solent, quum nihilominus omnia ad unum auctorem referrentur.

Iam plerique omnes quos dixi, studiis Academicis cum laude peractis, doctrinam suam ad communem civium utilitatem conferebant, cum Durievius tandem aequalium postremus summos capessivit in nostris studiis honores. Retardationis causa fuit dissertatio paginarum plus quam quadringentum, in qua studiosissime examinavit historiam gentis Fabiae. Etiam si spissus liber, quod ultro fatendum est, plura exquisitae doctrinae quam elegantiae vestigia exhibeat, potest tamen hodie quoque harum rerum scrutatoribus sedula lectio commendari, nam multo maior

cernitur industria quam in plerisque aliis Academicis speciminibus deprehendimus.

Exeunte anno 1856 Durievius cum amicis Halbertsma et Herwerdeno se Parisios contulit, ut in publica bibliotheca codicibus Latinis et Graecis legendis et conferendis palaeographicam peritiam, cuius elementa ex Cobeti scholis hauserat, aleret et confirmaret. Deinde Herwerdenus profectus est in Italiam et appetente vere Durievius et Halbertsma Galliam peragrarunt usque ad Pyrenaeos montes, eo imprimis consilio ut in provincia Romana vetera rudera cognoscerent, quae imperii Romani memoriam conservarunt. Postquam Massiliam perventum est, Halbertsma dextrorsum abiit in Hispaniam, Durievius autem sinistrorsum tetendit in Italiam, ubi biennium transegit et ingentem Latinorum codicum numerum Mediolani, Florentiae, Romae, alibi perscrutatus est, quum Herwerdenus magis Graecis delectaretur. Nescio quomodo sunt hodie qui existiment huius itineris haud nimis uberes extitisse fructus: ego contra censeo Durievium uti et Herwerdenum, qui brevi post in Hispaniam abiit ut cum amico Halbertsma operam coniungeret, multo plura retulisse quam per tempus tam breve potuisset expectari. Quemadmodum ipse narravit, „fere omnia opera classica, quae Maius e codicibus Vaticanis edidit, contulit primus post mortem doctissimi editoris”, neque haec sola spolia fuerunt, quae domum reportavit. Sed anno 1859 media aestate tubarum clangor Musis invisus Durievium cum plerisque reliquis peregrinatoribus trans Alpes exegit et per integrum annum Leidae commoratus conscripsit *Schedas Vaticanas*, in quibus praeter alia quae nunc omitto, novam collationem exhibuit Ciceronis librorum de Republica, ex qua tunc primum viri docti de Maii fide ac peritia in Cicerone describendo potuerunt coniecturam capere. Addit Durievius in praefatione se aliquando item emissurum esse Frontonis Epistulas et Ciceronis Scholiastam Bobiensem habebatque etiam alia in scriniis, veluti Symmachum, Frontini opusculum de Aquaeductibus, Iustinum, Orosium.

Hac cura profligata, postquam Italiae reddita pax fuit, alterum Italicum iter suscepit, in quo recognovit ea quae superioribus annis collegerat, sed iam magis magisque derelictis philologiae studiis ad archaeologiam ferebatur. Itaque aliquot

mensibus in hoc opere circumactis, anno 1861 Leidam rediit in urbem natalem, ubi primum vixit in otio literato, nam a docendis pueris abhorrebat animus necdum archaeologiae cathedras nostrae norant Academiae. Sed etiam anno 1877 oblatam historiae cathedram in Universitate Amstelodamensi, postquam diu incertus haesit acciperetne conditionem necne, quum ego summa ope anniterer ut talem mihi adsciscerem collegam, diffusus ingenio tandem recusavit. Verum uti fit, otiosorum hominum otium minime otiosum solet esse et mox ingruentium negotiorum mole paene obrutus fuit itaque consenuit, dum aliorum commodis inserviebat sui incuriosus. Societas est Leidae doctorum virorum pro excolendis monumentis patrii sermonis: rogatus ut acta societatis curaret, ut typothetis imperaret, denique quaesturam susciperet, Durievius deinceps morem gessit et per complures annos molestis officiis religiosissime functus est. Etiam historiam „refugorum”, de quorum numero gloriabatur suos quoque maiores fuisse, sedulo persecutus est servantque Schedae in Bibliotheca Vallonica, quae Leidae est, horum studiorum memoriam. Mitto scripta minora quae magno numero edidit de variis argumentis ad archaeologiam et bibliographiam pertinentibus; mitto alia de quibus clarissimus Blokius retulit in doctissimi viri vita, quam patrio sermone conscripsit; sed illud non reticendum videtur, quantum ei debeat publica bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae, cui per viginti circiter annos praefuit, quum iam inde ab anno 1861 secundum a Pluygersio locum tenuisset. Verum sicuti dixi, de his omnibus Blokius satisfaciet; ego vero anno 1864 forte ad Frontonem delatus, cum intelligerem me Durievio non posse persuadere ut philologiae studium resumeret, petii ut mihi daret collationem utendam. Hinc prodiit apud Teubneros nova illarum Epistularum editio, in qua, si nihil aliud, paginas operis certe paulo melius mihi contigit ordinare quam Maio datum fuit. Constitueramus autem statim post Frontonem ad Symmachum animum applicare; sed Durievius ab his studiis in dies fiebat alienior et ego mox Zwolla Amstelodamum vocatus aliarum rerum satagebam. Itaque criticam supellectilem quam amicus corraserat, aliis obtulit, Frontini collationem Gundermanno, Iustini Rühllo, Orosii Zangemeistero. Nec tamen consilium Symmachi oratio-

num edendarum plane abieceramus, sed semper distulimus, quum identidem alia nos ab illo literarum angulo avocarent. Veluti Durievius totus erat in paranda phototypica editione celeberrimorum codicum Latinorum et Graecorum, quam meritissimus bibliopola Sythoff susceperat. Omontius praefationem iam Leidam miserat et intra paucos dies primum volumen, quo continetur phototypica imago codicis Sarraviani-Colbertini, in lucem emitti posse videbatur. Durievius ultimam operi manum admoverat: tandem d. 21 m. Dec. 1896 in medio cursu sine morbo ullove dolore tanquam fulmine ictus concidit. Tum demum uti credo intellectum fuit qualem per totam vitam se Durievius praestitisset, cui hoc unice propositum videretur: vitam impendere aliis.

Rogatus a multis amicissimi viri parentalia suo tempore exsequi non potui, nam totus eram in reconcinnanda imagine Allardi Piersoni, et dum paene mergebar legendis et meditando operibus clarissimi collegae, qui quum theologus esset et philosophus multa scripsit, quae cum meis quotidianis studiis vix tenui filo cohaerebant, aliis relinquere debui officium quod a me sentiebam flagitari. Sed ubi primum aliquid otii nactus sum, adii Durievii viduam, quae dilectissimi mariti obitum haud facile elugebit, eamque rogavi velletne mihi Symmachi collationem permittere, ut meo arbitrato ea uter ac viderem essetne satis digna quam in omnium notitiam proferrem. Tandem inter ingentem schedarum numerum quas Durievius post se reliquit, lectissima mulier quae praeteriti temporis memoriam pie et dolenter conservat, invenit collationem iamdudum desideratam. Quam ut accepi statim contuli cum Seeckii editione, quae anno 1883 prodiit in Monumentis Germaniae, sed cito animadverti operae in Symmacho viginti annis ante praestitae laudem ab novissimo editore fuisse praereptam. Etenim Durievius summa cura literarum apices qui in scriptura propemodum evanida oculorum aciem tantum non effugiunt, rimatus fuerat; sed quod tanquam iuratus testis nunc affirmare possum, non minus sedulo Seeckius officio functus est. Quin et paulo plus praestitit quam amico meo contigit, nam est una et altera pagina veluti in Codice Vaticano 2 et 10 et in Codice Ambrosiano p. 447 et 448, ubi Durievius nihil dignoscere potuit,

cum Seeckius volitantes literarum umbras aegre dispexerit, sed tamen dispexerit. Est ut scribit Durievius in Sched. Vatic. p. 46. Ad Cicer. de Rep. II 21 § 37 adscripserat Maius: „Codex evidentissime *Sulpicius*, quod autem in principe editione dixi, videri fortasse secunda manu factum *Tullius*, id nunc inspecto rursus codice vix apparet aut ne vix quidem”. Maius Göttingio quoque eundem locum commonstravit isque testatus est se nulum emendationis vestigium vidisse. „At ego”, scribit Durievius, „fortunatior fui, nam splendidiore coelo iuvante, opinor, cernere licuit correctoris manum quae dedit: *Tullius*”. Contra in Symmacho Seeckius fortunatior fuit videturque coelum habuisse, quod oculorum aciem sustentabat. Verum exceptis paginis quas dixi vix in minutulis rebus dissensio est nihilque prorsus novi ex ea collatione afferre possum ad textum melius constituendum. Sed postquam haud incuriose operam dedi ut Symmachi orationes cognoscerem, si quid nunc attulero ex observationibus, quae mihi inter legendum subnatae sunt, lectores velim meminerint me meae provinciae fines esse egressum, ne plane tacuisse viderer de optimo amico, cui per multorum annorum spatium tantum tribui quantum vix cuiquam alii.

Codex Bobiensis est palimpsestus, quem quantum potui accuratissime descripsi in editione Epistularum Frontonis. Nunc autem sciendum est librarium cui debemus Acta Synodi Chalcodonensis ex Symmachi codice avulsisse folia XXVII, quorum IV Romae in Vaticana Bibliotheca, reliqua Mediolani in Ambrosiana asservantur. Sunt fragmenta octo Orationum, quae lectorem non nimis diu detinere poterunt; sed arduum opus est perreptare decem Symmachi Epistularum libros, in quibus pleraque omnia Libyca arena aridiora. Ipse scriptor in se satiram scripsisse videtur Epist. III 10: „Quid agat, quo se vertat, ubi immoretur cassa rebus oratio? Odi in parvo corpore longa velamina. illa vestis decenter indutui est, quae non trahit pulverem nec in humum demissa calcatur.” Credo equidem eum vidisse ac probavisse meliora, sed deteriora fuisse secutum, ut aequalibus placeret. Veluti in sequenti epistula III 11 ingenue fatetur: „trahit nos usus temporis in plausibilis sermonis argutias. quare aequus admitte linguam saeculi nostri et deesse

huic epistolae Atticam elegantiam boni consule. dignum est, ut haec ipsa apud te culpa confessio prosit mihi ad veniae facilitatem. quodsi novitatis impatiens es, sume de foro arbitros, mihi an tibi stili venia poscenda sit. credo, calculos plures merebor, non ex aequo ac bono, sed quia plures vitiis communibus favent. itaque ut ipse nonnumquam praedicas, spectator tibi veteris monetae solus supersum; ceteros delenimenta aurum capiunt." Nec tamen solus amicus Naucellius ad quem haec scripta fuere, supererat antiquitatis amans, nam etiam apud alios, veluti Epist. III 44 et V 9, excusat stili novitatem.

Veteres scriptores Symmachus raro laudat; semel tantum, si bene memini, Demosthenem, Epist. I 23: „fac veniat in mentem quid Graeca super hoc dicat oratio: parvis nutrimentis quamquam a morte defendimur, nihil tamen ad robustam valetudinem promovemus." Respicitur, uti vides, Demosth. Olynth. III p. 37. 26, sed dubito legeritne hoc apud ipsum oratorem an decantatam sententiam invenerit apud alium. Praeterea aliquoties laudantur Plautus, Terentius, Virgilii Georgica, sed Ciceronis haud ita saepe mentio sit. Non mihi videtur Symmachus multorum librorum fuisse.

Mirum est quod invenio in tertia Oratione, quae est in laudem Imperatoris Gratiani, p. 331. 20: „Fulvium nobilem tam laude quam nomine inter aquilas cantusque lituorum praeceptor Accius frequentavit.", quum tamen noverimus Ennium fuisse qui M. Fulvium Nobiliorem in Aetoliam comitatus sit. Eam rem etiam Symmacho notam fuisse dixeris, nam scribit Epist. I 20: „*nisi quia Ennio* ex Aetolicis manubiis captiva tantum chlamys muneri data Fulvium decolorat."; verum sciendum est corruptum locum esse, neque exstare Ennii nomen in codicibus, sed insertum fuisse a Cuiacio, cum in uno Codice legatur *nisi quia prius*, in duobus aliis *nisi quod*. Contuli equidem Epist. III 6: „*M. Horatius* morte pignoris sui cognita cadaver efferri iussit." Symmachus hoc invenerat apud Livium II 8, sed illic quoque proprium Horatii nomen ex coniectura suppletum fuit, nam in libris manuscriptis omnino deest. Quid igitur si nomina propria in archetypo omissa fuerant, postea fortasse rubricis

literis supplenda? Id certe ambigas an non rectius dixeris secundum Symmachum Accio nec vero Ennio chlamydem fuisse dono datam.

Non fuisse Symmachum historiae peritissimum, alio quoque exemplo demonstrari poterit. Scribit Plutarchus de Antigono in vita filii Demetrii c. 28: λέγεται γοῦν μειράκιον ἔτι τὸν Δημήτριον αὐτοῦ πυθέσθαι, πότε μέλλουσιν ἀναζευγνύειν, τὸν δὲ εἰπεῖν πρὸς ὀργήν· Ἀγωνιᾷς μὴ μόνος σὺ τῆς σάλπιγγος οὐκ ἀκούσης, idemque narravit Apophthegm. Reg. p. 182 B et de Garrulitate p. 506 C. Legitur tamen in altera oratione in Valentinianum p. 324. 24: „Crassus percontanti filio, quid noctis moveri castra iussisset: vereris, inquit, ne tuas aures forte non penetret occentatio buccinarum?” Planissime hunc Symmachi errorem dicemus esse, nisi idem potuisset legere apud Frontinum Strateg. I l. 13: „M. Licinius Crassus percontanti quo tempore castra moturus esset, respondit: Vereris ne tubam non exaudias?”, ubi mirum ni supplendum est: percontanti (*filio*).

Nemo erroris immunis est ipsumque diligentissimum editorem video p. 287. 9 ex coniectura in textum intulisse barbaram formam *praestativistis*, cum tamen perfectum *praestitisse* legisset p. 288. 33, 330. 18 et 335. 16. Sapienter tamen praecepit ut caveremus p. xv: „Maior pars”, inquit, „coniecturarum quibus hucusque Symmachus temptatus est, inde profectae sunt, quod scriptor a lectoribus parum in rebus verbisque temporis Symmachiani versatus male intellectus est.” Experiar tamen possumne in Orationibus quas solas paulo curiosius tractavi, unum et alterum locum melius constituere. Scilicet Codex mirandae vetustatis vitiosissime scriptus est et scatet mille erroribus; veluti p. 330. 25 Maius optime rescripsit: *augurium in aquilis*, sed codex habet sine sensu *auriuminaliquilis*. Sed verum est quod Seeckius contendit Codicem corruptelas plerumque puras conservasse. Itaque quum parum aut nihil imperite correctum sit, saepe satis certae emendationes sunt locorum qui primo obtutu conclamati poterunt videri. De Persii folio quod in eodem Vaticano codice invenitur, idem observavit Durievius in *Schedis Vaticanis* p. 128.

Componit Symmachus Imp. Valentinianum cum summis du-

cibus quos novit historia eumque omnibus incunctanter praefert. Quid Scipio? Quid Mithridates? Quid Lucullus? Quid Antonius? Hos omnes, „delicatis negotiis frequentibus occupatos, amoena litorum terrarumque opima sectantes” obscuravit fama Valentiniani. Sequuntur deinceps exempla Augusti, Tiberii, Pii, Marci. Etenim Augustus „Baiae a continuo mari vindicat et molibus Lucrinis sumptus laborat imperii.” Pius „otia Caietana persequitur; in Lycio et Academia remissior Marcus auditur.” Sed Valentiniano „nullae sunt feriae praeliorum.” Quid autem de Tiberio Symmachus prodidit? „In deversoriis insularum natans et navigans *adoratur*.” Haec quorsum spectent non assequor. Natantem Tiberium turpiter inter pueros describit Suetonius in vita c. 44; sed nihil hic dicit Symmachus de flagitiis quibus coopertus Capreis in insula Tiberius vixisse traditur. Comparatur Valentinianus non cum pessimis imperatoribus, sed cum optimis et aemulatur exempla se digna. Quemadmodum Augusto, Antonino Pio, Marco Aurelio exprobrari Tiberio potuit vita nimis fortasse delicata; fuerit otii amans; nihil turpe ei vitio vertitur. Itaque plane non video quo pertineat illa natationis et navigationis mentio. Quis potest navigare in deversorio? Non exputo. Non magis ferri potest id quod est *adoratur*. Seeckius coniecit *demoratur* et concedo verbum Symmachianum esse, veluti Epist. VII 40 et 106; sed illud potius requiritur propter vitam delicate actam et luxu affluentem aliquid de laudibus decessisse quas olim meruisset. Praestabit hoc credo verbum *deornatur*, quod vocabulum reperio apud Symmachi aequales in usu fuisse. Nos idem magis *dehonestare* solemus appellare. Nunc quoque corruptela est qualem *puram* Seeckius dixit.

Itidem de laudibus Valentiniani est p. 324. 33: „Quid locorum notitiam, temporum dimensiones, laborem sine *pernicie*, curam sine moerore collaudem?” Omnes intellexerunt hic locum non esse perniciei, sed emendatio interpretibus nondum successit, nam quod corrigunt *pervicacia* vel *pernicitate*, membrorum parilitas aliud quid postulat et servanda *ἡς ἀντιθέσεως* elegantia. Pagina codicis nimis obscura est et in vocabulo *pernicie*, duae literae, secundam dico et quartam, vix ac ne vix quidem discerni possunt. Commendabo: laborem sine *duritie*.

Sequenti pagina 325. 12: „aiunt heroas ad Troiam classe delatos ignoti litoris timuisse contactum, donec formidata responsa vel strenuus temeritate *iniret* vel fraude versutus eluderet.” Quid est responsa *inire*? Aut fallor aut *vinceret* unice convenit.

Stulte editur p. 325. 34: „Dicam quod *nulla* monumenta testantur: tibi incola vivit Alamanniae.” Imo dicet quod *multa* monumenta.

Quod imprimis in Symmacho, uti in aliis scriptoribus aequalibus molestum est, fugit in rerum descriptionibus propriorum nominum usum itaque ni noris illorum temporum historiam pleraque non poteris intelligere. Depingit quomodo imperator Moguntiacum moenibus ac turribus circumdederit et praesidio firmarit et multus est de ea re, quamquam urbis nomen nusquam compareat. Ibi illa quoque posuit p. 327. 27: „Quem tibi, Auguste, animum, cum haec conderes, fuisse credamus? quasi sollicitus munita fecisti, *quasi* securus ornasti.” Suppleo: (*quae*) *quasi* securus.

Unum locum addam in quo restituendo miror quomodo Seeckius dubitare potuerit. Pag. 331. 12: „virentibus ramis artifex rusticandi alienum germen includit ut novella praesegetina coagulo libri *ubidioris* inolescant.” Hic Virgilii Symmachus memor fuit, cuius sunt verba Georg. II 75: „angustus in ipso fit nodo sinus, huc aliena ex arbore germen includunt udoque docent inolescere libro.” Iam Kiesslingius invenit, quod unusquisque invenire potuerat: *uvidioris* et miror Seeckium qui certam correctionem in textum non intulerit.

Sed dum recolo memoriam Durievii, quem equidem in re incerta certum amicum cognovi ac plenum fidei, Symmachi calamistros et tinnitus libenter de manibus depono.

Amstelodami
Ips. Id. Mart. 1898.

DE NUPTIIS HEROUM.

SCRIPSIT

I. W. G. VAN OORDT.

Qui in Africa Meridionali literis Graecis et Latinis operam dant, permultis subsidiis carent quae in Hollandia aliisque Europae regionibus ad manum esse solent. Quod quum ita sit nec vero, temporum habita ratione, aliter esse possit, operae pretium est animum advertere ad commoda, pauca illa quidem sed ob id ipsum haud parvi facienda, quibus hac in re Africae cultores prae illis utuntur, quibus contingit ut in Europae luce degant. Multis annis ante accidit ut quod ex his commodis maximum mihi videbatur, coram populo Capensi ita demonstrare conarer ut eos qui adessent excitarem ad studium eorum temporum quae Homerica vocari solent, quippe cui facilius et maiore cum fructu incumbi posset in his terris quam in illis ubi doctrina et humanitas ita praevalerent ut nulla „rudis illius vetustatis”, quam Ovidius memoravit, vestigia manerent. Nemo est vel mediocriter literis Graecis imbutus, quin sentiat mores et instituta Caffrorum aliorumque barbarorum qui Coloniae Capensi subditi vel finitimi sunt, multis rebus lucem afferre quae horum temporum hominibus, quum Homerum legant, obscurae ac dubiae videantur. Multa quae ex illo fonte hauriri possunt, nondum publici iuris facta sunt; quum vero fors ita tulerit ut vir doctissimus, qui primus ex iuventute Africana in literis antiquis doctoratus palmam meruisset, in Caffrariam mitteretur ubi ludorum magistros in officio contineret, dubitari vix potest quin ille multa inde allaturus sit quae res Homericas illustrent.

Hac dissertatiuncula non nisi pauca in medium proferentur quae ad quaestionem de donis nuptialibus pertineant.

Homericis temporibus moris fuisse ut, qui uxorem ducere vellet, a patre eam emeret, a multis, nec sine causa, perhibetur. Qui de Caffrorum more in eadem sententia sunt, testem locupletem citare possunt. Quum enim ante aliquot annos ex senatus consulto de moribus et institutis Caffrorum quaereretur, Gangelizwe rex, qui illo tempore magnae parti eius nationis imperabat, interrogatus de Caffrorum nuptiis respondit uxores prorsus eodem iure ac modo emi quo boves vel hircos. Servos ideo memorare non potuit quod servitium Caffris incognitum est, nisi quis conditionem feminarum hoc nomine appellare velit.

Apud Graecos autem, quibus iam Homericis temporibus servi in usu erant, fieri poterat ut puellae ingenuis parentibus natae ab his, pretio accepto, in servitutem darentur. Dubitari potest utrum concubina illa, e qua Ulysses se Castori Cretensi natum esse fingit, a patre an a praedone emta fuisse putanda sit; sed omni dubio vacat id quod de Euryclea, Ulyssis et postea Telemachi nutrice, narratur, quam vix puberem Laërtes viginti bubus emit. Hanc enim filiam fuisse honesti cuiusdam viri in Laërtis regno degentis, inde apparet quod et patris nomen et avi eius memoratur, et aliter intellegi vix potest cur tanto pretio empta fuerit, quippe quod quincuplo maius esset quam quanti Achillis serva multorum operum perita aestimabatur, ac quintam partem aequaret eius doni quo nobilis Troianus nuptias regiae puellae sibi conciliavit. Concubitu eius abstinuit Laërtes, quod uxorem offendere verebatur, sed filioli nutricem esse voluit; nec mirum est eum puellam honesto loco natam digniorem iudicasse quae hoc munere fungeretur, quam aliam quamvis de servarum numero. Quamquam vero domi eius magno honore habebatur, serva fuit ac mansit eodem iure quo duodecim illae puellae quibus Telemachus ope unius funiculi colla fregit. Prorsus autem alia conditione fuisse emptas quam nuptas, etsi pro his quoque pretium solveretur, notissimus Hesiodi versiculus ostendit, quo agricolae consilium datur ut, quum feminae auxilio carere non possit, nupta emptam potiore ducat, cui vel bubus adesse, si iubeatur, necesse sit.

Iam, ut at Caffros redeam, constat et ex illis et ex negotia-

toribus aliisque Europaeae stirpis hominibus qui in eorum terris degunt, multos esse qui regis illius quem modo memoravimus dictum de nuptiarum conditione haudquaquam comprobent, idque ipse rex cum suo damno perspexit quum, una alteraque ex uxoribus contumeliose tractata, alium ac potentiorum regem, qui illis propinquus esset, ita sibi infestum reddidisset ut prae metu Coloniae Capensis auxilium implorare et cum populo suo in eius potestatem cedere sibi necesse esse duceret. Qui autem negant veram emptionem fieri si quis puellae nuptias, patri pretio dando, sibi conciliet, moris Caffrorum esse arguunt ut omnia fere opera domestica ac rustica a mulieribus curentur; propterea neminem mirari oportere quod pater filiae opera carere nolit nisi pro eo quod amittat pretium sibi solvatur. Haec sive recte sive secus arguuntur, nihil ad rem; id vero certum est Caffrorum uxores iustum sibi matrimonium contractum esse negare, nisi pater a marito eum boum numerum acceperit quem inter eos dari convenerit. Marito, quem uxor reliquit, pretium pro ea solutum a socero repetere licet; illi non licet negare, nisi appareat eam a marito aufugisse propter iniuriam sibi illatam. Num patri, vel qui loco illius boves possideat pro filia datis, Caffrorum lege onus impositum sit ut ei quae maritum iure reliquerit, alimenta praebeat, non satis constare videtur; ita fieri solere constat. Feminarum tamen in Caffraria sortem iusto graviores esse, is facile sentiet qui perpetuos labores, qui polygamiae incommoda, qui aliud denique malum cogitarit quod his temporibus increbruit, ut decrepitis senibus, dummodo divites essent et maiorem boum numerum pro uxore solvere possent, optimae et pulcherrimae puellae nubere cogerentur. Id vero malum quare hodie latius quam antea pateat, suo loco commemorabitur.

Graeci nec serioribus nec Homericis certe temporibus polygamia utebantur, nec uxores suas servilibus laboribus fungi aequum putabant; et quamquam Achilles de Briseïde serva sua idem vocabulum usurpat quod de uxore Clytaemnestra Agamemnon, tamen concubina ab uxore, nothus a legitimo filio semper probe distinguitur. Si Herculem excipias, qui iam illo tempore singularem locum in Graecorum fabulis tenebat, non aliud in Homericis carminibus exemplum polygamiae reperitur quam Priami, qui multos ille quidem nothos, ex Hecuba autem

non minus undeviginti legitimos filios genuisse narratur, sed cuius filii ex Laothoe regis Lelegum filia et ex Castianira cuius nuptias, quum illa Aesymae habitaret, petivisse dicitur, quin legitimis annumerandi sint, dubitari vix potest. Troiani vero, quorum Priamus rex fuerat, Graecis qui in Asiam migrarant noti erant, neque est quod miremur si eorum principes, morem Orientalium gentium secuti, singulis uxoribus contenti non fuerint. Ipsos Graecos aevi Homerici, si cum principibus Francorum e Merovingorum vel Carolingorum gente compares, multo minus quam illos polygamiae indulsisse fatendum est.

Iam si quaerimus quae Graecorum illorum de puellarum emptione opinio fuerit, videmus poëtam qui Achillis clypeum in Iliade descripsit, cum rege illo Gangelizwe in eadem sententia esse, nisi quod hic mariti, Graecus parentis commoda ob oculos habeat, quum puellas ἀλφεσιβόλας esse dicens, eas non sibi sed parentibus boves acquirere statuatur. Verbi enim, cuius aoristus ἀλφεῖν in Homericis carminibus saepius usurpatur, semper ibi eam vim esse constat ut alterius gratia quaestum facere significet. Nec desunt alia ad dona nuptialia pertinentia in carminibus illis, quae Caffrorum morem in memoriam revocant. Penelopes nuptias eum sibi conciliaturum ait Eurymachus, qui plurima donet et sortis favore utatur. E fabula de Marte et Venere discimus marito in Olympo degenti, in quem uxor peccavisset, idem quod Caffris ius fuisse a socero ea dona repetendi quae ille pro filia ab eo accepisset. Notandum autem est Vulcanum, quum sibi in animo esse dicat a Iove dona reposcere quae ei dederit, verbo (ἐγγυαλιζειν) uti, quod tradendi potius quam donandi vim habet, in medio igitur relinquere quo iure rex deorum illa possideat.

Ipsius doni nuptialis, quod pro nupta patri traditur, proprium vocabulum — *ῥέδνα* vel *ἔρεδνα* — est, quod apud Homerum alio sensu nusquam occurrit, et de cuius origine inter eos qui eiusmodi quaestionibus operam dant, nondum constare videtur. Id vero certum est de Penelopes patre medium cognati verbi usurpari (Od. II 53, ὧς κ' αὐτὸς ἐρεδνώσαιο θύγατρα), eique qui uxorem ducere in animo habeat, *ἐρεδνωτάς* dici patrem puellae cum sociis et adiutoribus (Il. XIII 382); nec desunt loci Homerici unde, dum a lectione librorum et editionum non

discedatur, effici possit puellae parentes in rebus ad dona nuptialia pertinentibus alias ac maiores partes egisse quam ut ea acciperent et in usum suum converterent. Haec autem ut recte perspicui possint, verbo attingendae sunt illae nuptiae quae sine donis nuptialibus patri traditis contrahebantur, quarum admodum pauca exempla in carminibus Homericis occurrunt.

In Iliade Othryoneus ea lege Troianis auxilio venit ut si Graecos a finibus Troianis expulerit, Casandram Priami filiam uxorem sibi ducere liceat, nullis donis nuptialibus datis. Quem Idomeneus, letali vulnere afflictum, heroum Homericorum more probrosis vocibus insectatur: si, ut Priamo promissa patraverit, ita Graecis opem ferat in Ilio diripiendo, illos ei Agamemnonis filiam in matrimonium daturus; festinet igitur ad naves eorum; probe de donis nuptialibus cum eo actum iri (*ἐπεὶ οὐ τοι ἐφθνέσθαι κακοὶ εἰμεν*). Quodsi inde argumentum peti possit verbo *ἐφθνέσθαι* locum esse etiam ubi nulla dona nuptialia patri tradantur, vocabulum *ῥέδνα* initio non eam vim habuisse ut dona sed potius ut contractum vel stipulationem significaret, quis dubitet? Id vero propterea non urgendum esse videtur, quod quamquam Othryoneo Priamus spopondisse narretur ut, promissis patratis, Casandra nullo dono data ei nuberet, ex Idomenei verbis non appareat eum de tali sponsione cogitasse.

Restant exempla Alcinoi et Agamemnonis. Alter, qui quum Ulyssem vidisset statim intellexisse videtur hospitem suum nobilem ac magni ingenii virum esse, sed non ignarus fuit summa inopia eum laborare, sibi nihil gratius fore praedicat quam generum eum habere (Od. VII 311 sqq.), quod si illi quoque placeat, domo aliisque opibus se eum ornaturum. Agamemnon, quum Achillem sibi reconciliandum esse sentit, paratum se profitetur unam ex filiabus suis ei in matrimonium dare, nullis donis nuptialibus acceptis; et quum nosse debeat Achillem non ut Ulysses erat quum terram Phaeacum attigit, inopem sed late patentis ac fertilissimae regionis regem esse, tamen addit se cum filiae nuptiis dona (*μείλια*, non *ῥέδνα*) ei daturum quanta nemo unquam genero suo dederit. Septem enim urbibus regno Pelopidarum subditis eum imperaturum, ubi homines boum et ovium gregibus divites eum donis ac si deus esset ornent, eique opima iurisdictionis praemia pendeant (*καὶ*

τοι ὑπὸ σκήπτρῳ λιπαρὰς τελέουσι θέμιστας). Θέμιστες enim illae nihil aliud esse possunt quam ea quae rex (δικασπῶλος, θεμιστοπῶλος) accipit pro regia sua iurisdictione, etiamsi non ipse sed per inferioris ordinis principes — ut Pheris per Dioclem, — ille opere fungatur; et Agamemnon censendus est ea in septem illas urbes iura regalia, quae sibi ut Pelopis successori competerent, Achilli traditurus fuisse.

Iam quaerendum est quae causa fuerit cur Agamemnon, quum nulla *ῥέδνα* ab Achille peteret, sibi necesse esse putaret tantis donis generum ornare. Hic non opus est ad Caffrorum instituta mentem advertere; praestat ea indagare quae posterioribus temporibus Graecorum moris fuerunt. Athenis dotis nomine a patre puellae pecuniam illi qui eam ducere vellet dari solitam esse, ea lege ut, divortio facto, filiae in eam ius esset, nota res est. Si quis inopia id facere prohibebatur, non deerant illi qui, ditiores quum essent, opibus suis uterentur ad virgines dotandas, quippe quod et boni civis esse videretur et animis popularium conciliandis inservirét. Vel e Plauti Trinummo notum est puellas Atticas, quum indotatae nuberent, vix meliore conditione quam concubinas habitas esse, utpote quas viri nullo suo damno domo expellere et victu ac spe destitutas relinquere possent. HomERICA aetate, qua feminae in magno honore erant, socer quum *ῥέδνα* a genero accepisset de filiae sorte securus esse poterat; huic enim, male a viro habitae, ad patrem refugere licebat; nec genero ob iustam causam ab uxore relicto, *ῥέδνα* repetendi magis quam apud Caffros ius fuisse, facile quis credat. Agamemnoni vero, si filiam suam nullis donis nuptialibus acceptis Achilli dedisset, et propterea eo pignore careret quod *ῥέδνα* dare solebant, non alia via ad filiae ius vindicandum patebat quam ea quam inire in animo habebat. Achilles enim, etsi nullam partem divitiarum suarum socero dedisset, tamen magnum damnum pateretur si socer commoda cum uxore ei data abstulisset.

Ea igitur dona quae ab Agamemnone *μείλια*, dulcia, vocantur, similia sunt iis quae serioribus temporibus dotis nomine, quae ab Atticis *πρῶτῃ* vocatur, a patribus dari solebant. Huius vocabuli genitivus duobus Odysseae locis legitur. Altero (XVII 413) donum gratuitum significat; altero (XIII 15) adverbialiter

magis, pro „sine ulla compensatione”, usurpatur. Cognata vocabula sunt apud Archilochum *προῖσσομαι*, *προϊκτής* duobus Odysseae locis (XVII 352 et 449). Futurum *καταπροίξομαι* item apud Archilochum, forma contracta (*οὐ καταπροίξει*) apud Atticos legitur. Ἐμεῦ δ' ἐκεῖνος οὐ καταπροίξεται idem est quod „non gratis illi constabit (id est poenas pendet pro eo) quod in me commisit”; unde apparet et verbum cum eo quod est *προίξ* vere cognatum esse, et vero hoc nomen e *προίξ* contractum esse. Verbi inde derivati forma activa „gratis dandi” significationem habere debet; „gratis sibi dari sinendi vel iubendi”, id est „mendicandi”, forma media (*προτείνω χεῖρα καὶ προῖσσομαι*, ait Archilochus). Προϊκτής in Odyssea mendicus est, qui gratis aliquid accipere conatur. Eadem ratio vocabulorum est quae de donis nuptialibus usurpantur. Ἐφεδνόμεναι θύγατρες est „filiae *φέδνα*, dona a genere mihi danda, comparo”; *ἐφεδνῶται* sunt ii qui de donis nuptialibus cum eo qui puellae nuptias petit, pactionem ineunt. Vocabulum *προίξ* cum verbo *ἐκάνειν* cognatum esse videtur, ut significet id quod sponte ad usum proveniat; quasi Anglice dicas „the money is forthcoming”.

Iam si a dote seniorum temporum ad *φέδνα* redeas, ex illis quae hic demonstrata sunt efficere possis Homericæ aetate Graecis, quorum filiabus nulli labores serviles impositi essent, qui post nuptias aliis perficiendi essent, in pactionibus de donis nuptialibus non minus harum quam sive patrum sive sponsorum commodum ob oculos versari solitum esse. Id si memineris, non est quod mireris ea in carminibus Homericis legi quae vix congruere videantur cum ea notione, per se verissima, quae de more vendendi puellas per Cobeti aliorumque commentationes inter viros doctos obtinuit. In Odyssea bis legitur (I 277 sq., II 196 sq.) οἱ δὲ γάμον τεύξουσιν καὶ ἀρτυνέουσιν ἔφεδνα, πολλὰ μάλ', ὅσσα ἔφοικε Φίλης ἐπὶ παιδὸς ἔπεσθαι. De priorē versu quaeritur qui sint illi οἱ γάμον τεύξουσιν κτέ. Alii de procis Penelopes intelligunt; sed quamquam illi γάμον σπεύδειν recte dici possunt, nuptias efficere parentum est. Alii de Penelopes patre eiusque sociis; huic vero opinioni illud obstare videtur quod *ἐφεδνα* comparare procorum sit. Quid vero si οἱ referendum sit ad omnes qui Icarii domum conveniant ut nuptiae perficiantur? Γάμον τεύχειν quum sine dubio parentum sit, tamen eiusmodi est ut non perfici possit sine eo qui filiae

nuptias petat; ἀπτύνειν ἔφεδνα partim procorum est, quibus dona nuptialia comparanda sunt, partim parentum, quibus incumbit ut iudicent utrum, sui filiaeque ratione habita, iis contenti esse possint necne. Id si probatur, alteri versui nullam difficultatem inesse videas, dummodo illud teneas, dona illa de quibus pactio initur, eo consilio patri tradi ut filiae commodis inserviant. Nec causa esse videtur cur in illo Odysseae versu (VI 159) quo Ulysses, Nausicaae supplicans, eum prae omnibus felicissimum praedicat qui eam ἐφέδνοισι βρίσας φοικόνδ' ἀγάγῃται, vocabulum βρίσας aliter accipiatur quam Pindarus eo utitur Nem. VIII 18, ὅσπερ καὶ Κινύραν ἔβρισε πλούτῳ; itaque Latine reddatur „qui te, donis nuptialibus onustam, domum suam ducet”. Quamquam enim dona illa Aleinoo tradenda sunt, Ulysses non dubitat quin Nausicaae sponsus in huius gratiam et huius felicitati prospiciens ea daturus sit.

Negari sane nequit haec omnia haudquaquam quadrare cum iis quae vel de virginibus quarum opera boves nanciscare, vel de procis apud Homerum legantur quibus fors faveat quod plurima dare possint. Sunt qui, quum hoc videant, tenendum esse dicant carmina HomERICA nec tempore nec loco uno composita esse; propterea non esse quod miremur de eadem re inter se diversissima in illis legi. Qui hoc negare ausit, neminem invenias; quod autem Schillerus de rerum scientia in medium profert, — alios eam quasi deam venerari, aliis egregiam vaccam videri quae butyrum sibi praebeat, — non tantum de omnibus rebus et omni tempore verum est, sed eosdem alias hanc, alias illam, ut fors tulerit, opinionem tenere ac laudare videas; nec cuiquam mirum videri debet poëtam dona nuptialia commemorantem, nonnumquam in eorum sententiam loqui quibus vaccae potius quam deae cordi sint.

In quaestione de donis nuptialibus non desunt ea quae obscura maneant, nec quisquam facile dixerit quid post nuptias illis fieri solitum sit. Nonnihil tamen lucis afferunt eae Odysseae partes in quibus Penelope et proci commemorantur, quae propterea magni momenti sunt iis qui historiae Graecorum operam dant, quod inde patet res Graeciae illo tempore quo Odyssea cantari coepta est, eadem ratione, sed non eadem de causa, qua Caffrorum res hodiernas, in transitione ex antiquiore

in novam et diversissimam condicionem versatas esse, quae causa fuit ut in rebus nuptialibus quaedam novarentur.

In Iliade regiam potestatem depictam videmus qualis aetate quae heroïca dicitur fuit, quum incursiones in agros vicinos saepissime fierent, nec tamen bella maioris momenti, ut Troianum illud, incognita essent. Quaeri autem potest quae natura fuerit regiae illius potestatis. Agamemnon vocatur *σκηπτόχης βασιλεὺς*, ὃ τε Ζεὺς κύδος ἔδωκε; reges tamen, *βασιλῆες*, etiam sunt *μεγάθυμοι* illi *γέροντες* quos in consilium vocat. Nec tamen non erant illi qui, quum reges essent, in consilium non vocarentur; et in Odyssea quoque, quum Ulysses abesset, regale nomen Niso Amphinomi patri aliisque qui regno Ithacensi subditi erant, dari videmus. Hac de re plura dicere nunc non vacat; id vero notandum est HomERICA aetate regiam potestatem a patribus ad filios transisse quidem, sed hereditatis vim apud Graecos minus valuisse quam apud Caffros aliosque qui nullam religionem habeant praeter eam quae cum cultu avorum cohaereat. Agamemnon, in rixa illa cum Achille, non eo gloriatur quod Pelopis nepos est, sed quod Iovis favore fruitur; et quum Theoclymenus augur affirmat Telemachi genus prae ceteris vere regium esse, non aliam ob causam hoc praedicat quam quod, omine sibi oblato, deos ei favere vidit.

Telemachus autem, quum inde a proavo nemo ex Ithacae regibus plus unum filium habuisset, cognatis carebat quorum auxilio niteretur; et quum pater eius a bello Troiano non redisset, nec illo absente potestas regia valuisset, res Ithacae in peius ruere coeperant. In regia Penelope cum filio mansit, qui non id aetatis erat ut regnum sibi vindicare posset, sed cuius ius in aedes regias non sollicitabatur. Nemo est qui Odysseae de rebus Ithacensibus narrationem documentum historicum esse dixerit; id vero certum est eam congruere cum illis quae tali tempore fieri debuerint. Quicumque enim contentionem nobilissimorum iuvenum in Penelopes nuptiis petendis legerit, intelleget si id quod in animo esset effecissent, futurum fuisse ut, etiamsi unus ex eorum numero cum reginae nuptiis regia quoque dignitate potitus esset, imperium regium ei regimini cederet quod a poëta Operum et Dierum vividis coloribus ut corruptelae et nequitiae plenum depingitur.

Inter Penelopes procos, qui multi erant, sine dubio plures fuerunt qui sperarunt vel opibus et nobilitate, vel mentis et animi viribus, vel denique gratia quae cum regina sibi esset, se id quod vellent assequi posse; alii vero, pro quibus libro secundo Leocritus verba facit, plurimi faciebant coenam, qua quotidie in regia fruebantur¹⁾. Haec omnia Telemachus vehementer improbat; quotidie porcos aliasque pecudes ex suis gregibus mactari, nec populum, qui sub paterno Ulyssis regimine in summa prosperitate vixisset, quidquam facere in gratiam suam. Ipsos procos in eo reprehendit quod, matris nuptias petentes, non potius patris eius Icarii domum frequentent. Respondent id se facturos quum Telemachus matrem iusserit ad patrem redire. Ille vero negat se illam quae ipsum pepererit et nutriverit domo exire iussurum; id si fecerit Icarium avum suum sibi inimicum redditurum, et coactum iri grandem pecuniam ei solvere. Huic loco (II 132 sqq.) ea difficultas inesse perhibetur, quod non liqueat cur Telemacho necesse sit quidquam Icario pendere; hunc enim *τέδνα* pro filia accepisse, non dedisse. At ex ipso hoc loco coniectura assequi possis quid de donis illis nuptialibus fieri solitum sit. Quum enim numerus boum illo nomine datorum semper accrescere debuerit, vix dubitari potest quin pater, quum nepos sibi natus esset, hunc parte gregis donaverit; si vero nepos, quum adoleverit ac paternae domus factus sit dominus, matrem inde expellat, quis mirari possit si avus dona illa reposcat?

Paratum vero Telemachus se profitetur iter suscipere in quo de patris fato certior fieri possit; quem si diem obisse appareat, iusta se ei facturum matremque — quam viduam manere illo tempore moris Graecorum non fuit — in matrimonium daturum.

---

1) In Leocriti oratione (Od. II 243 sqq.) versus 245 retinendus mihi videtur, et ita cum priore explicandus ut *ἀνδράσι καὶ πλεόνεσσι* cum *ἀργαλέον* δὲ iungatur. Mentor populum hortatur ut paucorum procorum insolentiam reprimat; respondet Leocritus ne populo quidem, quamquam numero procos superet, facile fore cum his de coena certare. Comparari cum hoc argumento possit locus Odysseae (XVII 473), ubi Ulysses Antinoum in eo reprehendit quod eum ventris causa iniuria affecerit. Addit Leocritus ne Ulyssem quidem si redeat et (nam hoc poëtae in mente fuisse videtur) populo se ducem praebat, procos superaturum. Versum 251 eiiciendum esse non tantum ex loci sententia, sed etiam ex insuleo additamento *οὐ δ' οὐ κατὰ μοῖραν ἔγειρας* apparet.

Haec quoque verba (Od. I 292 sq. II 222 sq.) dubitationi ansam dederunt. Priore loco Minerva, quae sub forma vicini reguli Telemachum adiit, hoc ut agat ei suadet; quum autem addit ei curandum esse ut procos vel dolo vel vi interimat, non esse perhibetur cur, quum Penelope novum matrimonium contraxerit, procis, qui tum iam nulli futuri sint, insidiae struantur; itaque versum de matrimonio illo eiiciendum esse. Qui vero res Ithacensium probe consideraverit, videbit Minervam recte facere in consilio illo dando; Telemacho enim nullam spem tranquilli regni futurum fuisse nisi rerum novarum fautores e medio tolleretur. Addunt non Telemacho sed Icario iure illis temporibus vigenti mandatum fuisse ut de novis Penelopes nuptiis pactiorem faceret. Quum vero Telemachus id perfecisset ut paternam domum suo iure regeret, non minore in tali re auctoritate futurus erat quam avus; nec procis, quum audissent Telemachum navi sibi a nobili Ithacensi credita, primariis adolescentibus comitibus, Pylum profectum esse, tantus metus iniectus esset, nisi id ipsum timuissent ne, quum redisset, ea sibi sumpturus esset quibus ostenderent se legitimi regis partes agere velle. Inde factum est ut redeunti ei insidias struerent, quippe quem vivum semper inimicum habituri essent, quumque ex illis salvus evasisset, consilium inirent occidendi eum domoque regia illi tradita cui contigisset ut Penelopen duceret, cetera eius bona inter se partirentur. Penelopen vero sibi, vel potius sorti, ius vindicasse ut constitueret cui ipsa nuberet, nec quidquam sive patris sive filii in se ius curasse, nota res est.

Superest ut de ratione qua *ῥέδνα* HomERICA recentiorum temporum doti loco cesserint, pauca in medium proferantur. Hic quoque Caffrorum res quaerentibus viam monstrant. Verbo iam memoratum est ut Graecos iis temporibus quae Odyseam legenti ob oculos ponantur, ita hoc tempore Caffros ex prisca in novam diversamque condicionem transire. Ante paucos annos nihil apud eos usitatius fuit quam ut regulus cum militibus suis agrum finitimorum suorum invaderet praedamque inde abigeret; nec si quis ex Caffrorum gente maioribus quam vicini opibus potitus esset, illi deerant qui magices et maleficii eum accusarent, ut bona vitamque ei eriperent. Inde fiebat ut certae

divitiae nemini, opes ex praeda petitae iuveni fortissimo et acerrimo cuique contingerent. Tali autem iuveni nihil optatius esse quam ut boves quibus potitus esset in virgines emendas impendat quis negat? Nunc vero, sub Anglorum dominatione, nec praedam agere nec maleficii crimine quemquam perdere licet, eaque causa est cur in Caffraria senes, quorum armenta volventibus annis creverint, in emendis puellis iuniores superent; in Rhodesia iuniores nuper operam dederint ut lex non scripta, quae puellas a patribus emi iubeat, antiquetur. Moribus enim mutatis instituta quoque quae inde originem duxerunt, stare non possunt. Iam qui in Iliade Nestorem prima adolescentia praedatoriae excursioni adfuisse viderit, qua Epei pro facinoribus poenas pendere cogerentur, intellegat necesse est tali tempore nobili ac forti iuveni facile fuisse iis potiri quibus uxorem sibi parare posset. Odyssea autem, ubi Antinoi patrem, quod piraticam fecisset, populus Ithacensis bonorum direptione vel etiam morte multasset nisi Ulysses periculo eum eripuisset, mitiores iam mores et initia eius condicionis rerum exhibet quae ex Hesiodi carminibus cognita est.

Quid autem Hesiodi aetate fieri videmus? Agricolam qui rei rusticae operam dare coeperit agrumque sibi paraverit, uxori ducendae mulierem emptam praeferre cui labores serviles imponat; summaeque sapientiae esse dici si quis, uxore ducta, unico filio contentus sit, alteri procreando non indulgens priusquam, si omnia prospera sibi evenerint, in senectutis limine versetur. Talia tempora non ea erant quibus magnae opes impenderentur in emendam unam ex illis quarum quae prima in terris visa esset, ab Epimetheo domo recepta, operculum dolii dimovisset omniaque inde mala per genus humanum dispersisset. Sed haec hactenus, nam quoniam antiquiorum lyricorum carminibus, pauculis fragmentis exceptis, caremus, rem longius persequi vix possis.

Scripsi Coloniae Capensis
metropoli, mense Martio anni p. C. 1898.

AD MENANDRI FRAGMENTUM NUPER REPERTUM.

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J. F.

Le Laboureur de Ménandre ... par J. Nicole,
Genève 1898.

Menander's Γεωργός, ... by B. P. Grenfell
and A. S. Hunt, Oxford 1898.

Anno 1876 Cobetus in Mnemosyne evulgavit Menandri fragmenta duo inedita, quae plus triginta annis antea ei dederat Tischendorf ex IVⁱ saeculi codice descripta; vid. apud Kockium Menandri fr. 530 et adesp. 105 et 114.

Post quatuor lustra simile ἔρμαιοⁿ contigit Iulio Nicole, v. d., in Academia Genevensi professori ordinario, quem Homeri studiosi norunt omnes. Hic enim in codicis papyracei laciniis quibusdam, quas hieme anni 1896 dono acceperat, invenit fragmenta satis ampla ex *Agricola* Menandri fabula evulsa, et sequenti anno in communem philologorum usum edidit commentariis instructa ¹⁾).

Qui liber quanto studio a multis statim fuerit arreptus et pervestigatus, dicere nihil nunc attinet; unus tamen hic est commemorandus Fridericus Blass, qui egregio acumine mox perspexit lacinias illas neque a pluribus foliis esse abscissas, id quod putaverat primus editor, neque plures manus ostendere, sed apte inter se iunctas unum folium efficere integrum, in recto latere quadraginta quatuor versus exhibens et quadraginta

---

1) In libelli tegimento numerale legitur 1898, sed scriptum esse ante mensem Iulium anni 1897 apparet p. 62.

tres in verso cum quadragesimi quarti vestigiis. Qui versuum numerus (XLIV vel XXII) quantas in vetustis libris olim partes egerit et etiamnunc agat, plus semel data opera exposui equidem; vid. de Sophoclis Aiace p. 140 sqq. et Enchirid. dictionis epicae p. L. Operae autem pretium videtur observasse etiam versus a Cobeto evulgatos XLIV esse numero; quod quamquam casu fieri potuisse non nego, efficit tamen ut cum Wilamowitzio vehementer dubitem num iure a Kockio in plura fragmenta discerpti fuerint, totam enim paginam e Menandri comoedia aliqua evulsam a Tischendorfio esse descriptam sponte quivis suspicetur. Minime autem constat, quod sumsit Cobet, *Δεισιδαίμων* illam fabulam fuisse.

Post acutam Blassii observationem conciderunt quaecunque Nicolius de fabulae compositione hariolatus fuerat, ingenio liberius indulgens et ludens fortasse potius quam serio. Multa tamen manent quae et ipse et post illum alii prudenter annotarunt. Hisce autem diebus ad me perlatum est exemplar novae editionis, quam papyro denuo inspecto curarunt philologi Britannii Grenfell et Hunt. Quo accepto tandem satis instructum me putavi ad periculum faciendum an probabilius possent constitui quae nondum satis bene cohaerere satisve commode expressa esse viderentur. Nam Nicolii libellus admirationis profecto stupore me perculerat, non incitaverat ad meas vires intendendas.

Folium e codice, — non enim voluminibus tunc temporis uti pergebant homines, — e codice quarti quintive post Christum saeculi desumptum esse testantur editores Britannii, qui harum rerum peritissimos antehac se praestiterunt. Superscriptum est priori paginae numerale ε, posteriori ζ, itaque intellegimus tria olim folia praecessisse, quae in quinque paginis $5 \times 44 = 220$ fere versus habuerint; primam autem codicis paginam fabulae argumentum et personarum nomina exhibuisse suspicari licet. Codex litteris uncialibus ab homine indocto vitiose admodum est exaratus.

Loquendi initium in nostro fragmento facit *iuvenis* aliquis, qui Corintho nuper redux nuptias domi offendit a patre sibi paratas. Id quod praeter ipsa fragmenti nostri verba docet locus e Georgo antehac notus (fr. 100 Kock):

ἐμβεβρόντησαι; γελοῖον, ὃς κόρης ἐλευθέρας
εἰς ἔρωθ' ἦκων σιωπᾶς καὶ μάτην πονουμένους
περιορᾶς γάμους σεαυτῷ.

Quae amici alicuius ad hunc iuvenem esse verba quivis videt.

Iamque inops consilii e domo paterna prorupit, nam amat puellam quandam, Myrrhinae filiam, feminae pauperis sed liberae et honestae. Vid. fragmentum modo allatum et amici hanc mulierculam alloquentis verba in fr. 94 Kock:

ὃ δ' ἡδίκηκὼς ὅστις ἔσθ' οὗτός ποτε
τὴν ὑμετέραν πέναν κακοδαίμων ἐστὶ κτῆ.

Iuvenis postquam abiit, ipsa *puella* in scenam prodit cum *Philinna* anicula, quam eius nutricem esse suspicor, colloquens. Dein supervenit servus *Davus*, qui *Myrrhinae* e domo sua prodeunti inexpectatum affert nuncium: *Cleagnetum* senem quendam agricolam, qui gravissimo vulnere laborans a *Myrrhinae filio* in eius vicinia rure degenti comiter adiutus esset et sanatus, hunc diligere coepisse, et nunc, quo gratum ei animum testaretur, eius sororem sine dote uxorem ducere secum decrevisse.

Itaque mox aderit frater procum grandaevum secum adducens: virginem vitiatam esse apparebit. Et hic finem habet nostrum fragmentum.

In scena adspectas esse duas domus sibi vicinas, in altera autem habitasse Myrrhinam, in altera patrem iuvenis qui primus verba facit, probabiliter statuerunt Grenfell et Hunt v. d., quos etiam in ceteris, quae hactenus de fabulae argumento observavi, presse fere sum secutus.

Cleagnetus igitur est γεωργὸς ille, qui nomen suum ipsi dedit fabulae. Ceterorum nomina ignoramus, nisi quod *Gorgiae* aliquas in ea partes fuisse e fragmentis antehac cognitiss 93 et 95 constat; quem patrem fuisse iuvenis, qui *Myrrhinae* filiam compressit, statuunt Nicolius et editores Britanni. Equidem si contendam puellae *fratri* hoc fuisse nomen refelli nequeam, opinor; sed malo statuere nos ignorare quis *Gorgias* ille fuerit. Praeterea suspicari licet fabulam eum habuisse exitum ut appareret *Cleagnetum* puellae, quam uxorem sibi expetit, esse patrem, *Myrrhinae* pristinum amatorem. Sed haec quoque nimis incerta.

Repetam nunc litteras quae testibus editoribus in fragmento extant, dein ita ut possum eas explebo et distinguam, tandem adscribam nonnulla de Nicolii et Britannorum lectionibus; sed neque his impugnandis neque meis qualibuscunque coniecturis commendandis immorabor, ne nimius fiam. Incerta me prolatum scio, nec dubito quin etiam falsa sim propositurus: probabilia si quaedam ex meis visa fuerint, nihil amplius requiram.

Littera N. indicabo lectiones primi editoris Nicolii, littera B. coniecturas Blassii, litteris GH. quae editores Britanni Grenfell et Hunt proposuerunt, litteris vL. mea ipsius conamina.

Recto.

5

ΠΡΟCΙΩΝΠΡΑΤ'ΤΩΝ
ΤΠΟΦΟΒΟΤΜΕΝΟC
ΤΔ .. ΔΟΚΟΤΝ

- ..... ΕΟΜΕΙΡΑΚΙCΚΟCΕΝΑΓΡΩΔΙΕΤΕΛΕΙ
5 ..... CΤΜΒΕΒΗΚΟCΩΜ'ΑΠΟΛΟΛΗΚΕ
..... ΜΟΝΕΙCΚΟΡΙΝΘΟΝΕΠΙΠΡΑΞΙΝΤΙΝΑ
..... ΠΟΝΤΚΤΑΓΙΝΟΜΕΝΗΤΟΤCΓΑΜΟΤC
..... ΒΑΝΩΜΟΙΤΟΤCΘΕΟΤCΕCΤΕΦΑΝΟΤC
..... ΡΑΘΟΝΤΑΕΝΔΟΝΕΚΔΙΔΩCΙΔΕ
10 ..... ΠΑΤΗΡΟΜΟΠΑΤΡΙΑΓΑΡΕCΤΙΜΟΙ
..... ΝΤΝΙΓΤΝΑΙΚΟCΤΡΕΦΟΜΕΝΗC
..... ΔΕΛΦΗ.ΙΝΑΔΕΔΤCΦΕΤΚΤΩΚΑΚΩ
..... ΑΠΛΗΝΟΤΤΩCΕΧΩ
..... ΚΙΑCΟΤΔΕΝΦΡΑCΑC
15 .... ΛΙΠΩΝΔΕΤΟΝΓΑΜΟΝΤΗΝΦΙΛΑΤΗΝ
... ΑΝΑΔΙΚΗCΑΙΜ'ΑΝΟΤΓΑΡΕΤCΕΒΟC
.. Π'ΤΕΙΝΔΕΜΕΛΛΩΝΤΗΝΘΤΡΑΝΟΚΝΩΠΑΛΑΙ
.. Κ'ΟΙΔΑΓΑΡΤΟΝΑΔΕΛΦΟΝΕΙΝΤΝΕΞΑΓΡΟΤ
.. ΝΘΑΔ'ΕΠΙΔΗΜΕΙΠΑΝΤΑΠΡΟΝΟΕΙCΘΑΙΜ'ΕΔΕΙ
20 .ΛΛ'ΕΚΠΟΔΩΝΑΠΕΙΜΙΚΑΙΒΟΤΛΕΤCΟΜΑΙ
ΤΟΤΤ'ΑΤΘ'ΟΠΩCΔΕΙΔΙΑΦΤΓΕΙΝΜΕΤΟΝΓΑΜΟΝ
.ΛΛ'ΩCΠΡΟCΕΤΝΟΤΝΩΦΙΛΙΝΑΤΟΤCΑΟΓΟΤC
.ΟΟΤΜΕΝΗCΕΠΑΝΤΑΤΑΜΑΤΤΗCΛΕΓΩ
... ΟΙCΔ'ΕΓΩΝΤΝΕΙΜΙΚΑΙΝΗΤΩΘΕΩ
25 ... ΩΓ'ΑΚΟΤΟΤCΩΤΕΚΝΟΝΜΙΚΡΟΤΔΕΩ

- .. ΟΣΤΗΝΘΤΡΑΝΕΛΘΟΤΣΑΚΑΙΚΑΛΕΣΑCΑΤΟΝ
 ... ΖΩΝ'ΕΞΩΤΟΤΤΟΝΕΙΠΕΙΝΟCΑΦΡΟΝΩ
 ... ΙΓΕΦΙΔΙΝΑΧΑΙΡΕΤΩ·ΤΙΧΑΙΡΕΤΩ
 ... ΩΖΕΤΩΜΕΝΟΤΝΤΟ.. ΤΩCΩΝΓΑΜΕΙΝ
 30 ... ΑΡΟCΟΤΤΟCΗΔΙΚΗΚΩCΤΗΝΚΟΡΗΝ
 .... ΤΟCΟΤΤΟΤCΚΑΤΑΤ.... ΠΡΟCΕΡΧΕΤΑΙ
 .... ΟΘΕΡΑΠΩΝΕΞΑΓΡΟΤΔΛΟCΒΡΑΧΤ
 .... ΜΕΤΑCΤΩΜΕΝΤΙΔ'ΗΜΙΝΕΙΠΕΜΟΙ
 ΜΕΛΕΙ·ΚΑΛΟΝΓ'ΑΝΕΙΗΝΗΔΙΑ
 35 ΑΓΡΟΝΓΕΩΡΓΕΙΝΕΤCΕ.....ΕΝΑ
 ΟΙΜΑΙΦΕΡΕΙΓΑΡΜΤΡΡ.....ΚΑΛΟΝ
 ΑΝΘΗΤΟCΑΤΤΑΤΑΛΛΑΔΑ.....Η
 ΑΠΕΔΟΚΕΝΟΡΘΩCΚΑΙΔΙΚΑΙΩCΟΤ
 ΑΛΛ'ΑΤΤΟΤΟΜΕΤΡΟΝΟCΤΡΟCΕΙCΕΝΕΓΚΟΜΩC
 40 ΠΑΝΤΑΟCΑΦΕΡΟΜΕΝΤΑΤΤΑΠΑΝΤ'ΕΙCΤΟΤCΓΑΜΟΤC
 ΩΧΑΙΡΕΠΟΔΔΑΜΤΡΡΙΝΗ:Ν.ΚΑΙCΤΓ
 Ο..ΕΚΑΘΕΩΡΟΤΝΓΕΝΙΚΗΚΑΙΚΟCΜΙΑ
 ΓΤΝΑΙΤΙΠΡΑΤ'ΤΕΙCΒΟΤΛΟΜΑΙC'ΑΓΑΘΩΝΛΟΓΩΝ
 ΜΑΛΛΟΝΔΕΠΡΑΞΕΩΝΕCΟΜΕΝΩΝΕΑΝΟΙΘΕΟΙ

Verso.

ζ

- 45 ....CΙΓ...ΑΙΚΑΙΦΘΑCΑΙΠΡΩΤ
 ΟΚΛΑΙΕΝΕΤΟCΓΑΡΟΤΤΟΜΕΙΡΑΚΙΟΝ
 .Ρ.ΑΖΕΤΑΙΠΡΩΗΝΠΟΤ'ΕΝΤΑΙCΑΜ
 CΚ.Π'ΤΩΝΔΙΕΚΟΥΕΤΟCΚΕΛΟCΧΡΗC...ΠΑΝΤ
 ΤΑΛΛΑΙΝ'ΕΓΩ:ΘΑΡΡΕΙΤΟΠΕΡΑCΔ'ΑΚΟΤΕΜΟΤ
 50 ΑΠΟΤΟΤΓΑΡΕΛΚΟΤCΩCΤΡΙΤΑΙΟΝΕΓΕΝΕΤΟ
 ΒΟΤΒΩΝΕΠΗΡΘΗΤΩΓΕΡΟΝΤΙΘΕΡΜΑΤΕ
 ΕΠΕΛΑΒΕΝΑΤΤΟΝΚΑΙΚΑΚΩCΕCΧΕΝΠΑΝΤ
 ΑΛΛ'ΕΚΚΟΡΗΘΕΙΗCΤΓ'ΟΙΑΤΑΓΑΘΑ
 ΗΚΕΙCΑΠΑΓ'ΕΛΛΩΝ:CΙΩΠΑΓΡΑΪΔΙΟΝ
 55 ΕΝΤΑΤΘΑΧΡΕΙΑCΓΕΝΟΜΕΝΗCΑΤΤΩΤΙΝΟC
 ΚΗΔΕΜ.ΝΟCΟΙΜΕΝΟΙΚΕΤΑΙΚΑΙΒΑΡΒ..ΟΙ
 Ε..C'ΕΚΕΙΝΟCΕCΤΙΝΟΙΜΩΖΕΙΝΜ..ΡΑΝ
 Ε..Γ.ΝΑΠΑΝΤΕCΟΔΕCΟCΤΙΟCΟ
 ΝΟΜΙCΑCΕΑΤΤΟΤΠΑΤΕΡΑΠΟΡ
 60 ΗΔΕΙΦΕΝΕΞΕΤΡΙΒΕΝΑΠΕΝ.ΖΕΝΦΑΓΕΙΝ
 ΠΡΟCΕΦΕΡ..ΑΡΕΜΤΘΕΙΤ'ΟΠΑΝΤΦΑΤΛΟCΕΧΕΙ

- ... Ζ . ΝΤ' ΑΝΕΣΤΗΣ' ΑΤΤΟΝ ΕΠΙΜΕΛΟΤ ΜΕΝΟΝ
 .. ΛΟ . ΤΕΚ . . Ν : ΝΗΤΟΝ ΔΙ' ΕΤΔΗΤΑΓ' ΟΥΤΩΣ ΕΙ
 ..... ΑΒΩΝ ΓΑΡ ΑΤΤΟΝ ΕΝΔΟΝ ΚΑΙΣΧΟΛΗΝ
 65 ..... ΑΠΑΛΛΑΓΕΙΣ ΔΙΚΕΛΛΗΣ ΚΑΙ ΚΑΚΩΝ
 ..... ΤΙΣ ΕΣΤΙ ΚΛΗΡΟΣΟΓΕΡΩΝ ΤΩ ΒΙΩ
 ..... ΑΚΙΟΥΤΑ ΠΡΑΓ' ΜΑΤΑ ΕΝ . ΚΡΙΝΕΙ ΤΙΝΑ
 ..... ΟΥΧΙ ΠΑΝΤΑ ΠΑΣΙΝ ΑΓΝΟΩΝ ἸΣΩΣ
 ..... ΜΕΝΟΤ ΔΕ ΤΟΤ ΝΕΑΝΙΣΚΟΤ
 70 ..... ΗΣΑ ΔΕ ΛΦΗΣ ΕΜΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΟΤ ΚΑΙ
 ..... ΕΠΑΘΕΝ ΤΙΚΟΙΝΟΝ ΚΑΙ ΧΑΡΙΝ
 .. ΣΕ ΠΙΜΕΛΕΙΑΣΩ . ΕΤ' ΕΚ ΠΑΝΤΟΣ ΛΟΓΟΤ
 .. ΝΑΤΤΟΝ ΑΠΟΔΟΤΝΑΙ ΜΟΝΩΣΤ' ΩΝ ΚΑΙ ΓΕΡΩΝ
 . ΟΤ . ΕΣΧΕΤΗΝ ΓΑΡ ΠΑΙΔ' ἸΠΕΣΧ . . ΑΙΓΑΜΕΙΝ
 75 . ΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΣΤΙ ΤΟΤ ΤΟΤΟΤ ΠΑΝΤΟΣ ΛΟΓΟΤ
 ... ΤΣΙΝ ΗΔΗ ΔΕ ΤΡ' ΑΠΕΙΣΙΝ ΕΙΣ ΑΓΡΟΝ
 ..... ΛΑΒΩΝ . ΑΤΣΕΣ ..... ΧΟΜΕΝΟΙ
 .. ΣΝΟΤ ΘΕΤΗΤΩ ... Ο
 ... Α ..... ΑΣ . . ΙΔ ..... ἸΣΩΣ
 80 . ΖΗΝΟΠ ... ΗΜ ..... Τ . . ΔΤΣΤΤΧΕΙΝ
 ... ΛΟΤΣΙΣ ΕΞΕΙΤΟΤΣΟΡΩΝΤΑΣ ΕΣΤΙ ΔΕ
 ..... ΣΕΙΣ ΤΟΤΟΙΟΥΤ' ΕΤΚΤΟΝ ΗΤ' ΕΡΗΜΙΑ
 .. ΑΓ' ΤΕΛΙΣ ΑΣΘΑΙΠ ... ΣΕΤΑΤΤ' Ε . ΟΥΛΟΜΗΝ
 ... ΩΣΩ ΠΟΛΛΑ ΚΑΙ ΣΙΓΕΤΙ ΠΕΠΟΝΘΑΣΤΕΚΝΩ ÷ (
 85 .... ΡΙΠΑΤΕΙΣ ΤΡΙΒΟΤΣΑΤΑΣ ΧΕΙΡΑΣ ΤΙΓΑΡ
 .. ΑΙΝΝΑ ΠΟΡΟΤΜΑΙΝΤΝΤΙ ΠΟΙΗΣΑΙ ΜΕΔΕΙ
 .... ΙΤΙΝΟΣΗ ΠΑΙΣ ΕΣΤΙ ΤΟΤΤΩΚΟΤ . . Α . Ν . .

....

ΙΥΝΕΝΙΣ.

- ⊖ - ∪ - ⊖ ⊖ προσιῶν πράττων ∪ -
 ⊖ - ∪ - ⊖ ὑποφοβούμενος ∪ -
 ἦ δ' οὐ πονηρὸς οὐδ' ἐδόκουν ⊖ - ∪ -
 ⊖ - ε δ μειρακίσκος ἐν ἀγρῷ διετέλει.
 5 τί δὲ νῦν τὸ συμβεβηκὸς ὃ μ' ἀπολώλεκε
 κακοδαίμον', εἰς Κόρινθον ἐπὶ πρᾶξιν τινα
 ἀπίονθ'; ὑπὸ νύκτα γιγνομένους τινὰς γάμους
 καταλαμβάνω μοι, τοὺς θεοὺς ἐστεμμένους,
 τὸν πατέρα θύοντ' ἔνδον, ἐκδίδωσι δὲ
 10 αὐτὸς δ πατήρ· δημοπατρία γάρ ἐστὶ μοι

ἐνδον ὑπὸ τῆς νυνὶ γυναικὸς τρεφομένη
 ἡβῶσ' ἀδελφῇ. τίνα δὲ δυσφευκτῷ κακῷ
 εὔρω φυγὴν οὐκ οἶδα. πλὴν οὕτως ἔχων
 ἐξῆλθον ἐκ τῆς οἰκίας οὐδὲν φράσας
 15 οὐδένι, λιπὼν δὲ τὸν γάμον. τὴν Φιλτάτην
 μὰ Δί' οὐκ ἂν ἀδικήσαιμ' ἂν· οὐ γὰρ εὐσεβές.
 κόπτειν δὲ μέλλων τὴν θύραν ὀκνῶ πάλαι·
 οὐκ οἶδα γὰρ τὸν ἀδελφὸν εἰ νῦν ἐξ ἀγροῦ
 20 ἐνθάδ' ἐπίδημεϊ. πάντα προνοεῖσθαι με δεῖ.
 ἀλλ' ἐκποδὼν ἄπειμι καὶ βουλευέσσομαι
 τοῦτ' αὐθ' ὅπως δεῖ διαφυγεῖν με τὸν γάμον.

Abiit. Proceđunt PUELLA eiusque nutritrix PHILINNA.

PUELLA.

ἀλλ' ὥς πρὸς εὖνουν, ὦ Φίλιμμα, τοὺς λόγους
 ποιουμένη σε πάντα τὰμαυτῆς λέγω.
 ἐν τοῖσδ' ἐγὼ νῦν εἰμι.

PHILINNA.

καὶ νῆ τῷ θεῷ

25 ἔγωγ' ἀκούουσ', ὦ τέκνον, μικροῦ δέω
 πρὸς τὴν θύραν ἐλθοῦσα καὶ καλέσασα τὸν
 ἀλαζόν' ἔξω τοῦτον εἰπεῖν ὅσα φρονῶ.

PUELLA.

ἔμοιγε, Φίλιμμα, χαιρέτω!

PHILINNA.

τί χαιρέτω;

30 οἰμωζέτω μὲν οὖν τοιοῦτος ὢν. γαμεῖ
 ὁ μισρὸς οὗτος ἡδίκηκὸς τὴν κόρην;
 τί δαὶ τοσούτους κατατεμὼν προσέρχεται
 θαλλοὺς ὁ θεράπων ἐξ ἀγροῦ Δᾶος; βραχὺ
 τῆδ' μεταστῶμεν.

PUELLA.

τί δ' ἡμῖν, εἰπέ μοι,

τούτου μέλει;

PHILINNA.

καλὸν γ' ἂν εἴη, νῆ Δία.

Ambae secedunt; sequentia autem audiunt et cernunt, sed ipsae non cernuntur. — Proceđit DAVUS servus, magnam vim frondis florumque afferens.

DAVUS.

- 35 ἀγρὸν γεωργεῖν εὐσεβέστερον οὐδένα
οἶμαι· φέρει γὰρ ὅσα θεοῖς ἄνθη καλὰ
αὐτόματα πάντα· τᾶλλα δ' ἂν τις καταβάλῃ,
ἀπέδωκεν ὀρθῶς καὶ δικαίως, οὐ πλεον
ἀλλ' αὐτὸ τὸ μέτρον.

Alta voce clamans:

- 40 πάνθ' ὅσια φέρομεν ταῦτα, πάντ' εἰς τοὺς γάμους.
Procedit MYRRHINA materfamilias.

ὦ χαῖρε πολλά, Μυρρίνη.

MYRRHINA.

πάνυ καὶ σύ γε.

ὀψὲ καθεώρων.

DAVUS.

γεννικὴ καὶ κοσμία

- γύναι, τί πράττεις; βούλομαι σ' ἀγαθῶν λόγων,
μᾶλλον δὲ πράξεων ἰσομένων, ἣν οἱ θεοὶ
45 θέλωσι, γεῦσαι καὶ φθάσαι πρῶτος φράσας.
ὁ Κλεαίνετος γάρ, οὗ τὸ μειράκιον τὸ σὸν
ἐργάζεται, πρῶτον ποτ' ἐν ταῖς ἀμπέλοις
σκάπτων διέκοψε τὸ σκέλος χρηστῶς πάνυ.

MYRRHINA.

τάλαιν' ἐγώ!

DAVUS.

θάρρει, τὸ πέρας δ' ἀκούέ μου.

- 50 ἀπὸ τοῦ γὰρ ἔλκουσ, ὥς τριταῖον ἐγένετο,
βουβῶν ἐπήρθη τῷ γέροντι θερμὰ τε
ἐπέλαβεν αὐτὸν καὶ κακῶς ἔσχεν πάνυ.

PHILINNA *secum*:

ἀλλ' ἐκκορηθείης σύ γ', οἶα τὰγαθὰ
ἦκεις ἀπαγγέλλων.

PUELLA *ad Philinnam*:

σιώπα, γράβδιον.

DAVUS.

- 55 ἐνταῦθα χρείας γενομένης αὐτῷ τινος
κηδεμόνος, οἱ μὲν οἰκέται καὶ βάρβαροι,
— ἅπαις ἐκείνός ἐστιν, — οἰμῶζειν μακρὰν

- ἔλεγον ἅπαντες, ὃ δὲ σὸς υἱός, οἶονεἰ
 νομίσας ἑαυτοῦ πατέρα θεραπεύειν, αἰεὶ
 60 ἤλειφεν, ἐξέτριβεν, ἀπένιζεν, Φαγεῖν
 προσέφερε, παρεμυθεῖθ' ὁπότε Φαύλως ἔχοι,
 καὶ ζῶντ' ἀνέστησ' αὐτὸν ἐπιμελούμενος.

MYRRHINA.

Φίλον τέκνον!

DAVUS.

- νῆ τὸν Δί' εὖ δῆθ' οὕτως
 ποιῶν. λαβὼν γὰρ αὐτὸν ἔνδον καὶ σχολὴν
 65 ἄγων, ἀπαλλαγείς δικέλλης καὶ κακῶν,
 — οὕτω τίς ἐστι σκληρὸς ὃ γέρων τῷ βίῳ —
 τοῦ μειρακίου τὰ πράγματ' ἀνακρίνει τίνα,
 ταῦτ' οὐχὶ παντάπασιν ἀγνοῶν ἴσως.
 ἀποκρινομένου δὲ τοῦ νεανίσκου, τέλος
 70 περὶ τῆς ἀδελφῆς ἐμβαλόντος τοῦ γάμου
 λόγον, πάθημ' ἔπαθέ τι καινόν, καὶ χάριν
 τῆς ἐπιμελείας ὥς ἔτ' ἐκ παντὸς λόγου
 δέον αὐτὸν ἀποδοῦναι, μόνος τ' ὦν καὶ γέρων
 νοῦν ἔσχε· τὴν γὰρ παῖδ' ὑπέσχηται γαμεῖν.
 75 κεφάλαιόν ἐστι τοῦτο τοῦ παντὸς λόγου.
 ἤξουσιν ἤδη δεῦρ'· ἄπεισιν εἰς ἀγρὸν
 ὑμᾶς λαβὼν· παύσεσθε λιμῷ μαχόμενοι
 δυσνουθετήτῳ· *illuc autem migrare*
multo minus iucundum videtur ἴσως
 80 ἢ ζῆν ὅπου πεπαυμένος τοῦ δυστυχεῖν
 πολλοὺς τις ἔξει τοὺς ὀρῶντας, ἔστι δὲ
 σκότος εἰς τὸ τοιοῦτ' εὐκτὸν ἢ τ' ἐρημία.
 εὐαγγελίσασθαι πρὸς σὲ ταῦτ' ἐβουλόμην.
 ἔρρωσο.

MYRRHINA.

καὶ σύ γε πολλά.

*(Abiit DAVUS, domum intrat Myrrhina.)*NUTRIX *ad puellam*:

- τί πέπονθας, τέκνον;
 85 τί περιπατεῖς τρίβουσα τὰς χεῖρας;

PUELLA.

τί γάρ,

Φίλιν'; ἀποροῦμαι. νῦν τί ποιῆσαι με δεῖ;

NUTRIX? an MYRRHINA?

ΙΤΙΝΟΣ ἢ ΠΑΪΣ ἔστι τουτωκου.

1. Virgulam, qua elisio indicari solet, etiam alio consilio librarium interdum adhibuisse, primus statim versus docet, nam ne potuit quidem putare ante litteras των verbi πρατ'των elisione aliquid esse suppressum. Videmus autem saepius usurpatam ubi periculum esse videbatur ne duae litterae pro una haberentur, ΤΤ, ΠΤ, ΓΜ, ΓΓ; vid. vs. 17, 43, 48, 67, 83. Itaque ne versu quidem 57 quidquam huic signo tribuerim.

3. Fragmentum e Georgo antehac cognitum (99 Kock) ἤ(ν) δ' οὐ πονηρὸς οὐδ' ἐδδκουν probabiliter huc rettulit N.

4. Primam litteram Θ esse ratus [ἀλλ' εἴ]θ' supplebat N., [ἐν ᾧ δ]ε legunt GH., cum versu 5 haec iungentes. Res incertissima, nam etiam [μισῶν μ]ε aliaque multa possunt excogitari. Contextus docet hunc μεираκίσκον esse fratrem puellae, quam amat iuvenis qui haec verba loquitur.

5—7. Sic vL. Vs. 5 N. [μὴ εἰδῶς τὸ] συμβ., B. et GH. ἔτυχε τὸ συμβ., vs. 6 omnes [ἀπόδη]μον, in fine versus 6 sententiam claudentes, vs. 7 N. ὑπὸ νύκτα γιγνομένη[ν τελοῦμεν] τοὺς γάμους, GH. [ἐλθὼν ὑ]πὸ νύκτα γιγνομένους ἤδη γάμους.

8. [κταταμ]βάνω GH.

— ἐστεμμένους vL., στεφανουμένους GH. Perfectum, quo Xenophon Plato alii scriptores pedestres usi sunt, aptius est quam praesens.

9. [τὸν πατέρ]α N.

10. [αὐτὸς δ] πατήρ GH., [τὴν παῖδ' δ πατήρ] N.

11. Dubitanter vL., [... ὑπὸ τῆς] νυνὶ γυναικὸς τρεφομένη N., [ὑπὸ τῆς] <ν> νυνὶ γυναικὸς τρεφομένη GH.

12. [ἡβᾶσ'] dubitanter vL., — ἀδελφή. [τ]ίνα B., μητρὸς δ' ἀδελφῆς. ἴνα N.

13. [εὖρω φυγὴν οὐκ οἶδ]α B., quem secutus sum, quamquam φυγὴν num verum sit dubito.

— ἔχω[ν] vL.

14. ἐξῆλθον ἐκ τῆς οἰκίας GH.

15. [οὐδένι,] λιπὼν δὲ vL., εἴμ'. ἀπολιπὼν δὲ N., [οὔτω] λιπὼν δὲ GH. Post γάμον sententiam clausi.

16. [μὰ Δ' οὐκ] ἄν νL., Φ/λινναν N., [...]αν GH., nomen proprium τῆς ὁμοπατρίας hoc rati.

— εὖσεβέες νL., εὖσεβῶς REllis.

17—23 supplevit N.

17. Pulsaturus ianuam domus in qua habitat puella sibi amata iuvenis cohibet se, veritus ne frater puellae, qui rure degit, nuper domum redierit.

22—34 et 84^b sqq. *Puellae* et *nutricis* hoc esse colloquium arbitror equidem; *Myrrhinae*, quam puellae *matrem* esse contextus docet, versum 22 sqq. tribuunt GH., quos quominus sequeretur et alia retinuerunt et vox τέκνον vs. 25 et 84.

24. [ἐν τ]οῖσδ' νL., [ἐν] οἷς τ' N., [ἐν] οἷς δ' GH. — Gravidam se esse et ab amatore derelictam aniculae modo confessa est puella inops consilii.

25. [ἐγ]ωγ' B.

26 sq. [πρ]ὸς et [ἀλα]ζόν' supplevit N.

28. [ἐμο]γε REllis GH., τούτῳ γε N. — Puellae miti et etiamnunc iuvenem suum amanti haec verba unice sunt apta, non matri; iure autem meo e sequentibus efficere mihi videor neque matri neque fratri filiae eius amores fuisse cognitos. Ceterum notetur verborum lusus; nam χαίρω *valeat* in puellae, *gaudeat* in aniculae ore significat.

29. [οἰμ]ωζέτω N.

— το[ιοῦ]τος ἄν νWilamowitz Weil GH., τὸ[ν οὔ]τω σὼν N.

— ἄν. γαμεῖ νL. cum interrogandi (vel exclamandi) signo in fine versus sequentis; ἄν γαμεῖν GH., quod licet epicae sit dictionis (vid. β 60 ρ 20), apud Atticum poetam vereor ut significare possit τοιοῦτος ἄν οἷος vel ὥστε γαμεῖν.

30. [ὁ μι]αρός N.

31 sq. [τί δα] τοσούτους κατα[τεμὼν] προσέρχεται [θαλλοῦς] νL., [χόλους] τοσούτους κατατ[ίθου]· προσέρχεται [αὐτῶν] N., [λόγους] τοσούτους κατατ[ίθου]· προσέρχεται [ἡμῖν] Weil GH.

33. [τῇδ] GH., δευρὶ N.

34. [τούτου] N.

35 sqq. *Davus* (de quo nomine vid. fr. Menandri 946 Kock) non *Cleaseti*, quod putant GH., est servus, sed ut recte statuit N., divitis illius viri, cuius filius Myrrhinae filiam amat. Puellae igitur eiusque matri bene est notus; de Cleaseto autem

tres in verso cum quadragesimi quarti vestigiis. Qui versuum numerus (XLIV vel XXII) quantas in vetustis libris olim partes egerit et etiamnunc agat, plus semel data opera exposui equidem; vid. de Sophoclis Aiace p. 140 sqq. et Enchirid. dictionis epicae p. L. Operae autem pretium videtur observasse etiam versus a Cobeto evulgatos XLIV esse numero; quod quamquam casu fieri potuisse non nego, efficit tamen ut cum Wilamowitzio vehementer dubitem num iure a Kockio in plura fragmenta discerpti fuerint, totam enim paginam e Menandri comoedia aliqua evulsam a Tischendorfio esse descriptam sponte quivis suspicetur. Minime autem constat, quod sumsit Cobet, *Δεισιδαίμων* illam fabulam fuisse.

Post acutam Blassii observationem conciderunt quaecunque Nicolius de fabulae compositione hariolatus fuerat, ingenio liberius indulgens et ludens fortasse potius quam serio. Multa tamen manent quae et ipse et post illum alii prudenter annotarunt. Hisce autem diebus ad me perlatum est exemplar novae editionis, quam papyro denuo inspecto curarunt philologi Britannii Grenfell et Hunt. Quo accepto tandem satis instructum me putavi ad periculum faciendum an probabilius possent constitui quae nondum satis bene cohaerere satisve commode expressa esse viderentur. Nam Nicolii libellus admirationis profecto stupore me perculerat, non incitaverat ad meas vires intendendas.

Folium e codice, — non enim voluminibus tunc temporis uti pergebant homines, — e codice quarti quintive post Christum saeculi desumptum esse testantur editores Britannii, qui harum rerum peritissimos antehac se praestiterunt. Superscriptum est priori paginae numerale ε, posteriori ζ, itaque intellegimus tria olim folia praecessisse, quae in quinque paginis $5 \times 44 = 220$ fere versus habuerint; primam autem codicis paginam fabulae argumentum et personarum nomina exhibuisse suspicari licet. Codex litteris uncialibus ab homine indocto vitiose admodum est exaratus.

Loquendi initium in nostro fragmento facit *iuvenis* aliquis, qui Corintho nuper redux nuptias domi offendit a patre sibi paratas. Id quod praeter ipsa fragmenti nostri verba docet locus e Georgo antehac notus (fr. 100 Kock):

ἐμβεβρόντησαι; γελοῖον, ὃς κόρης ἐλευθέρας
εἰς ἔρωθ' ἦκων σιωπᾶς καὶ μάτην πονουμένους
περιορᾶς γάμους σεαυτῷ.

Quae amici alicuius ad hunc iuvenem esse verba quivis videt.

Iamque inops consilii e domo paterna prorupit, nam amat puellam quandam, Myrrhinae filiam, feminae pauperis sed liberae et honestae. Vid. fragmentum modo allatum et amici hanc mulierculam alloquentis verba in fr. 94 Kock:

ὃ δ' ἡδίκηκῶς ὅστις ἔσθ' οὗτός ποτε
τὴν ὑμετέραν πενίαν κακοδαίμων ἐστὶ κτέ.

Iuvenis postquam abiit, ipsa *puella* in scenam prodit cum *Philinna* anicula, quam eius nutricem esse suspicor, colloquens. Dein supervenit servus *Davus*, qui *Myrrhinae* e domo sua prodeunti inexpectatum affert nuncium: *Cleagnetum* senem quendam agricolam, qui gravissimo vulnere laborans a *Myrrhinae filio* in eius vicinia rure degenti comiter adiutus esset et sanatus, hunc diligere coepisse, et nunc, quo gratum ei animum testaretur, eius sororem sine dote uxorem ducere secum decrevisse.

Itaque mox aderit frater procum grandaevum secum adducens: virginem vitiatam esse apparebit. Et hic finem habet nostrum fragmentum.

In scena adspectas esse duas domus sibi vicinas, in altera autem habitasse Myrrhinam, in altera patrem iuvenis qui primus verba facit, probabiliter statuerunt Grenfell et Hunt v. d., quos etiam in ceteris, quae hactenus de fabulae argumento observavi, presse fere sum secutus.

Cleagnetus igitur est γεωργὸς ille, qui nomen suum ipsi dedit fabulae. Ceterorum nomina ignoramus, nisi quod *Gorgiae* aliquas in ea partes fuisse e fragmentis antehac cognitis 93 et 95 constat; quem patrem fuisse iuvenis, qui *Myrrhinae* filiam compressit, statuunt Nicolius et editores Britannii. Equidem si contendam puellae *fratri* hoc fuisse nomen refelli nequeam, opinor; sed malo statuere nos ignorare quis *Gorgias* ille fuerit. Praeterea suspicari licet fabulam eum habuisse exitum ut appareret *Cleagnetum* puellae, quam uxorem sibi expetit, esse patrem, *Myrrhinae* pristinum amatorem. Sed haec quoque nimis incerta.

Repetam nunc litteras quae testibus editoribus in fragmento extant, dein ita ut possum eas explebo et distinguam, tandem adscribam nonnulla de Nicolii et Britannorum lectionibus; sed neque his impugnandis neque meis qualibuscunque coniecturis commendandis immorabor, ne nimius fiam. Incerta me prolatum scio, nec dubito quin etiam falsa sim propositurus: probabilia si quaedam ex meis visa fuerint, nihil amplius requiram.

Littera N. indicabo lectiones primi editoris Nicolii, littera B. coniecturas Blassii, litteris GH. quae editores Britanni Grenfell et Hunt proposuerunt, litteris vL. mea ipsius conamina.

Recto.

5

ΠΡΟCΙΩΝΠΡΑΤ'ΤΩΝ
ΤΠΟΦΟΒΟΤΜΕΝΟC
ΤΔ . . ΔΟΚΟΤΝ

- ..... ΕΟΜΕΙΡΑΚΙCΚΟCΕΝΑΓΡΩΔΙΕΤΕΛΕΙ
5 ..... CΤΜΒΕΒΗΚΟCΩΜ'ΑΠΟΛΟΛΗΚΕ
..... ΜΟΝΕΙCΚΟΡΙΝΘΟΝΕΠΙΠΡΑΞΙΝΤΙΝΑ
..... ΠΟΝΤΚΤΑΓΙΝΟΜΕΝΗΤΟΤCΓΑΜΟΤC
..... ΒΑΝΩΜΟΙΤΟΤCΘΕΟΤCΕCΤΕΦΑΝΟΤC
..... ΡΑΘΟΝΤΑΕΝΔΟΝΕΚΔΙΔΩCΙΔΕ
10 ..... ΠΑΤΗΡΟΜΟΠΑΤΡΙΑΓΑΡΕCΤΙΜΟΙ
..... ΝΤΝΙΓΤΝΑΙΚΟCΤΡΕΦΟΜΕΝΗC
..... ΔΕΛΦΗ . ΙΝΑΔΕΔΤCΦΕΤΚΤΩΚΑΚΩ
..... ΑΠΑΗΝΟΤΤΩCΕΧΩ
..... ΚΙΑCΟΤΔΕΝΦΡΑCΑC
15 .... ΛΙΠΩΝΔΕΤΟΝΓΑΜΟΝΤΗΝΦΙΛΑΤΗΝ
... ΑΝΑΔΙΚΗCΑΙΜ'ΑΝΟΤΓΑΡΕΤCΕΒΟC
.. Π'ΤΕΙΝΔΕΜΕΛΛΩΝΤΗΝΘΤΡΑΝΟΚΝΩΠΑΛΛΑΙ
.. Κ'ΟΙΔΑΓΑΡΤΟΝΑΔΕΛΦΟΝΕΙΝΤΝΕΞΑΓΡΟΤ
.. ΝΘΑΔ'ΕΠΙΔΗΜΕΙΠΑΝΤΑΠΡΟΝΟΕΙCΘΑΙΜ'ΕΔΕΙ
20 . ΛΛ'ΕΚΠΟΔΩΝΑΠΕΙΜΙΚΑΙΒΟΤΛΕΤCΟΜΑΙ
ΤΟΤΤ'ΑΤΘ'ΟΠΩCΕΙΔΙΑΦΤΓΕΙΝΜΕΤΟΝΓΑΜΟΝ
.. ΛΛ'ΩCΠΡΟCΕΤΝΟΤΝΩΦΙΔΙΝΑΤΟΤCΛΟΓΟΤC
.. ΟΟΤΜΕΝΗCΕΠΑΝΤΑΤΑΜΑΤΤΗCΛΕΓΩ
... ΟΙCΔ'ΕΓΩΝΤΝΕΙΜΙΚΑΙΝΗΤΩΘΕΩ
25 ... ΩΓ'ΑΚΟΤΟΤCΩΤΕΚΝΟΝΜΙΚΡΟΤΔΕΩ

- .. ΟΣΤΗΝΘΤΡΑΝΕΛΘΟΤΣΑΚΑΙΚΑΛΕΣΑΤΟΝ
 ... ΖΩΝ' ΕΞΩΤΟΤΤΟΝΕΙΠΕΙΝΟΣΑΦΡΟΝΩ
 ... ΙΓΕΦΙΑΙΝΑΧΑΙΡΕΤΩ · ΤΙΧΑΙΡΕΤΩ
 ... ΩΖΕΤΩΜΕΝΟΤΝΤΟ .. ΤΩΣΩΝΓΑΜΕΙΝ
 30 ... ΑΡΟΣΟΤΤΟΣΗΔΙΚΗΚΩΣΤΗΝΚΟΡΗΝ
 .... ΤΟΣΟΤΤΟΤΣΚΑΤΑΤ .... ΠΡΟΣΕΡΧΕΤΑΙ
 .... ΟΘΕΡΑΠΩΝΕΞΑΓΡΟΤΔΛΟΣΒΡΑΧΤ
 .... ΜΕΤΑΣΤΩΜΕΝΤΙΔ' ΗΜΙΝΕΙΠΕΜΟΙ
 ΜΕΛΕΙ · ΚΑΛΟΝΓ' ΑΝΕΙΗΝΗΔΙΑ
 35 ΑΓΡΟΝΓΕΩΡΓΕΙΝΕΤΣΕ ..... ΕΝΑ
 ΟΙΜΑΙΦΕΡΕΙΓΑΡΜΤΡΡ ..... ΚΑΛΟΝ
 ΑΝΘΗΤΟΣΑΤΤΑΤΑΛΛΑΔΑ ..... Η
 ΑΠΕΔΟΚΕΝΟΡΘΩΣΚΑΙΔΙΚΑΙΩΣΟΤ
 ΑΛΛ' ΑΤΤΟΤΟΜΕΤΡΟΝΟΣΤΡΟΣΕΙΣΕΝΕΓΚΟΜΩΣ
 40 ΠΑΝΤΑΟΣΑΦΕΡΟΜΕΝΤΑΤΤΑΠΑΝΤ' ΕΙΣΤΟΤΣΓΑΜΟΤΣ
 ΩΧΑΙΡΕΠΟΛΛΑΜΤΡΡΙΝΗ : Ν . ΚΑΙΣΤΓ
 Ο .. ΕΚΑΘΕΩΡΟΤΝΓΕΝΙΚΗΚΑΙΚΟΣΜΙΑ
 ΓΤΝΑΙΤΙΠΡΑΤ' ΤΕΙΣΒΟΤΔΟΜΑΙΣ' ΑΓΑΘΩΝΛΟΓΩΝ
 ΜΑΛΛΟΝΔΕΠΡΑΞΕΩΝΕΣΟΜΕΝΩΝΕΑΝΟΙΘΕΟΙ

Verso.

ζ

- 45 .... ΣΙΓ ... ΑΙΚΑΙΦΘΑΣΑΙΠΡΩΤ
 ΟΚΛΑΙΕΝΕΤΟΣΓΑΡΟΤΤΟΜΕΙΡΑΚΙΟΝ
 . Ρ . ΑΖΕΤΑΙΠΡΩΗΝΠΟΤ' ΕΝΤΑΙΣΑΜ
 ΣΚ . Π' ΤΩΝΔΙΕΚΟΥΕΤΟΣΚΕΛΟΣΧΡΗΣ ... ΠΑΝΤ
 ΤΑΛΑΙΝ' ΕΓΩ : ΘΑΡΡΕΙΤΟΠΕΡΑΣΔ' ΑΚΟΤΕΜΟΤ
 50 ΑΠΟΤΟΤΓΑΡΕΔΚΟΤΣΩΣΤΡΙΤΑΙΟΝΕΓΕΝΕΤΟ
 ΒΟΤΒΩΝΕΠΗΡΘΗΤΩΓΕΡΟΝΤΙΘΕΡΜΑΤΕ
 ΕΠΕΛΑΒΕΝΑΤΤΟΝΚΑΙΚΑΚΩΣΕΣΧΕΝΠΑΝΤ
 ΑΛΛ' ΕΚΚΟΡΗΘΕΙΗΣΤΓ' ΟΙΑΤΑΓΑΘΑ
 ΗΚΕΙΣΑΠΑΓ' ΤΕΛΛΩΝ : ΣΙΩΠΑΓΡΑΪΔΙΟΝ
 55 ΕΝΤΑΤΘΑΧΡΕΙΑΣΓ' ΕΝΟΜΕΝΗΣΑΤΤΩΤΙΝΟΣ
 ΚΗΔΕΜ . ΝΟΣΟΙΜΕΝΟΙΚΕΤΑΙΚΑΙΒΑΡΒ .. ΟΙ
 Ε .. Σ' ΕΚΕΙΝΟΣΕΣΤΙΝΟΙΜΩΖΕΙΝΜ .. ΡΑΝ
 Ε .. Γ . ΝΑΠΑΝΤΕΣΟΔΕΣΟΣΤΙΟΣΟ
 ΝΟΜΙΣΑΣΕΑΤΤΟΤΠΑΤΕΡΑΠΟΡ
 60 ΗΛΕΙΦΕΝΕΞΕΤΡΙΒΕΝΑΠΕΝ . ΖΕΝΦΑΓΕΙΝ
 ΠΡΟΣΕΦΕΡ .. ΑΡΕΜΤΘΕΙΤ' ΟΠΑΝΤΦΑΤΛΟΣΕΧΕΙ

- ...Ζ. ΝΤ'ΑΝΕΣΤΗΣ'ΑΤΤΟΝΕΠΙΜΕΛΟΤΜΕΝΟΝ
 ..ΛΟ.ΤΕΚ...Ν:ΝΗΤΟΝΔΙ'ΕΤΔΗΤΑΓ'ΟΤΤΩΣΕΙ
 .....ΑΒΩΝΓΑΡΑΤΤΟΝΕΝΔΟΝΚΑΙΣΧΟΛΗΝ
 65 .....ΑΠΑΛΛΑΓΕΙΣΔΙΚΕΛΛΗΣΚΑΙΚΑΚΩΝ
 .....ΤΙΣΕΣΤΙΣΚΛΗΡΟΣΟΓΕΡΩΝΤΩΒΙΩ
 .....ΑΚΙΟΤΤΑΠΡΑΓ'ΜΑΤΑΕΝ.ΚΡΙΝΕΙΤΙΝΑ
 .....ΟΤΧΙΠΑΝΤΑΠΑΣΙΝΑΓΝΟΩΝΙΣΩΣ
 .....ΜΕΝΟΤΔΕΤΟΤΝΕΑΝΙΣΚΟΤ
 70 .....ΗΣΑΔΕΛΦΗΣΕΜΒΑΛΛΟΝΤΟCCΟΤΚΑΙ
 .....ΕΠΑΘΕΝΤΙΚΟΙΝΟΝΚΑΙΧΑΡΙΝ
 ..ΣΕΠΙΜΕΛΕΙΑCΩ.ΕΤ'ΕΚΠΑΝΤΟΣΛΟΓΟΤ
 ...ΝΑΤΤΟΝΑΠΟΔΟΤΝΑΙΜΟΝΩCΤ'ΩΝΚΑΙΓΕΡΩΝ
 .ΟΤ.ΕCΧΕΤΗΝΓΑΡΠΑΙΔ'ΉΠΕCΧ...ΑΙΓΑΜΕΙΝ
 75 .ΕΦΑΛΛΑΙΟΝΕCΤΙΤΟΤΤΟΤΟΤΠΑΝΤΟΣΛΟΓΟΤ
 ...ΤCΙΝΗΔΗΔΕΤΡ'ΑΠΕΙCΙΝΕΙCΑΓΡΟΝ
 .....ΛΑΒΩΝ.ΑΤCΕC.....ΧΟΜΕΝΟΙ
 ..CΝΟΤΘΕΤΗΤΩ...Ο
 ...Α.....ΑC...ΙΔ.....ΙCΩC
 80 .ΖΗΝΟΠ...ΗΜ.....Τ..ΔΤCΤΤΧΕΙΝ
 ...ΛΟΤCΤΙCΕΞΕΙΤΟΤCΟΡΩΝΤΑCΕCΤΙΔΕ
 .....CΕΙCΤΟΤΟΙΟΤΤ'ΕΤΚΤΟΝΗΤ'ΕΡΗΜΙΑ
 ..ΑΓ'ΓΕΛΙCΑCΘΑΙΠ...CΕΤΑΤΤ'Ε.ΟΤΛΟΜΗΝ
 ...ΩCΩΠΟΛΛΑΚΑΙCΤΓΕΤΙΠΕΠΟΝΘΑCΤΕΚΝΩ ÷(
 85 ....ΡΙΠΑΤΕΙCΤΡΙΒΟΤCΑΤΑCΧΕΙΡΑCΤΙΓΑΡ
 ..ΔΙΝΝΑΠΟΡΟΤΜΑΙΝΤΝΤΙΠΟΙΗCΑΙΜΕΔΕΙ
 ....ΙΤΙΝΟCΗΠΑΙCΕCΤΙΤΟΤΤΩΚΟΤ...Α.Ν..
 ....

ΙΥΝΕΝΙC.

- ⏏ - ⏏ - ⏏ ⏏ προσιῶν πράττων ⏏ -
 ⏏ - ⏏ - ⏏ ὑποφοβούμενος ⏏ -
 ἦ δ' οὐ πονηρὸς οὐδ' ἐδόκουν ⏏ - ⏏ -
 ⏏ - ε δ μειρακίσκος ἐν ἀγρῷ διετέλει.
 5 τί δὲ νῦν τὸ συμβεβηκὸς ὃ μ' ἀπολώλεκε
 κακοδαίμον', εἰς Κόρινθον ἐπὶ πρᾶξιν τινα
 ἀπιδόνθ'; ὑπὸ νύκτα γιγνομένους τινὰς γάμους
 καταλαμβάνω μοι, τοὺς θεοὺς ἐστεμμένους,
 τὸν πατέρα θύοντ' ἔνδον, ἐκδίδωσι δὲ
 10 αὐτὸς δ πατήρ· δημοπατρία γάρ ἐστὶ μοι

- ἔνδον ὑπὸ τῆς νυλῆς γυναικὸς τρεφομένη
 ἡβῶσ' ἀδελφῇ. τίνα δὲ δυσφεικτῶ κακῶ
 εὔρω φυγὴν οὐκ οἶδα. πλὴν οὕτως ἔχων
 ἐξῆλθον ἐκ τῆς οἰκίας οὐδὲν φράσας
 15 οὐδένι, λιπὼν δὲ τὸν γάμον. τὴν φιλαττὴν
 μὰ Δι' οὐκ ἂν ἀδικήσαιμ' ἂν· οὐ γὰρ εὖσεβές.
 κόπτειν δὲ μέλλων τὴν θύραν ὀκνῶ πάλαι·
 οὐκ οἶδα γὰρ τὸν ἀδελφὸν εἰ νῦν ἐξ ἀγροῦ
 ἐνθάδ' ἐπιδημεῖ. πάντα προνοεῖσθαι με δεῖ.
 20 ἀλλ' ἐκποδὼν ἄπειμι καὶ βουλευέσθαι
 τοῦτ' αὐθ' ὅπως δεῖ διαφυγεῖν με τὸν γάμον.
Abiit. Procedunt PUELLA eiusque nutritrix PHILINNA.

PUELLA.

ἀλλ' ὥς πρὸς εὖνουν, ὦ Φίλινα, τοὺς λόγους
 ποιουμένη σε πάντα τὰ μαυτῆς λέγω.
 ἐν τοῖσδ' ἐγὼ νῦν εἰμι.

PHILINNA.

- καὶ νῆ τῷ θεῷ
 25 ἔγωγ' ἀκούουσ', ὦ τέκνον, μικροῦ δέω
 πρὸς τὴν θύραν ἐλθοῦσα καὶ καλέσασα τὸν
 ἀλαζόν' ἔξω τοῦτον εἰπεῖν ὅσα φρονῶ.

PUELLA.

ἔμοιγε, Φίλινα, χαιρέτω!

PHILINNA.

- τί χαιρέτω;
 οἰμωζέτω μὲν οὖν τοιοῦτος ὢν. γαμεῖ
 30 ὁ μισρὸς οὗτος ἡδίκηκός τὴν κόρην;
 τί δαὶ τοσούτους κατατεμὼν προσέρχεται
 θαλλοὺς ὁ θεράπων ἐξ ἀγροῦ Δᾶος; βραχὺ
 τηδὶ μεταστῶμεν.

PUELLA.

τί δ' ἡμῖν, εἰπέ μοι,
 τούτου μέλει;

PHILINNA.

καλὸν γ' ἂν εἴη, νῆ Δία.

Ambae secedunt; sequentia autem audiunt et cernunt, sed ipsae non cernuntur. — Procedit DAVUS *servus, magnam vim frondis florumque afferens.*

DAVUS.

- 35 ἀγρὸν γεωργεῖν εὐσεβέστερον οὐδένα
οἶμαι· φέρει γὰρ ὅσα θεοῖς ἄνθη καλὰ
αὐτόματα πάντα· τᾶλλα δ' ἂν τις καταβάλῃ,
ἀπέδωκεν ὀρθῶς καὶ δικαίως, οὐ πλεον
ἀλλ' αὐτὸ τὸ μέτρον.

Alta voce clamans:

- 40 πάνθ' ὅσια φέρομεν ταῦτα, πάντ' εἰς τοὺς γάμους.
Procedit MYRRHINA materfamilias.

ὦ χαῖρε πολλά, Μυρρίνη.

MYRRHINA.

πάνυ καὶ σύ γε.

ὀψὲ καθεώρων.

DAVUS.

γεννικὴ καὶ κοσμία

- γύναι, τί πράττεις; βούλομαι σ' ἀγαθῶν λόγων,
μᾶλλον δὲ πράξεων ἐσομένων, ἣν οἱ θεοὶ
45 θέλωσι, γεῦσαι καὶ φθάσαι πρῶτος φράσας.
ὁ Κλεαίνετος γάρ, οὗ τὸ μειράκιον τὸ σὸν
ἐργάζεται, πρῶτον ποτ' ἐν ταῖς ἀμπέλοις
σκάπτων διέκοψε τὸ σκέλος χρηστῶς πάνυ.

MYRRHINA.

τάλαϊν' ἐγώ!

DAVUS.

θάρρει, τὸ πέρασ δ' ἄκουέ μου.

- 50 ἀπὸ τοῦ γὰρ ἔλκουσ, ὥς τριταῖον ἐγένετο,
βουβῶν ἐπήρθη τῷ γέροντι θέρμα τε
ἐπέλαβεν αὐτὸν καὶ κακῶς ἔσχεν πάνυ.

PHILINNA secum:

ἀλλ' ἐκκορηθείης σύ γ', οἷα τὰγαθὰ
ἦκεις ἀπαγγέλλων.

PUELLA ad Philinnam:

σιώπα, γράβδιον.

DAVUS.

- 55 ἐνταῦθα χρείας γενομένης αὐτῷ τινος
κηδεμόνος, οἱ μὲν οἰκέται καὶ βάρβαροι,
— ἅπαις ἐκεῖνός ἐστιν, — οἰμώζειν μακρὰν

ἔλεγον ἅπαντες, ὃ δὲ σὸς υἱός, οἶονεἰ
 νομίσας ἑαυτοῦ πατέρα θεραπεύειν, αἰεὶ
 60 ἤλειφεν, ἐξέτριβεν, ἀπένιζεν, Φαγεῖν
 προσέφερε, παρεμυθεῖθ' ὁπότε Φαύλως ἔχοι,
 καὶ ζῶντ' ἀνέστησ' αὐτὸν ἐπιμελούμενος.

MYRRHINA.

Φίλον τέκνον!

DAVUS.

νῆ τὸν Δί' εὖ δῆθ' οὕτως
 ποιῶν. λαβὼν γὰρ αὐτὸν ἔνδον καὶ σχολὴν
 65 ἄγων, ἀπαλλαγείς δικέλλης καὶ κακῶν,
 — οὕτω τίς ἐστι σκληρὸς ὃ γέρων τῷ βίῳ —
 τοῦ μειρακίου τὰ πράγματ' ἀνακρίνει τίνα,
 ταῦτ' οὐχὶ παντάπασιν ἀγνοῶν ἴσως.
 ἀποκρινομένου δὲ τοῦ νεανίσκου, τέλος
 70 περὶ τῆς ἀδελφῆς ἐμβαλόντος τοῦ γάμου
 λόγον, πάθην' ἔπαθέ τι καινόν, καὶ χάριν
 τῆς ἐπιμελείας ὥς ἔτ' ἐκ παντὸς λόγου
 δέον αὐτὸν ἀποδοῦναι, μόνος τ' ὢν καὶ γέρων
 νοῦν ἔσχε· τὴν γὰρ παῖδ' ὑπέσχηται γαμεῖν.
 75 κεφάλαιόν ἐστι τοῦτο τοῦ παντὸς λόγου.
 ἤξουσιν ἤδη δεῦρ'· ἅπεισιν εἰς ἀγρὸν
 ὑμᾶς λαβὼν· παύσεσθε λιμῷ μαχόμενοι
 δυσνουθετήτῳ· *illuc autem migrare*
multo minus iucundum videtur ἴσως
 80 ἢ ζῆν ὅπου πεπαυμένος τοῦ δυστυχεῖν
 πολλοὺς τις ἔξει τοὺς ὀρῶντας, ἔστι δὲ
 σκότος εἰς τὸ τοιοῦτ' εὐκτὸν ἢ τ' ἐρημία.
 εὐαγγελίσασθαι πρὸς σὲ ταῦτ' ἐβουλόμην.
 ἔρρωσο.

MYRRHINA.

καὶ σύ γε πολλά.

(*Abiit Davus, domum intrat Myrrhina.*)

NUTRIX *ad puellam*:

τί πέπονθας, τέκνον;

85 τί περιπατεῖς τρίβουσα τὰς χεῖρας;

PUELLA.

τί γάρ,

Φίλιν'; ἀποροῦμαι. νῦν τί ποιῆσαι με δεῖ;

NUTRIX? an MYRRHINA?

ΙΤΙΝΟΣ ἢ ΠΑΙΣ ἔστι τούτωκου.

1. Virgulam, qua elisio indicari solet, etiam alio consilio librarium interdum adhibuisse, primus statim versus docet, nam ne potuit quidem putare ante litteras των verbi πρατ'των elisione aliquid esse suppressum. Videmus autem saepius usurpatam ubi periculum esse videbatur ne duae litterae pro una haberentur, ΤΤ, ΠΤ, ΓΜ, ΓΓ; vid. vs. 17, 43, 48, 67, 83. Itaque ne versu quidem 57 quidquam huic signo tribuerim.

3. Fragmentum e Georgo antehac cognitum (99 Kock) ἦ(ν) δ' οὐ πονηρὸς οὐδ' ἐδόκουν probabiliter huc rettulit N.

4. Primam litteram Θ esse ratus [ἀλλ' εἴ]θ' supplebat N., [ἐν ᾧ δ]ε legunt GH., cum versu 5 haec iungentes. Res incertissima, nam etiam [μισῶν μ]ε aliaque multa possunt excogitari. Contextus docet hunc μεираκίσκον esse fratrem puellae, quam amat iuvenis qui haec verba loquitur.

5—7. Sic vL. Vs. 5 N. [μὴ εἰδὼς τὸ] συμβ., B. et GH. ἔτυχε τὸ συμβ., vs. 6 omnes [ἀπόδη]μον, in fine versus 6 sententiam claudentes, vs. 7 N. ὑπὸ νύκτα γιγνομένη[ν τελοῦμεν] τοὺς γάμους, GH. [ἐλθὼν ὑ]πὸ νύκτα γιγνομένους ἤδη γάμους.

8. [κταλαμ]βάνω GH.

— ἑστεμμένους vL., στεφανουμένους GH. Perfectum, quo Xenophon Plato alii scriptores pedestres usi sunt, aptius est quam praesens.

9. [τὸν πατέρ]α N.

10. [αὐτὸς δ] πατήρ GH., [τὴν παῖδ' δ πατήρ] N.

11. Dubitanter vL., [... ὑπὸ τῆς] νυνὶ γυναικὸς τρεφομένη N., [ὑπὸ τῆς] <ν> νυνὶ γυναικὸς τρεφομένη GH.

12. [ἡβῶσ'] dubitanter vL., — ἀδελφῆ. [τ]ίνα B., μητρὸς δ' ἀδελφῆς. ἴνα N.

13. [εὗρω φυγὴν οὐκ οἶδ]α B., quem secutus sum, quamquam φυγὴν num verum sit dubito.

— ἔχω[v] vL.

14. ἐξῆλθον ἐκ τῆς οἰκίας GH.

15. [οὐδένι,] λιπὼν δὲ vL., εἴμ'. ἀπολιπὼν δὲ N., [οὔτω] λιπὼν δὲ GH. Post γάμον sententiam clausi.

16. [μὰ Δ' οὐκ] ἄν vL., Φίλιναν N., [...]αν GH., nomen proprium τῆς ὁμοπατρίας hoc rati.

— εὖσεβείς vL., εὖσεβῶς REllis.

17—23 supplevit N.

17. Pulsaturus ianuam domus in qua habitat puella sibi amata iuvenis cohibet se, veritus ne frater puellae, qui rure degit, nuper domum redierit.

22—34 et 84^b sqq. *Puellae* et *nutricis* hoc esse colloquium arbitror equidem; *Myrrhinae*, quam puellae *matrem* esse contextus docet, versum 22 sqq. tribuunt GH., quos quominus sequeretur et alia retinuerunt et vox τέκνον vs. 25 et 84.

24. [ἐν τ]οῖσδ' vL., [ἐν] οἷς τ' N., [ἐν] οἷς δ' GH. — Gravidam se esse et ab amatore derelictam aniculae modo confessa est puella inops consilii.

25. [ἐγ]ωγ' B.

26 sq. [πρ]ὸς et [ἀλα]ζόν' supplevit N.

28. [ἐμ]οιγε REllis GH., τούτῳ γε N. — Puellae miti et etiamnunc iuvenem suum amanti haec verba unice sunt apta, non matri; iure autem meo e sequentibus efficere mihi videor neque matri neque fratri filiae eius amores fuisse cognitos. Ceterum notetur verborum lusus; nam χαίρῃτω valeat in puellae, gaudeat in aniculae ore significat.

29. [οἰμ]ωζέτω N.

— το[ιοῦ]τος ὦν vWilamowitz Weil GH., τὸ[ν οὔ]τω σῶν N.

— ὦν. γαμεῖ vL. cum interrogandi (vel exclamandi) signo in fine versus sequentis; ὦν γαμεῖν GH., quod licet epicae sit dictionis (vid. β 60 ρ 20), apud Atticum poetam vereor ut significare possit τοιοῦτος ὦν οἷος vel ὥστε γαμεῖν.

30. [ὁ μί]αρθς N.

31 sq. [τί δαί] τοσοῦτους κατα[τεμῶν] προσέρχεται [θαλλοῦς] vL., [χόλους] τοσοῦτους κατατ[ίθου]· προσέρχεται [αὐτῶν] N., [λόγους] τοσοῦτους κατατ[ίθου]· προσέρχεται [ἡμῖν] Weil GH.

33. [τῇδ] GH., δευρὶ N.

34. [τούτου] N.

35 sqq. *Davus* (de quo nomine vid. fr. Menandri 946 Kock) non *Cleænēti*, quod putant GH., est servus, sed ut recte statuit N., divitis illius viri, cuius filius Myrrhinae filiam amat. Puellae igitur eiusque matri bene est notus; de Cleaeneto autem

non ut de domino suo loquitur. Frondes affert ad exornandas aedes, in quibus nuptiae parantur iuveni; evocat autem alium servum Syrum, qui operam sibi praestet. Cuius voce audita Myrrha egreditur ut videat quid apud vicinos agatur.

35—39. E Georgo antehac cognitus erat locus a Stobaeo Flor. 67, 6 allatus (fr. 96 Kock):

ἀγρὸν εὐσεβέστερον γεωργεῖν οὐδένα
οἶμαι· φέρει γὰρ ὅσα θεοῖς ἄνθη καλὰ,
κιττὸν, δάφνην· κριθὰς δ' ἐὰν σπείρω, πάνυ
δίκαιος ὢν ἀπέδωχ' ὅσας ἂν καταβάλλω.

Quae cum fragmento nostro ex parte certe congruere vidit N., memor praeterea fragmenti 899 in scholiis Aristidis servati: τὰλλα δ' ἂν τις καταβάλλῃ, quod dudum huc rettulerat Schneidewin. Sed textus noster quomodo sit constituendus dicere non habuit. Equidem audacius sane refinxi litteras traditas, quae quin sint corruptae nemo dubitat. Id unum certum duco, in versu 37 non ἂν scribendum esse sed id quod dedi ἂν (ἂ ἂν); suspicor autem glossema fuisse μυρρίνην κιττὸν δάφνην, quae verba in textum recipiunt N. et GH. Verba ἄνθη τσαῦτα quomodo in hanc sententiam quadrare possint non video.

38. οὐ [πλέον] N.

39 sq. Hic quoque librarium aliquid deliquisse ipsum metrum testatur. Nisi autem aliquid intercidit, ferri nequit in vs. 39 ὅμως (N.) attamen, minusque etiam ὁμῶς (GH.) pariter, quod a dictione attica alienum. In vs. 40 N. πᾶνθ' ὁ<πό>σα φέρομεν infelicitur, πᾶνθ' ὅσ' ἀ<να>φέρομεν REllis et GH. Equidem scripsi quod vides, sed ipsam manum poetae me restituere minime contendo.

41. <πά>νυ N.

42. δ[ψ]ῆ καθεώρων vL., οὔνεκ' ἐθεώρουν N., ὥς γε καθεώρων GH., Davo totum versum cum sequentibus tribuentes.

— γεννικὴ καὶ κοσμία GH., γεννικὰ <τε> καὶ κόσμια N., in fine versus sententiam claudens.

45. [θέλω]σι γ[εῦσ]αι et πρῶτ[ος] φράσας B. et GH.

46. οὐ intellego ὑβί, refero autem ad ἐν ταῖς ἀμπέλοις.

— [τὸ σὸν] vL., ἀγρὸν GH.

47. [ἐ]ρ[γ]άζεται B.

— ἀμ[πέλοις] N.

48. σκ[ά]πτων N.

— χρηστῶς] v Wilamowitz GH., Χρήσ[ιπ]πος infelicitèr N. — Ironice usurpatum est χρηστῶς h. l. ut Ar. Eccl. 638 οὐκοῦν ἄγξουσ' εὖ καὶ χρηστῶς ἐξῆς τὸν πάντα γέροντα. Itaque non est praeferenda lectio ἰσχυρῶς πάνυ, quam praebet Aeliani locus allatus a Nicolio (p. 60): Φελλεῖ ἐπέκοψε τὸ σκέλος πάνυ ἰσχυρῶς, καὶ θέρμη ἐπέλαβεν αὐτὸ καὶ βουβῶν ἐπήρθη, unde Kock (fr. 98) effingebat versum Menandreum:

Φελλεῖ(?) ἐπέκοψε τὸ σκέλος ἰσχυρῶς πάνυ.

51 sq. Tibiae vulnus neglectum infecit sanguinem, hinc inguinis tumor vehemensque febris.

53. ἐκκορηθείης σύ γε in probris apud Menandrum fuisse usurpatum e schol. Arist. Pac. 59 notum erat (fr. Menandr. 903). Id quod Nicolium non latuit.

55. Cf. Menandri fr. 591: τῷ μὲν τὸ σῶμα διατεθειμένῳ κακῶς | χρεῖα 'στ' ἰατροῦ.

56. κηδεμ[δ]νος Weil et GH., καθαίμονος N. — Cf. fr. 663:

υἱὸν προθύμως τᾷξιούμενον ποιῶν

κηδεμόν' ἀληθῶς, οὐκ ἔφεδρον ἕξεις βίου.

— βάρβ[αρ]οι N.

57. Servi Cleaeneti, utpote homines barbari, heri sui nullam curam habentes μακρὰν οἰμῶζειν αὐτὸν ἔλεγον, *plorare eum iudebant*; Myrrhinae vero filius pro generosa sua indole senis vicini miseritus est. Hactenus certa sunt omnia et plana, et dudum opinor editores suaviter riserunt ipsi relegentes quae de his versibus scripserunt: ἐκύλισ' (vel ἐκεῖσ') ἐκεῖνος· ἔστιν οἰμῶζειν μόνον, „les esclaves s'écrient dans leur langage barbare: Il a roulé, dégringolé, c'est un homme fini! il part pour l'autre monde! il ne nous reste plus qu'à le pleurer" (N.), et: ἔζησ' ἐκεῖνος· [i. e. βεβίωται αὐτῷ?] ἔστιν οἰμῶζειν μ[ακρ]ράν „the servants and slaves cried with one accord, 'It is all over with him. We can do nothing but raise a long lament'" (GH.). — Sed primum versus 57 verbum, quod a littera ε incipere testantur editores, aut corruptum esse videtur aut male lectum; nam quid nisi ἄπαις aut ἄγαμος scribere potuerit comicus non video.

58. οἶον[εἰ] B.

59. πατέρα θερ[απεύειν, ἀεῖ] vL., πατέρ' ἀνο[ρθῶσ]αι ... N., πατέρ' ἀπορ[θῶσας πάλιν] GH.

60. ἀπέν[ι]ζεν N.

61. παρεμυθεῖτο ὁπότε Φαύλως ἔχοι vL., ὅταν Φαύλως ἔχη vWilamowitz. Etiam παρεμυθεῖτο (sic B.). πάνυ Φαύλως δ' ἔχεν potest conici.

62. [καί] vL., [σκ]άζ[ο]ντ' dubitanter N., cui A videtur littera initialis, GH. vero Δ . . cernere sibi videntur.

— ζ[ῶ]ντ' GH.

— ἐπιμελούμενος pro -νον N.

63. [Φί]λον vL., [κα]λὸν N.

— τέκ[νο]ν N.

— δῆθ' οὐτοσὶ GH.

64—74. Plura in hisce versibus dubia mihi manent.

64. ποιῶν. λαβὼν vL., εἶχεν λαβὼν N., ὥδ' GH., ἀναλαβὼν B.

— Pro γὰρ N. scripsit παρ'.

— αὐτὸν vL., αὐτὸν N.

65. ἄγων vL., διάγων GH., ἤγέ ποτ' N.

66. οὔτω B. GH., οὐ γάρ . . . ; N.

67. [τοῦ μειρ]ακίου REllis GH., [γυν]αικί γ'. — οὐ N.

— ἀνακρίνει τίνα vL., ἀνακρούει; τινά N., ἀνακρίνει. — τίνα; GH.

68. ταῦτ' vL., οὐκ. — N., τὰ μὲν Bury GH.

69. [ἀποκρίνο]μένου vL., [διὰ τοῦτ' ἐγῆ]μεν. — οὐδὲ N., παρη-
μένου B., ἐπιμελομένου Bury, ... μένου δὲ GH.

— τέλος vL.; litterarum T. ΔΕ vel Π. AC vestigia cernere
sibi videntur GH., unde ΤΕΛΟC effeci. Ipsi τά τε ediderunt.

70. [περὶ τ]ῆς B.

— τοῦ γὰ[μου] vL., σοῦ γ' ὄσαι N., σοῦ <τε> καὶ B.

71. [λόγον] vL., lacunam indicarunt GH.

— [πάθη]μ' N.

— καινόν vL.; mirum, non pervulgatum est quod senex cepit
consilium, neque τι et κοινόν apte iunguntur.

72. [τῆ]ς N.

— ὡς ἔτ' GH., δώσετ' N.

73. [δέ]ον N.

— μόνος τ' ὦν GH., μόνῳ 'πεὶ N.

74. [ν]οῦ[ν] GH., τί ἂν N.

— ὑπέσχε[ητ]αι N.

75. [κ]εφάλαιον N. — Huc referendum esse Quintiliani locum
III 11 § 27 „caput rei est; apud Menandrum κεφάλαιόν ἐστι”
(Kock fr. Men. 922) vidit N.

76. [ἤ]ξουσιν GH., [ἐ]πάνε[ι]σιν N.

77. ὑμᾶς vL., [ζεύ]γος N., [ὀ]μοῦ GH.

— [π]αύσεσ[θε] N.

— [λιμῶ] μα[χόμενοι] vL., lacunam indicarunt N. GH.

— δυσνουθετήτω GH.

78 sq. Verborum deperditorum quae fuisse mihi videretur sententia indicavi.

80. [ἦ] ζῆν ὅπ[ου] B., [ἔ]ξειν ὁ π[ατήρ] N.

— [πεπαυμένοι] τ[οῦ] δυστυχεῖν. Sic scripsi, ut sententiae certe satisfaceret; quamquam cum literis traditis parum congruit haec lectio; ἡμῖν [ἔ]πε[τ]αι τὸ] δυστυχεῖν N., μὴ μ. . . [μετὰ] τ[οῦ] δυστυχεῖν B. GH.

81. [πολ]οὺς GH., ἀτενές N.

82—86 supplevit et correxit N., in vs. 83 legens ταῦτ' ἔγωγ' ἐβουλόμην.

84. Signum in versus exitu ÷ (scenae finem indicat; abeunt enim qui modo verba fecerunt, et denuo nunc colloquuntur puella et anicula, quae aliquantisper latitarunt.

85. στροβοῦσα N. non recte.

87. Ultimum versum non expedio; N. GH. οἱμοὶ τίνος ἡ παῖς ἐστι; quod ut contextui aptum sit vereor. Deinde τούτῳ κοῦ-(δενί) N. GH. Sed quis praestat non τοῦ τόκου dedisse poetam? Librarius enim saepius ὁ in ω mutavit. Neque satis constare mihi videtur sitne ἡ an ἥ an ἦ (vel etiam ὅση) legendum. Lusi οἱμοὶ· ἔγκυος ἡ παῖς ἐστι, τοῦ τόκου δέ μοι | δοκεῖ μάλ' ἔγγυς εἶναι.

Scripsi mense Aprili 1898.

EMENDATUR MARCELLINI VITAE THUCYDIDIS § 7.

Notissima est historia de MILTIADĒ Cypseli filio coloniam ducente in Chersonesum (cf. Herod. VI c. 35 seq.). Marcellinus:

οἱ δὲ (Thracēs et Dolonci) ἡσθήσαν τὸν ἡγεμόνα . . . εἰληφότες καὶ . . . στρατηγὸν χειροτόνησαν αὐτῶν. οἱ ΜΕΝ ΟΥΝ τὸν θεόν φασιν ἐρωτήσαντα ἐξελθεῖν <Miltiadem>, οἱ δ' οὐκ ἄνευ γνώμης τοῦ τυράννου <Pisistrati> τὴν ἐξοδὸν πεποιηκέναι.

Quis admonitus non videt Marcellinum dedisse:

οἱ ΜΕΝ ΟΥΝ ΜΟΝΟΝ τὸν θεόν?

I. C. VOLLGRAFF.

DE NERONE POPPAEA OTHONE.

SCRIPSIT

J. J. HARTMAN.

In diarii c. t. Revue de Philologie vol. XX (ann. 1896) p. 12 sqq. de Neronis Poppaeaeque adulterio prudenter et subtiliter disputat Philippus Fabia, vir perdoctus et singulari praeditus ingenii acumine, atque qui factum sit ut Tacitus, cum in Historiis (I, 13) eodem fere modo quo Suetonius, Plutarchus, Dio adulterii illius originem historiamque enarrasset, in recentiore Annalium opere de eadem re nova plane et a ceterorum auctorum narratione prorsus discrepantia proponeret explicare conatur. Cuius viri praestantissimi sententiam plane mihi probari haud dixerim; multo tamen minus eam impugnare ausim. Tota enim illa de Taciti fontibus quaestio tam est difficilis ut ad exitum eam perducere posse vix credam: ex illarum numero esse videtur de quibus per aliquod temporis spatium sententia aliqua, a viro magnae copiosaeque doctrinae proposita, vulgo probetur, donec existat aliquis non minus doctus, qui aliunde orsus aliaque disputandi ratione usus plerisque alia omnia persuadeat ¹⁾. Sed duae certe res in illa disputatione verissime sunt observatae: primum non aliqua docta accurataque inquirendi comparandique ratione eo adductum esse Tacitum ut rem, antea iam tractatam, in Annalibus novo modo narraret; deinde eam esse Taciti naturam ut homines, de quibus agit, quam

---

1) Cf. quae Gaston Boissier, vir mea certe laude maior, disputat in *Journal des Savants* 1895 p. 403 sqq.

pessimos fingat. Ipsa doctissimi viri verba huc pertinentia afferam :

„La préférence accordée à la nouvelle version n'a pas été le résultat d'un sévère examen comparatif" et :

„Dans ces investigations psychologiques où il se complaît et où il excelle, il a pourtant le tort grave de chercher à bien des actions innocentes un motif criminel, son pessimisme obscurcissant la clarté et faussant la justesse de son coup d'oeil."

Equidem dixerim non admodum bonum esse „psychologum" qui istud habeat. Sed hoc mitto. De illo enim Taciti vitio plane Fabiae assentior. Quamvis diram rem narraverit Tacitus, si ex levissimo populi rumore colligere aliquid etiam atrocius potest, illud addere numquam negligit; gravius quam levius peccasse homines mavult credere. Velut Neronis quidem in isto adulterio eadem est culpa eademque levitas, sive Historias sequimur sive Annales; at Othonem Poppaeamque in Annalibus multo habemus praviore. In Historiis enim — et eodem redeunt Plutarchi Dionisque narrationes — Nero neque admonitus neque a quocumque instigatus amare Poppaeam incipit, Crispini etiam tunc uxorem; in Annalibus vero, iam Othonis uxor cum esset, primum a Nerone conspecta Poppaea dicitur; ipsumque Othonem, identidem uxorem laudando, effecisse ut eius conspiciendae cupidus Nero fieret, atque sic funestum illum amorem natum ibi legimus. Insulsum hic fatuumque dixeris hominem Othonem, qui sic Candaulem sit imatus sibi que Gygem excitaverit. Adest tamen et haec turpissimi facti suspicio: Poppaeam, summi inter Romanas matronas loci cupidam, cum Othone conspirasse perque hunc Neronis amicum ad ipsum imperatorem sibi parasse aditum. Atque ad hanc suspicionem ipse nos Tacitus more suo ducit. Haec enim eius verba sunt:

„Famae nunquam pepercit (Poppaea) . . . neque affectui suo aut alieno obnoxia: unde utilitas ostenderetur, illuc lubidinem transferebat. Igitur agentem eam in matrimonio Rufri Crispini Otho pellexit amore et luxu et quia flagrantissimus in amicitia Neronis habebatur. Nec mora, quin adulterio matrimonium iungeretur. Otho sive amore incautus laudare formam elegantiamque uxoris apud principem, sive ut accenderet ac, si eadem femina potirentur, id quoque vinculum potentiam ei adiceret."

Quam versutam hic cognoscimus Poppaeam, quam omnis expertem humani sensus. Maritum relinquit, non novo amore allecta, sed potentiori marito nubere cupiens. Quid quod ne ipsius quidem novi mariti potentia opesque eam attrahunt; immo vero illum spernit et nihili facit; sed, quia principis est amicus, utilem eum sibi fore ad obtinenda maiora intelligit. Et quanto contemptu dignum Othonem, qui non solum tam turpis consilii se praebeat ministrum, partibusque sibi mandatis, quamvis illae sint abominandae, tam impudenter fungatur — suae enim ipse uxoris amore incendit Neronem, ipse quaerit facitque adulterum uxori — sed etiam servilis officii sibi speret emolumentum. Profecto prae illis bonos et insontes fere dixeris Othonem Poppaeamque, quos Historiae exhibent. Ibi enim totum illud adulterium Othonisque in eo officium paucis hisce describitur vocabulis:

„Otho pueritiam incuriose, adolescentiam petulanter egerat, gratus Neroni aemulatione luxus. Eoque Poppaeam Sabinam, principale scortum, ut apud conscium libidinum deposuerat, donec Octaviam uxorem amoliretur. Mox suspectum in eadem Poppaea in provinciam Lusitaniam specie legationis seposuit.”

Dixeris hic Neronem depingi multo peiorem quam in Anna-libus, utpote qui sponte Poppaeae capiatur amore statimque ipse amoliendae Octaviae ineat consilium, ergoque, si arithmetice rem consideres, tantundem in utraque narratione inveniri pravitatis. Neque obloquor, quamquam cum Fabia facere malim, prudenter, ut solet, statuente:

„Des trois personnages de cette aventure scandaleuse, Néron est celui qui diffère le moins dans les deux versions: ici comme là, c'est un empereur qui s'amuse, qui prend pour maîtresse une grande dame et se débarrasse par l'exil d'un mari gênant.”

Utut est, simpliciore in Historiis de eadem re exhiberi narrationem, at multo intricatiorem, multo plenior vicissitudinum, multo denique ad animos movendos aptiorem in Anna-libus legi nemo negaverit. Atque omnino Annales scribenti Tacito eiusmodi narrationes — intricatiores illas dico et fere dixerim minus verisimiles — in deliciis fuerunt: hinc tot ibi incredibilis saevitiae immanitatisque exempla, hinc ille „pessimismus” de „psychologia” parum sollicitus, sic denique fit ut

quae legant intelligere cupientibus Historiae tanto magis quam Annales placeant. Certe de Neronis Poppaeaeque adulterio narrationem intricatiorem, quaeque praeterea homines multo praerberet scelestiores, Tacitus, si quid ego video, simulatque cognovit — sive auctor ei fuit Cluvius Rufus, sive alius nescioquis — statim laetus arripuit, eique cedere iussit illam, quam in Historiis et apud Plutarchum Dionemque legimus. *Nam et in Annalibus olim Neronis gratia et dicis causa Poppaeam uxorem duxit Otho, Neroque Poppaeam petivit, non ab ea petitus est, sed ipse scriptor haec, quo magis legentium animos commoveret, mutavit, et prae illo studio cetera omnia nihili fecit.* Argumentum quaeris. Inest in paucis quibusdam vocabulis, quae antehac Taciti editores neglexisse videntur. Absoluta enim de adulterio et Othone remoto narratione sic pergit (XIII, 47):

„Hactenus Nero flagitiis et sceleribus velamenta quaesivit.”

At, o bone, si vera sunt quae modo narrabas, neque scelera neque velamenta *quaesivit* Nero. Adulterii scelus ab alio ei est subiectum; deinde de velamento neque ipse cogitavit neque Poppaea neque Otho. Permittente enim marito et suadente, omnibus aulicis inspectantibus Neronis domum veniebat Poppaea ibique haud raro *ultra unam alteramque noctem attinebatur*. Ergo nunc quidem hic Annalium locus male cohaeret, sed quamdiu in praecedentibus hoc fere legebatur:

„Poppaeae amore captus Nero apud Othonem, ut apud concium libidinum, eam deposuit donec Octaviam uxorem amoliretur”

et fortasse alia quaedam in eandem sententiam, aptissime sic ad alias res narrandas transibatur:

„Hactenus Nero flagitiis et sceleribus velamenta quaesivit,” supererant enim quidam quos tamquam imperii aemulos metueret.

THUCYDIDEA.

SCRIPSIT

I. C. VOLLGRAFF.

Diligentissime nuper, oblata nova recensione quam ad optimos libros denuo excussos curavit CAROLUS HUDIUS HAUNIENSIS, retractare coepi pristinos meos amores deliciasque, Thucydidem. Bene factum quod simul ad manum erat dono mihi missus STEUPH primi libri editio quarta castigatior cum vetere commentario Classeniano et ipso, mehercule, uti par erat, multifariam correcto novisque interpretationibus haud ita paucis locupletato.

Equidem utrumque, tam Hudium quam Steupium, de gravissimo rerum gestarum narratore bene meritum esse experientia edoctus lubens agnosco.

Quodsi forte adhuc nonnihil ad absolutionem desit, quid mirum? quandoquidem quidquid miseri mortales conamur, id suapte natura ita comparatum est ut numquam non emendationi locus relinquatur.

Etiam post principum criticorum diligentiam, qui in Thucydide expoliendo versati sunt, legentium intelligentiae, si quid video, haud leviter officit unus et alter locus temporis hominumque iniuria male habitus, in quo sanando operae pretium erit vires nostras experiri quotquot sumus *ἄνδρες Φιλόλογοι* Thucydidis admiratores.

Suspicionum autem de textu emendando quae mihi inter legendum obortae sunt complusculae, iam paucas quasdam delibare et cum huius Mnemosynes lectoribus communicare iuvat.

I c. 23 s. f.

Belli initium fecerunt Athenienses et Peloponnesii, ait Thucydides, λύσαντες τὰς τριακοντούτεις σπονδὰς . . . διότι δ' ἔλυσαν, τὰς αἰτίας προῦγραψα πρῶτον καὶ τὰς διαφορὰς τοῦ μή τινα ζητῆσαι ποτε ἐξ ὅτου τοσοῦτος πόλεμος τοῖς Ἕλλησι κατέστη.

τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις [ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν]. αἱ δ' ἐς τὸ φανερὸν λεγόμεναι αἰτίαι κτέ.

Non poterit melius vel facilius apparere quam impedita sit verborum structura τὴν μὲν γὰρ . . . ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν quam si descripsero novissimos interpretes fusius et, ut fit, confusius hoc de loco disputantes multumque inter se dissidentes.

STEURPIUS: es ist kein Zweifel möglich, dass Th. hier von der Macht der Athener nur als einer gewordenen hat sprechen können. Daher muss das überlieferte Part. praes. γιγνομένους mit A. Weidner in γεγενημένους abgeändert werden. — Fasst man τὴν ἀληθ. . . . λόγῳ als Prädikat, τοὺς Ἀθηναίους . . . πολεμεῖν als Objekt zu ἡγοῦμαι, so ist es nicht nöthig mit den meisten Herausgebern eine Unregelmässigkeit der Konstruktion anzunehmen: „für den eigentlichsten Grund des Krieges halte ich das, dass die Athener durch die grosse Macht, die sie erlangt hatten, und die dadurch den L. eingeflößte Furcht diese dazu getrieben haben die Waffen zu ergreifen“.

Aliter CHAMBRY (cf. Revue de Philologie I, 1897), qui tamen in loco interpretando non solum ingenio verum etiam miro quodam artificio utitur: „Je regarde (ἡγοῦμαι) l'agrandissement d'Athènes comme le motif le plus réel, mais le moins avoué et je pense (ἡγοῦμαι) que c'est en se faisant craindre des Lacédémoniens qu'ils les forcèrent à la guerre“.

Etiam aliter CROSETUS: „Classen (Steup) entend: je considère comme la cause véritable de la guerre ce fait que les Athéniens etc. Mieux vaut peut-être supposer ici une légère irrégularité et croire que Th. a combiné en une seule phrase deux constructions différentes; c'est comme s'il y avait: τὴν ἀληθεστάτην πρόφασιν τοὺς Ἀθ. ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις <οὕτω γὰρ αὐτοὺς ἡγοῦμαι> ἀναγκάσαι <τοὺς

Λακεδαιμονίους> ἐς τὸ πολεμεῖν ¹⁾. Avec ἀναγκάσαι il faut suppléer αὐτοὺς, représentant les Lacédémoniens et sousentendu, suivant l'usage grec, avec le second verbe."

At nihil, ut dicam quid sentiam, simul et proclivius et periculosius est quam, ubi sententiam paulo intricatiorem liquido expedire nequeas, nodum divellere potius quam patienter solvere velle et temere suspicari scriptorem imprudentem commisisse id quod Croisetus per suavam euphemismum appellat *une légère irrégularité*.

Quod autem ad coniecturam attinet a Weidnero propositam et a Steupio in textum receptam — coniecturas non reformidamus Batavi, verum minime patet, opinor, quo tandem pacto forma illa γεγενημένους in libris MSS potuerit abire in γιγνομένους. Quodque multo gravius est — ne sic quidem locus satis perpurgatus esse videtur sanamque interpretationem, in qua acquiescere possis, admittere. Namque Athenienses Lacedaemoniis bellum movendi necessitatem imposuisse (ἀναγκάσαι αὐτοὺς ἐς τὸ πολεμεῖν) iure quidem *factum historicum* id appellaveris, ut hodie loquuntur, sive mavis, alicuius rei, metus e. gr. effectum, neutiquam vero aut Thucydides aut tu, si recte cogitas, id nominaveris *verissimam belli causam* (πρόφασιν sive αἰτίαν τοῦ πολέμου, „den eigentlichen Grund des Krieges"). Ipsi Steupio aliquid suboluisse censeo caute annotanti: „zu beachten ist dass das Gewicht des Gedankens mehr auf den Partizipien μεγ. γιγνομένους und φόβον παρέχοντας als auf dem Infin. ἀναγκάσαι ruht".

Equidem aut egregie fallor aut sententia stulto emblemate adulterata est. Nempe deletis vv. ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν subito elucet scriptoris manus pura et elegans. „verissimam belli causam, inquit, arbitror esse τοὺς Ἀθηναίους μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις". Numquid deest ad perspicuitatem? Quod ad sensum apte conferri possunt I c. 33 § 3: τὸν δὲ πόλεμον . . . εἴ τις ὑμῶν μὴ οἶσται ἔσεσθαι . . . οὐκ αἰσθάνεται τοὺς Λακεδαιμονίους φόβῳ τῷ ὑμετέρῳ πολε-

1) Similiter iam olim Bauerus dixerat: „hoc ad sensum nihil aliud est quam τὴν ἀληθεστάτην αἰτίαν ἡγοῦμαι εἶναι, τὸ τοὺς Ἀθηναίους μεγάλους γίνεσθαι καὶ φόβον παρέχειν τοῖς Λακεδαιμονίοις, ὅπερ ἡνάγκασε τοὺς ἐς τὸ πολεμεῖν".

μῆσειντας et I c. 88: ἐψηφίσαντο δ' οἱ Λακεδαιμόνιοι πολεμητέα εἶναι, οὐ τοσοῦτον τῶν ξυμμάχων πεισθέντες τοῖς λόγοις ὅσον φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπὶ μετίζον δυνηθῶσιν κτῆ.

Ceterum interpolatio unde orta sit facilem habet demonstrationem. Videlicet Th. usus erat structura paulo antiquiore et exquisitiore ¹⁾, posterioris aevi grammaticis, utpote parum cognita, suspecta. Horum unus igitur tamquam laboranti sententiae subvenire conatus futili additamento scriptoris verba ita contaminaverit ut nunc in omnibus libris MSS circumferuntur et bis citantur a Dionysio Halicarnassensi ²⁾. Nimirum menda et vitia codicum Thucydidis Dionysio Aristide papyris Aegyptiacis aliquanto vetustiora sunt.

I c. 29 § 4 seq.

Corcyraei ad Corinthiorum classem caduceatorem mittunt qui eos vetet contra se navigare.

ὥς δ' ὁ κήρυξ τε ἀπήγγειλεν οὐδὲν εἰρηναῖον παρὰ τῶν Κορινθίων καὶ αἱ νῆες αὐτοῖς ἐπεπλήρωντο οὖσαι ὀγδοήκοντα — τεσσαράκοντα γὰρ Ἐπίδαμνον ἐπολιόρκουν — ἀνταναγαγόμενοι καὶ παραταξάμενοι ἐναυμάχησαν· καὶ ἐνίκησαν οἱ Κορκυραῖοι . . . τῇ δ' αὐτῇ ἡμέρᾳ αὐτοῖς συνέβη καὶ [τοὺς] τὴν Ἐπίδαμνον [πολιορκούντας] παραστήσασθαι ὁμολογίᾳ ὥστε τοὺς μὲν ἐπὶ ἡλύδας ἀναδύσθαι, Κορινθίους δὲ δῆσαντας ἔχειν ἕως ἂν ἄλλο τι δόξῃ.

Subridicule olim HALACKIUS: „αὐτοῖς i. e. Corcyraeis, ad quos eosdem etiam referendum est πολιορκούντας, non tamen ad omnes, sed ad eum tantum Corcyraeorum exercitum qui Epidamnum obsidebant”.

Rectissime contra STRUPIO: „αὐτοῖς = den Korkyräern insgesamt, nicht gerade denen, welche den Seesieg erfochten”. Qui tamen. non amplius audiendus est subiiciens: „τὴν Ἐπίδαμνον ist zu παραστήσασθαι noch einmal zu denken”. Quis enim serio in animum inducat: ξυνέβη τοῖς Κορκυραίοις τοὺς τὴν Ἐπίδαμνον

1) Eadem structura utitur I c. 16: ἐπεγένετο δ' ἄλλοις τε ἄλλοθεν κωλύματα μὴ αὐξήσθαι καὶ Ἰωσι προχωρησάντων ἐπὶ μέγα τῶν πραγμάτων Κῦρος καὶ ἡ Περσικὴ ἐξουσία Κροῖσον καθελούσα, ubi amicus meus rem acu tetigit pro Κῦρος corrigens Κροῖσος.

2) *Epist. II ad Ammaeum* c. 6 et *De Thucyd. Hist. Ind.* c. 10.

πολιορκούντας παραστήσασθαι <τὴν Ἐπίδαμνον> verborum compositionem esse probato scriptore dignam aut omnino Graecum hoc esse? Est haec sane mirifica explicatio atque plane ex earum genere quales ad corruptissimum quemque locum excogitare solent eruditi homines quo tolerabilem saltem ac τοῖς συμφραζομένοις convenientem sensum e depravatis verbis extorqueant. Dixerit quispiam sibi tamen hanc interpretationem satis probabilem videri: eia! faciat periculum; consulat aliquot homines in Attico sermone bene versatos: quemcumque rogaverit ut Latine sibi reddere velit ξυνέβη τοῖς K. τοὺς τὴν Ἐ. πολιορκούντας παραστήσασθαι, statim respondebit, sat scio, illa verba nihil aliud significare posse nisi: „contigit Coreyraeis *eos qui Epidamnum obsidebant* ad deditionem compellere”. Quam sententiam a contextu prorsus alienam esse quis non videt?

Si me audis, tum demum sanus erit locus ubi induxerimus νν. τοὺς . . . πολιορκούντας utpote olim a glossatore suprascripta hodieque eo loco interposita ubi vel id ipsum fraudem arguat. Fluxerunt procul dubio ex iis quae § 4 proxime praecedunt: τεσσαράκοντα γὰρ <νῆες> Ἐπίδαμνον ἐπολιόρκουν.

I c. 23 § 3.

Legati Athenas missi exponunt cur Corcyraei a priore instituto suo abducti sint:

τετύχηκε δὲ ταὐτὸ ἐπιτήδευμα πρὸς τε ὑμᾶς . . . ἡμῖν ἄλογον <ὃν add. Herw.> καὶ ἐς τὰ ἡμέτερα αὐτῶν . . . ἀξύμφορον.

„Ad hunc usque diem, aiunt, satius duximus omni cum ceteris civitatibus foedere abstinere; nunc vero opinionis errorem agnoscimus; mutamus consilium: in praesenti rerum statu manifesto apparet ¹⁾ institutum (ἐπιτήδευμα) quod semper tenuimus, esse πρὸς τε ὑμᾶς ἄλογον καὶ ἐς τὰ ἡμέτερα αὐτῶν ἀξύμφορον”. Deinde, si codd. et interpretibus ²⁾ fides habenda, τὸ ἄλογον et τὸ ἀξύμφορον ita explicant oratores:

ξύμμαχοι τε γὰρ οὐδενός πω ἐν τῷ πρὸ τοῦ ἐκούσιοι γενόμενοι,

1) Recte vertit Steupius: *es hat sich herausgestellt dass* etc.

2) Das ἄλογον (was einen Widerspruch in sich enthält) wird durch das folgende ξύμμαχοι τε . . . ἡκομεν, das ἀξύμφορον durch das ἅμα . . . καθέσταμεν' erläutert. (Steupius).

νῦν ἄλλων τοῦτο δεησόμενοι ἤκομεν, καὶ ΑΜΑ ἐς τὸν παρόντα πόλεμον . . . ἐρῆμοι δι' αὐτὸ καθέσταμεν.

ἄλογον: nam qui nullam umquam societatem cum aliis inire volumus, hodie aliorum opem imploramus;

ἀξύμφορον: nempe ob vetus nostrum propositum iam ad bellum gerendum omni auxilio destituti sumus.

At „fefellerit nos ratio quam hucusque secuti sumus, quippe qui cum aliorum opem nunc implorare cogamur tum nullos socios habeamus” quis praesertim admonitus non sentit quam manca atque debilis istiusmodi sit oratio?

Lenissimam medicinam invenisse mihi visus sum qua iudicet lector velim an locum sanum praestem. Pro ἄμα, praepostera imperiti lectoris correctiuncula, repono γάρ. Quod si feceris, facile animadvertes ea quae proxime sequuntur, ἐν παρενθέσει continere iustam praecedentium ad τὸ ἄλογον spectantium explanationem, τὸ ἀξύμφορον vero rite explicari vv. insequentibus καὶ περιέστηκεν . . . Φαινομένη.

Totum igitur locum sic constituimus:

τετύχηκε δὲ ταῦτ' ἐπιτήδευμα πρὸς τε ὑμᾶς . . . ἡμῖν ἄλογον ὄν . . . καὶ ἐς τὰ ἡμέτερα αὐτῶν . . . ἀξύμφορον. ξύμμαχοί τε γὰρ οὐδενός πω ἐν τῷ πρὸ τοῦ ἐκούσιοι γενόμενοι, νῦν ἄλλων τοῦτο δεησόμενοι ἤκομεν (καὶ ΓΑΡ ἐς τὸν παρόντα πόλεμον ἐρῆμοι δι' αὐτὸ καθέσταμεν) καὶ περιέστηκεν ἡ δοκοῦσα ἡμῶν (malim ἡμῖν) πρότερον σωφροσύνη . . . νῦν ἀβουλία καὶ ἀσθένεια Φαινομένη.

I c. 32 § 5.

ἐπειδὴ δὲ ἡμεῖς ἀδύνατοι ὄρωμεν ὄντες τῇ οἰκείᾳ μόνον δυνάμει περιγενέσθαι . . . ἀνάγκη καὶ ὑμῶν καὶ ἄλλου παντὸς ἐπικουρίας δεῖσθαι, καὶ ξυγγνώμη, εἰ μὴ μετὰ κακίας, δόξης δὲ μᾶλλον ἀμαρτίᾳ τῇ πρότερον ἀπραγμοσύνῃ ἐναντία τολμῶμεν.

μετὰ κακίας oppositum δόξης ἀμαρτίᾳ idem est ac κακία.

ἡ πρότερον ἀπραγμοσύνη est vetus Corcyraeorum institutum, quod cum aliis foedera facere vetabat.

ἐναντία τολμᾶν τῇ πρ. ἀπρ. est igitur: audere id quod supra (§ 4) appellatur ἐν ἀλλοτρίᾳ ξυμμαχίᾳ (ξύμμ. immerito suspectum habet Steupius) τῇ τοῦ πέλας γνώμῃ ξυγκινδυνεύειν.

Sed iure miretur aliquis quo tandem pertineant illa μὴ μετὰ κακίας, δόξης δὲ μᾶλλον ἀμαρτίᾳ. Respuit certe sana mens quod

inde a renatis literis interpretantur: *venia digni sumus, si non malitia sed potius opinionis errore superiori nostrae quieti res contrarias audemus*. Ipse enim verborum contextus obstat quominus adverbium negativum iungamus cum indicativo *τολμῶμεν* nec omnino fieri potest, opinor, ut inde pendeant nomina substantiva *κακία* et *δόξης ἀμαρτία*.

Equidem censeo praecedens substantivum *ἀμαρτία* absorpsisse *participium* quo nullum aliud facilius hoc loco excidere potuit, idque sententiae accommodatissimum, imo necessarium. Quemadmodum optime Graece dicitur *ἀδικία, ἀπειρία, ἀγνοία, ἀκρίσια ἀμαρτάνειν*, Thucydides paulo exquisitius scripsisse videtur: *καὶ ξυγγνώμη, εἰ, μὴ μετὰ κακίας, δόξης δὲ μᾶλλον ἀμαρτία* AMAPTONTES, τῇ πρ. ἀπρ. ἐναντία τολμῶμεν.

Potuit etiam: *δόξη δὲ μᾶλλον ἀμαρτόντες* nam voce *δόξα*, γνώσει, ἐπιστήμη, ἀληθεία oppositā, saepius significari *opinionem falsam* in vulgus notum est.

I c. 33 § 4.

Corcyraei orationis ad Athenienses finem faciunt dicendo:

ἡμέτερον δ' αὖ ἔργον προτερῆσαι, τῶν μὲν διδόντων, ὑμῶν δὲ δεξαμένων τὴν ξυμμαχίαν, καὶ προεπιβουλεύειν αὐτοῖς μᾶλλον ἢ ἀντεπιβουλεύειν.

Valde mihi arridet HERWERDENI coniectura: *ἡμέτερον δ' αὖ ἔργον προτερῆσαι* <ο Athenienses>, *ἡμῶν μὲν διδόντων* sed praeterea pro aoristo *δεξαμένων*, cui post part. praesens hic nullum locum esse existimo, aut *δεξαμένων* <ἂν> requiro aut futurum *δεξομένων*. Cf. § 2 s. f.: *καὶ ὅλγοι ξυμμαχίας δεόμενοι οἷς ἐπικαλοῦνται ἀσφάλειαν καὶ κόσμον οὐχ ἥσσαν διδόντες ἢ ληψόμενοι παραγίγνονται*.

Scriptores Latini quoque, T. Livius imprimis ¹⁾, nonnumquam in ablativo absoluto, rarius tamen, ut et Graeci in genetivo, utuntur participio futuro.

I c. 35 § 5 in eadem oratione:

καὶ μέγιστον ὅτι οἱ τε αὐτοὶ πολέμιοι (Corinthii) ἡμῖν <εἰσιν> — ἥπερ (sic Cob.; codd. ὅπερ) σαφεστάτη πίστις — καὶ οὗτοι οὐκ ἀσθενεῖς, ἀλλ' ἱκανοὶ τοὺς μεταστάντας βλάψαι.

1) Cf. T. L. 4, 18, 6; 31, 86, 6; 36, 41 in.

Pro voce μεταστάντας quam contra criticorum suspiciones ingeniosius quam verius defendere mihi videtur Huennekesius (Quaestt. Thucyd. p. 18), tamquam ad solos Corcyraeos referendam, si quando posthac foedus cum Atheniensibus ictum rumpere vellent, Hudius parum probabiliter coniecit ἀμελήσαντας. Longe sane praestat Herwerdianum ξυστάντας. Quamquam sic haud ita facile tibi explicaveris erroris originem. Fieri potest ut vitium potius natum sit e lacuna inepte expleta: τοὺς . . . ΜΕΤΑ . . . στάντας βλάψαι scriptorque dederit: ἀλλ' ἱκανοὶ τοὺς ΜΗ ΜΕΤ ΑΛΛΗΛΩΝ στάντας βλάψαι. Cf. c. 33 § 3 s. f. ἵνα μὴ τῷ κοινῷ ἔχθῃ κατ' αὐτοὺς μετ' ἀλλήλων στῶμεν et in eandem sententiam c. 122 § 2 δίχα γε ὄντας ἡμᾶς ἀπόνως χεῖ-
ρώσονται.

I c. 37 § 2.

De superiore Corcyraeorum ἀπραγμοσύνη legati Corinthiorum ita iudicant:

τὸ δὲ (nempe τὸ ξυμμαχίαν οὐδενός πωδέξασθαι) ἐπὶ κακουργία . . . ἐπετήδευσαν, ξύμμαχόν τε οὐδένα βουλόμενοι πρὸς τᾶδικήματα οὐδὲ μάρτυρα ἔχειν, ΟΤΤΕ παρακαλοῦντες αἰσχύνεσθαι.

Labem contraxisse haec verba, si unum Herbstium excipias, inter harum rerum peritos constat; male factum quod non item de medicamento. Suaserunt Dobraeus, cui astipulatur Steupius: ΟΤΤΕ μάρτυρα; Herwerdenus: ξύμμαχόν γε οὐδένα . . . ΟΤΔΕ παρακαλοῦντες; Croisetus: . . . βουλόμενοι πρὸς τᾶδικήματα ἔχειν οὐδὲ μάρτυρα παρακαλοῦντες αἰσχύνεσθαι; Naberus cum codice quodam παρακαλοῦντος αἰσχ. Ceterum Stahlus censet ultima tria vocabula esse delenda.

Lubet in tanta consiliorum diversitate proponere remedium unum omnium lenissimum. Ut certo loquendi usui satisfiat omniaque recte et ordine procedant, pro ΟΤΤΕ παρακ. αἰσχ. corrige ΟΤΔΕ. Facillime sic errare potuit librarius alias res agens. Accedit quod et alibi eadem structura utitur Th. et huius libri c. 81 in. ubi legimus: τάχ' ἂν τις θαρροίη ὅτι τοῖς ὅπλοις αὐτῶν καὶ τῷ πλήθει ὑπερφέρομεν ὥστε τὴν γῆν δρῶν ἐπιφοιτῶντες. Plato passim. Sed putidum est compluribus exemplis pervulgatum loquendi genus confirmare velle.

I c. 37 § 3.

καὶ ἡ πόλις αὐτῶν ἅμα, αὐτάρκη θέσιν κειμένη, παρέχει αὐτοὺς δικαστὰς ὧν βλάπτουσί τινα μᾶλλον ἢ κατὰ ξυνθήκας γίγνεσθαι.

Stahlio iudice verbum γίγνεσθαι ad δικαστὰς tantum pertinet; μᾶλλον ἢ κατὰ ξυνθήκας autem interpretandum esse arbitratur: „in höherem Maasse, als dies nach bestehendem Vertragsverhältnisse möglich wäre“. At recte contra disputat Steupius: „gegen diese Annahme spricht vor allem das mit Nachdruck vorangestellte und zu αὐτάρκη θέσιν offenbar in Beziehung stehende αὐτοὺς. Von αὐτοὺς δικαστὰς γίγνεσθαι konnte eben bei einem Staate, der Verträge mit anderen geschlossen hatte, überhaupt keine Rede sein“.

Quod vero vv. κατὰ ξυνθήκας γίγνεσθαι intelligit Steupius sich in Verträge einlassen, vereor ut illa interpretatio nitatur certa analogia, probatorum scriptorum usu confirmata. Locorum certe quos componit Thuc. II, 21 § 3 et III 27 § 3 (κατὰ ξυστάσεις τε γιγνόμενοι ἐν πολλῇ ἔριδι ἦσαν et κατὰ ξυλλόγους τε γιγνόμενοι), alia est ratio, quippe ubi vim *distributivam* habeat κατὰ quemadmodum in κατὰ πόλεις, κατὰ τάξεις, κατ' ὀλίγους κτῆ. Verum κατὰ πράγματα, κατὰ πόλεμον, κατὰ δίκην γίγνεσθαι sim. nusquam memini me legere.

Aliquanto melius verborum sententiam perspexit Goellerus qui vertit: „urbis eorum situs efficit ut ipsi magis sint *arbitri* iniuriarum quibus alios afficiunt quam <ut> iudices <constituuntur> ex pactis“. Non tamen cum Goellero accusativum δικαστὰς „*dis* cogitandum et ante κατὰ ξυνθήκας repetendum esse“ censeo. Quod quidem durissimum est. Praestabit scriptori reddere nomen synonymon scribae negligentia omissum.

αὐτοδικεῖν sive αὐτοὶ δι' ἑαυτῶν δικάζεσθαι malebant Corcyraei quam δίδουαι καὶ δέχεσθαι τὰ δίκαια, κρίνειν καὶ κρίνεσθαι ἀπὸ τοῦ ἴσου κατὰ ξυνθήκας. Ecquod vocabulum sententiae magis congruere videtur propiusve ad insequentium literarum ductus accedere quam KPITAC?

A veritate non aberrare mihi videor, si restituo:

ἡ πόλις αὐτῶν . . . παρέχει αὐτοὺς δικαστὰς ὧν βλάπτουσί τινα μᾶλλον ἢ κριτὰς κατὰ ξυνθήκας γίγνεσθαι.

Cf. III c. 37 s. f. *κριταὶ δ' ὄντες ἀπὸ τοῦ ἴσου μᾶλλον ἢ ἀγωνισταὶ ὀρθοῦνται τὰ πλεῖω.*

I c. 40 § 4.

In oratione legatorum Corinthiorum ad Athenienses legimus:
καίτοι δίκαιοι γ' ἐστὲ μάλιστα μὲν ἐκποδὼν στήναι ἀμφοτέροις, εἰ δὲ μή, τούναντίον ἐπὶ τούτους μεθ' ἡμῶν ἵεναι (Κορινθίοις μὲν ΓΕ ἔνσπονδοὶ ἔστε, Κορκυραίοις δ' οὐδὲ δι' ἀνοκωχῆς πάποτ' ἐγένεσθε).

Steupius coll. Thuc. I 70 § 1 (οἱ μὲν γε νεωτεροποιοὶ καὶ ἐπινοῆσαι ὄξεϊς) et 74 § 1 (ναῦς μὲν γε ὀλίγῃ ἐλάσσους) observat:
„γε wirkt auch über μὲν hinüber auf Κορινθίοις hervorhebend ein“. Vide tamen ne l.l. multo aptius sit Κορινθίοις μὲν ΓΑΡ. Particulas γὰρ et γὲ in codd. MSS. saepe inter se commutatas vidi.

I c. 46 § 4 seq.

Et Thucydides et omnis boni historici est diligenter explicare naturam et situm locorum ubicumque id ad rerum cognitionem intelligentiamque conducere videatur. Magistellorum vero sequioris aevi est inconsiderate multa ex hoc genere adiciere quae nemo nesciat. Hi igitur, non Thucydides, lectorem docent (II. 93) *Piraeum* esse τὸν λιμένα τῶν Ἀθηναίων; *Cephaleniam* insulam (II. 30), *Aetnam* montem esse (III. 116: . . . τῶν Καταναίων οἱ ὑπὸ τῇ Αἴτνῃ [τῷ ὄρει] οἰκοῦσιν, ὅπερ μέγιστόν ἐστιν ὄρος ἐν τῇ Σικελίᾳ). Operae pretium est conferre quae congessit Naberus *Mnemos.* XV p. 101.

Horum quoque operosae sedulitati deberi suspicor quae uncinis inclusi:

. . . . ὀρμίζονται ἐς Χειμέριον τῆς Θεσπρωτίδος [γῆς] ¹⁾. ἔστι δὲ λιμὴν, καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιατίδι [τῆς Θεσπρωτίδος] Ἐφύρῃ . . . . ῥεῖ δὲ καὶ Θύαμις ποταμός, ὀρίζων τὴν Θεσπρωτίδα καὶ Κεστρίνην, ὧν ἐντὸς [ἡ ἄκρα] ἀνέχει τὸ Χειμέριον.

De Chimerio, ut de loco omnibus noto supra loquitur Th. c. 30 § 3. Recte Herwerdenus Th. II. 25 § 4 idem glossema delevit: καὶ περιέπλεον τὸν Ἰχθυὶν καλούμενον [τὴν ἄκραν]. Cobetus

1) expunxit Cobetus.

I. 47 § 2 coll. 30 § 4 induxit: ἐπὶ δὲ τῇ Λευκίμῃ αὐτοῖς [τῷ ἀκρωτηρίῳ] κτέ.

I c. 71 § 1.

Lacedaemoniis usitato more cunctantibus et cessantibus Corinthiorum legati acriter exprobrant securitatem et inertiam:

.... διαμέλλετε, καὶ οἴεσθε τὴν ἡσυχίαν οὐ τοῦτοῖς τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ πλεῖστον ἀρκεῖν, οἳ ἂν τῇ μὲν παρασκευῇ δίκαια πράσσωσι, τῇ δὲ γνώμῃ, ἣν ἀδικῶνται, δῆλοι ὧσι μὴ ἐπιτρέψοντες, ἀλλ' [ἐπὶ] τῷ μὴ λυπεῖν τε ἄλλους, καὶ αὐτοὶ [ἀμυνόμενοι] μὴ βλάπτεσθαι τὸ ἴσον νέμετε.

„Semper, inquiunt, cunctamini neque existimatis longam pacem iis potissimum contingere solere qui apparatu quidem et potentia bellica non abutantur ad iniurias, sed tamen prae se ferant se eo esse animo ut iniuriam illatam ulturi sint, verum” ....

de sequentium verborum interpretatione inter se dissentiunt viri docti.

Steupius intelligit: „ihr übt Gerechtigkeit auf der Grundlage, dass ihr weder anderen ein Leid zufügen noch auch durch die Abwehr fremden Unrechts selbst zu schaden kommen wollt”. Quamquam fatetur verbum νέμειν nusquam alibi apud Th. occurrere eodem sensu usurpatum. Herwerdeno contra (ut et olim Classenio) τὸ ἴσον νέμειν est *eandem vim tribuere*. Et sane *eandem vim tribuere* sive *idem esse opinari* mihi quoque τοῖς συμφραζομένοις egregie convenire videtur. Sed debet qui ita interpretatur necessario cum Badhamo ante τῷ μὴ λυπεῖν delere ἐπὶ.

Praeterea etiam offendo in alio vocabulo quod sententiam me iudice onerat quodammodo et frangit. Si libri MSS. omisso partic. ἀμυνόμενοι exhiberent: ἀλλὰ τῷ μὴ λυπεῖν τε ἄλλους καὶ αὐτοὶ μὴ βλάπτεσθαι τὸ ἴσον νέμετε quid desideraretur ad perfectionem? verterem: „verum prorsus idem esse putatis, eodem redire existimatis alios nullis molestiis afficere atque ipsos nullum detrimentum capere” i. e. „hoc vobis persuasum habetis nihil vos a quoquam mali passuros esse, dummodo ipsi alios nullis molestiis afficiatis”.

Quid sit ἀμύνεσθαι, quid ὑπάρχειν nemo ignorat. At verbo λυπεῖν absolute posito plane respondet τὸ βλάπτεσθαι eodem

modo usurpatum: accessioni locus non relinquitur. Contra, non optime quidem dictum esse arbitraremur — nam omnia nimia nocent — quodammodo ferremus tamen, si in libris extaret: ἀλλὰ τῷ μὴ <ὑπάρχοντές> τε λυπεῖν ἄλλους καὶ αὐτοὶ μὴ βλάπτεσθαι τὸ ἴσον νέμετε.

Fluxisse videtur glossema e praecedentis cap. 69 § 4: ἡσυχάζετε . . . οὐ τῇ δυνάμει τινὰ ἀλλὰ τῇ μελλήσει ἀμυνόμενοι.

I c. 71 § 3. (Cf. Stob. Flor. T 43, 54 Gaisf.)

καὶ ἡσυχάζουσα μὲν πόλει τὰ ἀκίνητα νόμιμα ἄριστα, πρὸς πολλὰ δ' ἀναγκαζομένοις ἰέναι πολλῆς καὶ ἐπιτεχνήσεως δεῖ.

Iure mirantur interpretes quid sit πρὸς πολλὰ ἰέναι atque locutionem cuius nullum certum exstat exemplum ¹⁾ explicare conantur. Veluti Blomfieldius qui vertit: *to engage in many undertakings*. At notandum est verbo ἡσυχάζειν = εἰρήνην ἄγειν de civitate pacata tranquillaque usurpato apud Thucydidem ceterosque rerum scriptores semper fere opponi: πόλεμον αἰρεσθαι, πολεμεῖν, πρὸς πόλεμον ἰέναι sim.; nonnumquam etiam ἀγωνίζεσθαι, κινδυνεύειν, πρὸς αὐθαιρέτους κινδύνους ἰέναι (Th. VIII c. 27 § 3). Vide e. c. I c. 120 § 3: ἀνδρῶν γὰρ σωφρόνων μὲν ἐστίν . . . ἡσυχάζειν, ἀγαθῶν δ' ἀδικουμένους ἐκ μὲν εἰρήνης πολεμεῖν κτέ. Quamobrem, si codices exhiberent: πρὸς πολλοὺς δὲ πολέμους ἀναγκαζομένοις ἰέναι πολλῆς καὶ ἐπιτεχνήσεως δεῖ, nemo profecto haberet quod reprehenderet.

Non hoc ipsum tamen dedit Thucydides sed simile quid.

Saevi certamina belli a Graecis, imprimis a Thucydide, saepe vocantur τὰ δεινὰ. Exemplorum affatim est. Sic acres milites dicuntur esse εἰς τὰ δεινὰ ἔτοιμοι et πρὸς τὰ δεινὰ θαρραλέοι. Sic I c. 84 § 2 legimus: τῶν τε ξὺν ἐπαίνῳ ἐξοτρυνόντων ὑμᾶς ἐπὶ τὰ δεινὰ i. e. ἐπὶ τὸ πολεμῆσαι; et III c. 39 § 3: . . . οὐθ' ἡ παρούσα εὐδαιμονία παρέσχεν ὄκνον μὴ <οὐκ> ἐλθεῖν ἐς τὰ δεινὰ· γενόμενοι δὲ πρὸς τὸ μέλλον θρασεῖς . . . πόλεμον ἤραντο; et III c. 9 s. f.: μηδὲ τῷ χείρους δόξωμεν εἶναι, εἰ ἐν τῇ εἰρήνῃ τιμώμενοι ὑπ' αὐτῶν ἐν τοῖς δεινοῖς ἀφιστάμεθα.

1) Quae perperam ad locum illustrandum afferuntur e Thuc. II c. 39 § 3 . . . διὰ τὴν ἐν τῇ γῇ ἐπὶ πολλὰ (scil. μέρη) ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν nihil huc facere in aperto est.

Iam ad hanc lucem intenta acie codicum scripturam etiam atque etiam consideremus. Subito, credo, emicabit genuina lectio et pro

ΠΡΟΣΠΟΛΛΑΔΕΑΝΑΓΚΑΖΟΜΕΝΟΙCΙCΙΕΝΑΙ

manifesta correctione emendare licebit:

πρὸς πολλὰ ΔΕ ΔΕΙΝΑ ἀναγκαζομένοις ἵεναι πολλῆς καὶ ἐπιτεχνήσεως δεῖ.

I c. 82 § 2.

In praestantissima oratione Archidami eliminanda sunt mendosa verba καὶ τὰ αὐτῶν ἅμα ἐκποριζώμεθα. „αὐτῶν non est Thucydideum pro ἡμέτερα αὐτῶν. videtur αὐτόθεν corrigendum i. e. *domestica belli praesidia*” Herwerdenus. Steupius coniicit αὐτοῦ. Misere languent et abundant, cum paulo ante iam disertis verbis dixisset rex: . . . . καὶ τοῦτῃ <κελεύω> καὶ τὰ ἡμέτερα αὐτῶν ἐξαπτόσθαι κτέ.

I c. 82 § 5. Cf. Bekk. Anecd. I p. 162.

εἰ γὰρ ἀπαράσκευοι, inquit Archidamas, τοῖς τῶν ξυμμάχων ἐγκλήμασιν ἐπείχθεντες (ἐπαρθέντες requirit Cobetus) τεμοῦμεν αὐτήν (scil. τὴν γῆν τὴν τῶν Ἀθηναίων), ὁρᾶτε ὅπως μὴ αἰσχίον καὶ ἀπορώτερον [τῇ Πελοποννήσῳ] πράξομεν.

Cum video quam longis, quam laboriosis, quam contrariis argumentationibus eruditissimi interpretes tueri conentur librorum MSS. lectionem, magis magisque augetur mihi suspicio dativum τῇ Πελοποννήσῳ nihil aliud esse nisi futile scioli additamentum. Quanto melius abesset!

Ibidem continuo sequitur:

ἐγκλήματα μὲν γὰρ καὶ πόλεων καὶ ἰδιωτῶν οἶόν τε καταλῦσαι, πόλεμον δὲ ξύμπαντας ἀραμένους [ἔνεκα τῶν ἰδίων], ὃν οὐχ ὑπάρχει εἰδέναι καθ’ ὅτι χωρήσεται (sic recte Herw. pro χωρήσει), οὐ βῆδιδιον εὐπρεπῶς θέσθαι.

Vehementer metuo ut cum Steupio ἔνεκα τῶν ἰδίων explicare liceat: „nicht um gemeinsamer, sondern um besonderer Interessen (*namentlich* der Korinther und Megarer)”. Sed fac illa verba, quibus distrahuntur arcte cohaerentia, huiusmodi explanationem admittere: quem usum habent in contextu? Num ab ipso

scriptore profecta esse veri simile est quae nullum omnino pondus addunt orationi?

I c. 91 § 1.

Οἱ δ' ἀκούοντες τῷ μὲν Θεμιστοκλεῖ ἐπείθοντο διὰ Φιλίαν αὐτοῦ. τῶν δ' [ἄλλων] . . . ἀφικνουμένων [καί] σαφῶς κατηγορούντων ὅτι τειχίζεται κτέ.

Recte Herwerdenus et Badhamus deleverunt vv. ἄλλων et καί. Quaerat quispiam quando et a quo in textum inferta sint ista vocabula. Paratum habeo responsum. Nempe postquam ante ἀφικνουμένων exciderat vocula trium literarum AEI, corrector acutulus unus e multis locum pro sua facultate expeditavit scilicet. τῶν δ' AEI ἀφικνουμένων scribendum esse acute observavit amicus meus van der Mey (vide Mnem. XI p. 327).

Shilleto speciose tentaverat: διὰ Φιλίαν, αὐτοπτῶν δ' ἄλλων ἀφικνουμένων, sed longe praestat quod repperit van der Mey.

I c. 112 § 4.

Memoratur Cimonis expeditio in Cyprum post foedus quinquennale cum Lacedaemoniis ictum anno a Chr. n. 451 et oppidi Citii obsidio.

Κίμωνος δ' ἀποθανόντος καὶ λιμοῦ γενομένου ἀπεχώρησαν ἀπὸ Κιτίου· καὶ πλεύσαντες ὑπὲρ Σαλαμῖνος [τῆς ἐν Κύπρῳ] Φοίνιξι καὶ Κίλιξι ἐναυμάχησαν καὶ ἐπεζομάχησαν ἄμα κτέ.

Neminem seclusisse stultum glossema! erantne lectores monendi post obsidionem Citii cum Phoenibus et Cilicibus non — ut quondam cum classe Persarum — circa Peloponnesum apud *insulam* Salaminem dimicatum esse? Haud vidi magis! Aequè bene τὸ ἐν Κύπρῳ ad nomen Citium annotari potuit quia aliud Citium erat in Macedonia. Quam multa in venerandae antiquitatis monumentis facile patimur et excusamus quae hodie nemo sanus aut ipse in scribendo stulte committat aut aequo animo ferat apud alios!

Quid si FRIDERICUS MAGNUS scripsisset: „les Prussiens employèrent ce jour et la nuit suivante à rétablir les ponts de Weissenfels et de Mersebourg. Le 3, de grand matin le Roi et le Prince Maurice passèrent ces ponts: leurs colonnes et celle du maréchal Keith se dirigèrent sur Rossbach dans la Saxe

Electoralis, où elles avaient ordre de se joindre'', ne forte lector alias res agens cogitaret de pagis quibusdam in Hassia aut de eiusdem nominis oppidulo in Bohemia!

I c. 121 § 4.

In oratione Corinthiorum ad socios legitur: . . . κατὰ πολλὰ δ' ἡμᾶς εἰκὸς ἐπικρατῆσαι· πρῶτον μὲν πλῆθει προύχοντας καὶ ἐμπειρίᾳ πολεμικῇ· . . . ναυτικὸν τε, ᾧ ἰσχύουσιν (Athenienses) . . . ἐξαρτυσόμεθα <καὶ ἡμεῖς> . . . μιᾷ τε νίκῃ [ναυμαχίας] κατὰ τὸ εἰκὸς ἀλίσκονται· εἰ δ' ἀντίσχοιεν, μελετήσομεν καὶ ἡμεῖς ἐν πλείονι χρόνῳ τὰ ναυτικὰ κτέ.

Qui attento animo totum locum perlegerit animadvertet, opinor, v. ναυμαχίας melius abesse. Victoriam *navalem* tam cito sperare non poterant.

I c. 122 § 3.

In eadem oratione extat:

ἐν ᾧ ἡ δικαίως δοκοῦμεν ἂν πάσχειν ἢ διὰ δειλίαν ἀνέχεσθαι καὶ τῶν πατέρων χεῖρους φαίνεσθαι, οἳ τὴν Ἑλλάδα ἡλευθέρωσαν· ἡμεῖς δ' οὐδ' ἡμῖν αὐτοῖς βεβαιοῦμεν αὐτό, τύραννον δ' ἐῷμεν ἐγκαθεστάναι πόλιν, τοὺς δ' ἐν μιᾷ μονάρχους ἀξιοῦμεν καταλύειν.

ἐν μιᾷ <ἐκάστῃ> coniecit Herwerdenus.

Certa coniectura hiulcam orationem in integrum restituere nequeo: hoc tamen perspexisse mihi videor Thucydidem dedisse: τύραννον δ' ἐῷμεν MIAN ἐγκαθεστάναι πόλιν (Athenas), τοὺς δ' ἐν ***** μονάρχους ἀξιοῦμεν καταλύειν. Sententiae consentaneum videtur supplere: ἐν <ταῖς ἄλλαις>.

I. c. 140 § 4.

In oratione Periclis:

ὕμῶν δὲ μηδεὶς νομίῃ περὶ βραχέος ἂν πολεμεῖν, εἰ τὸ Μεγαρέων ψήφισμα μὴ καθέλοιμεν, ὅπερ μάλιστα προύχονται· [εἰ καθαιρεθῇ, μὴ ἂν γίνεσθαι τὸν πόλεμον] [μὴδ' ἐν ὑμῖν αὐτοῖς αἰτίαν ὑπολίπησθε ὥς διὰ μικρὸν ἐπολεμήσατε.] τὸ γὰρ βραχὺ τι τοῦτο ¹⁾ πᾶσαν ὕμῶν ἔχει τὴν βεβαίωσιν καὶ πείραν τῆς γνώμης, 'ΟΙΣ εἰ ξυχωρήσετε, καὶ ἄλλο τι μεῖζον εὐθύς ἐπιταχθήσεσθε ὥς φόβῳ καὶ τοῦτο ὑπακούσαντες κτέ.

1) τὸ γὰρ βραχὺ [τι] τοῦτο Cobetus.

Cobetus vv. εἰ καθαιρεθείη . . . τὸν πόλεμον uncinis iuculit coll. Photio in v. προύχοντο rectissime interpretante προύχονται ἀντὶ τοῦ προβάλλουσι, προτείνουσι. Manifesto Photius in suo libro verba insiticia non legit. Vel sic tamen Badhamus Mnem. IV p. 138 censet totum locum turbatum esse singulasque sententias sedes suas inter se commutavisse. Equidem contra omnia recte et ordine procedere puto deleto emblemate μηδ' ἐν ὑμῖν . . . ἐπολεμήσατε utpote molesta παραφράσει vv. praecedentium ὑμῶν μηδεὶς νομίῃ περὶ βραχέος ἂν πολεμεῖν, quae ex ora libri sese insinuavit in textum arcte coniungenda divellens inepte.

Ceterum pro οἷς εἰ ξυγχωρήσετε Steupius dextre coniiicit ὃ ἴσ τε εἰ ξ. Suffecerit tamen ὃ εἰ (qua in re) idque praetulerim.

Omnes harum rerum peritos rogatos velim num credibile sit summum oratorem teste Thucydide dixisse: „nemo vestrum arbitretur, Athenienses! de re exigui momenti nos bellum suscepturos esse si — quod maxime nobis obiiciunt — non rescindamus decretum de Megarensibus. Neve apud vosmet ipsos hanc culpam relinquantis quasi levi de causa bellum susceperitis. Hac ipsa enim in re ad speciem leviores explorabitur atque cernetur animus vester. Qua in re si concesseritis” etc.?

I c. 142 § 3.

In altera Periclis oratione e libris editur:

καὶ μὲν οὐδ' ἡ ἐπιτείχισις οὐδὲ τὸ ναυτικὸν αὐτῶν ἄξιον φοβηθῆναι. τὴν μὲν γὰρ χαλεπὸν καὶ ἐν εἰρήνῃ πόλιν ἀντίπαλον παρασκευάσασθαι, ἣ που δὴ ἐν πολέμῳ τε καὶ οὐχ ἥσσον ἐκείνοις ἡμῶν ἀντεπιτετευχισμένων.

Quid sit ἐπιτείχισις luculenter ostendit DEMOSTH. περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ § 66: ἀλλ' Ἀθήνησι, οὐ μόνον Ἀμφίπολιν . . . ἀπεστερηκότος Φιλίππου, ἀλλὰ καὶ κατασκευάζοντος ὑμῖν ἐπιτείχισμα τὴν Εὐβοίαν . . . ἀσφαλές ἐστι λέγειν ὑπὲρ Φιλίππου; nec male scholiastes: ἐπιτείχισις ἐστὶ τὸ πόλιν τινὰ ἐτέραν πλησίον ἄλλης τευχίσαι διὰ τὸ φρουρεῖν καὶ λυμάλνεσθαι τὴν γῆν.

Ceterum in explanatione huius loci ut in mala cruce frustra se torquent interpretes sine exceptione omnes. Quorum animi causa audiamus novissimum (Steupium):

„τὴν μὲν γὰρ: der an die Spitze gestellte Akk. geht nicht streng in die Konstruktion des folgenden Satzes ein; er ist

weder Objekt noch Subjekt, sondern die Betrachtung einleitend: „was die erste, die ἐπιτείχισις betrifft“; zu παρασκευάσασθαι ist ein allgemeines Subjekt zu denken: „so ist es schwer . . . anzuzeigen“ . . . Jede engere Verbindung von τὴν μὲν mit χαλεπὸν . . . παρασκευάσασθαι scheitert daran, das eine ἐπιτείχισις nur auf feindlichem Boden, also nicht ἐν εἰρήνῃ geschehen konnte. Hiernach kann τὴν μὲν weder, der früheren Ansicht von Boehm gemäss, als Subjekt des Infinitivsatzes aufgefasst werden, noch mit Stahl u. A. als nachdrücklich vorangestelltes Objekt, wobei πόλιν ἀντίπαλον Prädikat wäre“.

Nec meliora affert Croisetus verissime questus: „la phrase est obscure“.

Quid si mihi contigerit parum claris dare lucem: ecquid erit praemi?

Pervulgatus usus est apud Oratores Atticos particularum ἢ που, ἢ που δὲ (*multo magis, at multo magis, nedum*) in asseverando, si quis argumentatur a minore ad maius, praecedente fere particula εἰ. Hunc usum qui bene perspectum habet una vocula mutanda corruptum locum ita mecum perpurgabit ut longiore commentario in posterum possit supersederi.

Certum videtur Thucydidem dedisse:

Ἐἰ μὲν γὰρ χαλεπὸν καὶ ἐν εἰρήνῃ πόλιν ἀντίπαλον παρασκευάσασθαι (i. e. ἐπιτείχισασθαι), ἢ που δὲ ἐν πολέμῳ κτέ.

„Quodsi vel in pace ardua res est ἐπιτείχισις, at multo magis <in bello atque> in hostico“.

In vetere archetypo, ubi literae unciales perpetua serie continuabantur, post praecedentis vocabuli terminationem ΦοβηθηνΑΙ diphthongus simillima ΕΙ casu interciderat. Supervenit corrector qui manifestam lacunam μὲν, ut sententia constaret scilicet, licenter explens inepto παραδιορθώματι leve et reparabile damnum auxit in immensum.

Scripsi Bruxellis mense Aprili huius anni.

DE HORATII CARMINE I, 28.

SCRIPSIT

J. J. HARTMAN.

Huius carminis quod esset argumentum et qui decursus, olim inter viros doctos magna erat controversia. Nunc de hac re omnes fere consentiunt unum hic hominem loquentem induci, nautam illum insepultum, cui prope Tarentum cenotaphium sit positum. Sic certe inepta illa repellitur reiiciturque opinio totum esse carmen colloquium nautae et Archytae, eaque nullos iam videtur habere patronos. At recentior haec et fere communis omnium sententia planene legentibus satisfacit? Equidem, ut ingenue dicam, vix et ne vix quidem eam concoquo. Quid enim nautae, homini indocto rudique, cum philosophorum doctissimo? Fingitur, ais, corpus nautae, cuius hic *ψυχή* loquitur, haud longe ab Archytae sepulcro in terram eiectum. At *Illyricis undis* obrutus ille est (vs. 22). Quodsi forte — id quod parum credibile — undae eum post longum tempus ad Archytae sepulcrum appulerunt, tamen parum rerum naturae conveniens est eum ad philosophum se convertere ut multis undique petitis exemplis demonstret omnes homines mortales esse. Naufragi eiectioni est sepulturam petere; hoc eum decet, praeterea nihil. Absurdum vero mihi videtur eiusmodi hominem, miserum et de sua sorte unice sollicitum, parum urbane ridere aliquod philosophicum de animi immortalitate placitum. Quid quod ipsa illa umbra errans vivosque alloquens manifesto illud placitum tuetur.

Nolo hic multorum Horatii editorum afferre de nostro carmine disputationes. Unius tantummodo aliquam proponam ob-

servationem, quae mihi proxime ad ipsam accedere veritatem videtur. Kiesslingius ergo, vir acutissimus prudentissimusque, in praefatione ad hoc carmen et alia dicit et haec:

Dadurch, dass wir uns den Leichnam, dessen *ψυχή* spricht, unweit des Grabes des Archytas angespült vorstellen sollen, sind beide Teile durch die äusserliche Einheit des Lokals *verknüpft*, aber *nicht organisch verschmolzen*.

Et paulo post:

Diese völlige Beziehungslosigkeit .... legt .... die Vermutung nahe H. habe die ursprünglich abgeschlossene Conception des ersten Teils später — warum wissen wir nicht — erweitert.

Vellem paulo longius progressus esset vir egregius: removisset ex Horatio scrupulum vel molestissimum, tenebris clarum attulisset lumen, denique pro loco satis absurdo et absono dedisset aliquid quod haud paulum haberet venustatis suavitatisque. Nam nunc quidem molestus nobis esse pergit nauta ille, priusquam de sua sorte nos reddat certiores, Archytam refutans, et iamiam ut *aeternis erroribus ψυχή* sua liberetur petiturus, a derisione eorum qui credant quidquam post mortem hominibus superesse initium faciens.

Contendo ergo et pro certo affirmo — atque quam parum hic a Kiesslingii sententia recedam vides, lector — non unum hoc esse carmen sed duo, quae nullo alio inter se cohaereant vinculo quam quod eodem fere tempore et fortasse ex eadem epigrammatum Graecorum collectione ab Horatio in Latinum sermonem sunt conversa. Atque *exercitationes poëticas* potissimum equidem dixerim: inculti enim nescioquid habent istud *nullum saeva caput Proserpina fugit* (vs. 20) metri causa, sed contra sermonis Latini indolem, pro *nullum saevam caput Proserpinam fugit* positum et durus hiatus *capiti inhumato* (24). Sed hoc mitto: scio enim adversarios mihi fore viros doctos, qui non vitia esse ista sed meros lepores semel demonstrare conati sunt. Hoc certe quivis mihi concedet sententia: „mortem nemo fugere potest,” quocunque tandem modo enuntiata, aptissime claudi poëmation quod totum sit de Archyta, Pythagoreae *μετεμψυχώσεως* strenuo defensore. Hoc ergo prius carmen est, quo illud placitum ridet non aliquis de vulgo nautarum, sed poëta nasutus sibi, quod adversus superstitiones tam sit firmus, plau-

dens. Atque aptam ille derisioni suae invenit formam, dum Archytæ Tarentini titulum sepulcralem se scribere *fingit*. Et quae a nauta, homine simplici creduloque, tam sunt aliena:

(Pythagoras) . . . . . nihil ultra

Nervos atque cutem morti concesserat atrae,

Iudice te non sordidus auctor

Naturae verique,

ea egregie decent poëtam, qui sibi mirum quantum supra vulgaris sapere videatur, et quidquid neque sub oculos cadat neque manibus tangatur, adunco suspendat naso ¹⁾. Ista autem omnia egregie placuisse Horatio, dum etiam „insanientis sapientiae consultus errabat” quis non intelligit?

Alterum carmen nil est nisi cenotaphii titulus, quales tam multi in Anthologiae libro septimo leguntur. Sed quod illic dici solet: „adspicitis hic, advenae, falsum sepulcrum, nam corpus eius, cui positum illud est, undis est obrutum” id eleganter hic sic exornatur ut in cenotaphii, positi in Italiae meridionalis litore, titulo ipse naufragus sic fere loquens fingatur: „non verum istud est sepulcrum, nam corpus meum in mari iacet Illyrico; si inveneris, nauta, quisquis es, humare ne negligas”, neque eo ornamento contentus poëta ipsum illud corpus, iacens in litore et sepulturam postulans, cenotaphium aspicientibus ponit ante oculos.

Equidem, cum semel ita rem mihi explicuerim, semper posthac in meo Horatio post vs. 20 signum ponam, quo novum hinc incipere carmen me ipsum moneam. Neque tamen mirabor fieri potuisse ut antehac viri docti duo carmina, tam inter se diversa, coniungerent. Cum enim alterum carmen hoc haberet exordium: „*te* maris et terrae e. q. s.”, alterum hoc: „*me* quoque e. q. s.”, nihil illo errore facilius nasci potuit. Sed longe aliud quid ista *me quoque* significant quam semper hactenus putarunt legentes. Hanc enim praebent tituli exordio sententiam: „*mihi quoque* exitio fuit infidum mare *quod tam multos* perdidit nautas”, qua nulla huic argumento aptior cogitari potest.

---

1) Eandem hominis indolem prodere videtur locutio: *calcanda* semel via leti (vs. 16).

Exemplum etiam quaeris in re tam ad intelligendum facili? En tibi ex Anthologia epigramma VII, 263:

Καὶ σέ, Κληνορίδῃ, πόθος ὤλεσε πατρίδος αἴης
θαρσύναντα Νότου λαίλαπι χειμερίῃ.

Hic non naufragus verba facit, sed eum alloquitur poëta. Illud si poëta maluisset, huiuscemodi haberemus exordium: *κάμὲ πόθος ὤλεσε πατρίδος αἴης*, hoc sensu: „ego quoque eorum unus sum, qui in patriam festinantes, non expectato mari placido hibernis fluctibus sunt obruti”.

AN — KE. — AD HOMERI Ξ 190.

Ad Iliadis Δ 93, ubi textus vulgatus habet

ἦ ῥά νύ μοι τι πίθοιο;

in editione nostra annotavimus: „abiit *ῥά κε* in *ῥ' ἄν* vitio tralaticio, hoc in vulgatum”. Scripsimus autem et illic et locis parallelis H 48 Ξ 190:

ἦ ῥά κέ μοι τι πίθοιο;

Coniectura haec erat, merae igitur temeritatis etiamnunc multis videtur ita rescribere. Itaque si quibus hoc loco parum persuasimus, hi velim inspiciant nunc papyrum brevi post Christi natales emendate admodum exaratum, quem nuper Arthurus S. Hunt, vir doctissimus deque bonis litteris optime meritis, evulgavit (Journal of Philology vol. XXVI p. 25 sqq.). Quod volumen libros N et Ξ lacunosos quidem sed tamen fere totos continet, in versu autem Ξ 190 haec praebet:

HPANMOIT.ΠΙΘΟΙΟ.

Ubi nollem annotasset editor: „the scribe has accidentally omitted *υ* after *ν*”, sic significans librarii errorem hunc sibi videri. Nam hominem, qui hunc librum scripsit, non H PA N intellegi voluisse, quemadmodum excudenda haec curavit Huntius, sed H P AN, mihi quidem videtur certissimum.

J. v. L.

AD BACCHYLIDEM.

XVIII. 26 sqq. sic edidit Kenyon:

τάν τε Κερκυόνοσ παλαίστραν
ἔσχεν· Πολυπήμονόσ τε καρτερὰν
σφῦραν ἐξέβαλεν Προκό-
πτασ, ἀρείονοσ τυχῶν
φωτόσ.

Quibus autem difficultatibus locus ita constitutus laboret, ipsum editorem minime latuit, quod apparet ex longiore eius annotatione. Tamen papyrus verba Bacchylidis, nisi vehementer fallor, intacta servavit una apostropho omissa et addito uno puncto supervacaneo. Quodsi sic scripserimus:

τάν τε Κερκυόνοσ παλαίστραν
ἔσχεν πολυπήμον', ὅσ τε καρτερὰν
σφῦραν ἐξέβαλεν Προκό-
πτασ κτλ.,

mihi quidem satisfactum erit. πολυπήμον' nimirum Accusativus est et ad παλαίστραν pertinet, Προκόπτασ autem, cognomen novum eius quem appellare solemus Procrusten, recte pronomini relativo appositum esse demonstrant exempla ab Elmsleio ad Eur. Heracl. 601 collecta.

XIV. 16 sq. Bacchylides cantat:

ἀλλ' ἐφ' ἐκάστῳ
[καιρὸς] ἀνδρῶν ἔργματι κάλ-
λιστοσ·

Ubi quam recte καιρὸς addiderit Jebb vir clarissimus, ostendunt haec verba Theognidea (vss. 401 sq.): καιρὸς δ' ἐπὶ πᾶσιν ἄριστοσ ἔργμασιν ἀνθρώπων· a quibus haud multum distat versiculus qui in Anthologiae lyrica editione novissima et Critiae tribuitur et Sodamo: μηδὲν ἄγαν· καιρῷ πάντα πρόσεστι καλά.

A. POUTSMA.

,GERS' = ITAQUE.

Quaestiones grammaticae cod. Bern. 83.
(Anecdota Helvet. p. 183 ed. Hagen).

Ergo' itaque' igitur' coniunctiones in Latinum habent sensum et illud significant, quod uulgo dicitur ,gers', iam quia sic est: ,gers faciam'; sic inde dicuntur inlativae semper, siquidem superiora respiciunt atque concludunt. — Prima corrupta sunt et rescribenda: ,ergo' itaque' igitur' coniunctiones inlativum habent sensum, ultima uero sic ordinanda: inde dicuntur inlativae, semper siquidem superiora respiciunt atque concludunt. Media sunt nimis incerta quam ut facile in integrum reuocari possint, suspicor tamen illos falsos esse, qui ex hoc loco uulgarem coniunctionem ,gers' = ,itaque' elicuerint; quod fit Archiv f. L. L. III. p. 136. Potius ,gers' Imperatiuus esse uidetur eiusdem fili atque ,fers', quod saepius apud Apuleium obtinet (Met. I 23; II. 6, *VI. 13, X. 16). Fieri potest ut duae annotationes grammaticae in unum confluerint, quarum altera haec fere fuerit: ,ergo' itaque' igitur' coniunctiones inlativum habent sensum, inde dicuntur inlativae, semper siquidem superiora respiciunt atque concludunt. Alteram hanc fere formam habuisse coniecerim: illud quod uulgo dicitur ,gers iam sic' significat: ,fac iam sic' quia ,gers' est <fac'>.

J. v. D. V.

ΛΑΒΗΝ ΔΟΤΝΑΙ — ANSAM DARE.

Si quis in reprehensionem incurrit, is imagine e palaestra desumta λαβὴν δοῦναι vel ἐνδοῦναι vel παραδοῦναι dicitur, id est donner prise, vat op zich geven, ut nunc loquuntur homines. At vitio nata sunt latina illa ansam reprehensionis dare (Cicer. Planc. 34 § 84) et similia; luctantium enim et figulorum λαβὰς permutavit is qui Graecam locutionem „barbare” profecto sic vortit primus.

J. v. L.

TAURINENSIS (T) LUCANI.

SCRIPSIT

C. M. FRANCKEN.

„Quem deperisse credidi, is revixit”. Dorvillius collationem fecerat codicis T, quae exstat in Bibliotheca Lugduno-Batava, quam in mea editione Lucani publici iuris feci. Dedi collationem Dorvillianam omissis tantum quisquiliis nullius pretii. Quominus ipsum codicem inspicerem prohibuit omissus in Dorvillianis numerus codicis et locus. Nunc ipse codex emersit in Bibliotheca Nationali Taurinensi, D. VI. 34¹⁾ licebitque ipsum conferre, quo facto Dorvillianam collationem carere poterimus. Quae antequam in lucem prodit, iuvabit scire quae Dorvillius ipse de sua opera professus est: „insigniores differentias tantum notavi”. Praeterea tenendum, si quid ex silentio placet efficere, factam esse collationem cum Grotiana. Sed aliquatenus plura dat Dorvillius quam pollicetur: notavit multa, quaedam ut nobis quoque, qui magis curiosi sumus in re orthographica et vitiis codicis cognoscendis, quam superius saeculum, exigui pretii videri debeant. Ut quantum desit quodammodo appareat, percurram quae Stampinius p. 8 (impr. sep.) de libro VII ex codice affert. Omisit has varietates D.:

VII. 2 codex: *lutificus* vulgo *luctificus*, 32 *caperetis* (sed sic Grot., quare tacet D.) — *raperetis*, 42 *ferent* (Grot.) — *ferunt*, 90 adest versus in T (Grot.), 116 *enipheus* — *enipeus*, 125 *choro* — *coro*, 148 *phitone* — *pythone*, 149 *diffundit* — *diffudit*, 160

---

1) Cf. Prof. Dr. E. STAMPINI in „Rivista di Filologia e d'Istruzione classica” ann. XXVI. fasc. 2.

aetherioque — *aethereoque*, ib. *sulphure* (?), 174 *abrutus* — *abruptus*, 179 *defuntos* — *defunctos*.

Orthographiam se neglexisse dicit Dorvillius, „quamquam, „inquit, plurima vestigia supersunt veteris scripturae”. Inde frustra quaeres *ether* pro *aether* a D. annotatum, et potui v. 143 ubi agitur de *artat* an *aptat*, Taurinensi compendii causa cum aliis codd. *artat* adscribere (*artat* MACEVUGT) etsi sciebam in eo teste Dorv. esse *arctat*. Sed antiquiores collatores subinde nihil pensi habent vel in V. L. suam orthographiam sequi, ubi de alia re agitur.

In eadem pagina l. l. STAMPINIUS affert has lectiones ad codicem notandum, unde similiter apparebit pleraque, quae omiserit Dorvillius, pusilla esse.

VII. 461 *consumsere* — *consumpsere*, *diremti* — *dirempti*, 462 *vultusque agnoscere quaerunt* (sic habet Grot., quare tacet D.), 463 *au quam* — *aut quam*, 468 *coortes* — *cohortes*, 470 *cuntis pena* — *cunctis poena*, 471 *crastinae* — *crastine*, 475 *tunc stridulus aer* a m. 2 (postrema om. D.), 477 *ad s. s. alt. manu*, 482 *gemitus* (sic G.) — *fremitus*, 483 *oetetaeque* 1. m. (2. m. *ossetaeque* affert D.), *gemuit* — *gemunt*, 486 *vulnera* — *volnera*, *terre* — *terrae*, 488 *vult nocentes* — *volt nocentis*, 520 iterum in marg. pos. cum correctionis signo, (489 *et quota* affert Dorv.), (ib. *hominum* D. coll., cf. Var. Lect.), 491 *suficit* — *sufficit*, 492 *pompei*, ut semper, (493 *vinxerat* habet iam D. coll., cf. Var. Lect.), (504 *vertens*, 506 *cornua fati*, 509 *honestem* similiter ex Dorv. in mea Var. Lect. memorantur), 505 *ingentes* — *ingentis*, 511 *cuntis* — *cunctis*, *crur* add. 2. m., 514 *solut* — *soluti*, 517 *sceleris* sic Grot. et vulgo, 518 *extremum* Dorv. coll., sed om. s. s. *externum*, 521 *cum* — *tum*, 522 *cohortes* — *cohortis*, 523 *ostis* — *hostis*, 525 *timendi* et 528 *primum* Grot. et vulgo, 529 *capud* — *caput*, 533 s. s. o supra *fereque* (536 *tuis* — *tuis*, sed vid. Var. Lect.).

Sepositis igitur quae Dorvillius praeteriit utpote vulgatam eius tempore lectionem, collationem satis plenam esse apparet. Et errores vix inveniuntur. V. 130 *mortis venturae*, Dorv. teste Stampinio *et mors ventura est*; in eodem versu *laeto* legitur, corr. ex *fato*; *fato* ex silentio effici potest Dorv. habuisse, de *laeto* tacet, V. 514 *iarei* (nam *iurei* vit. typ. est) legit Dorv.

omissa corr. *itirei*, sed Stampinio non plane constat, 470 *quae*^a, Stamp.: *quæ* (*que* pare corr. in *qua* da mano post.).

Sed cum et saepe sit dubium ex silentio collatoris lectionem codicis efficere, et in Dorvilliana liber IX sit totus omissus, bene actum, quod liber saec. XIV ipse sub luminis oras productus est.

Ante hos sex annos (Mart. d. 15, 1892) qui tum pro Bibliothecario Taurinensis erat mihi significaverat, nullum exstare codicem, qui responderet Dorvillianis lectionibus a me sibi missis. Cuius viri humanitatem si aequasset sive bona fortuna, sive industria, omittere potuissem Dorvillianam collationem et ipsum codicem volutare. Sed mihi bis ¹⁾ totidem verbis significavit non exstare codicem, qui offerret lectiones singulares aliquot, quas ad cognoscendum librum ei e Dorvillianis suppeditassem. Epistolae viri humanissimi etiamnunc mihi sunt in manu, in quibus et hoc scriptum est, et notatur error Pasinii, qui in catalogo Bibliothecae Regiae Taurin. tres omnino codices saeculo XV non vetustiores inveniri retulisset, unum enim esse sine dubio antiquiorem; denique nomen Patris *Poma*, non *Roma*, clare scriptum exstat (initio alterius epistolae d. 2 Apr. 92: „Le Rev. Père *Poma*, professeur de physique était en même temps” etc.).

Iniuria igitur STAMPINIUS (p. 4 edit. sep.). mihi obicit „troppa precipitazione”, fidem habui Bibliothecario Taurinensi, quod si est vitium, facile certe mihi condonabit eius civis et defensor STAMPINIUS, Vir Clar.

Revocanda iam sunt ea quae Mnem. N. S. XXII p. 168, nota dixi ab Ottinio in errorem inductus.

30 Apr.

---

1) Litteris datis 23 Mart. 1892 et 2 April. 1892.

AD DIONIS CHRYSOSTOMI EDITIONIS ARNIMIANAE VOL. II.

SCRIPSIT

H. VAN HERWERDEN.

Ad hoc volumen, quod prodiit iam a. 1896, sero mihi allatum pauca annotare lubet. De priore egi in *Mnem.* vol. XXII n. s. p. 125—161. Cf. Arnimii *Additamenta ad vol.* I, II pag. 337—339.

Or. XXXVI (19) or. *Borysthenitica*.

§ 6 ταῦτά τε δὴ οὖν σημεία ἐναργῆ τῆς ἀλώσεως (scil. Βορυσθένους τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Σκυθῶν) καὶ τὸ μηδὲν τῶν ἀγαλλμάτων διαμένειν ὑγιὲς τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς, ἀλλὰ ξύμπαντα λελωβημένα εἶναι, ὥσπερ τὰ ἐπὶ τῶν μνημάτων.

De simulacris in sepulcris mutilatis nihil in praegressis dictum est, itaque hoc nunc primum narratur. Quare necessarium videtur: ὥσπερ <καὶ> τὰ ἐπὶ τῶν μνημάτων. — In proximis § 7, 3 vitiose editur παρρίππευσεν pro παρίππευσεν.

§ 8 ἦν δὲ ὡς ὀκτωκαίδεκα ἑτῶν ὁ Καλλίστρατος, πανὺ καλὸς καὶ μέγας, πολὺ ἔχων Ἰωνικὸν τοῦ εἶδους. Nonne requiritur <τὸ> Ἰωνικὸν τ. ε.?

§ 10 μόνου γὰρ Ὀμήρου μνημονεύουσιν οἱ ποιηταὶ αὐτῶν ἐν τοῖς ποιήμασιν. Procul dubio ferri nequit αὐτῶν (cod. T εαυτῶν) pro quo sententia saltem ἡμῶν postulat. Ingeniose v. Arnim temptat πλεῖστα τῶν ἑ. τ. π. Nam οἱ ἐν τοῖς ποιήμασιν dicit potuit pro οἱ ποιηταί. Ita tamen malim: μόνου — καὶ πλεῖστα τ. ἑ. τ. π.

§ 13 ὅτι ἡ σμικρὰ πόλις ἐν τραχεῖ σκοπέλῳ κειμένη κρείττων ἐστὶ καὶ εὐτυχεστέρα κατὰ κόσμον οἰκοῦσα ἢ μεγάλη ἐν λείῳ καὶ πλατεῖ πεδίῳ, ἔάνπερ ἀκόσμως καὶ ἀνόμως ὑπὸ ἀνθρώπων ἀφρόνων οἰκῇται; Concinnitas postulare videtur, ut aut initio deleatur articulus, aut scribatur ἢ <ἡ> μεγάλη.

§ 14 καὶ ὃς οὐ μάλα ἠδέως ἀποδεξάμενος, ὦ ξένε, εἶπεν, ὅτι ἡμεῖς σε ἀγαπῶμεν καὶ σφόδρα αἰδούμεθα ὥς ἄλλως γε οὐδεὶς ἂν ἠνέσχετο Βορυσθενιτῶν εἰς Ὅμηρον καὶ Ἀχιλλέα τοιαῦτα εἰπόντος. Transpone: ἀποδεξάμενος εἶπεν ὅτι· ὦ ξένε, ἡμεῖς κτέ., nisi forte mavis: ὦ ξένε, εἶπεν <ἴσθ'> ὅτι ἡμεῖς.

§ 17 τὰ γένεια ἀφεικότες absurde dictum est et certa Cobeti emendatio καθεικότες fuerat recipienda.

§ 33 κινδυνεύει γὰρ οὖν δὴ τὸ ποιητικὸν γένος οὐ πᾶνυ ἄστοχον εἶναι τῶν ἱερῶν λόγων οὐδὲ ἀποστόχου φθέγγεσθαι τὰ τοιαῦτα πολλάκις, κτλ. Parum eleganter dicta. Requiro οὐδὲ ἀποσκοποῦ. Homerus Od. XI 43 οὐ μὰν ἡμῖν ἀπὸ σκοποῦ οὐδ' ἀπὸ δόξης εἴρηται, cuius loci Dio memor praesertim de poetis scribens aptissime ita locutus videtur. Στόχος pro σκοπός dictum rarum est admodum. Cf. Stephani thesaur. VII 827.

[Or. XXXVII] (20) *Corinthiaca*.

§ 4 requiro: ἐπικαταγ(αγ)ομένων δὲ τῶν πορθμίων καὶ τοῦ πράγματος ἀχθέντος εἰς ἔλεγχον, οἱ μὲν ἀπέθνησκον κτλ.

§ 14. Ὀρφεὺς κιθάρα, Ἡρακλῆς πάμμαχον, πυγμαῖον Πολυδεύκης, πάλην Πηλεὺς, δίσκον Τελαμών, ἐνόπλιον Θησεύς. Receptam oportuit Dindorfii correctionem παμμάχιον, et concinnitas suadet κιθάραν. Mox § 15 malim fere Ἀργῶ — οὐκ<έτι> ἐπλευσεν.

§ 16 καὶ τοῦτο ἐπίσθῃ τις κατὰ Κορινθίων; Recte quidem interrogationem significavit v. Arnim, sed requiritur ἐπίσθῃ τις <ἂν> vel τίς <ἂν>; et quis hoc de Corinthiis credidisset?

§ 31 τὴν κρίσιν ἀνάδικον ποιήσαντες, ut auctore Wilamowitzio v. Arnim correxit, optime sane dictum est; vereor tamen ne traditae librorum lectiones ἀνάδαστον et ἂν δ' αὐτόν magis faveant coniecturae ἀναδ(ί)καστον.

§ 36. Dicitur de Corinthiis ὁλοιοὶ μὲν καὶ ἀφνειοὶ καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων ἐκ παλαιῶν χρόνων ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν θεῶν ὀνομαζόμενοι. Si locus sanus est, cogitaverim de oraculo oraculisve quibusdam hodie ignotis.

§ 43 ἀλλὰ τοῦτ' ἐκεῖνος (Agessilaus) εἶδεν ἀκριβῶς ὅτι μὴ δεῖ τὰς ἀνθρωπίνας τύχας ἐκτείνειν. Qui aliquid probe compertum exploratumque habent non ὁρᾶν sed εἰδέναι sive γινώσκειν ἀκριβῶς dici assolent, quare malim ἥδεῖν ἀκριβῶς.

§ 44 καίτοι καὶ τὸ σῶμα τῶν γενναίων φασὶν ἀλλότριον εἶναι „ἐπεὶ μάλα πολλὰ μεταξὺ” σώματος τε καὶ ψυχῆς. ὁ μὲν γὰρ οὐκ ἔστιν οὐδὲ φροντίζει τοῦ σώματος κάμνοντος. Alius aliter corrigunt viri docti; mihi placet: τῇ μὲν γὰρ οὐκ ἔστιν οὐδὲ φροντίζει(ν) τοῦ σώματος κάμνοντος, sive τῇ dativi sive ablativi notione fungitur.

Or. XXXVIII (21) *ad Nicomedenses de concordia cum Nicaea.*

§ 13 εἰ μὲν οὖν τις ἐρωτήσῃεν ἓνα ἄνδρα ἢ πολλοὺς ὁμοῦ —, οὐδὲν ἂν μελλήσας ἀποκρίναιτο οὐδεὶς ὅτι ταῦτα ἐν τοῖς κακοῖς τάττεται. Procul dubio satis bene procedit oratio, si cum Geelio et editore pronomen οὐδεὶς delemus, nec tamen intellego quid interpolatorem movere potuerit ut facillimam orationem ita corrumpere, nec pro οὐδεὶς flagitante sententia insereret ipsum contrarium πᾶς τις. Quare multo probabilius videtur aliquid excidisse et Dionii reddendum esse: οὐδὲν ἂν μελλήσας ἀποκρίναιτο οὐδεὶς <ὅστις οὐ> ὅτι ταῦτα ἐν τοῖς κακοῖς τάττεται, qualis lectio etiam propterea praeferenda est, quod Geelii ratio sola verba ἓνα ἄνδρα non simul sequentia ἢ πολλοὺς ἅμα respicit.

Or. XXXIX (22) *ad Nicaeenses de concordia.*

§ 3 τίσι δὲ κουφότερα τὰ λυπηρὰ τῶν κοινῇ φερόντων, ὧσπερ

βάρους; Praesertim in hac longa brevium quaestionum coactione (inspice totum locum) haud leviter offendor vulgari imagine, interpolatore digna, non Dione.

§ 5 διαφέρει γὰρ οὐδὲν ἢ εἴ τις θεῶν οὕτως μεγάλης καὶ πολυανθρώπου πόλεως μίαν ψυχὴν ἐποίησεν. Omnis vis sententiae est in verbis οὕτως — πολυανθρώπου, quare non accedo editoris sententiae non cohaerere cum his verba sequentia: ὥς οὐτε χρημάτων πλῆθος οὐτε ἀνθρώπων οὐτε ἄλλη δύναμις ξυνήνεγκε τοῖς διαφερομένοις, ἀλλὰ τὸναντίον πάντα ταῦτα πρὸς βλάβης μᾶλλον ἐστὶ καὶ ὅσῳ ἂν πλείονα ὑπάρχῃ, τοσούτῳ μείζωνος καὶ χαλεπωτέρας· κτέ.

§ 8 εὐχομαι δὴ τῷ τε Διονύσῳ τῷ προπάτορι τῆςδε τῆς πόλεως καὶ Ἡρακλεῖ τῷ κτίσαντι [τῆςδε τὴν πόλιν] καὶ Διὶ Πολιεῖ καὶ Ἀφροδίτῃ Φιλίᾳ καὶ Ὀμονοίᾳ καὶ Νεμέσει καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς ἀπὸ τῆςδε τῆς ἡμέρας τῇδε τῇ πόλει πόθον ἑαυτῆς ἐμβαλεῖν καὶ ἔρωτα. Verba inclusa ut a scriptore aliena delere nullus dubito.

Or. XL (23) *habita in patria de concordia cum Aramensibus.*

§ 7 ἐπεὶ δὲ ἀρχὴν ἔλαβε (scil. Prusae aedificatio), ὅσα μὲν αὐτὸς ἔπαθον μετρῶν καὶ διαμετρῶν καὶ λογιζόμενος, ὅπως μὴ γένοιτο ἀπρεπὲς μὴδὲ ἀχρεῖον, ὅποια ἔργα πολλὰ γέγονε παρ' ἐτέροις μάτην ἀπολόμενα, καὶ τελευταῖον εἰς τὰ ὄρη φθειρόμενος, οὐκ ὦν ἔμπειρος τῶν τοιούτων οὐδενὸς — ἐῷ νῦν ἐπεξίεναι. Primum expectabam ὅπως μὴ<δὲν> γένοιτο αὐτὸς ἀπρεπὲς <μὴδὲν> μὴδὲ ἀχρεῖον, deinde quaero quid in montibus Dio fecerit. Num cogitandum de ligno novis aedificiis apto quaerendo et operis indicando, an ὄρη corruptum est et latet fortasse ἐρεῖ(πια), dirutarum aedium rudera?

§ 33 ἡ κύκλῳ περιῆσιν, ὥσπερ χαλεπῆς καὶ ἀβάτου <οὔσης> τῆς ἐγγὺς ἡμῖν θαλάσσης. Procul dubio ita scribendum et valde miror editorem adnotare „οὔσης add. Herwerden, quo non valde opus”.

§ 38 οὐχ ὁρᾶτε τοῦτο μὲν ἥλιον νυκτὶ μεθιστάμενον καὶ παρέχοντα ἀνατεῖλαι τοῖς ἀφανεστέροις ἄστροις, τοῦτο δὲ σελήνην ἔῶντα καταλάμψαι τὴν ἄπασαν γῆν ἐν ἐρημίᾳ τοῦ κρείττονος φωτός; τοῦτο δὲ ἄστρα ὑποχωροῦντα ἡλίῳ καὶ μηδὲν ἡγούμενα πάσχειν μηδὲ ἀπόλλυσθαι διὰ τὴν ἐκείνου [τοῦ θεοῦ del. v. Arnim] δύναμιν κτέ. Pro verbo evidenter corrupto ἀπόλλυσθαι nihil aptius excogito quam ἀδικεῖσθαι. Totus locus adumbratus videtur ex Euripideo in Phoenissis, vss. 541 sqq., quorum ipse Dio mentionem fecit Or. XVII (67) § 11.

Or. XLI (24) *ad Aramenses de concordia.*

§ 14 [τίς δὲ συνεργός], τίς δὲ σύμβολος ἀμείνων τοῖς ἰδοῦσιν ἢ φίλος ἐντυχών; κτέ.

Certa Arnimii emendatio est σύμβολος pro σύμβουλος, sed minus probabiliter cum Wilamowitzio expunxisse mihi videtur verba, ut nunc locus scribitur, sensu carentia. Nulla enim interpolandi causa fuit, et rhetorica loci compositio suadere videtur duplicem quaestionem a pronomine interrogativo ordientem. Ne multa: post συνεργός verba quaedam, fortasse integrum versum explentia, ita ut fuerit ἰσόκωλον, a librario omissa esse crediderim.

Or. XLIII (26). *Politica in patria.*

§ 6 ἐγὼ μὲν οὖν εἴ τις λέγοι πρὸς ἐμὲ ἀνάξιον ἐμοῦ κτέ. Hic et in similibus requiro εἴ <τι> τις κτλ.

Or. XLIV (27), *qua gratum animum erga cives suos proficitur.*

§ 7 οὐδέποτε γὰρ ἐκείνων (τῶν μελιττῶν scil.) μία καταλιποῦσα τὸ αὐτῆς σμήνος εἰς ἕτερον μετέστη τὸ μείζον ἢ μᾶλλον εὐθενοῦν, ἀλλὰ τὸν ἴδιον ἐσμὸν πληροῖ κτέ.

Recte ita scriberetur, si duo tantum apium examina existerent. Quia vero sunt permulta, necessario corrigendum εἰς ἕτερον μετέστη τι μεῖζον.

§ 11 καὶ οὐ μόνον Λακεδαιμονίοις οὐδὲ Ἀθηναίοις τὸ παλαιὸν καὶ ἄλλοις τισὶ συνέβη διὰ τὸ κοσμίως πολιτεύεσθαι μεγάλας καὶ ἐπιφανεῖς [καί] ἐκ πάνυ μικρῶν καὶ ἀσθενῶν ἀποδείξαι τὰς πόλεις,

κτέ. Voculam καὶ non male expunxit editor, nisi forte praestaret transponere ἐκ καὶ πάνυ μικρῶν κτλ. Passim enim adverbiorum πάνυ, μάλα, σφόδρα, λίαν, similium vim augeri vocula καὶ nemo ignorat.

Or. XLV (28). *Dionis defensio*. Etiam sequens oratio recte sic inscriberetur. Nam plane absurdus est titulus πρὸ τοῦ Φιλοσοφεῖν ἐν τῇ πατρίδι.

§ 14 οὐ μὴν ἀλλ' ἐπιστάμενός γε — καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐπιδημίας, ὅτι μοι βραχὺς ἐστὶ παντελῶς, οὔτε ἡπτόμην κτέ. *Malim ἔσται.*

Or. XLVII (30). *ad populum in patria*.

§ 16 πλὴν τοσοῦτό γε μόνον οὐκ ἄξιον ἴσως παραλιπεῖν περὶ τῶν μνημάτων καὶ τῶν ἱερῶν, ὅτι τοὺς Ἀντιοχέας οὐκ εἰκὸς ἐστὶν οὐδενὸς ἄψασθαι τοιούτου· πολὺ γὰρ ἐλάττω τόπον ἐποιοῦν τοῦ παρ' ἡμῖν, ὃν ἡ πόλις ἔξ καὶ τριάκοντα σταδίων ἐστὶ τὸ μῆκος καὶ στοὰς ἐκατέρωθεν πεποιήκασιν· οὐδὲ τοὺς Ταρσεῖς οὐδὲ νῦν Νικομηδεῖς, οἳ ἐψηφίσαντο τὰ μνήματα μεταίρειν. Locum gravitur corruptum esse recte monet editor.

Orator, quem inimici accusaverant, quod Prusam aedificans sepulcra alio transtulisset (cf. § 11), se defendere videtur Antiochiae, Tarsi, Nicomediae exemplis, quae urbes quamquam non urgente tanta quanta Prusaeenses necessitate idem tamen fecerint. Eiusmodi autem nasceretur sententia, si locum sic refingere liceret: ὅτι τοὺς Ἀντιοχέας οὐκ εἰκὸς ἦν οὐδενὸς ἄψασθαι τοιούτου· πολὺ γὰρ ἐλάττω τόπον ἐπέτρεχεν (scil. τὰ μνήματα καὶ τὰ ἱερά) τοῦ παρ' ἡμῖν· ὃν ἡ πόλις κτλ. Substantivo τῶν ἱερῶν (si recte sic scriptum est nec τῶν ἡρίων corrigendum. Invidioso nomine ἱερά vocabant inimici Dionis. Cf. § 13) parva sacella in coemeterio designantur. Fortasse tamen εἰκὸς ἐστὶν sanum est, et Dio dicit Antiochenses, ad quorum exemplum fortasse adversarii provocaverant, mirum non esse propter urbis maiorem amplitudinem et coemeterii minorem ambitum non movisse sepulcra; Tarsenses vero et Nicomedenses idem decrevisse, quod se auctore Prusaeenses fecerint. Sed locum obscurum, de quo non satis mihi liquet, alienae curae committo.

Or. XLVIII (31). *Politica in concione.*

§ 10 <ἦν> ἐγὼ πολλὰ δύναμαι σὺν τοῖς θεοῖς ἀγαθὰ ποιῆσαι, τούτους ἔχων συναγωνιζομένους, λέγων τὸ τῆς παροιμίας „εἰς ἀνὴρ οὐδεὶς ἀνὴρ.” Expecto potissimum: συναγωνιζομένους. Ἐγὼ νῶκατε τὸ κτλ.

§ 11 διὰ τί δὲ παρὰ τούτων μὲν ἀπαιτεῖτε, παρ' ἐμοῦ δὲ οὐκ ἀπαιτεῖτε; ὅτι δοκῶ παρεσχηκέναι ὑμῖν; ἔπειτα οἶσθέ με τοῦτο ἐμποιεῖν, εἰ τὴν ἐμαυτοῦ πατρίδα τιμιωτέραν ἐποίησα, χρημάτων τινὰ ἀφορμὴν παρασχών —; Non facio cum editore sanum existimanti ἐμποιεῖν. Requiro πεποιηκέναι.

§ 14 εἰ γὰρ φιλόσοφος πολιτείας ἀψάμενος οὐκ ἐδυνήθη παρέχειν ὁμονοοῦσαν πόλιν, τοῦτο δεινὸν ἤδη καὶ ἄφυκτον, ὥσπερ εἰ ναυπηγὸς ἐν νηὶ πλέων μὴ παρέχοι τὴν ναῦν πλέουσαν, καὶ εἰ κυβερνήτης <τις> φάσκων εἶναι πρὸς αὐτὸ τὸ κύμα ἀποκλίνειο κτλ. De meo inserui necessarium pronomen indefinitum, quod cauda praegressi vocabuli absorpserat. Vide v. c. Or. 49 § 13. Corrupta esse verba ἐν νηὶ πλέων olim monui, coniectura Arnimii ἐπισκευάζων propter violentiam parum probabilis. Non minus aptum est quod propius accedit ad traditam scripturam ναυπηγῶν.

Or. XLIX (32). *Recusatio muneris in Senatu.*

§ 2 supplendum arbitror: οἱ δ' ἴπποι τοὺς ἀμαθεῖς ἡνίοχους ἀποβάλλοντες πολὺ κάκιον κολάζουσιν ἢ ἐκεῖνοι <αὐτοὺς> τῇ μάστιγι παίοντες. Sed malim etiam ἢ ἐκείνο(ς οὐτο)ι.

Or. L (33) § 10 ἐπεὶ καὶ τόδ' ἤκουσα ὡς πάντα ἀπλῶς νομίζουσι τὰ τῆς ἀρχῆς (scil. filii mei) γίνεσθαι κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην. ἐγὼ δὲ ἐκεῖνο μὲν οὐκ ἀφαιροῦμαι τὸν υἱόν, τὸ μὴδὲν ἄκοντος ἂν ἐμοῦ ποιῆσαι τῶν ἐφ' ἑαυτῷ μὴδὲ ἄλλως ἂν ἢ στοχαζόμενος τῆς ἐμῆς γνώμης. ὁμνύω δὲ μὴ προστάξαι μὴδὲ πώποτε μὴδὲν, λέγω δὲ τῶν κοινῶν, μὴ δὲ συμβουλευεῖν πατέρα ὄντα κρείττονα δοκούντα προστάγματος ἔχειν τάξιν. καὶ διὰ τὴν ὑποψίαν ταύτην ἀπὸ χρόνου τινὸς οὐδὲ ταῖς βουλαῖς παρετύγχανον. Vix satis probabiliter hunc locum correxisse mihi videtur editor

mutando μηδὲ in τότε et ἔχειν in ἔχει. Potius crediderim quaedam excidisse sic fere redintegranda: μηδὲ συμβουλεῦ<σαι αὐτῷ, νομίζων τὸ συμβουλεῦ>εἰν πατέρα ὄντα κρείττονα δοκοῦντα προστάγματος ἔχειν τάξιν. κτλ.

Or. LI (34) *Ad Diodorum.*

§ 1 λέγεται γοῦν οὐκ ἀτόπως καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς „δοῦλου τὸδ' εἶπας <μὴ λέγων ἃ τις φρονεῖ>". Φέρε δὴ, πῶς <οὐκ> ἂν εἴη δοῦλος ὁ πρὸς τοσοῦτους ἅμα ἀνθρώπους ἔτερα ὧν φρονεῖ εἰπών, κτλ. Fieri vix potest ut Dio non totum versum Euripideum, qui praecipua parte truncatus intelligi nequit, integrum attulerit. Quare haec verba supplere non dubitaverim, cum praesertim lacunis scateant libri Dionis.

Or. LII (35). *De Aeschilo Sophocle Euripide sive de Philoctetis sagittis.*

§ 4 supplendum ἐπεὶ τοι καὶ τὸν Ὀδυσσεά εἰσήγε δριμύν <μὲν> καὶ δόλιον, ὡς ἐν τοῖς τότε, πολὺ δὲ ἀπέχοντα τῆς νῦν κακοθείας.

§ 13 Φησί τε (Ulysses) πρεσβείαν μέλλειν παρὰ τῶν Τρώων ἀφικνεῖσθαι πρὸς τὸν Φιλοκτήτην, δεησομένην αὐτόν τε καὶ τὰ ὅπλα παρασχεῖν ἐπὶ τῇ τῆς Τροίας βασιλείᾳ. Miror Dionem non potius scripsisse ἁλώσει.

§ 16 de Neoptolemo dicitur: ἔπειτα πεισθεὶς ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεώς καὶ ἐξαπατήσας αὐτόν (Philoctetem) καὶ τῶν τόξων ἐγκρατὴς γενόμενος, αἰσθομένου ἐκείνου καὶ ὡς ἐξηπατημένου σχετλιάζοντος καὶ ἀπαιτοῦντος τὰ ὅπλα, οὐ κατέχει, ἀλλ' οἷός τέ ἐστιν ἀποδιδόναι αὐτά, καίτοι τοῦ Ὀδυσσεώς ἐπιφανέντος καὶ διακωλύοντος, καὶ τέλος δίδωσιν αὐτά· δοὺς (ἀποδοὺς;) δὲ τῷ λόγῳ πειρᾶται πείθειν ἐκόντα ἀκολουθῆσαι εἰς τὴν Τροίαν. Post verba: οὐ κατέχει — αὐτά misere abundant καὶ τέλος δίδωσιν αὐτά, quae nescio an delenda sint.

Or. LIII (36). *De Homero.*

§ 6 ἔτι δὲ καὶ αὐτὸς τῆς χάριτος ἐπιὼν τὴν ποίησιν σφόδρα ἀγασθαι τὸν ἄνδρα. Editor coniecit ἔτι δὲ καὶ αὐτῆς τῆς χάριτος

<χρὴ τῆς> ἐπὶ δ<λη>ν τὴν ποιήσιν κτέ. Equidem αὐτὸς et ἐπιὼν sana esse arbitror et expecto fere ἔτι δὲ καὶ αὐτὸς τῆς χάριτος, ἐπιὼν τὴν ποιήσιν, <εἴωθα> σφόδρα ἄγασθαι τὸν ἄνδρα, item ego quoque, poesin eius perlustrans, ob pulcritudinem virum valde soleo admirari. Traditum αὐτὸς ob oppositos Platonem, Zenodotum, Persaeum in ipsis praegressis omnino necessarium videtur.

Or. LV (38). *De Homero et Socrate.*

§ 14 καὶ γὰρ ἐκεῖνος, ὅταν μὲν διηγῇται περὶ Δόλωνος, ὅπως μὲν ἐπεθύμησε τῶν ἵππων τῶν Ἀχιλλέως, ὅπως δὲ τοὺς πολεμίους ἀποφεύγειν δυνάμενος ἔστη τοῦ δόρατος ἐγγὺς παγέντος καὶ οὐδὲν αὐτὸν ὥνησε τὸ τάχος, ὅπως δὲ ἐβάμβαιεν ὑπὸ τοῦ δέους καὶ συνεκρότει τοὺς ὀδόντας, ὅπως δὲ ἔλεγε τοῖς πολεμίους οὐ μόνον — εἴ τι ἐρωτῶεν, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ὧν μηδεὶς ἐπυνθάνετο — ταῦτα δὲ λέγων οὕτω σφόδρα ἐναργῶς οὐ περὶ δειλίας ὑμῖν καὶ φιλοδοξίας δοκεῖ διαλέγεσθαι; Dolon, ut ab Homero depingitur, magis φιλοπλουτίας sive φιλοκερδείας quam φιλοδοξίας exemplar videtur. Num tradita vox sana sit dubitanti quid reponendum sit non liquet.

Or. LIX (42). *Philoctetes.*

§ 11 prope fin. δυσχερῇ γε μὴν τᾶνδον δράματα, ὧ ξέने; τελαμῶνες τε .. ἀνάπλεοι καὶ ἄλλα σημεῖα τῆς νόσου.

Merito sprexit editor absurdum librarii supplementum in cod. Σ ἔλκους. Suspicio <πύους> ἀνάπλεοι.

Or. LXII (45). *De regno et tyrannide.*

Capite truncatam hanc διάλεξιν edidisse scriptorum Dioneorum redactorem arguunt particulae καὶ μὴν.

§ 1 ὅμοιον γὰρ ὥσπερ εἴ τις λέγοι τὸν οὕτως ἀδύνατον τὴν ὄψιν ὥς μηδὲ τὰ ἐν ποσὶν ὄρᾶν, ἀλλὰ προσδεμένον χειραγωγῷ, τοῦτον ἐφικνεῖσθαι βλέποντα μέχρι τῶν πλείστον ἀπεχόντων, ὥσπερ οἱ πόρρωθεν ὀρῶντες ἐκ τοῦ πελάγους τὰ τε ὄρη καὶ τὰς νήσους, ἢ τὸν οὐ δυνάμενον φθέγγεσθαι τοῖς παρестῶσιν ἱκανὸν ὅλοις δήμοις καὶ στρατοπέδοις εἰς ἐπήκοον φθέγγεσθαι.

Perinepte me iudice addita sunt verba ὥσπερ — νήσους prae-
gressis quae nulla illustratione indigebant. Num ipsius Dionis
sint multum dubito.

§ 6. Scribitur de Sardanapallo ὑπὸ δὲ ἀργίας καὶ σκιᾶς λευκὸς
καὶ τρέμων, τὸ σῶμα πελιδνός. Editor coni. ὁ. δ. α. κ. σ. τὸ
σῶμα πελιδνός καὶ τρέμων „neque enim et albus color et pallidus
memorari potuit.” Non accedo. Λευκοὶ a Graecis dici solent οἱ
ἐσκιατραφηκότες, ut μέλανες οἱ ἡλιωμένοι, neque, ut illi his
minus sani esse assolent, ἡ λευκότης excludit τὸ πελιδνόν, imo
contra est.

Or. LXIII (46). *De Fortuna* Or. I.

§ 4 ἤδη γοῦν τις ἐκπεσὼν νεὼς ἐν πελάγει εὐπόρησε τοῦ ζῆν,
ἐλθούσης τύχης. Reiske ἐλεούσης vel θελούσης, utrumque
aptissime. Pro hoc facit sequens oratio § 18 θελούση δὲ τῇ
τύχῃ πανταχοῦ ῥάδιον.

§ 5 ἅπαντα δὲ ἐχούσης τῆς εἰκόνος εἰοκτά ἔλειπεν Ἀφροῦ χρῶμα
(Apelles), ὅον ἂν γένοιτο μιγέντος αἵματος καὶ ὑγροῦ κατὰ συνεχῇ
μῖξιν, διώκοντος μὲν τοῦ ἄσθματος τὸ ὑγρὸν τῶν στομάτων,
Ἀφρίζον[τος δὲ] τῇ κοπῇ τοῦ πνεύματος, αἷμα δὲ ἐπιρραϊνούσης
τῷ Ἀφρῷ τῆς ἐκ τοῦ χαλινοῦ ὕβρεως. Corrigendum arbitror:
ἐξωθοῦντος μὲν τοῦ ἄσθματος τὸ ὑγρὸν τοῦ στόματος. Agitur
de uno equo, itaque de uno ore.

§ 6 Γηρύνου δὲ τὰς βόας (Hercules) ἀφείλετο καλὰς οὐσας,
καὶ Διομήδη τὸν Θρᾷκα ἐνουθέτησεν ἵπποις σῖτον διδόναι, μὴ ἀν-
θρώπους ἐσθλῆιν. Itane vero? Num Diomedes ἀνθρωποφάγος erat?
Corrigendum <ταῖς> ἵπποις σῖτον διδόναι, μὴ ἀνθρώπους, ἐσθλῆιν.
Pendet ἐσθλῆιν a διδόναι.

Or. LXIV (47). *De Fortuna* Or. II.

§ 5. Supplendum Ἀσσυρίους μετὰ τῆς Σαρδαναπάλλου τρυφῆς,
Μήδους μέχρι τῆς Κύρου τροφῆς, Πέρσας μέχρι τῆς <Ἀλεξάνδρου>
διαβάσεως, Ἀθηναίους μέχρι τῆς ἀλώσεως, Κροῖσον μέχρι Σόλωνος;

§ 18 καὶ τὰ μὲν σύντομα ἐκεῖνα οὐ λέγω, τὰ Λακωνικά, τοὺς δουλεύοντας Πέρσας καὶ τὸν ἐν Κορίνθῳ Διονύσιον καὶ τὴν Σωκράτους καταδίκην καὶ τὴν Ξενοφῶντος Φυγὴν καὶ τὸν Φερεκύδους θάνατον καὶ τὴν δυσδαιμονίαν τὴν Ἀναξάρχου· ἀλλ' αὐτοῦ τούτου τοῦ χαλεποῦ σκοποῦ πόσοις ἔτυχε τοξεύμασιν; Φυγάδα σε ἐποίησεν, εἰς Ἀθήνας ἤγαγεν, Ἀντισθένης προξένησεν, εἰς Κρήτην ἐπώλησεν.

Locum pessime depravatam sic tempto: καὶ τὰ μὲν πᾶσιν ἀνὰ στόμα ἐκεῖνα οὐ λέγω, τὰ Λακωνικά (indicari videntur captae a Lysandro Athenae, sed verba emendare nequeo), τοὺς δουλεύοντας Πέρσας — ἀλλ' αὐτοῦ σοῦ, τοῦ χαλεποῦ σκοποῦ, πόσοις ἔτυχε (e praegressis mente supplendum ἢ τύχη) τοξεύμασιν;

§ 19 ἔχει γὰρ ἐν αὐτῇ πλεῖστον ἀεὶ τὸ βασιλικόν. Non magis haec intellego quam editor, qui violenter tentat ἔχει γὰρ ἐν αὐτῇ πλεῖτον κῦρος ἀεὶ τοῦ βασιλικοῦ, scil. Fortuna. Vide num sufficiat ἔχεται γὰρ ἐν αὐτῇ πλεῖστον ἀεὶ τὸ βασιλικόν, ut dicitur ἔχεσθαι ἐν συμφοραῖς, ἐν κακοῖς, ἐν ἀπώρῳ similibusque.

§ 21 καὶ ὄρη μεγάλα καὶ ποταμοὺς [ἀδιαβάτους] καὶ κρημνοὺς ἀνυπερβάτους κτέ. Sive traditam sive coniectura repertam, verissimam arbitror unius codicis M lectionem ἀδιαβάτους, quam v. Arnim expunxit.

Or. LXVI (49). *De gloria. Or. prima.*

§ 5 τῶν δὲ αἰγῶν οὐκ ἂν οὐδεμία κατακρημνίσειεν αὐτὴν κοτίνου χάριν, καὶ ταῦτα παρούσης ἐτέρας νομῆς. Expectaveram potius καὶ ταῦτα <οὐδὲ> παρούσης ἐτέρας νομῆς, sed fortasse vulgata lectio defendi potest.

§ 8 „νῆ Δί' ἀλλ' ἐκείνους (sc. τοὺς Φιλόφους καὶ τοὺς οἰνόφλυγας) ἰδεῖν ἔστιν περὶ τὸν οἶνον καὶ τὰς ἐταίρας καὶ τὰ δπτανεία", τῷ τοιούτῳ (scil. τῷ δοξοκώῳ) δὲ οὐκ ἀνάγκη πολὺ μὲν ὄψον ἀγοράζειν, πολὺν δὲ οἶνον. Post δπτανεία v. Arnim excidisse δαπανῶντας putat, fortasse recte, licet ita potius τὰ ὄψα

expectarem. Sed admodum mihi suspecta sunt verba interposita καὶ τὰς ἑταίρας, cum praesertim non sequantur post πολλὸν δὲ οἶνον verba πολλὰς δὲ ἑταίρας, quae ita oppositio desideraret. Interpolatori igitur ea reddiderim.

§ 11 Ἀμοιβέα ἢ Πῶλον pro ἀμοιβαίαν πῶλον palmaris est Wilamowitzii emendatio, coll. Plut. Arat. c. 17.

§ 18. Malim δὲ γὰρ ἂν ἀπολύσῃ <τις> τήμερον, αὔριον καταδικάζει.

§ 19 et § 21. Certae Emperii et Geelii emendationes ἰταμῶν pro ἑτοιμῶν et Κέρκωψ pro Κέκρωψ recipiendae sunt.

§ 26 τί <οὖν> δεῖ δόξης ἐπιθυμεῖν, ἥς καὶ ἐὰν τύχῃ, πολλάκις οὐκ ἐπ' ἀγαθῷ ἀπώνατο; Malim ἥς καὶ ὅς ἂν τύχῃ πολλάκις κτλ. Vocula τις in talibus omissa ubique mihi suspecta est admodum.

Or. LXXII (55). *De habitu.*

§ 1 ὁμοίως οὐδ' εἴ τινα ἴδοιεν γεωργοῦ στολὴν ἔχοντα ἢ ποιμένος, ἐξωμίδα [ἔχοντα] ἢ διφθέραν ἐνημμένον κτλ. Vel sine libris delendum fuerat ἔχοντα male repetitum, quod duo codd. PH omittunt.

Or. LXXIX (62). *De divitiis.*

§ 2 εἰ δ' αὖ (ἦν ὄφελος sc.) λίθων εὐχρόων καὶ ποικίλων, ἢ Τηίων ἢ Καρυστίων καὶ τινων Αἰγυπτίων καὶ Φρυγῶν (sc. πόλεις ἂν εὐδαίμων ἦν), παρ' οἷς ἐστὶ τὰ ὄρη ποικίλα· ἀκούω δ' ἔγωγε τῶν ὀρῶν τὰς πάνυ παλαιὰς τῆς αὐτῆς εἶναι πέτρας. Verum videtur: ἀκούω δ' ἔγωγε τῶν χωρῶν τὰς πάνυ παλαιὰς τοιαύτης εἶναι πέτρας.

§ 3 εἰ δέ γε ὥφέλει τὸ κεκτῆσθαι χρυσίον, οὐδὲν ἐκώλυεν Αἰθίοπας τοὺς ἄνω μακαριωτάτους εἶναι δοκεῖν, ὅπου τὸ χρυσίον ἀτιμότερον ἢ παρ' ἡμῖν ὁ μόλιβδος, καὶ Φασιν αὐτόθι τοὺς κακούργους ἐν παχείαις <χρυσοῦ· Valk.> δεδέσθαι πέδαις, ἀλλ' οὐδὲν ἥττον

εἰσι δεσμῶται καὶ πονηροὶ καὶ ἄδικοι. τὸ δὲ μακαρίζειν τοὺς πλουσίου καὶ πολλὰ χρήματα ἔχοντας, τὰ δὲ ἄλλα μὴδὲν διαφέροντας τῶν πάνυ Φαύλων, ὅμοιον (ὥς) εἴ τις τοὺς ἐκεῖ δεσμώτας ἰδὼν προΐδοντας ἐκ τῆς εἰρηκτῆς ἐξήλου, καὶ πάντων εὐδαιμονέστατον ἔκρινε τὸν ἔχοντα τὰς μείζους πέδας. Ob antecedentem superlativum πάντων εὐδαιμονέστατον dubium non est quin logica ratio μεγίστας postulet pro μείζους.

Or. LXXX (63). *De libertate.*

§ 1. Ὑμεῖς μὲν ἴσως θαυμάζετε καὶ παράδοξον ἡγεῖσθε καὶ οὐδαμῶς σωφρονοῦντος ἀνδρός, ὅστις — βουλευτήρια μὲν καὶ θέατρα καὶ συλλόγους ἀτιμάσας, ἐκκλησιάζων δὲ μόνος αὐτός· καὶ θεωρῶν οὐκ ὀρχουμένους οὐδὲ ἄδοντας οὐδὲ πυκτεύοντας οὐδὲ παλαίοντας, ἀλλ' ὠνουμένους καὶ βαδίζοντας καὶ λαλοῦντας καὶ μαχομένους· ποτὲ μὲν τούτοις ἅπασι προσέχων εὖ μάλα καὶ τερπόμενος πολὺ μᾶλλον ἢ παῖδες ἐν ἀγῶσι καὶ θεάτροις, οὐ προκαταλαμβάνων οὐδὲ ἀγρυπνῶν οὐδὲ θλιβόμενος κτῆ.

Adnotat editor „ἡ παῖδες suspectum; fortasse ἡ ὑμεῖς, quod per ἡ ἡμεῖς in ἡ παῖδες abire potuit.” Si quid mutandum, potius de scribendo ΠΑΗΘΟΣ pro ΠΑΙΔΟΣ cogitaverim. Deinde vero melius intellegam οὐ (θεᾶν) προκαταλαμβάνων. Ad ὠνουμένους cett. cf. Or. XX (70) § 9.

§ 6 πᾶσα γὰρ ἀνάγκη τὸν συνέχοντα τὸ <πᾶν> θεσμὸν ἀραῖον ὑπάρχειν. Pulchre v. Arnim ita corrigit librorum lectionem ἀθηναῖον ὑπάρχειν. Minus placet reliqua emendatio τὸ πᾶν pro τὸν δὲ (M), τὸν (UB), contra consuetudinem enim ipsa lex ἀραία vocatur. Admissa Casauboni coni. συγχεόντα, scribere malim πᾶσα γὰρ ἀνάγκη τὸν συγχεόντα τὸν Διὸς θεσμὸν ἀραῖον ὑπάρχειν.

§ 12 ὥσπερ Ἀστυάγην ποτὲ Κῦρος ἐν χρυσαῖς ἔδῃσε πέδαίς, ὥς ἂν δῆλον ὅτι <τοῦ> πάππου κηδόμενος. Addo articulum.

Or. XVI (66). *De aegritudine.*

§ 4 οὐκουν καθ' ἕκαστον αὐτῶν δεῖ ποιεῖσθαι τὴν παραμυθίαν

(ἀνήνυτον γὰρ τὸ πρᾶγμα καὶ λυπηρὸς ἐστὶν ὁ βίος), κτέ.

Conieci ὥς (vel ἐπεὶ) λύπης πλήρης ἐστὶν ὁ βίος.

Or. XVIII (68). *De dicendi exercitatione.*

§ 7 ἥ τε γὰρ τοῦ Μενάνδρου μίμησις ἄπαντος ἡθους καὶ χάριτος πᾶσαν ὑπερβέβληκε τὴν δεινότητα τῶν παλαιῶν κωμικῶν, ἥ τε Εὐριπίδου προσήνεια καὶ πιθανότης τοῦ μὲν τραγικοῦ ἀναστήματος καὶ ἀξιώματος τυχὸν οὐκ ἂν τελῶς ἐφικνοῖτο, πολιτικῶ δὲ ἀνδρὶ πάνυ ὠφέλιμος, κτέ. Rectissime editor „lacunosa aut graviter corrupta, neque μίμησις χάριτος dicitur, neque ex omni parte Menandrum antiquis praeferre voluit.” Sentiebat opinor Dio forma et gratia Musam Aristophaneam vincere Menandream, itaque suspicor lacunis locum laborare sic fere explendum: ἥ τε γὰρ τοῦ Μενάνδρου μίμησις ἄπαντος ἡθους, <εἰ> καὶ χάριτος <ἐλλεῖπει sc. Menander>, πᾶσαν ὑπερβέβληκε τὴν δεινότητα τῶν παλαιῶν κωμικῶν.

Or. XX (70). *De secessu.*

§ 12 ἀλλ' ἔγωγε ὁρῶ καὶ τοὺς πλησίον τῆς θαλάττης οὐδὲν πάσχοντας, ἀλλὰ καὶ διανοεῖσθαι δυναμένους ἃ βούλονται διανοεῖσθαι καὶ λέγοντας καὶ ἀκούοντας καὶ καθεύδοντας, κτλ. Suspecta mihi otiosa et inelegans verbi repetitio.

§ 15 de canibus venaticis: εὐθὺς ἀναζητούσας τὸ ἴχνος, καὶ οὐδ' εἰ πάντες ἀποκαλοῖεν, οὐκ ἂν ποτε τοῦτο ἀπολειπούσας, οὐδ' εἰ πολλὰ μὲν φωναὶ πανταχόθεν φέροντο, πολλὰ δὲ ὄσμαι ἀπὸ τε τῶν καρπῶν καὶ ἀνθῶν ἐμπλέκοντο, πολὺ δὲ πλῆθος ἀνθρώπων τε καὶ ἄλλων ζώων φαίνοιτο κτέ. Quo pacto odores implicari dici potuerint non exputo. Conieci ἐμπνέοιτο, inhalarentur.

Or. XXI (71). *De pulcritudine.*

§ 2 οὐ γὰρ μόνον ἡ ἀρετὴ ἐπαίνῳ αὖξεται, ἀλλὰ καὶ τὸ κάλλος ὑπὸ τῶν τιμώντων αὐτὸ καὶ σεβομένων· ἀμελούμενον δὲ καὶ οὐδενὸς εἰς αὐτὸ βλέποντος ἢ πονηρῶν [βλεπόντων] σβέννυται [ὥσπερ κάτοπτρα]. Quae seclusi quin aliena manus addiderit nullus dubito. Ineptissima speculorum imago est. Specula neque σβέννυσθαι dici recte possunt, neque inspiciente nemine corrumpuntur.

Contra vix satis causae videtur cur editor mox § 4 sollicitet verba τοσούτον διαφέρειν ὄντο πρὸς κάλλος τὸ θῆλυ, (Arn.) σχεδὸν δὲ καὶ πάντες οἱ βάρβαροι, ἥπερ τὰ ἄλλα ζῶα, διὰ τὸ μόνον τὰ ἀφροδίσεια ἐννοεῖν, coniciens αὐτὸ μόνον τὰ ἀφρ. <δύνανται> ἐννοεῖν.

§ 11 τούτου δὲ (quod de Nerone loquor) αἴτιον τὸ μὴ πάνυ φιλεῖν τοὺς τραγωδοὺς μηδὲ ζηλοῦν· ἐπεὶ οἶδα ὅτι αἰσχρὸν ἐστὶν ἐν τραγωδίᾳ τοὺς νῦν ὄντας ὀνομάζειν, ἀλλ' ἀρχαίου τινὸς δεῖ πράγματος καὶ οὐδὲ πάνυ πιστοῦ. οἱ μὲν οὖν πρόσθεν οὐκ ἤσχύνοντο τοὺς τότε ὄντας ὀνομάζειν καὶ λέγοντες καὶ γράφοντες. Manifestum est Dionem non respicere antiquam quam hodie legimus tragoediam Atticam, sed seriores aliquam, quae sine vestigiis perit.

Or. XXIII. (73). *Quod felix sit sapiens.*

§ 3. Euripides in Cresphonte

τὸν Φύντα θρηνεῖν εἰς ὅς' ἔρχεται κακὰ,
τὸν δ' αὖ θανόντα καὶ πόνων πεπαυμένον

χαίροντας καὶ συνηδομένους οἴεται δεῖν ἐκπέμπειν. — Οὐκουν ὀρθῶς παρήνευσεν; εἰ γὰρ ἄπαξ δεῖ κλαίειν τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὴν ἀτυχίαν, καὶ γενομένους προσήκει θρηνεῖν τῶν ἐσομένων αὐτοῖς κακῶν ἕνεκεν, καὶ τελευτήσαντας, ὅτι πολλὰ καὶ δεινὰ πεπόνθασιν καὶ ζῶντας ὅτι εἰσὶν ἐν κακοῖς, ὥστε ὥρα ἂν εἴη κατὰ τὸν ποιητὴν μηδέποτε παύσασθαι ὀδυρομένους πολὺ μᾶλλον τῶν ἀηδόνων. ἐκεῖναι μὲν γὰρ τοῦ ἡρὸς λέγονται θρηνεῖν τὸν Ἴτυν· τοὺς δὲ ἀνθρώπους εἰκὸς ἦν θρηνεῖν καὶ θέρους καὶ χειμῶνος. πόσῳ δὲ βέλτιον τοὺς γενομένων ἔαν εὐθύς ἀπολέσθαι ΤΠΟ τῶν κακῶν, ἀλλὰ μὴ σπαργάνοις ἐνείλουντας καὶ λούοντας καὶ τιθηνουμένους τοσαύτην ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι ὅπως ἄθλιοι ἔσονται.

Totus locus adscribendus erat, quo certius lectori constaret logicam rationem flagitare correctionem ΠΠΟ τῶν κακῶν.

§ 6. Ἀλλὰ καλῶς μοι δοκεῖς διωρθῶσθαι τὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ ἀποκρίνομαι ὅτι ἡγοῦμαι ἀνθρωπον εὐδαίμονα εἶναι.

In proxime praegressis Dio verba Homeri Il. XVII 446 sq.

οὐ μὲν γάρ τί ποθ' ἐστὶν διζυρώτερον ἀνδρὸς
πάντων, ὅσσα τε γαῖαν ἐπι πνεῖει τε καὶ ἔρπει

sic fuerat interpretatus: οὐ γὰρ ὡς ἅπαντες οἱ ἄνθρωποι ἄθλιοι εἰσὶ φησιν, ἀλλ' ὅτι οὐθέν ἐστι ζῶν ἀνθρώπου ἀθλιώτερον τοῦ γε ἀθλίου —. ἴσως γάρ τοι καὶ μόνος τῶν ἄλλων ὁ ἄνθρωπος κακοδαίμων ἐστιν, ὥσπερ καὶ εὐδαίμων κτέ.

Unde consentaneum videtur Dionis interlocutorem respondisse ὅτι ἡγοῦμαι ἄνθρωπον <καὶ> εὐδαίμονα εἶναι.

Or. XXVII (76). *De consultatione.*

§ 1. Πάσαι καθήμενος καὶ ὑμῶν ἀκούων, ὅτε πολλὰς ὥρας διετρίβετε παρὰ τινι τῶν πολιτικῶν βουλευόμενοι περὶ τινων πραγμάτων, σκοπῶ παρ' ἐμαυτῷ καὶ ἀναζητῶ τί ἐστι τοῦτο ὃ φατε βουλεύεσθαι [ἢ αὐτὸ δὴ βουλεύεσθαι]. Editor auctore Emperio ultima verba secluserit ut variam lectionem praecedentium. Non sane reprehendo, sed nescio fere an genuina scriptoris manus fuerit: ἀναζητῶ τί ἐστι <αὐτὸ δὴ> τοῦτο ὃ φατε βουλεύεσθαι.

Or. XXIX (78). *Melancomas prior.*

§ 2. Legerim: πρέποι δ' ἂν τῇ <τ'> ἐκείνου ἀρετῇ καὶ τῇ ἐμῇ νεότητι μὴδὲν μακρὸν ἀπαιτεῖν μὴδὲ ἀκριβῆ μᾶλλον ἢ γενναῖον τὸν ἔπαινον.

Or. XXX (80). *Charidemus.*

§ 3 ἀλλ' ὑμεῖς γε πάνυ εἰκατον ἀχθομένῳ τῇ συμφορᾷ. Sic codd. praeter U, qui ἀχθομένῳ exhibet. Dio cum optimis scriptoribus in talibus dativum adhibet, velut infra § 6 οὐχ ὅπως ὠλοφύρετο αὐτὸν ἢ λυπουμένῳ ἐφίκει. Quare corrigendum puto ἀχθομένοιιν.

§ 5 ἀλλὰ μὴ τι ὑμᾶς ἐλύπει τούτοις ἢ σκυθρωπότερος ὑμῖν ἐφαίνετο; — T. ἐμοὶ μὲν γὰρ ἐδόκει τούναντίον πολλῶν ἰλαρώτερος κτέ. Haereo in vocula γάρ, expectatur enim μὲν οὖν, imo.

§ 10 ἐν Φρουρᾷ δὴ ὄντες ἐν τῷ βίῳ τοσοῦτον χρόνον ὅσον ἕκαστοι ζῶμεν. Aut repetitam praepositionem aut ἐν τῷ βίῳ abesse malim.

OBSERVATIUNCULAE DE IURE ROMANO.

SCRIPSIT

J. C. NABER S. A. FIL.

(Continuantur ex huius Vol. pag. 276).

LXXXII.

AD HEREDITATIS PETITIONEM.

Excepto *quorum bonorum* interdicto, cui separatim caput destinamus (XCII), sola, quod sciam, hereditatis petitio, tituli frangitur praescriptione. Nam, quod scribit Hermogenianus (l. 30 D. 29. 4): *qui omissa causa testamenti pro emptore vel pro dote vel pro donato sive alio quolibet titulo, exceptis pro herede et pro possessore possideat hereditatem, a legatariis et fideicommissariis non convenitur*, ita procederet, si daretur legatorum actio in eum qui omissa causa testamenti possideret; sed datur in eum qui *omissa causa testamenti ab intestato* [vel alio modo] *possideat hereditatem*¹⁾, quod edictum locum habebit, *quotiens (quis) aut quasi heres legitimus possidet aut quia bonorum possessionem acc(e)pit ab intestato* [aut si forte quasi praedo possideat hereditatem fingens sibi aliquem titulum ab intestato possessionis]: *quocumque enim modo hereditatem lucrifactor quis sit, legata praestabit* [sane interveniente cautione „evicta hereditate legata reddi”]. Leguntur ea apud Ulpianum l. 1 § 9 D. 29. 4; sed eiciendus erat *praedo*, quia *praedo non est lucrifactor*

---

1) R. D. 29. 4. — Emblema relinquit praetori Lenel.

hereditatem uno casu excepto¹⁾. Itaque perinde est supervacanea Hermogeniani observatio de legatis non obstringi qui *pro emptore* possideat, atque est supervacanea Ulpiani: non teneri eum qui *fideicommissorum servandorum causa vel crediti servandi causa ven(erit) in possessionem* (l. 1 § 9 cit.). At hereditatis petitioni tituli praescriptio obicitur, quia *qui proprio titulo munitus* [non] *est*²⁾, *is etiam*³⁾ *singularum rerum iure convenitur*⁴⁾. Proprius titulus in hac Severi et Antonini constitutione intellegitur emptio⁵⁾ vel similis actio, sed quia sufficiebat *titulo*⁶⁾, credibile est eum, unde sumpserint Imperatores iuris regulam, exprimere voluisse de titulo non hereditario⁷⁾. Hoc ideo verum puto, quia non omnibus sufficere visa est tituli obiectio, ut evitetur hereditatis petitio, nam subicit Ulpianus hereditatis petitioni emptoris heredem, *quasi pro herede possideat*⁸⁾; secundum hos igitur hereditatis petitione convenitur, quisquis *hereditario nomine* possidet⁹⁾, licet non illius heredem se dicat vel putet, cuius petitur hereditas¹⁰⁾. Ergo mirifica est adnotatio Thalelaei¹¹⁾: hoc in secunda parte Digestorum nusquam inveniri. Sed mirificentior omnium eorum est auctorum, quorum sensum adsequor, sententia: hereditatis petitione ideo absolvi possessorem eum,

1) L. 6 § 7 eod. — Car praeterea exulare iusserim de *cautione* clausulam, infra dicetur, id est capite harum observatiuncularum LXXXIII.

2) Negationem Basilicorum fide dempsi. Fons erroris fuit vox *etiam* non intellecta.

3) Hunc articulum recte ni fallor per *consequenter* vertit Faber, Coniector. § 7 XVII. 1. — Cf. l. 41 (42) D. 3. 5; l. 19 D. 5. 2; l. 1 D. 18. 5; l. 5 § 2 D. 26. 7; l. 4 § 1 D. 27. 8; l. 7 pr. D. 50. 4; c. 10 C. 3. 33. Latuisse videtur Franckium (*Commentar über den Pandectentitel de her. petit.* p. 169) Fabri interpretatio.

4) c. 2 § 2 C. 3. 31.

5) Licet ipsam hereditatem quis emerit (Cf. Francke, op. cit. p. 168).

6) c. 4 C. 7. 34. — Cf. l. 13 § 1 D. 5. 3.

7) Atque sic ipsam constitutionem intellexit Thalelaeus (sch. 2 i. f. ad Bās. 42. 1. 60): *σημειώσαι δὲ, ὅτι τὸν τοῦ ἀγοραστοῦ κληρονόμον ἐβάρησεν [ἐν] τῇ νερεδιτάτις πετι- τίωνι* . . . . Errare eum dixerim, quia initio rescripti emptor et emptoris heres iunguntur, nec deinde separantur.

8) Ulp. l. 13 § 11 D. 5. 3. — Hoc testimonium qui interpretandi specie amoliri cupiunt (cf. Francke, op. cit. p. 163-165), ii dum fragili quaerunt inlidere dentem, offendunt solido.

9) Gai. l. 16 D. 29. 4.

10) Putabat Savigny, *Verm. Schr.* II p. 267 eum tantum pro herede possidere, qui heredem se diceret vel putaret eius, cuius petitur hereditas (*„durch diese Beerbung“*).

11) Post modo laudata sic pergit: *ἐν γὰρ τοῖς δὲ ἰουδαιοῖς οὐδαμῶς τοῦτο εἴρηται*

qui titulo munitus sit, quod non faciat hereditatis controversiam, quum hereditatis controversiam is videatur facere, qui petito rem heredem esse neget, atque propterea restituere recuset ¹⁾). Qualem esse *pro herede* possessorem non negamus; se enim heredem dicendo vi ipsa negat heredem esse petito rem. *Pro possessore* qui possidet, is non semper facit hereditatis controversiam. Nam, si ideo restituere nolit, quod hereditas petitoris non sit, hereditatis facit controversiam; sin ideo, quod res ex hereditate non sit, proprietatis ²⁾). *Pro emptore* possessio eandem distinctionem admittit; quia enim omnis emptor non continuo dominus est, aut ita se defendet, ut dicat rem non esse hereditariam, aut ut dicat petito rem non esse heredem. Ergo, quum ratio defendendi sese eadem sit in praedone et in emptore, error esse debet eorum qui putant ideo dari in praedonem, quod faciat hereditatis, ideo denegari in emptorem, quod faciat controversiam dominii, hereditatis petitionem. Aliquid vidit Windscheid ³⁾): se non bene intelligere, cur in *pro possessore* possidentem detur hereditatis petitio. Scilicet putat hereditatis petitionem initio in eum datam esse, qui *pro herede* possideat, id est qui se heredem dicat vel putet ⁴⁾). Mihi quidem longe probabilius videtur hereditatis petitionem initio competitivisse in omnem possessorem exemplo rei vindicationis, quod exemplum secuti sunt, qui hereditatis petitionem introduxerunt (Gai. IV § 17), deinde propter aliquam causam, quam nos ignoremus,

1) Cf. Steph. sch. l. ὅγνως ad Bas. 42. l. 4: τοῦτο γὰρ καὶ μόνον . . . . ζητοῦμεν, εἰ νέμεται τὸ πρᾶγμα πρὸς νερέδε ἢ πρὸς ποσσέσσορε, ποιῶν αὐτῷ κοντροβερίαν, τούτεστι λέγων ἑαυτὸν εἶναι κληρονόμον, ἢ ἀρνούμενος καὶ λέγων τὸν κινεῶντα μὴ εἶναι κληρονόμον. Similis est sententia Roberti Pothier, *Traité de la propriété* no. 370: „si le possesseur ne disputoit pas au demandeur sa qualité d'héritier . . . . il n'y aurait pas lieu à la pétition d'hérédité”.

2) Nihil etiam impedit, quominus coniungat utramque contradictionem, *pluribus enim defensionibus uti permittitur* (l. 5, l. 8 D. 44. 1; cf. l. 43 D. 50. 17).

3) *Lehrbuch* § 614*.

4) Quaeritur, possideatne *pro herede*, qui se heredem dicit nec putat, nam hunc *pro possessore* non teneri constat (l. 11, l. 12 D. 5. 3), nec sibi contradicit Ulpianus l. 1 § 9 D. 29. 4: *aut si forte quasi praedo possideat hereditatem fingens sibi aliquem titulum ab intestato possessionis* (ia. l. 11 § 1 D. 5. 3: *pro possessore vero possidet praedo*), quia verba, quae exscripsi, Triboniano iam reddidimus. *Bonorum utique possessor pro herede videtur possidere* (l. 11 pr. D. 5. 3, cf. Cic. Verr. II. 1. 45 § 115; Gai. II § 151*), licet heredem esse se non putet,

coartatam esse novam actionem ad pro heredem prove possessore possessorem¹⁾. Non tamen Ottonis Lenel²⁾ opinioni adstipulor: formulae verbis hoc expressum fuisse; non enim opus est formulae verbis id excipere, quod ipso iure quandoque obtinebit³⁾. Provocat sane vir clarissimus ad l. 13 § 12 D. 5. 3, quae pertinere non videtur ad conceptionem formulae. Distinguitur ibi, petaturne a procuratore hereditas *absentis nomine* an vero *ipsius*, non quod id ex formula appareat⁴⁾, sed quia alieno nomine iudicium accipere non cogitur, qui non sibi actionem eiusdem absentis nomine dari postulaverit⁵⁾. Ea causa est cur etiam in actionibus, quae in rem sunt, distinguatur respondeatne quis suo nomine an alieno. Non tantum ubi ratio redditur, cur hereditatis petitio non teneat nisi pro heredem et pro possessore possessorem, sed etiam in huius actionis natura describenda parum diligenter versati sunt interpretes. Quid enim proficitur dicendo hereditatis petitionem esse hereditatis vindicationem, quae sententia est Bernhardi Windscheid⁶⁾? Nihil enim praeterea dicit, qui hoc sermone utitur, quam hoc: esse hereditatis petitionem ad exemplum rei vindicationis introductam. Ex eo initium fieri oportebat, quod scribit Ulpianus l. 25 § 18 D. 5. 3, mixtam esse causam hereditatis petitionis, quae comprehendat praeter in rem actionem *praestationes quasdam personales, utputa eorum quae a debitoribus sunt exacta, item pretiorum*. His detractis quae manet in rem⁷⁾ vel potius *de universitate*⁸⁾ actio, ea ipsa e pluribus actionibus mixta est; componitur enim e singulis hereditariis actionibus, et constat *omnes hereditarias actiones in hereditatis petitionem venire*⁹⁾. Hereditariae actiones intelliguntur

1) Ita nunc rursus in novis Germanorum legibus coartatur ad pro heredem possessorem (*B. G.-B.* § 2018), a Gallorum autem legibus iam exulat.

2) *Das edict. perp.* § 65 (maxime p. 139).

3) L. 9 D. 5. 3.

4) Gai. IV § 87: *cum in rem agitur, nihil in intentione facit eius persona, cum quo agitur*.

5) L. 33 § 3 D. 3. 3.

6) *Lehrbuch* § 611^a. — Ex iure Romano non intellecto etiam veniunt, quae in iure Saxonico novavit Laband, *Vermögensrechtl. Klagen* (1869) p. 359-361.

7) L. 27 § 3 D. 6. 1.

8) L. 1 pr. D. 6. 1.

9) L. 20 § 4 D. 5. 3. — Nihil interest sitne civilis actio an honoraria, itaque veniunt etiam Publiciana et hypothecaria.

quas nunc haberet, si viveret, testator¹⁾ id est quas vivus adquisivit et siquae hereditati competierunt²⁾. Sic fit, *ut non solum a debitore defuncti sed etiam a debitore hereditario peti hereditas po(ssit)*³⁾, veluti *qui servo hereditario promisit, vel qui ante aditam hereditatem damnum dedit*⁴⁾, *vel aliquam rem hereditariam subripuerit*⁵⁾, *servum(ve) hereditarium corruperit*⁶⁾. *Ab heredis autem debitore peti hereditas non potest*⁷⁾. Veniunt denique in hereditatis petitionem *et corpora et actiones*⁸⁾, id est *et vindicationes et conditiones*⁹⁾; vindicationes earum rerum, quas possidere desierit defunctus¹⁰⁾, quasve post mortem eius heres non possederit, non heres possederit¹¹⁾. An earum quoque, quas heres possederit, quarum deinde possessionem amiserit? Ait Vangerow¹²⁾, qui provocat ad l. 19 § 1 et l. 44 D. 5. 3, sed non videtur his locis probandi vis inesse¹³⁾. Textus prioris fragmenti ita currit: *quod si pro emptore usucapio ab herede impleta sit, (res) non veniet in hereditatis petition(em); quia heres [id est petitor] eam vindicare potest, nec ulla exceptio datur possessori*. En inquit Vangerow, non ideo denegatur heredi post

1) Ita Dernburg, *Ueber das Verhältniss der hereditatis petitio zu den erbenschaftlichen Singularklagen* (1852) p. 56: „die hereditatis petitio umfasst, insoweit sie auf den Erben ueberg(e)hen, alle Aktionen, die dem Erblasser, wenn er noch lebte, gegen den Erbschaftsbesitzer zugestanden hätten“. Aliorsum pertinet l. 40 D. 44. 7 (= Paling. Paul. 225).

2) Requirit Paulus in augmentis, ut sint *ante aditam hereditatem ex ea quaesita* (Consult VI § 7). Ulpianus ante aditam hereditatem omnia augmenta includit, *post aditam hereditatem ea quae ex ipsa hereditate venerint*, sed fructus et partus omnimodo (l. 20 § 3 D. 5. 3).

3) L. 16 § 3 D. 5. 3.

4) L. 14 D. 5. 3.

5) L. 15 D. 5. 3; cf. l. 35 i. f. D. 41. 3; l. 71 (70) D. 47. 2.

6) L. 18 § 1 D. 11. 8.

7) L. 16 § 3, l. 36 § 2 D. 5. 3.

8) L. 7 § 5 D. 44. 2; cf. l. 18 § 2 D. 5. 3 (*sive iura sive corpora*).

9) Conditiones per se quoque veniunt id est sine adminiculo vindicationis (l. 13 § 15 D. 5. 3; l. 7 § 5 D. 44. 2) sed ita, si debitor *se dicat heredem* (l. 42 D. 5. 3; cf. tamen l. 51 § 1 D. 10. 2).

10) L. 14 § 2 D. 4. 2; l. 6 § 5, l. 22 § 1 D. 25. 2; l. 13 § 1 D. 5. 3 (secundum interpretationem Stephani).

11) Gai. II § 52, 57; l. 6 § 6 D. 25. 2: l. 2 § 1, l. 3 D. 47. 19.

12) *Pandekten* § 505, *Anm.* 1.

13) Multo vero minus l. 29 D. 41. 3, quam quasi in subsidiis collocavit vir clarissimus.

usucapionem hereditatis petitio, quia possedit, sed ideo quia propria heredis actio effecta est nec ullam metuit exceptionem. Non tenet argumentum, potest enim omnis heres usucapionem implere, licet nullo tempore possederit, dummodo nec alius quilibet ¹⁾. Alter locus (l. 44 cit.) ita probaret, si pertinere posset ad legatum ex hereditate ²⁾. Melius igitur de re incerta nec ponderosa nihil pronuntiare.

Actiones veniunt hereditariae in hereditatis petitionem omnes, iis tamen exceptis, quas integras sibi esse heres maluerit, nam, quia post hereditatis iudicium factum locus non est praeiudicii exceptioni ³⁾, nec in iudicium deduci videtur id, *quod nec actor petere (se) put(e)t, nec iudex (esse) in iudicio sen(tia)t* ⁴⁾, ideo liberum est heredi singulas actiones vel includere hereditatis petitione vel excludere ⁵⁾, dummodo hanc priorem instituat. Alioquin repelleretur praeiudicii exceptione ⁶⁾. Excludit praeterea Paulus servitutis vindicationem, cuius opinionis hanc reddit rationem: hereditatis petitione contineri restitutionem, verum *nihil (servitutis) nomine poss(e) restitui, sicut (pot)est in corporibus et fructibus* ⁷⁾. Quae tamen ratio magis est speciosa quam vera, quia in servitutibus id quod interest fructus nomine computatur ⁸⁾. Quae veniunt actiones, eae non semper *cum sua natura* veniunt, sed novam induunt. Veluti legis Aquiliae actio sine incremento venit ⁹⁾, hypothecaria cum fructibus ¹⁰⁾, rei vindicatio quot subeat mutationes exsequi non est necesse ¹¹⁾. Solet quidem

1) L. 6 § 2 D. 41. 4; l. 20, l. 31 § 5 D. 41. 3.

2) Hoc fieri ideo non potest, quia ageret heres eius rei nomine, quam etiam nunc possideret.

3) L. 13 D. 44. 1.

4) L. 20 D. 44. 2.

5) L. 36 § 2 D. 5. 3; cf. l. 13, l. 14 D. 6. 1. — Venit in hereditatis petitionem sine incremento legis Aquiliae actio (l. 20 § 4 D. 5. 3). Est igitur, cur eam actionem heres integram habere velit.

6) De praeiudicii exceptione erit sequens observatiuncula.

7) L. 19 § 3 D. 5. 3.

8) L. 4 § 2 D. 8. 5.

9) L. 20 § 4 D. 5. 3; cf. l. 17 D. 10. 2.

10) L. 41 § 1 D. 5. 3; cf. l. 16 § 4 D. 20. 1.

11) cf. c. 2 § 1, § 2 C. 3. 31 (fructibus augetur in praeteritum); l. 20 § 6 D. 5. 3 (subicitur senatusconsulto Inventiano, sed vid. l. 27 § 3 D. 6. 1); l. 22, l. 40 pr. D. 5. 3 (subicitur orationi Hadriani); l. 38, l. 39 pr. § 1 D. 5. 3 (retentiones extenduntur).

tantum venire in hereditatis petitionem propter singularum rerum actiones, quantum in has ipsas venturum esset, quod nominatim traditur in servi corrupti iudicio ¹⁾. Actio quoque noxalis ²⁾ vel de peculio ³⁾ cum sua causa venit in hereditatis petitionem. Rursus stricti iudicii actio ex constitutione Iustiniani in causam bonae fidei transit, iussit enim Imperator de universitate actionem ex bono et aequo finem accipere ⁴⁾. Quod utrum antea obtinuerit, videndum est. Pertinet ad hunc tractatum Ulpiani l. 16 pr. D. 5. 3: *quod si in diem sit debitor, ... ex quo petita est hereditas, non debere eum damnari. Rei plane iudicatae tempus spectandum esse . . . . an dies venerit; . . . . si autem non venerit, cavere officio iudicis debeat de restituendo hoc debito, cum dies venerit vel condicio extiterit*. Proprium est bonae fidei iudiciorum, agi posse, antequam dies venerit, ad interponendam dumtaxat cautionem ⁵⁾. Itaque si sunt verba finalia (*si autem — extiterit*) Ulpiani, huic iam visa esse dicenda est in bonae fidei converti iudicium, quaecumque in hereditatis petitionem deducatur actio.

Sed est inprimis memorabile nec satis interpretibus observatum, occasione hereditatis petitionis novas quasdam actiones introductas esse, quae, licet alioquin desiderentur, in de universitate actionem includantur. Veluti notissimi iuris est: actionem in rem praeter dominum ei dari, *qui ex iusta causa traditam sibi rem nondum usucepit eamque amissa possessione petit* (Gai. IV § 36). Ceteris, licet civiliter possederint, possessione amissa nulla in rem ⁶⁾ datur actio, multo vero minus qui naturaliter tantum. Verum enimvero includitur in hereditatis petitionem in rem actio earum rerum nomine, quae apud defunctum depositae vel commodatae ei sint ⁷⁾, multo magis igitur eas per hereditatis petitionem vindicabit heres, licet

---

1) L. 14 pr. D. 11. 3.

2) L. 40 § 3 D. 5. 3.

3) L. 36 pr. D. 5. 3.

4) § 28 Inst. IV. 6 = c. ult. § 3 C. 3. 31.

5) L. 41 D. 5. 1; l. 38 pr. D. 17. 2; l. 42 pr. D. 39. 6. Cf. l. 24 § 2 D. 24. 3.

6) Conditionem habere possunt, quibus ex causis est conditio. Qua de re fuit cap. harum observatiuncularum LIX.

7) L. 19 pr. D. 5. 3 (cf. l. 5 § 10 D. 36. 4).

reluctetur Bruns ¹⁾, quarum rerum *possessio qualisqualis in hereditate fu(er)it* ²⁾, id est, quas civiliter defunctum possedissee constiterit. Species proponitur eiusmodi: *iuraverat defunctus petitoris rem non esse*, quo nomine nulla in rem datur actio ³⁾. At heres per hereditatis petitionem eam quoque possessionem recuperabit ⁴⁾. Possit quis defendere possessionis ratione non vindicationem includi in hereditatis petitionem sed velut interdictum ⁵⁾. Quae re dicitur eo quaestio, utrum in ipso iudicio obicienda sit exceptio dominii, an salva dominii intentione interim possessione sit cedendum ⁶⁾. Et scribit Savigny: adversus hereditatis petitionem, licet ratione possessionis intendatur, adeo non denegari dominii praescriptionem, ut vel sufficiat habere titulum ⁷⁾. Quasi vero non ea res agatur, utrum cessante tituli praescriptione — cessat autem secundum Ulpianum in iis qui hereditario titulo muniti sunt ⁸⁾ — tunc succedat dominii exceptio. Quod negant Diocletianus et Maximianus (c. 7 pr. C. 3. 31) ea ratione, quasi *mixtae personalis actionis ratio hoc respondere compellat*. Itaque si hos duces sequimur, inclusam se inveniet non vindicatio, sed interdictum. Videtur autem Paulus magis *petitionem* supplere velle, quam interdictum; quaerit enim in singulis speciebus sitne *petitio* necne, non quaerit, sitne interdictum; itaque propius est ut petitionem ad novas species porrigere voluerit. — Est non uno nomine hereditatis petitio iis

1) *Besitzklagen* (1874) p. 15-17.

2) l. 38 D. 29. 2.

3) l. 7 § 7 D. 6. 2; l. 11 pr. D. 12. 2.

4) l. 19 § 2 D. 5. 3.

5) Jhering, *Grund des Besitzschutzes* (1869) p. 85: „die hereditatis petitio übt praktisch die Function der possessorischen Klagen aus“. Concludit Vangerow § 505 (Anm. 1): „und so muss der Beklagte ..... restituieren, ohne dass ihm d(ie) ..... exceptio dominii gestattet werden kann“.

6) Ipsam quaestionem tollit Francke, *Commentar über den Pandectentitel de hereditatis petitione* (1864) p. 208: „es (verstehet) sich von selbst, dass, wenn der Beklagte behaupten sollte, dass er selbst Eigenthümer ..... sei, er dieses ..... im Wege einer Einrede ausführen kann“.

7) Savigny, *Verm. Schr.* II p. 267 sq. (remittit ad c. 4 C. 7. 34). — Idem absurde putat sufficere, quod quis titulum habere vel dominum esse se dicat, licet per mendacium. Quem refellat licet Ulpianus l. 13 § 1 D. 5. 3, tamen sequitur Leist, *Serie der Bücher* 37 und 38, II p. 418¹⁾.

8) l. 13 11 D. 5. 3.

iuris figuris adnumeranda, quas novi iuris quasi fauces ¹⁾ Jhering appellavit ²⁾. Mihi sufficiat id posuisse, quod hucusque praetermissum est. Alioquin ei qui possederit amissa possessione in rem actionem tribui, licet neque Romano iuri neque Germanorum ³⁾ vel saltem Saxonico ⁴⁾ convenire dicatur; pontificesque licet generaliter statuerint ⁵⁾, non ex eo nasci rei vindicationem, quod possessio prius ⁶⁾ apud actorem fuerit, quam reus possedisset, tamen non prorsus auctoritate id deficitur, nam scribit Ulpianus (l. 1 § 32 D. 16. 3): si tuus servus rem deposuerit apud eum, qui Titii servum esse putaret, et eodem errore Titio res restituta sit, te a Titio eam petiturum ⁷⁾; atque similiter Tryphoninus (l. 31 § 1 D. 16. 3): *(si) latro spolia, quae mihi abstulit, posuit apud Seium . . . . mihi reddenda (esse)*; Neratius denique (l. 31 § 2 D. 19. 1): *si uterque nostrum eandem rem emit a non domino, ... sive ab eodem emimus sive ab alio atque alio*, eum ex nobis tuetur, *qui prior ius* ⁸⁾ *eius apprehendit* ⁹⁾. His igitur sufficere visum est, priorem possedissee actorem, cui cum possidente nullum iuris vinculum

1) „historische Durchbruchpunkte.“

2) *Geist des röm. Rechts* § 39 not. 495; *Besitzwille* (1889) p. 98.

3) Quippe explosa est (Windsch. § 162a not. 8) doctrina, quam de ea re exposuit Delbrück, *die dñgl. Klage des deutschen Rechts* (1857) § 7.

4) Laband, *Vermögensr. Klagen* (1869) § 15 (ia. § 16) et § 28. — Convenire tamen videtur in rem actio *per* (= propter) *antecedentem vestituram* iuri praediorum Bajuv. varico (cf. lex Bajuv. XVII (XVI). 1 § 2, quam laudat Delbrück, op. cit. p. 46 sq., et acta litis quo remittit Brunner, *z. Rechtsgesch. der Urkunde* 1 p. 281 not. 2) et mobilium Anglico (Glanvilla, *Tractat. de leg. et consuet. regni Angliae* X 15 § 1). Quin immo de Saxonico mobilium iure ita negat Laband, op. cit. § 15 (ia. § 16), ut similior sit fatenti (veluti p. 114: „*der Kläger erhärtet, (erstens), dass (dissimulandi causa inserit: gerade) der . . . . Gegenstand . . . in seinem Besitz gewesen ist, und zweitens, dass er) ihm wider Willen abhanden gekommen ist.*“

5) Cap. 15 X (extra) 2. 1.

6) Aliud est: *prius* possedissee, aliud *diutius*. Prioris possessionis ratione non tribuunt pontifices vindicationem (cap. 15 cit.), diutioris possessionis ratione sine dubio tribuunt prohibitorium interdictum (cap. 15 X. 2. 13; cap. 9 X. 2. 19; Bruns *Recht des Besitzes* (1848) p. 182-185).

7) Inter Tribonianum et Ulpianum ita dividendam arbitror hanc paragraphum, ut Ulpiano tribuantur *si rem* — *servi aget*, cetera interpolatori.

8) I. e : possessionem.

9) Obloquitur in diversis venditoribus Neratio et Iulianus (l. 9 § 4 D. 6. 2) et Paulus (l. 14 D. 20. 4 ia. l. 18 D. 20. 1.).

intercessisset¹⁾; nam, quodsi id intercessisset, multi contenderent²⁾, *vindicatio(nem) non habita quaestione dominii danda(m)*. *Quotiens enim ab aliquo causam habes, non ei debes quaestionem dominii referre*³⁾, id est: non debes ab eo sui dominii probationem exigere, nam ipsi tibi iusti dominii exceptio non denegatur, sive dominus rem tuam pignori accepisti⁴⁾, sive post pignus acceptum dominus extitisti⁵⁾. Tryphonini et Neratii exemplo novis legumlatoribus — quando hoc malum evitare iam non datur — novis igitur legislatoribus auctor sum, ut penitus sublatis veluti possessoriorum interdictorum ambagibus, omni possessori, etiam rei immobilis⁶⁾, tribuant possessione amissa in rem actionem, omni tamen adversus hunc actorem exceptione⁷⁾ possidenti salva. *Possessor enim hoc ipso quod possessor est plus iuris habet, quam ille qui non possidet* (l. 2. D. 43 17), et rursus antiquior possessor quam praesens, quia prior venit, quod in universo rerum iure sufficit⁸⁾. Itaque possessori in rem actio tribuenda est, possessione amissa, ei enim debetur, qui *plus* in ea re *iuris* habere se doceat quam adversarium⁹⁾, regula autem iuris quam invenerunt Gallici

1) Calculum apponere videtur Iustinianus, dum scribit (c. 12 § 1a C. 3.31) *ex contractibus defuncti* (veluti quod apud hunc depositum sit) *contra possessorem* .... *eius rei agi posse*.

2) Ex diverso putat Heimbach, de dominii probatione (1827) p. 41 neminem hoc dicturam.

3) Summae codicis (quae dicitur Irnerii) VIII. 28 § 2. — Cf. tamen c. 10 C. 4. 24 (Heimbach, l.l.), ubi non facile intellectu est, cur, qui pignori dederit, rem a creditore vindicare *debeat*, quum habeat ex contractu actionem, licet *rem alienam pignori ded(er)it* (l. 9 § 4 D. 13. 7).

4) L. 33 § 5 D. 41. 3.

5) L. 29 D. 13. 7.

6) Nam rerum mobilium possessoribus, Germanis utique, iam satisfactum est (B. G.-B. § 1007).

7) Veluti iusti dominii.

8) Hoc praetervidit Windscheid § 199¹²: „es ist kein Grund ersichtlich, wesswegen auch bei Verschiedenheit der Rechtsurheber der erste Erwerb besseres Recht begründen sollte“. — Utetur sane omnis possessor accessione ex persona auctoris sui.

9) Ita in magna assisa nihil praeterea quaerebatur, quam uter *maius ius habeat in re petita* (Glanv. II cap. 3 § 2 et cap. 10, 11, 15, 18) et est in eandem sententiam scripta lex Austriaca (B. G.-B. § 372). Sed exclamat Laband (*Vermögensr. Klagen* p. 172 not. 1), si hoc admittatur omnes partitiones („jede(s) gegliedert(e) Rechtssystem“) tolli. Tollantur igitur: nos quidem libenter sine illo dialecticorum effectu vivemus.

iurisconsulti ad excludendam rerum mobilium vindicationem ¹⁾: „en fait de meubles possession vaut titre”, multo magis proderit petitori ²⁾ in iis speciebus, ubi vindicatio exclusa non est, id est in re furtiva vel casu quodam amissa. — Naturali quoque possessori in rem actio merito dabitur, quum civilis absit, sicut visum est in unde vi interdicto Constantino ³⁾, non etiam ut transferatur a possessore civili ad possessorem naturalem, quod fit, licet non semper ⁴⁾, iure Saxonico in mobilium rerum vindicatione ⁵⁾. Nam novus Germanorum legislator utrum possessorem in interdicendo praeferat ⁶⁾, equidem non satis perspicio. Sin quis dicat: sublati de possessione interdictis viam sterni violentis possessionum alienarum invasionibus, responsio parata est. Satis adversus vim praesidii est, quum in lege Iulia de vi ⁷⁾, tum in interdicto *quod vi aut clam*, quod totum illustravi in *Themide* nostra ann. 1891. Ecquid denique Anglos poenituit abiecisae omnes veluti possessorias actiones, quas recognitiones appellat Glanvilla et accurate describit in libro XIII *tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae*, servasse praediorum nomine in rem actionem ex antecedenti, cui praescriptum non sit, possessione ⁸⁾. Talem igitur actionem futuris

1) v. Bemmelen, *Système de la propriété mobilière* (1887) p. 367-395. Ex titulo fit praesumptio apud Robertum Pothier, *Introd. au tit. XIV de la cout. d'Orléans* no. 4 et in novis Germanorum legibus (*B. G.-B.* § 1006).

2) Hoc etiam exprimitur novis Germanorum legibus (§ 1006. 2).

3) c. 1 C. 8. 5 = c. 1 C. Th. 4. 22 (Absentem intelligit a domicilio, nos a tribunali). — *Principalis (causa)*, quam conservat domino, proprietatis est iudicium: c. 10 C. 8. 1 (= c. 3 C. Th. 2. 18); c. 2 C. 3. 19; c. 3 § 3, § 4 C. 6. 33; c. 3 C. Th. 9. 10; c. 14 C. Th. 11. 36; Symm. Rel. 28 § 9, sed alibi sententia definitiva: c. 15 C. Th. 11. 30; c. 3 C. Th. 11. 36.

4) Cf. Bruns, *Recht des Besitzes* p. 315-318.

5) Constat iure Saxonico vindicationem rei commodatae ei denegari qui utendum dederit, dari autem commodatario (Laband, *Vermögensr. Klagen* p. 111).

6) Admittit utrumque (*B. G.-B.* § 869).

7) Putat quidem Bruns, *Recht des Besitzes* (1848) p. 343, dum sit incolumis lex Iulia, salvam esse veluti possessionis tutelam („das Prinzip des römischen Besitzeschutzes”). Fallitur, quia leges de vi numquam pertinent eo, ut quis interim vincat. Confunduntur autem interdicta et lex Iulia etiam in c. 8 § 1 C. Th. 2. 1.

8) Kerr, *the student's Blackstone* (1887) p. 314-322. — Una sufficit exceptio, quia iure Anglico „except the rare cases, where estates have been settled by Act of Parliament, undisturbed possession under a continuous title for a certain length of time is the only proof of the rightful ownership of land” (Pollock, *the land laws* (1887) p. 168).

commendo legum latoribus et auctor sum, *antecedentis* vocabulo ut includant quum priorem possessionem tum diutiorē, tempus enim quo uterque possederit ¹⁾, neutri proficere aequitatis est. Non vero metuendum est ²⁾, ne corrumpatur hoc modo ius successionis, transibit enim haec quoque actio ad heredem quique sint heredum loco ³⁾. Certent deinde dialectici, sitne eiusmodi actio petitoria ⁴⁾, modo constet iusti dominii similesve exceptiones obiciendas esse. Non enim tollo ius vetustissimum ipsius domini vel Publiciani possessoris, quos adeo praeferendos puto simplici possessori ut conservem iis in rem actionem ⁵⁾, licet ante possederit adversarius ⁶⁾; sed adversus ceteris simplici possessori subveniendum puto, sicut Publiciano possessori adversus omnes praeter dominum, quia, sicuti supra dictum est, ei in rem debetur actio, qui *plus* in ea re *iuris* se habere doceat quam adversarium. Itaque quod ad ius praediorum adinet, peccant in contrarium modum Anglicus legislator et Germanus; Anglicus quia nullam dedit praeterquam ex antecedenti possessione in rem actionem ⁷⁾, Germanus quia nullam praeterquam

1) Non est quidem proprie ulla duorum *in solidum* eiusdem rei possessio (l. 5 § 15 D. 13. 6; l. 3 § 5 D. 41. 2; cf. l. 3 pr. D. 43. 17), sed facile fieri potest, ut modo hic modo ille possidere videatur, proinde in incerto sit per aliquod temporis spatium uter possederit (Laband, *Vermögensr. Klagen* (1869) § 26).

2) Hoc metuit Bruns, *Rechts des Besitzes* (1848) p. 285, p. 293 sq.

3) Cf. lex Bajuvarica XVIII (XVII) c. 2, quam describit ipse Bruns op. cit. p. 292. Habet autem lex Bajuvarica, ut in superiore adnotatione dictum est, vindicationem talem, qualem nos commendamus.

4) Veluti possessoriam esse contendunt Bruns, *Recht des Besitzes* (1848) p. 286, 300 sq.; Anglicus iurisconsultus (Kerr, op. cit. p. 321); ex nostris Hamaker (*Rechtsgel. Magazin* IX (1890) p. 368 sq.).

5) *Exceptionem* igitur *multo magis* (l. 156 § 1 D. 50. 17 = l. 1 § 4 D. 43. 18).

6) Hoc casu depellendam esse actionem ex antecedenti possessione fatetur Germanus legis lator (*B. G.-B.* § 1007. 2).

7) Kerr, *the student's Blackstone* (1887) p. 155: *the law now recognises only the possession, and the right of possession* (id est: antecedentem possessionem et actionem ex antecedenti possessione) *ignoring altogether any right of property*". Itaque qui tempore statuto possedit, adversus antecedentem possessorem, si possessio ad hunc redierit, actionem non habebit; aut, si habet, iuventa erit proprietatis actio. — Vitavit hoc vitium in rebus mobilibus Transrhenanus legislator, sed miror cur bonae fidei possessori adversus antecedentem possessorem det exceptionem Saxonicam *"Hand muss Hand wahren"* (*B. G.-B.* § 1007), eandem denegat adversus dominum (*B. G.-B.* § 985).

proprietatis. Quod excusat collega aestumatissimus Hamaker ¹⁾ ea ratione quasi necessario fiat, ubi praediorum dominia libris fundentur. Quae ratio ne speciosa quidem est, quid enim ad securitatem domini interest, habeatne cum ceteris actionem alius? Itaque vitio legislatoris, non ulla dominiorum fundandorum necessitate, Publiciano et simplici possessori denegata est in rem actio. Nam quod praediorum usucapio sublata est ²⁾, vix est idonea ratio, cur denegetur Publiciana actio, quae sua aequitate nititur, scilicet *ut is qui bona fide (rem) emit possessionemque eius ex ea causa nactus est, potius rem habeat* ³⁾, quamquam Romani iurisperiti usucapionis causam et Publicianae propter fictionem coniunxerunt ⁴⁾, quod vitium in praediis vectigalibus et superficiariis, *quae usucapi non possunt* ⁵⁾, siquidem verum vidit Lenel, Tribonianus ⁶⁾ demum sustulit.

Scribebam Traiecti ad Rhenum, mense Maio 1898.

1) *Rechtsgeleerd Magazijn* XII (1898) p. 444-456.

2) Excepta tamen ea specie quae tractatur *B. G.-B.* § 927.

3) L. 17 D. 6 2. — Itaque rectissime scribit Dernburg, *Pandekten* I § 228: „die Beziehung auf die Ersitzung . . . . brachte etwas Fremdes in das Institut“.

4) L. 9. § 5 D. 6. 2.

5) Ab eo quidem qui pro conductore possidet (l. 15 § 26, § 27 D. 39. 2).

6) Detracta negatione l. 12 § 2 D. 6. 2, quam restituit Lenel in Palingenesia et cancellat *si forte bona fide mihi tradita est*. Equidem sequenti § etiam demerem a non domino, nam intelligitur iuris emptio, non rei.

NONIANA.

SCRIPSIT

C. M. FRANCKEN.

Cf. Nonius Marcellus I—III, edited by
the late J. H. Onions, M. A. Oxford, 1895
(ed. W. M. Lindsay).

Lucilius apud Nonium p. 4. 32 Mercier (II. 11 Müller):

Quem illi vidissent Hortensius Postumiusque

Ceteri item, in capulo hunc non esse aliumque cubare.

Quom et *illic* correctum, de altero (*illic*) dubito, non quo loci mentio sit aliena; — nam locus quo scrutandi causa Hortensius et Postumius venerant, sine dubio proxime praecessit, — sed quia forma adverbii *illi*, quae apud Plautum et Terentium aliquoties integra in codd. exstat (veluti Poenuli 336, Phorm. 91), saepius oblitterata indicio metri restituta est, a Lucilio non potest aliena videri, est enim primitiva.

Accipienda haec videntur de malefico quodam aut regni barbari aemulo, proscripto, quem asseclae sodalesve mortuum fingeabant.

Lucilius ap. Non. p. 7. 4 Me. (XVII 10 Mü.):

Si non it capito, inquit, eum et si calvitur *endo*

Ferto manum.

Libri: *ergo fur dominum*, in quibus de duobus postremis vocabulis tantum dubitatur, sitne *ferto* an *ferte* scribendum. In verbis XII Tab., quo respicitur, legitur singularis: „si calvitur pedemve struit manum endo iacito”, qui numerus convenit cum

praegresso *capito* sine varietate apud Nonium lecto. Ad correptum ð cf.

Propert. IV (V) 5. 77

Quisquis amas, scabris hoc bustum conditò saxis,
Avienus, Perieg. 1047

In latera effusum cordi datò, longior autem,
Lucilius l.l.

Fertò manum.

Apud Lucanum II. 85 in compellatione unius gladiatoris, qui carcerem Marii intrat, II. 85, singularis requiritur: „hunc Cimbris servatò senem”. Cf. Lucanus a me editus vol. II pag. v. Libri: *Cimbri servate*. Apud Propertium et Avienum nulla varietas. — Omitto nunc ad Lucilii verba in Puteani Nonio adscriptum *futo*; eius explicandi tentamina frustra fuere.

Non. p. 38. 18 Me. Lucilius (XXVI. 67 Mü.):

Fácilè deridémur, scimus cápital esse iráscier.

„Facile deridemur” i. q. facile patimur nos derideri. De Lucilio ipso.

Non. p. 20 et 249 Me. Lucilius (XXVI. 68 Mü.):

At enim dicis clandestino tibi quod commissum foret,

Ne muttires *cuiquam*, neu mysteria ecerres foras.

Cuiquam confirmatur lectione *quiquam* in bonis codd. priore Nonii loco. Recte quoque Onions dedit: „ne muttires”. Sed difficultas quae est in *foret* non profligata est. Placet quod Dousa proposuit *dixi*. Sunt verba domini ad servum qui secreta eius effutiverat: dixi ne muttires quod tibi clandestino *foret* commissum. Futurum est in praeterito.

Lucilius Non. p. 37. 9 Me., p. 46 On.: „Et XXVII (39 Mü.):

Quaé pietas? monográmmi quinque addúcti pietatém vocant.”

Haec dicta videntur de hominibus pauperibus, quorum testimonium facile emitur. Ab horum arbitrio, si dis placet, pendebit num reus pius fuerit! — Posset etiam cogitari de philosophis severis (*adductis*), nisi numerus *quinque* obstaret. In explicatione proposita *adductus* est adscitus, conquisitus (in turba).

Ib. p. 37. 5 Me., p. 46 On. „Lucilius lib. XXVII (20 Mü.):

Fācit idem, quod illi qui inscriptum e pórtu exportant

Né portorium dent”. [clánculum

Haec si in Plauto legerentur optimis essent numeris, qui in *ille* priorem corripit post monosyllabum; scilicet monosyllabum breve et *il* sunt pro una syllaba, cf. innumera exempla apud C. F. W. Müller, Plaut. Prosod. p. 330, veluti: „quid illúm putas” alia. Hoc Lucilio placuisse argumento huius loci non credo, in quo *illi* ante *qui* abundat. Quare propono:

„fācit idem illud quód qui inscriptum” (*illud quod pro quod illi*).

Ceterum quod Luc. Müller scribit *quod ili*, assentiendum est primam syllabam vocabuli *illi* raptim pronuntiatam esse, ut Romanensium linguarum articulus ostendit, sed propter pronuntiationem orthographia non est mutanda; quod qui in comicis faceret, mera produceret portenta. Idem de Re Metr.² p. 367 etiam *li* probat, pro argumento afferens locos a se ipso correctos Lucil. V. 16 (v. 24), quem locum sic constituit (daetylici sunt):

..... scutulam li

ligneolam in cerebrum infixit ....

sed Priscianus, e quo haec sunt, *li* omittit, addidit Müller, (scutellam Corpet.). Porro affert XXIX. 63 (v. 82), ubi scribere voluit (ut ex annot. apparet)

in me lis spem esse ómnem quovis pósse me emergi bolo.

Libri habent in *mellis*, quod in neutram partem quidquam probat. Afranius apud Nonium 343. 24

Immó li mitem fāxo facient fústibus.

Li ibi est Gerlachii, boni codd. habent *illi* (immo illi mitem).

Lucilius Non. p. 125 Me. „*Innubere* positum <pro> transire — Lucilius Satyrarum lib. VI (26 Mü.):

suam enim insinuare atque innubere censent.”

Sic Onions. Libri *suam enim inv. atque*. Conieci:

„suam <virtutem> invadere *eum* atque innubere censent.”

cf. Coniect. mea ad Lucilium, I. 29. Non. p. 143. 23 „*Nubere* veteres non solum mulieres, sed etiam viros dicebant. — Pomponius Pannuceatis: Sed meus frater maior — Nupsit posterius dotatae, vetulae, varicosae, vafrae”. *Innubere* nervose dictum pro: per nuptias impetum facere in — „Si quis ignobilis

nobilem ducat, periclitari suam praestantiam („virtutem” vel sim.) putant nobiles”. Si quis tamen *enuptionis* (gentis) memor contrarium *innubere* feminae adscribendum censens, *eam* malit, non repugnabo, sed tenendum utique metrum requiri dactylicum, quod Onionsius neglexit.

Varro ap. Non. p. 487 Me., (Varro, 140 Büch.): „*Gallum* pro gallorum. Varro Eumenidibus: Pruditem an pudorem gallum coepit mihi videri”. Valde repugno ne hinc vocabulum *pruditas* pro *prudencia* efficiatur, ut Georges fecit; quis scit an *pruditas* illa sit *cruditas* et *pudor* sit *paedor*? *Prudus* ex *providus* analogiae non repugnaret, sed usui. Emendatio vacillat prout in postremo vocabulo corrupto latet admirandi aut improbandi notio, quod incertum; sed admodum improbabile gallis prudentiam et pudorem (!) adscribi.

Varro ap. Non. p. 119 Me. „*Gallare* ut (fort. it = id) est bacchare. Varro Eumenidibus (150 Büch.): Cum illoc venio, video gallorum frequentiam in templo, qui dum *e scena coronam* adlatam inponeret aedilis + signosiae et deam gallantes vario recinebant studio”. Sic Onions. Pro verbis notatis libri *essena hora*, pro quo *esculeā coronā* propono. *Aedilis* positum pro *aedituus*, is coronam adlatam (a gallis) imponit capiti deae. Pro *signosiae et deam* Madv.: *signo deae et eam*, malo: *signo suae deae gallantes*. Nam *gallare* cum accusativo mihi suspectum propter lemma Nonii. Id Lachmanni quoque correctioni doctae: „synodiam gallantes” praeter alia obici potest. In lectione Onionsii *e scena* alieno loco positum, nec scena huc quidquam facit, in templo scilicet. Varro narrabat quae post convivium cum convivis oberrans in templo vidisset. Cf. Riese.

In verbis Varronis p. 106 Me. Nonii (235 Büch.): „Siqui patriam maiorem parentem extinguit, *in eo est culpa*, quod facit *pro sua parte is qui se eunuchat*, aut ali qui liberos perducit” non agnosco numeros; praecipue ea quae notavi habent illam affluentiam verborum, quae prosariae orationis propria est. Sed postrema certe manca; requiro: „qui se eunuchat aut *alioqui* liberos <non> perducit”. Si quis metrum mordicus

tenet, poterit nihilo minus („aut alioqui liberos || non perducit”).

Ex tribus locis Nonii p. 237 Me., p. 442 Me., p. 133 Me. compositum hoc est Manii Varronis fragmentum: „habens antepositam alimoniam, sedens altus (ab: *alo*) alieno sumptu, neque [post] respiciens, neque [ante] prospiciens, sed limus intra limites culinae”. In quibus *ante* et *post*, abundantia iuxta *prospiciens* et *respiciens*, eo quoque dubia mihi sunt quia iis remotis verba *neque* — *prospiciens* dimetrum anepaesticum efficiunt. Vestigia poesis sunt in assonantia *altus alieno*, *limus limites*, in quo interpretando (limum — obtortum) errat Nonius p. 123. Manius, sive significatur Davus quidam, myops factus est numquam longinqua adspiciens sed intra breve spatium culinae visum cohibens. Numeros subesse intellegetur:

habéns antepositam alimóniam,
sedéns altus alienó .....
neque réspiciens neque próspiciens,
sed limus intra
límites culinae.

Sine dubio in eodem Manio 254 Bü. metrica verba sunt:

sualé scabreque inlúvie ac vastitúdine.

Notum est in satiris Varronianis pedestrem et ligatam orationem alternasse.

Nonius p. 214 Me., fr. 279 Büch. „*Nundinae* generis sunt feminini. Varro Marci pore: Utri magis sunt pueri? Hi *pusilline*, qui expectant nundinas, ut magister dimittat lusum?” Cf. Non. 133 Me.

Pro verbis indicatis F³ E hoc loco et omnes p. 133: *pusilli nigri qui*, unde Madvigius: *pusilli aegre qui*. Speciose sed contra probabilem sententiam; postulatur enim ut pueri in exemplum proponantur, ut potius expectes „*patienter* qui expectant” quam *aegre*. Fingam aliquid ut quomodo sententiam altero membro omisso imperfectam intellegendam putem appareat: utri magis pueri, hi pusilline qui expectant —, an ii qui de convivio vitae ante tempus surgunt? Itaque nihil muto. In litteris illis *gri* vel *igri* latere videtur adiectivum aut genetivus, qui nomen magistri significarit.

Nonius p. 81. 35 Me.: „*Cuia* pro cuius. Lucilius lib. XXX (104 Mü.)

Cuia opera Troianus calix per castra cluebat”.

Idem p. 87. 36 pro *troianus*: *troganus* vel *troginus*. Corrige: *terginocalix*, i. e. qui abstergit pocula, per iocum de eo, qui pocula ligurrit.

Nonii p. 450 et p. 105 Me. fragmentum Varronis 276 Bü. affert sic scriptum: „hic in ambivio navem conscendimus palustrem, quam nautici equisones *per viam quam* ducerent loro”. Pro *per viam quam* (priori loco *qua*) Quicheratus *per viam aequam*. Agebatur sine dubio de fossa per paludes Pomptinas, de qua Horatius satira 5 prioris libri et Lucilius, cuius Iter eo ducebat; *ambivium* pertinere videtur ad locum non procul a Foro Appio (ubi fossa incipiebat), quem tabula Geogr. Regni Italici *Tripontium* notat, inde sinistrorsum a Via Appia alia in montes Setiam ducit: nec mirum quod eius bivii apud Horatium nulla mentio est. *Per viam* (ad equisones pertinens) epitheton aliquod desiderat, etsi *aequam* (sive = planam, sive = iustam) inutile est. Plane id quod requirimus est *lacunosam*. Apul. Metam. I. 7 (p. 6 v. d. Vliet) „in quadam avia et lacunosa convalli”, Id. IX. 9 (p. 194 v. d. Vl.) „viam, lacunosis incilibus voraginosam”.

Sententia fragmenti Varroniani de Modio, servati apud Non. p. 93 Me. (319 Bü.): „in cubiculo dormire mallet scilicet („*si licet*” alii, sed venia non dubia est) potus vinum meum cibarium quam ego dominus cubarem” sententia manifesto est: praestat angusta in re tenuis victus, quam egestas in splendida domo. Hoc *ego* nihili est, quidni *egens*? Porro apparet grammaticum in laudando omisisse quod ei non necessarium videretur et mutilavisse fragmentum. Lego: „In cubiculo dormire mallet scilicet potus vinum meum cibarium quam *egens* dominus cubare in <purpura>, vel: in <rosa>”.

Ipsium vocabulum postremum nemo praestare potest, sed sententia non dubia.

Insigne Varronis fragmentum, ut multa, philosophi sapientia

dignum est hoc e satira, quae inscribebatur „mutuum muli sca-
bunt, *περὶ χωρισμοῦ* (opinor *ψωρισμοῦ*)” apud Nonium p. 115
Me., fr. 323 Bū.: „gralatores qui gradiuntur perticae sunt ligneae
finareinolet ab homine eo qui in is stat, agitantur sic ili animi
nostri sunt gralae, crura ac pedes nostri essiare *κεινητοί*, sed
ab homine moventur”. Sic codd.; scribe: <ut> grallatores quis
gradiuntur perticae [sunt] ligneae <et funis> funambuli ab
homine eo, qui in eis stat, agitantur, sic oculi animi nostri
sunt grallae, <sic> crura et pedes nostri ex se *ἀκελνητοί*, sed
ab animo moventur”. In *finareinolet* probabilius est latere
funamboli quam *φύσει ἀκλνητα* aut *συνάρθμοι*, aut *sine animo*;
ante *funambuli* excidit *funis*; litterae *oc* vocabuli *oculi* post *sic*
exciderunt; *esse* et *exse* (Muretus) paulum differunt. *Gralla* ex
gradula duplicem postulat consonam. Ad sententiam omnium
instar conferatur:

νοῦς δῖα καὶ νοῦς ἀκούει, τᾶλλα κωφὰ καὶ τυφλά.

Sunt post *perticae* convenit cum laxiore periodorum structura,
qualem e libris de RR. novimus, sed h. l. tamen melius abest.

DE LOCIS QUIBUSDAM AESCHYLII PERSARUM.

Homo, qui de clade Salaminia nuntium affert, brevi suc-
cinctaeque de universa calamitate narrationi, quam lamentando
semel iterumque interrumpit chorus, hanc addit querimoniam
(vs. 284 sq.):

ὦ πλεῖστον ἔχθος ὄνομα Σαλαμῖνος κλύειν·

Φεῦ τῶν Ἀθηνῶν ὥς στένω με μνημένος

chorusque, tamquam ab eo admonitus, excipit:

στυγναί γ' Ἀθᾶναι δόμοις·

με μνησθαί τοι πάρα

ὥς πολλὰς Περσίδων μάταν

εὐνιδας ἔκτισσαν ἢ δ' ἀνάνδρους.

Quid sibi vult repetitum verbum *με μνησθαι*? Obiter hos versus
aspicienti et nil nisi vocabula consideranti aut alienum a rei
recens allatae commemoratione, aut certe admodum languidum

videri illud debet. Sed offert se suspicio quaedam minime levis, quae et nostro verbo et toti loco vim praebeat egregiam singularemque. Mihi enim, cum haec lego, semper in mentem venit servi illius, quem rex Darius identidem sibi subiicere iusserat: „domine, memento Atheniensium”. Suspicio ergo hanc narrationem diu ante Herodotum (V, 105) Atheniensibus innotuisse atque ad illam alludentes nuntium chorumque facere Aeschylum. Sic demum nascitur aliquid quod sit summo tragico dignissimum. Praeclare enim nunc legentibus ante oculos proponitur miserorum mortalium caecitas ea ipsa parantium cupientium iubentium quae summum ipsis sint allatura infortunium. Haec enim qui ista loquuntur secum cogitant: „meminisse Athenarum olim rex noster volebat; ecce totus eius populus Athenarum meminimus semperque meminerimus, sed quantum tristitiae acerbitatisque nunc ea vox habet!” Cum vero ipsum Darium, ab inferis excitatum, hoc ante omnia monentem audimus (824):

μέμνησθ' Ἀθηνῶν Ἑλλάδος τε κτῆ.

vehementer commovemur, si simul reputamus hunc esse illum qui olim istud Ἀθηναίων μεμνήσθαι tam diverso sensu accipere sit solitus.

Haec autem si recte disputavimus, simul uno exemplo demonstravimus non de nihilo finxisse narratiunculas Herodotum, quibus historias suas exornaret, sed retulisse quae in ore essent populi. Ex eodem genere est quod de versu Aristophaneo (Pace 611):

πάντας Ἕλληνας δακρῦσαι, τοὺς τ' ἐκεῖ τοὺς τ' ἐνθαδὶ

observavit Mueller-Strübing (Aristophanes p. 91 sq.). Neque hinc aliena quae in Sylloge Commentationum Leemansio nostrati gratulandi causa a philologis Batavis oblata ipse scripsi de loco Acharnensium 536 sq.:

Λακεδαιμονίων ἐδέοντο τὸ ψήφισμ' ὅπως

μεταστραφείη τὸ διὰ τὰς λαικαστρίας,

v. v. Leeuwen in commentario vernacule scripto ad Acharnensium editionem, quae a. 1885 a Brillio in lucem est emissa.

J. J. HARTMAN.

L. B. die 25 m. Aug. a. MDCCCXCVIII.

LORICA LEIDENSIS.

SCRIPSIT

J. VAN DER VLIET.

Nuper in libello, cui nomen *Zeitschrift für Celtische Philologie* vol. II. pars I. p. 64 ex libro manuscripto Leidensi carmen editum est, cui propter similitudinem quandam hymni illius, quem appellant *Loricam Gildae*, editor nomen supra scriptum tribuit. Carmen autem, quod repeto, quia multis lectoribus libellum illum ad manum non esse suspicor, est huius tenoris:

dñe exaudi usque in finem.
dēssēndat meus amor sup illam
ēascrutentur omīa membra illius ꝑ amo
re meo. aeascrutentur omnia membra
5 illius ꝑ amore meo. a uertice capitis
usque ad plantas pedum. capillos cutē.
uerticem frō^{na} rem. tergum crebrū
oculos palpebras nares. genas aures
labia dentes gignas facies linguam
10 oraculum atqꝫ sublinguam maxillas gutorē
atqꝫ anelam(?) digitos linguas pectus culum ¹⁾
humerū saliuam ceruicem scabulos
^{na}rachia ²⁾ ungulas manus pugnōs
pugillis palmas cor iacor pulmonei ³⁾

---

1) *pectusculum*, editor dedit.

2) *prachia*, editor.

3) *pulmonem* (?), editor.

- 15 stomachū effare chidripem intesqua
et omnem uentrem dorsū latera cutis
umbiculum et omnem uulgam compaginem
artus uenas carnes exitus cibos medullas
intestinas uentris neruos uires et
- 20 uirilies posteriora unges adipēs pernas
femorum genuas tibias orula surras
et cruras pedes calcina palantas digitos
ungulas sanguinem et omnia membra illius
- 25 euacuat dñ cor.N. pro amore meo.N.
adiuro uos omnes archangeli ꝑ ut euacuatis
cor illius ꝑ amore meo euacuat gabriel cor.N. ꝑ a
aeuacuat mihaael cor.N. ꝑ amo aeuacuat raphiael
aeuacuat uriael aeuacuat sariael aeuacuat parahiael
- 30 adiuro uos angeli archangeli patriarchae confessores
apostolos martires ut aeuacuatis cor.N. ꝑ amore meo
adiuro uos throni dominationis chiruphin
et seraphin ut euacuatis cor.N. ꝑ amore meo
adiuro uos martires ut euacuatis cor.N. ꝑ amore
- 35 adiuro uos omēs uirgines et uidue adiuro uos scī
adiuro uos omēs uirtutes celestes ut euacuatis cor.N.
adiuro uos caelū et terram et solem et lunam et
et 1) omēs stellās fulgora et nubes et uentos et
pluias et ignis et calorem ut euacū cor.N. ꝑ amōe
adiuro uos noctes et dies tenebre et luna ut euacū
- 40 adiuro uos ligna omīa et lapides et onore et momēta
ut euacuatis cor.N. ꝑ amore meo
adiuro uos uolucres caeli et omēs bestiae agri
et iumēta et reptilia ut uāc cor.N. ꝑ amore meo.
adiuro uos pisces maris et omēs uermes
- 45 terre et omēs uirtutes et potestates
quae sp̄ celum et terram sub celo et trā
et sub mare sūt ut euacū cor ꝑ amore
adiuro uos petri et pauli et reliq̄ oīū scōz
ut euac cor ꝑ amore meo adiuro uos
- 50 matheus marcus. lucas et iohannes.
ut euacuatis cor.N. ꝑ amore meo.

---

1) omisit editor.

Dedi accurate textum ex exemplo photographico quod editor operi suo addidit. Idem de carminis tenore haec sentit (p. 67): on distingue nettement deux parties: une énumération plus ou moins méthodique de toutes les parties du corps „a uertice capitis usque ad plantas” précédée d’une invocation en deux vers, dont le premier est le commencement du psaume CI; sans doute, on devait réciter ce psaume avant d’employer la lorica; puis vient une très longue invocation de Dieu et de toutes les puissances — si l’on peut appeller ainsi tout ce qu’il invoque — célestes et terrestres. Dans la lorica de Gildas, ces deux parties se suivent dans l’ordre inverse.

Si quae nos censemus uera sunt, haec minus recte se habebunt. Si quid uidemus ea quae supra expressa sunt non unum sed duo carmina diuersa continent. Utrumque autem est carmen amatorium, quo scilicet amator in priore tantum deum, in altero uero cum deo omnes potestates inuocat et precatur, ut amoris suo corpus et animum mulieris amatae patefaciant. In priore autem pro inuocatione recitatur psalmus non CI, ut habet editor, sed CII, qui incipit a uerbis: *domine, exaudi orationem meam: et clamor meus ad te ueniat*. In altero post deum enumeratur longa series angelorum et diuersissimarum potestatum caelestium et terrestrium. Incipit autem altera pars a uersu 25, postquam prius carmen uerbis *et omnia membra illius*, una formula seriem illam membrorum, quae praegreditur, complexum est, sicut praemisit eidem seriei vs. 3 „eascrutentur omnia membra illius pro amore meo”. In priore carmine mulier amata indicatur tantum pronomine *illa*, in altero uir amator semel, mulier amata saepius insignitur littera N. In priore corpus tantum, cuius diligentissime omnes enumerantur partes, amoris ut fiat obnoxium rogatur, in altero *cor* contra ut amoris aperiat. In altero uerbum *euacuere* in priore *eascrutare* uel *aeascrutare* indicat rationem qua uel corpus uel animus amoris fiat capax. Haec discrimina me adducunt, ut credam carmen bipartito esse diuidendum.

AD BELLUM TROIANUM.

SCRIPSIT

MATTHAEUS VALETON.

Quicumque viri docti ante Ed. Meyerum v. d. fabulam Troianam ita explicare conati sunt, ut Helenae raptum et reductionem inter mythos referrent, quidquid latere veri putabant in fabula Troiana tribuerunt memoriae, quam apud Graecos reliquissent maiorum res gestae in Asiae litore nova sibi domicilia quaerentium: ut ab Homero tot tamque diversi Graecorum populi ad bellum Troianum adsciscerentur inde fieri quod in occupanda ea regione, quae postea Aeolis nuncupabatur, omnes fere populi illi socii fuissent; quid? regum rixae, quam Ilias enarrat, pro fundamento fuisse contentionem inter eos qui e Peloponneso eosque qui e Thessalia eo advenissent. Sed Meyer, quamvis non neget Aeoles Asiaticos praeterquam e Thessalia et Boeotia etiam ex aliis fortasse Graeciae partibus oriundos fuisse, illis tamen regionibus ita maximam eorum partem attribuit, ut cetera nullius fere momenti censeat ¹⁾: documento esse linguam, quae ab ea qua plerique utebantur Thessaliae populi vix discrepet, prisco Boeotorum sermoni affinis, a dialectis Peloponnesiis, quantum etiannunc dispicere licet, diversissima ²⁾; porro mythorum materiam, ab Aeolum poëtis excultam, quae tota fere ad Thessaliam pertinet ³⁾, et locorum nomina eodem spectantia ⁴⁾; tum quod Aulide, e portu Boeotiae, tam colonos Aeoles quam Aga-

---

1) *Gesch. des Alterth.* II p. 233, 334, 335.

2) *l.l.* p. 233, 334.

3) *l.l.* p. 233, 334, 399, 400.

4) *l.l.* p. 233, 334.

memnonis milites profecti esse narrabantur ¹⁾; quod Gras, heros, ut dicunt, eponymus Graiorum qui Asopum accolebant, Lesbi ferebatur conditor ²⁾: contra in iis, quae scriptores abinde Hellenico tradant de Peloponnesiorum copiis, domo profugis, quas Agamemnonis posterius in insulam Lesbum inque litus Asiae adiacens duxerint, nihil esse quod non falsi notam quasi in fronte gerat; haec autem inde profluxisse quod reges Mitylenaei et Cymaei ab Agamemnone originem suam traherent ³⁾: ceterum fabulam Troianam certaminibus Aeolum contra barbaros nihil debere nisi hoc quod Achilles, quem eorum propugnatores finxissent poetae, in illam introductus sit ⁴⁾, non hercle quasi antiquis illis temporibus Aeoles bellassent cum ipsis Troianis, quippe quorum agrum non occupaverint ante septimum a. Chr. n. saeculum ⁵⁾, sed quod Achillis res gestae contra eos barbaros quos *revera* debellassent Aeoles, eorum carminibus celebratae, in illam receptae sint i. e. Lesbi expugnatio, in qua Briseïs esset capta ⁶⁾, Thebae ⁷⁾, Lyrnessi ⁸⁾, Pedasi ⁹⁾ urbium devastatio, certamina cum Cycno et Telepho Tenedi ¹⁰⁾ et Teuthraniae ¹¹⁾ regibus; haec enim omnia, cum Achilli soli tribuantur non vero Agamemnoni ceteroque Graecorum ad Troiam exercitui, ab initio ad fabulam Troianam non pertinuisse apparet ¹²⁾; Teuthrania vero etiam ab agro Troiano satis remota ita in Cypriis cum bello Troiano conectitur, ut Graeci dicantur errore quodam viae ad eam delati esse, quae ratio quam quaesita sit

1) l. l. p. 234 cf. Strabo IX. 2. 3.

2) l. l. p. 234.

3) l. l. p. 235, 236.

4) l. l. p. 206, 236, 237, 399, 400.

5) l. l. p. 206.

6) Il. I 129—132 (271—279). In catalogo navium (B 691) et T 60 Lyrnesso oriunda dicitur Briseïs. Sed hoc recentius inventum, Briseïdis enim nomen cohaerere cum insulae Lesbi promuntorio Bressa, unde etiam Baccho cognomen Bressagenes, vidit v. Wilamowitz v. d. Hom. Unters. p. 409.

7) B 691, Z 416.

8) B 691, T 60, T 92.

9) B 690, T 60, T 92.

10) Paus. 10. 28. 4.

11) Paus. 10. 14. 2. Diod. 5. 83. Schol. Il. I. 38. Tzetz. Lyk. 232. 233.

12) Quod Thebe A 86 a communi Graecorum exercitu capta proponitur, manifesto nihil huic argumento ponderis detrahit.

neminem fugit; manifesto autem propter egregiam virtutem Iliadis conditores Achilli in eo poëmate primas partes dederunt: denique, si ab Helenae discedas rebus, quae dubitari non possit quin in mythorum numero habendae sint, fabulae Troianae fundamento esse expeditionem quam olim, incertum qua de causa, contra Troianos susceperint Danaï i. e. incolae eius regionis quae postea Argolis vocabatur ¹⁾).

I. Beloch v. d. qui eodem fere tempore ac Ed. Meyer, et P. Cauer v. d. qui solus post eum Troianam tractavit fabulam, eatenus cum eo consentiunt quod ne illi quidem ullo loco numerant ea quae de Peloponnesiorum migrationibus ducibus Oreste, Penthilo, ceteris susceptis sunt tradita, neque ullo modo dubitant Helenae raptum et reductionem inter mythos referre. Ceteroquin a Meyeri sententia quam maxime discrepant. Nam néque ullam Danaorum contra Troianos expeditioni fidem habent, Danaos ab origine semideos („ein Geistervolk”) non veros esse homines rati, veros autem Argolidis incolas non esse cur credamus unquam cum Troianis bella gessisse, èt Aeoles censent iam cum ipsis Troianis bellasse, non solum cum eorum vicinis, antequam oreretur fabula Troiana ²⁾); ideoque Achillem ad eam pertinere ab inde eius origine; neque hunc in eam receptum esse propter fortia sua facta in alios edita barbaros, sed contra propter Achillem haec in eam recepta ³⁾); Agamemnoni autem ab origine nullam intercedere cum Peloponneso rationem, sed eum quoque antiquis Thessaliae incolis in patriis heroibus fuisse posteriore demum tempore a poëtis in Peloponnesum translatum; qua in re rursus ita differunt Beloch et Cauer, ut ille id iam factum putet antequam Ilias condi coepta sit ⁴⁾), Cauer vero antiquissimos huius poëmatis auctores èt Agamemnonem èt ceteros Troiae oppugnatores ad Thessaliam retulisse censeat ⁵⁾).

Media via eundum puto inter sententias ab altera parte Ed. Meyeri ab altera Belochii et Caueri. Agamemnonis enim e Thessalia originem nullam esse puto. Quam Beloch festinans ad

1) Meyer l.l. p. 207, 208.

2) Beloch, Griech. Gesch. p. 156, 157. Cauer, Grundfr. der Hom. Krit. p. 145.

3) Beloch l.l. p. 143. Cauer l.l. p. 137, 138.

4) Beloch l.l. p. 157. Cauer l.l. p. 144, 145.

5) Beloch l.l. p. 156 sqq. Cauer l.l. p. 152—162.

alia nonnisi obiter explicat ¹⁾, Cauer copiose probare conatur èt Menelaum adiciens, ut par est, èt Nestorem ²⁾. De Nestore recte, opinor. Nam patris Nelei nomen (cuius forma Aeolica Νηλεὺς conferatur cum forma Ionica Νειλεὺς apud Herodotum) avusque Enipeus et frater Pelias Iolci rex (λ 256) ipsiusque cognomen Gerenius, quod haud absurde derives a Lesbi oppido Gerene, veram eius produnt patriam. Quibus convenit quod in Thessalia pugnat cum Centauris (A 260) ³⁾. Videntur autem nobiles aliquae Ionum gentes quae Pylo profectae essent ⁴⁾ ab eo originem suam traxisse cognito ex Aeolum carminibus, et ita factum ut Ionum poetae eum cum Pylo coniunxerint. Adde vero potuit Cauer Aiace, cuius patria Salamis in Iliade non commemoratur nisi duobus recentissimis locis (H 19, B 57), cognominis autem patronymici forma *Telamonius*, id quod vidit v Wilamowitz v. d. ⁵⁾, Aeolica est. Sed de Agamemnone et Menelao quae Cauer ad probandam causam suam attulit aut nullius pretii sunt, aut non recte se habent et redarguuntur eis quae tacuit.

Et primum quidem perhibuit v. d. ⁶⁾ fieri non posse ut unquam Agamemnon celebratus sit a poetis qui dialecto Peloponnesia uterentur, ceteroquin enim futurum fuisse ut in Iliade aliqua eiusmodi dialecti restiterint vestigia. Sed cur non potuit Agamemnonis fama deferri in litus Asiae, ita ut tamen carmina ipsa quibus in Peloponneso celebratus esset illic cognita non haberentur? Vel si maxime cognita ibi fuerint, cur non potuerunt eorum argumentum cantores Aeolum in suum usum adhibere ita ut eorum locutione tamen abstinerent? Nam quod poetae Ionici, qui Iliadem condiderunt, ex Aeolum haurientes carminibus, complures ex his desumserunt etiam locutiones et tanquam formulas, inde non sequitur ut necesse sit idem in

1) l. l. p. 156 sqq.

2) l. l. p. 158 sqq.

3) Quod ibi addit poeta, procul arcessitum Nestorem, manifesto ad rem non facit. Vetustam enim narrationem ad novum rerum contextum accommodat. Neque ullo modo constat nomine γῆς Ἀργυῖς ab initio Peloponnesum significatam esse.

4) cf. Meyer l. l. p. 240, 241.

5) Hom. Untersuch. p. 246.

6) l. l. p. 142, 145.

simili causa semper factum esse. At Agamemnonis classis Aegaeum mare transitura Aulidem convenisse ferebatur (B 363 sqq.), id autem, inquit Cauer ¹⁾, minime convenit eius regno Peloponnesio. Sed ex Aeolum vetere memoria id in Agamemnonis expeditionem translatum quid mirum? praecipue si probabile est, quod infra demonstrabo ²⁾, ab Aeolum demum cantoribus Agamemnonem cum bello Troiano coniunctum esse. Tum Cauer Argivos et Achaeos ait propterea in Iliade promiscue usurpari quod alteri Agamemnonis, alteri Achillis milites, vicini fuerint. Accedere quod, cum duae regiones sint quibus nomen Argos tribuatur, altera Argos Thessalicum sive Pelasgicum ³⁾, altera Argos Peloponnesium sive Inachium, cui postea nomen Argolis, in antiquissimis Iliadis partibus unice regio Thessalica Argos appelletur. Neque tamen locis collatis ostendere potuit Cauer nomen Argos nonnisi in recentioribus Iliadis partibus de regione usurpari Inachia. Quod autem utrumque Argos in Iliade confunditur — utrumque enim in illa „equorum alens” dicitur, quod in regionem Inachiam non apte quadrat — nequaquam inde sequitur ut non etiam antiquissimo Iliadis auctori utrumque cognitum fuerit; sed tantum ut non optime cognoverint Argos Inachium quicumque id dixerunt „equorum alens” ⁴⁾. Quod vero in Iliade promiscue usurpantur Argivi et Achaei, ne inde quidem ullo modo efficere licet ut Agamemnonis Argivi finitimi fuerint Achaeis Thessalicis. Nam in catalogo navium, qui dicitur, non tantum legimus (B 681 sqq.) Achillis milites Achaeos vocatos esse, sed etiam Argos Pelasgicum aut totum (si Zenodoti l.l. lectionem sequeris ⁵⁾) aut pro parte (si cum Aristarcho et Strabone facis, qui contendunt totam Thessaliam eo significari

---

1) l.l. p. 153.

2) p. 396, p. 400.

3) Nisi potius Argos Pelasgicum erat urbe quam Argos Thessalicum circumdabat.

4) Uno loco, eoque satie antiquo (Il. Δ 171) Argos dicitur aridum (πολυδῆψιον), quod unice regioni Inachiae convenit.

5) Zenodotus ita scripsit: „nunc autem <sequuntur> èt quicumque habitabant Argos Pelasgicum agri divitis uber èt qui Alon, qui Alopen, qui Trachiniam incolebant, èt qui Phthiam habebant et Helladem formosarum feracem mulierum, ac vocabantur Myrmidones et Hellenes et Achaei”. Ed. Meyer putat (Forsch. z. a. Gesch. p. 81) catalogi auctorem Argos Pelasgicum pro urbe habuisse.

nomine) ¹⁾ sedem ipsorum Achaeorum esse ²⁾; alterutrum autem sensisse etiam antiquissimos Iliadis auctores quid vetat credere? Id autem fieri non potuit nisi ita ut nomina Argivi et Achaei permutarentur; neque igitur quo id explicetur opus est Agamemnonem demere Peloponneso ³⁾. Ab altera parte vide hoc. Sescenties per totam Iliadem, idque tam in antiquissimis quam in recentioribus partibus, cunctae Graecorum copiae ad Troiam pugnantes Danaï appellantur. De Danaïis vero, si discedis ab usu epico, nusquam nisi in regione Inachia ulla vestigia sunt; ille autem usus, ut infra ostendam ⁴⁾, optime ita explicari potest ut tamen nusquam nisi ibi eos habitasse sumamus. Sed Beloch et Cauet eos, ut supra vidimus, ab origine semideos non veros homines putant. Nescio an minus recte. Sed fac recte. Attamen adhaerent glebae Argolicae. Danaum et Danaën separari non posse inquit Beloch. Danaum melius omisisset, de quo nihil narratur quod divinum credi possit, Danaïdum patrem atque eponymum gentis Danaorum, qui primus occurrit in poemate

1) Aristarchus legit: „nunc autem eos <enumerabo> quicunque habitabant Argos Pelasgicum, agri divitis uber, qui Alon, qui Alopen, qui Trachiniam incolebant, qui Phthiam habebant et Helladem formosarum feracem mulierum cett.” Secundum quam lectionem omnia quae sequuntur usque ad 747 ad Argos Pelasgicum pertinent; cf. Schol. Ven. A ad B 681 „οὐ γὰρ μόνοι τὸ Πελασγικὸν Ἀργὸς κατοικοῦσιν οἱ ὕπ' Ἀχιλλεῖ τεταγμένοι”, et ad Z 152 „Ἀργὸς δὲ ἐκπόροτον τὴν Πελοπόννησον καλεῖ τὴν δὲ Θετταλίαν Ἀργὸς Πελασγικόν”, et ad I 141 „ἔτι τὴν Πελοπόννησον Ἀχαιῶν Ἀργὸς λέγει καὶ Ἰάσον „εἰ πάντες σε ἴδοιεν ἂν” Ἰάσον Ἀργὸς” (σ 245), Πελασγικὸν δὲ Ἀργὸς τὴν Θεσσαλίαν.” Aristarchum sequitur Strabo IX 55.

2) Etiam Myrmidones et Hellenes ibi vocantur (vide supra, ann. 5 in pag. sup.); sed hi (nisi Myrmidones est nomen mere a poetis confictum) aut Achaei Phthiotae ipsi sunt aut eorum pars. Nam Helladem, sive urbem sive regionem putas, de qua re iam dissentiebat vetustas (cf. Schol. Ven. B ad B 683, Strabo IX. 55), nemo unquam quaesivit extra fines Aethiae Phthiotidis (nisi quatenus posteriore tempore tota Graecia eo nomine significabatur cf. Thuc. I. 8). E Myrmidonibus autem Bathycles incolebat Helladem (II 595).

3) Alia quaestio est utrum revera unquam Argos Pelasgicum aut tota Thessalia fuerit, aut ea Thessaliae regio quam habitarent Achaei, an pro poetarum invento id habendum sit. Atque hoc veri similis. Nam ea regio quae postea Pelasgiotis vocabatur est pars Thessaliae *finitima* Phthiotidi, quam regionem Achaei incolebant, non eadem atque haec; permirum autem sit si Pelasgiotis non aut eadem regio sit, quae antea Argos Pelasgicum sit appellata, aut (si recte Meyer vidit auctorem catalogi Argos Pelasgicum pro urbe habuisse atque si recte hac de re iudicavit catalogi auctor) quae urbem huius nominis circumdederit.

4) p. 401.

inscripto „Danaides” septimi a. Chr. saeculi ¹⁾. Sed cohaerent sane Danai et Danaae. Danaae autem apud Hesiodum sunt ipsae Danaides ²⁾, quibus significari fontes Inachiae regionis docet unius ex earum numero nomen Amymone, qui est fons Lernaëus; tum Perseus est filius Danaae, cuius nomen recurrit in fonte Perseidis prope Mycenae. Non recte igitur contendit Caer secundum antiquissimam Iliadem nullos Troiae oppugnatores e Peloponneso oriundos esse. At si ulli sunt, quidni Agamemnon? cum praesertim non videas quo alio rege poëtae Danaos ad Troiam profectos esse voluerint nisi ipso Agamemnone. Nam si forte de Diomede cogites, quem catalogus navium Argis regnantem facit, tenendum in antiquissima Iliade Diomedis partes nullas esse. Ceterum Beloch et Caer, ut hoc quoque obiter tangam, quo iure negant Danaos veros homines fuisse? Danaë, Persei mater, dea fuit. Non refragor. Sed Minerva quoque dea est, neque tamen quia eius nomen apud Graecos est „mulier Atheniensis,” ut Danaë est „mulier e Danais,” propterea Athenienses non sunt gens terrestris. At permirum sit, inquit Beloch, Danaorum nomen e terra evanuisse, posteriore enim tempore omnino de iis sermo non est. Sed hoc Dorum irruptione explicare licet. Huic autem fidem non tribuit Beloch contendens iam tum Dores habitasse in Peloponneso cum prima carmina de Menelao, Helena, Agamemnone confecta sint. Hoc vero nullam ob aliam causam censet v. d. nisi quod Danaos ex hominibus tollendos ducit ³⁾. Eius igitur ratiocinatio tanquam in gyrum vertitur. Atque Dorum quidem *nomen*, inquit Beloch, a litore demum Asiae in Peloponnesum invectum est ⁴⁾. Quid ergo quod in

1) Ed. Meyer, Forsch. z. a. Gesch. p. 79. Quae de Danai fuga e Libya narratur satis recentia sunt. In antiquissima de Danaidibus fabula incolunt terram Argolicam patre mortuo et nullas in fabula partes agente, commemorato tantum ne illae careant patre cf. v. Wilamow. Hermes XXII. 258.

2) Nomen Danaides pro Danais videtur ex ipsa fabula prodire qua orbae fingentur natae patre Danao.

3) Ea enim quae affert l. l. p. 150 sqq. contra fabulam de reditu Heraclidarum, quae nemo nescit, quid ad rem faciunt? Quod autem dicit l. l. p. 153 sq. fines Dorum Oetaeorum angustiores fuisse quam e quibus Dores Peloponnesii profecti esse potuerint, quid mirum si ab initio multo latiores fuerint, sed cum incolae magnam partem a vicinis oppressi abissent, illorum sedes hi occupaverint?

4) l. l. p. 156.

monte Oeta offendimus gentem eodem nomine, eodem sermone, unde numquam Dorei Peloponnesii dubitaverunt se oriundos dicere¹⁾? Casu id accidisse Beloch inquit. Cras credam. Neque vero potuit contendere nomen Dorum ab antiquissimis inde temporibus in Peloponneso viguisse. Quid enim? Non siluissent cuncti Iliadis auctores²⁾. At ne Iones quidem Asiaticos commemorant. Prorsus alia res est; nam probe conscii sunt quae narrent spectare ad tempora, cum nondum sui maiores incolerent litus Asiae³⁾.

Sed redeundum iam est ad Agamemnonem. Hunc autem

---

1) Quae vero praeterea Busolt v. d. et Ed. Meyer afferunt ad tuendam irruptionem Doricam non mihi videntur rem conficere. Busolt enim Belochium rationes chronologicas perturbare censet (Griech. Gesch. I² p. 114, 202); iam vero ad definiendam aetatem eorum operum quae Mycenis eruta sunt quid attinet, utrum, quo tempore haec sunt confecta, Dorei incoluerint terram Argolicam necne? Quid autem inquit Beloch, quod ars quae in iis cernitur evanuit et desiit excoli? quomodo hoc explicare licet nisi occupatione Dorica? Cui suo iure mihi videtur respondere Beloch (Rhein. Mus. XLV, 1890 p. 59) in Attica quoque artem illam et floruisse et interisse cum tamen nulli novi incolae eo invaserint. Nam quod contra monet Busolt fieri non posse quin Attica quoque mota fuerit turbis quas excitaverit Dorum in Peloponnesum incursio, hoc, si maxime verum est, prorsus aliud quid est quam ut ab hostibus sit occupata, quod nemo factum esse credit. Sed motus et commutationes civiles et ipsa longa dies sufficiunt ad explicandas mutatas artium rationes. Aliquanto maioris momenti est quod afferunt Busolt (l.l. p. 114, 202) et Meyer (Gesch. d. A. p. 73) colonos Graecos in insula Cypro et in Pamphylia usos esse dialecto simillima linguae Arcadicae a Dorico sermone diversa, unde inferunt in ora quoque Peloponnesia quae mare Aegaeum contingit eandem olim viguisse dialectum. Sed non constat Graecos qui in Cyprum et Pamphyliam demigraverunt non posse ex ipsa Arcadia profectos esse, quodsi autem inter eos fuerint aliqui orae maritimae incolae, horum non posse in novis sedibus interisse dialectum. Quod autem Meyer animadvertit (l.l. p. 73) nomen Neptuni, qui in promuntorio Taenario colebatur, *Pohoidan*, cuius forma Dorica est *Poteidan*, nihil esse nisi nomen Neptuni Arcadium *Posoidan*, leviter a Doribus mutatum, non opus est ei qui censeat abinde antiquissimis temporibus sedisse in Peloponneso Dorei, ut contendat semper eos *eodem* habuisse fines ac postea; potuerint enim eos extendere. — Postremo quod arbitratur Meyer Da-hauna qui in inscriptionibus commemorantur Aegyptiis non alios esse atque Danaos, non magni momenti id videtur, cum complures vv. dd. rerum Aegyptiarum periti magnopere de hac re dubitent.

2) Hoc non valet contra Cauerum, quippe qui Iliadis auctores, exceptis locis recentissimis, omnino nullas Peloponnesi rationes habuisse velit. Quo iure, vidimus supra et amplius infra patebit.

3) Quam ob causam etiam Dorum in Peloponnesum adventum ne tangere quidem poterant. Qui Triptoleum Rhodo oriundum fecit (B 653 sqq. E 627 sqq.) sibi non constitit.

Cauer censet Mycenarum regem dici nonnisi locis recentioribus Iliadis. Sed ut hoc ita sit, quamquam non certissimum est locum A 45 illuc pertinere, èt casu factum esse potest èt si ea quae de Danaïs disputavimus recte se habent, nullius sane momenti est ad refellendam Agamemnonis originem Peloponnesiam. Postremo autem loco Cauer monet Menelaum in Iliade Spartae regem non dici nisi in catalogo navium (B 581). At Lacedaemon dicitur Helenae patria (Γ 229—244) et Menelai sedes (Γ 387, 443). Neque tamen casu factum puto ut Menelai regnum in Iliade non commemoretur nisi in catalogo. Sed quae ad id probandum praesto sunt testimonia neque attulit Cauer, neque potuit afferre, quippe quae non parvi momenti sint ad redarguendam ipsius Belochiique de Agamemnone sententiam. Artissime enim cohaerent cum eis quae èt alii et Ed. Meyer ¹⁾ animadverterunt de Agamemnonis, Menelai, Helenae cultu Laconico: Atridas Helenamque, cum diversis in locis terrae Laconicae colerentur olim religione divina ²⁾, quae ab honore heroico longe distat ³⁾, ab origine Laconum numina fuisse; neque enim deos fieri ex heroibus sed heroës e deis; ne Herculem quidem in Olympum ascensurum fuisse, nisi deus

1) l.l. p. 186, 187.

2) Isocr. Hel. Enc. «ὅτι γὰρ νῦν ἐν Θεραπναῖς τῆς Λακωνικῆς θυσίας αὐτοῖς (i. e. Helenae et Menelao) ἀγίας καὶ πατρίας ἀποτελοῦσιν, οὐχ ὡς ἥρωσιν ἀλλ' ὡς θεοῖς ἀμφοτέροις οὖσιν». Clem. Alex. Προτρ. 238 «Ἀγαμέμνονα γοῦν τινα Δία ἐν Σπάρτῃ τιμᾶσθαι Στάφυλος ἱστορεῖ». Lycophr. Alex. 225 «Ὁ δ' ἀμφὶ τύμβῳ Ἀγαμέμνονος δαμείς» cum ann. Is. Tzetzae «οὗτος (i. e. Priamus) ἀμφὶ τύμβῳ καὶ ναφὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος Διδὸς ἦτοι τοῦ Ἑρκείου Διδὸς δαμασθεῖς κ.τ.λ. .... Ἀγαμέμνων δὲ Ζεὺς ἐν Λακεδαίμονι ἀλλ' οὐκ ἐν Τροίᾳ ἐτιμᾶτο» (nimirum Lycophron cum mere vellet: «Iovis ad aram» sesquipedalia verba captans «Iovis Agamemnonis ad aram» dixit, ipse quid diceret non tenens. Ceterum quod deus Agamemnon «Iuppiter Agamemnon» dicebatur recte videtur explicare Ed. Meyer l.l. p. 107 «Zeus Agamemnon d. i. ein mit Zeus identifizirter gott Agamemnon»), 1124 «ἔμδς δ' ἀκρότης δμῶδος νόμφης ἕναξ (i. e. Agamemnon) Ζεὺς Σπαρτιάταις αἰνύλοισι κληθήσεται», 1369 Πρῶτος μὲν ἦξει Ζηνὸς τῷ Λαπερσίῳ δμῶννμος Ζεὺς (i. e. ut e contextu apparet, cf. 1572, Agamemnon. Quod in ann. addit Tzetzes «Λάπερσαι δῆμος Ἀπικῆς in eo fallitur, nam 1571 Lycophron Dioscaros vocat δίπτυχας Λαπέρσας, cf. Strabo VIII. 964 et apud Steph. Byz. Λάπερσαι dicitur a Didymo Laconiae urbs, a Rhiano Laconiae mons); Eustathius Il. p. 568 «καὶ ὅτι δοκεῖ εὐλόγως παρὰ Λάκωσι Ζεὺς Ἀγαμέμνων ἐπιθετικῶς εἶναι». (Putat noster propterea Iovem cognominari Agamemnonem, quoniam uterque est εὐρὸ κρείων, quod non opus est refutare).

3) De deorum cultu diverso ab heroum vide locum Isocr. supra laudatum, sub f.; cf. etiam Erw. Rohde Psyche 1894 p. 139.

fuisset antequam heros fieret¹). Quibus quoniam accedit quod Helena, filia Iovis et soror Dioscurorum, quos ipsos antiquitus deos fuisse nemo negat, bis rapta, ab his quoque reducta esse traditur, apparet eius res olim narratas esse inter caelestia, ita ut pro eis qui eam reduxissent deis, ipsam deam neque dum mulierem mortalem, ab aliis in terra Laconica haberentur Castor et Pollux, ab aliis Menelaus et Agamemnon; mythi autem alteram hanc formam, qua Atridis primae in eo partes tribuerentur, ita in terram esse deductam, ut raptoris urbs constitueretur in agro Troiano; sive hoc iam fecerit is qui primus eam in terra poneret sive alius, situ eius, ubinam in terra quaerendus esset a priore nondum significato, et sive ex urbibus perantiquis, quarum propter Scamandrum rudera detexit Schliemannii v. d. aliorum labor, unam deleverant olim Graeci sive id ipsum quoque confictum est. Porro ad Agamemnonis originem Laconicam spectat apud Homerum (I. 150 sqq.) ipse situs oppidorum quae ille promittit se Achilli daturum, quo patet ipsum non vero Menelaum imperare Laconicae — quomodo enim poëta Agamemnonis in dicatione esse proponeret quae oppida Menelai regno a cetero illius imperio seiuncta essent? — tum huc facit quod Pausanias tradit (III. 19. 6) Amyclis tumulum fuisse Agamemnonis; denique eodem pertinet quod apud poëtas lyricos Stesichorum, Simonidem, Pindarum etiam habitat Agamemnon Lacedaemoni vel Amyclis²). Nam quod nonnulli contenderunt³) Lacedaemonios, cum auctoritate ceteras omnes Graecorum civitates superassent, tum et sibi et his persuasisse

1) Meyer l. l. p. 427 sqq. Aliter Rohde, qui, de Agamemnone, Menelao, Helena tacens, Herculem censet ex heroë deum factum, non ex deo heroëm l. l. p. 171. Neque tamen negat v. d. ex deis heroes factos, cuius rei exempla affert (l. l. p. 148) Trophonium et Agamedem. Cur aliter de Hercule censeat non significat v. d. Atque ea quae de Hercule traduntur, non tantum apud recentiores sed etiam in Iliade, eiusmodi sunt ut dubitare non liceat quin ab origine dens sit habitus, ut E 598 narratur Plutonem vulnerasse „ἐν Πύλῳ ἐν νεκύεσσι” i. e. ut iam vidit Aristarchus, in Tartari introitu.

2) Schol. Eur. Orest. 46 (Bergk. Poët. Lyr. Gr. III* p. 523): „Ὁμηρος δὲ ἐν Μυκῆναις φησὶν εἶναι τὰ βασίλεια τοῦ Ἀγαμέμνονος, Στησίχορος δὲ καὶ Σιμωνίδης ἐν Λακεδαιμονίᾳ”. Pind. Pyth. XI. 32 „θάνατον μὲν αὐτὸς ἦρωας Ἀτρεΐδης ἴκων χρόνῳ κλύταις ἐν Ἀμύκλαις” (cf. Pyth. XI. 16 „ἐν ἀφνειαῖς ἀρούραισι Πυλάδα νικῶν Λάκωνος Ὀρέστᾴ”). Nem. XI. 34 „Ἀμύκλαθεν γὰρ ἔβα σὺν Ὀρέστᾳ”).

3) Ita Busolt l. l. p. 191.

Agamemnonem omnium Graecorum contra Troianos ducem apud se ante Heraclidarum reditum in solio regio sedisse — ita omnis recta ratio convertitur. Nam néque tempora quadrant, principatum enim Graeciae nondum Stesichori, nedum Homeri temporibus Lacedaemonii affectabant, èt prorsus absonum est res fictas priorum temporum ad patriae gloriam augendam compositas, in ore vulgi extitisse vel a viris politicis excogitatas esse, nisi qui eidem, quemadmodum Solon, scriptores essent. Quid igitur volumus? An Homero non Danaorum sed Laconum regem fuisse Agamemnonem? An Danaos illi Laconiam incoluisse non regionem Inachiam? Minime gentium haec quidem. Sed ita quae attulimus optime conveniunt si sumimus Agamemnonem cum antiquitus Laconibus inter deos haberetur, ad Argivos finitimos translatum ab horum poëtis pristinum Danaorum regem factum esse ¹⁾, sive prisci Argivi ipsi se Danaos vocaverint, sive hoc nomen poëtae a semideis qui illorum terrae adscribebantur ad priscos incolas detulerint; sic autem Iliadis conditores — recentissimarum partium auctores si excipis — Danaorum regem sibi finxisse Agamemnonem ut simul Laconiam sub ditione sua teneret, Menelaus vero secundus post fratrem in regno esset. Quibus convenit quod saepius in Iliade fratres ita coniuncti proponuntur ut summa rerum videatur ad utrumque spectare, ut ubi Chryses omnes precatur Graecos sed imprimis Atrai filios agminum moderatores. Verum est loco hoc ceterisque eiusmodi non de potestate proprie regiae agi sed de ductu atque auspicio belli, at ex potestatis regiae societate sponte sequebatur militaris imperii societas. Neque hoc obstat quod Lacedaemon dicitur Helenae patria (Γ 229, 244) et Menelai domicilium (Γ 87, 443), nam cur non fratrum alter Lacedaemoni alter Mycenis vel Argis ²⁾ habitare potuit? Et minime quidem incre-

---

1) Huc convertere licet quae universe Meyer egregie monuit (l.l. p. 396) „der Mythos <kann> weiter wandern von dem Stamm, der den Gott verehrt zu andern, die zu ihm kein Verhältniss haben . . . . jetzt fällt jede religiöse Beziehung weg, der Träger der Erzählung ist nicht mehr ein Gott, sondern ein Held der Vorzeit, ja ein sterblicher Mensch”.

2) Si recte vidit Caer nonnisi in recentissimis Iliadis partibus Mycenarum fieri mentionem, fieri potest ut vetustiorum partium auctores enim Argis habitare voluerint. Quo fortasse spectat A 36. Idque si forte sit traditum in carmine quopiam quod de

dibile est aetate poëtarum qui primi fingerent Agamemnonem Danaorum regem, potestatem Argivorum Peloponnesiorum longe excessisse fines regionis Argolicae. Ut in catalogo (B 569 sqq.) tota pars Peloponnesi quae ad septentrionem spectat abinde Corintho usque ad Pellenen et Aegium Agamemnonis subiungitur dominationi, alio autem Iliadis loco (B 108) etiam multis insulis imperasse Agamemnon dicitur. Cuius pristinae gloriae vestigia etiamnunc prodere videntur reliquiae ingentium arcium et viarum militarium turribus munitarum, hinc Corinthum, illinc ad Iunonis sacrum prope Argos ducentium, tum opera Mycenis et Tirynthi effossa pretiosissima et thesauri auri argentique. Sed quoquomodo haec res se habet, auctores demum Odysseae atque Iliadis catalogi navium ita fratres separaverunt ut alterum Mycenis alterum Lacedaemoni regnantem facerent. Ab altera parte quod poëtae lyrici rursus Spartae vel Amyclis collocaverunt Agamemnonem etiam hoc sine ullo negotio explicatur. Nam manifesto quia a poëtis Agamemnon Danaorum rex erat factus non desinebant propterea in terra Laconica ei haberi honores divini; cumque ibi quoque deinceps existerent, id quod vix aliter fieri poterat, qui Homeri auctoritate adducti et regem antiquum eum fuisse crederent et belli Troiani ducem, prorsus consentaneum erat hos tamen patriae suae eum vindicare. Quo pertinet locus Pausaniae de eius tumulo Amyclaeo. Neque aliter rem narrasse Lacedaemoniorum poëtas, quales cognovimus Alcanem, Terpandrum, Tyrtaeum, quamquam ex carminum eorum reliquiis nihil prodit, omnium veri simillimum est. Ex iis autem haurire potuerunt Stesichorus, Simonides, Pindarus.

Verum non video quo iure neget Meyer Aeoles iam tum cum Lesbos et Tenedum caperent, in Teuthraniam invaderent, Theben, Lynnessum, Pedasum deleverunt, Troianos quoque oppugnare potuisse. Composite vir doctus demonstravit ¹⁾ non ante septimum a Chr. n. saeculum agrum Troianum ab iis occupatum esse. Sed cur non potuerunt multis saeculis ante cum Troianis bella gerere? Nonne Thebe, Lynnessus, Pegasus

---

rebus Troianis ante Iliadem conditum sit (cf. infra p. 400), facile intelligitur cur poëtae tragici ita rem proponant.

1) Gesch. v. Tros p. 79 sqq.

sitae erant in Troadis confiniis, quae regio *numquam* a Graecis occupata est nedum ante saeculum septimum ante aeram nostram? Quid autem quod Achilles, Aeolum propugnator, cum Scamandro flumine Troiano certat? quod Hectorem occidit, qui solus rem Troianam sustinuit? Si nihil prohibet sumere revera ab Aeolibus esse bellatum cum Troianis, nonne perquaesite ratiocinatur is qui contendit tum demum Achillis fortia facta illa aut inventa aut ad Troianos relata esse, cum vetus Danaorum contra eos expeditionis fama e Peloponneso advecta esset? Ex hac eam famam in litus Asiae devenisse (idque iam dudum rebus Helenae exornatam) per se nihil mirum; nam id fieri licebat sive per cantores peregrinantes sive quod ex Aeolibus nonnulli e Peloponneso oriundi essent; sed quo iure credimus bellum Troianum in Asiae litore cantatum esse non quod Graeci ibi habitantes Troianos vicinos oppugnassent, sed quod illius belli, a Danais gesti, fama e Peloponneso translata et coniuncta esset cum Aeolum rebus gestis contra alios barbaros? Quo accedit quod etiam is qui secundus post Achillem Graecos ab Hectore defendit, Ajax Telamonius, ipse nomine suo, ut supra monuimus ¹⁾, originem suam Aeolicam prodit, itemque Nestor Graecorum prudentissimus consiliarius. At fac ad Aeoles advectam esse e Peloponneso fabulam, qua ageretur de bello Danaorum propter Helenam suscepto adversus Paridem Iliumque — vel quoquomodo Helenae raptor eiusque patria in ea nuncupata est — ceteroquin obscuram et quasi scenae certae indigentem in qua illud bellum staret: quid magis in promptu quam Aeolum cantores id arripuisse et in suum usum convertisse qua laude augerent suorum adversus Troianos certamina? Ac minime quidem incredibile est ita bellum Troianum novo suo splendore etiam res contra alios barbaros gestas attraxisse ad se et arcessivisse. Praeterea autem sunt alia quibus se commendant ea quae probare studui. Nam Düncker v. d. ²⁾, alii, ob nomen Heleni vatis Troiani acute coniecerunt deam aliquam a Troianis cultam esse cuius nomini aliqua similitudo intercederet cum Helenae Menelai uxoris, eamque rem effecisse

---

1) p. 387.

2) Gesch. des Alterth. V^e p. 320.

ut pro raptoris patria Troianorum urbs haberetur; tum eodem pertinere videtur duplex nomen Troiae (F/λιος sive F/λιον et Pergama) et duplex nomen Paridis, quorum nominum alteras formas haud absurde ex fabula Peloponnesia, alteras ex Aeolum carminibus desumtas putes. Quibus omnibus perpensis apparet vix ac ne vix quidem dubitandum esse quin ex Aeolum cum Troianis bello, coniuncto cum rebus Helenae, fabula Troiana creverit.

Sequitur autem ex his ut ne illud quidem Meyero dari possit, revera unquam Danaorum expeditionem contra Troianos profectam esse. Nam cum explicari non possit fabula Troiana nisi aut ab Danaïs aut ab Aeolibus sumas contra Troianos bellatum esse, hoc si sumis alteri sumtioni omne detrahitur fundamentum, nullam enim illa Danaorum expeditio ceteroquin habet, quam dicunt, fidem historicam. Atqui miro sane casu acciderit ut recte crediderimus, id quod cur credamus iam nulla omnino causa est, ex omnibus in orbe terrarum urbibus eam olim devastasse Danaos contra cuius cives deinde Aeoles bellaverunt. Sed hoc veri simillimum fabulam de bello propter Helenam ab Agamemnone et Menelao Danaorum regibus suscepto derivatam esse e Laconum mero mytho, quales probabiliter nonnulli suspicati sunt vulgo extitisse e sacris hymnis ad solemnes ritus pertinentibus. Ceterum si rogas num ab Aeolibus revera censenda sit Troia vastata esse, etiam hoc non desunt quae dissuadeant. Neque enim negligendum videtur ex tribus illis heroibus, quos antiquis Aeolum de bello Troiano carminibus celebratos esse demonstravimus, Achillem Aiacem Telamonium Nestorem, primum et alterum ante urbis expugnationem extinctos tradi, atque Nestori nullas in ea partes tribui; ab altera parte quae de equo ligneo traduntur mirifice sonare mythum quemdam obscurum e coelo in terram deductum¹⁾, praecipuas autem partes in his agere Ulixem, quem cum rebus Helenae antiquitus

---

1) Recte Müllenhoff v. d. (*Deutsche Alterthumskunde* I² p. 29) cuius verba repetit Cauer (II. p. 141) „die zuletzt angewendete Kriegsalist beweist dass es den Griechen nicht nur an jeder historischen oder historisch aussehenden Ueberlieferung, sondern überhaupt an jeder ernsthaften Sage über die Einnahme der Stadt mangelte“. Sed praepostere inde concludunt viri docti ea quae de equo ligneo traduntur a recentioribus e nihilo conficta esse.

coniunctum fuisse facile credas reputans eum, id quod hodie nemo negat, non aliter quam Agamemnonem et Menelaum deum fuisse antequam homo fieret et praeterquam in aliis regionibus fortasse in Laconica quoque cultum esse ¹⁾. Non frustra igitur nec temere contendes eorum quae de Priami urbe capta Homerus poetaeque Cyclici referant, aucta ab iis et exornata, caput tamen in fabulam Troianam transisse e mytho Peloponnesio, separatim ab hoc urbis excidium in Aeolum carminibus non esse tractatum. Quae res aliter se haberet si revera Troianam urbem evertissent Aeoles; atque profecto, cum septem urbium vestigia sub Novi Ilii oppidi Graeci ruderibus detexerint in tumultu Hissarlik Schliemann et Dorpfeld vv. dd. ²⁾, quarum tamen unam modo delere potuerunt Graeci, ceterae ergo interierint aliis causis, quidni aliis causis omnes interire potuerint? quidni bellis inter ipsos Asiae populos, aut barbarorum incursionibus, quales plus una abinde antiquissimis traduntur temporibus, aut ipsa longa die? ³⁾ Ipse autem ruderum conspectus non potuit quin alicuius momenti esset quo facilius sibi persuaderent Graecorum vates ibi urbem stetisse ab Ulixē Agamemnone Menelao deletam.

At Cauer Iliadis auctoribus, locos recentissimos si excipias, quales sunt M 15 O 69 sqq., de Troiae excidio ait nihil cognitum fuisse. Magis enim id in Iliade Graecorum duces sperantes in-

---

1) Eius ἡρώων in Laconia commemorat Plut. Quaest. Gr. 48. Inde quidem non sequitur eum apud Lacones inter deos habitum, sed fieri tamen potest ut eius honores heroici ibi e divinis exorti sint. Praeterea autem hoc commune habent Agamemnon et Ulixes quod de utroque narrantur quae ad Arcadiam spectant. Sic Agamemnonis filius est Orestes, quem sepultum Tegeae Herodotus tradit I. 67 (addit Meyer l.l. p. 187 Orestem esse eponymum Oresteī sive Oresthasii, pagi Arcadici cf. Eur. Orest. 1645 sqq., Electra 1273 Paus. VIII. 3. 2), Ulixis uxor est Penelope Panis mater (Her. II. 145, 146) sepulta Mantinea (Paus. VIII. 12. 5 sqq.), Neptuni autem sacra instituit Ulixes Phenei in oppido Arcadiae (Paus. VIII. 14. 5).

2) Vide praesertim Mitth. Arch. Instit. Athen XVIII. 1893, p. 199 sqq.

3) Müllenhoff l.l. I^a p. 19 Troiam a Phoenicibus esse deletam putat, cuius rei laudem immerito Graeci sibi arrogaverint. Veri vestigia sibi deprehendere videtur v. d. in fabula qua Hercules multis annis ante Agamemnonem urbem cepisse narratur. At antiquissimis temporibus Phoenices adisse Hellespontum hodie nemo credit; Laomedontis autem urbem, in cuius historia armenta regis fabulosa primas partes agunt, nihil cum Paradisi patria commune habuisse antequam Priamus factus est Laomedontis filius oculos ferit. Omnia more suo conturbat Krause v. d. Tuiskoland p. 449 sqq.

duci quoties tangant, Troianorum metuentes, quam ipsum pro certo futurum indicari; neque eius rationem habere Hectorem pro filio orantem. Sed quid opus fuit Hectorem futuri praescium fingere? quod autem sors Troiae imminens minus aperte significatur, cur non casu accidisse potest? Cauere vero ut in ea disquisitione qua de Iliadis materia egit identidem, sic hoc loco *confudit origines Iliadis et fabulae Troianae*. Nam cum in hac, si cum turri quadam eam comparare licet, verissime duo quasi tabulata cerni dicantur, quorum alterum Aeolum, alterum Ionum extruxerint poëtae, superius hi, inferius illi, Cauere non conscius se duas res permiscere diversas, eandem sumsit esse rationem Iliadis, quo errore perductus non tantum paene inuitus assentitur Ad. Fickio v. d. Iliadis partem antiquissimam et quasi nucleum poëtae deberi Aeolio, sed etiam Iliadis antiquissimae auctores iudicat, id quod unice in antiquissimos belli Troiani cantores quadrat, Helenae rerum nullam rationem habuisse. Nisi forte credas ab Helenae raptu separari posse eius reductionem, a reductione devastationem urbis unde illius raptor oriundus esset et quo illam secum duxisset. Quod absonum, Graecam mulierem a barbaro raptam cecinisse poëtam Graecum, ita ut non simul narraret quomodo sui eam ultimi essent ¹⁾. Atqui Helenae raptus in Iliade quamquam non enarratur, compluribus tamen locis tangitur; ut Γ 28 legimus Menelaum gaudio exsultare quod iam iniuriam sibi a Paride illatam ulturus sit, e quo loco pendent fere omnia quae enarrantur libris Γ et Δ; ut E 160 sqq. Tecton Troianus dicitur naves aedificasse infelices quibus Troiam advecta sit Helena; ut Z 55 sqq. Agamemnon fratrem perstringit quod oblitus sit quantum sibi mali Troiani inflixerint; ut Λ 122 sqq. Antimachus Troianus narratur a Paride auro corruptus dissuasisse ne Helena marito redderetur; ut alia eiusmodi alibi. Neve obiciat quisquam haec ad antiquissimam Iliadem non pertinere. Quid enim? Nonne is qui Agamemnonis cum Achille controversiam cecinit eo ipso ostendit fontes fabulae Troianae iam confluisse? An credimus Agamemnonem ab

---

1) Non corruptam Helenam sed vi raptam sibi proposuit auctor versus B 356 (590) „τίσασθαι Ἑλένης δρμήματά τε στοναχάς τε”. Forsitan ex antiquo fonte. Nam quod Aristarchus excogitavit „Ἑλένης” hic esse „propter Helenam”, id vix credibile.

Helena separari posse? Neque tantum Iliadis conditores antiquissimae cognitum iam habuerunt Helenae raptum, sed antecessit etiam Iliadis aetatem mythi Peloponnesii cum bello Troiano confusio. Quam adhuc in hac scriptione Aeolibus tributam si quis malit Ionum confecisse vates — patet enim nonnisi de alterutris cogitari posse — non magnopere refragabor, quid enim certi in tali re constituere licet? Verum hoc constat iam ante Homerum extitisse carmen aliquod, sive plura fuerint carmina, quo tractaretur bellum *Troianum propter Helenam susceptum*, idque, ut consentaneum est, totum, non ut in Iliade eius pars, nec ita hercle — id quod complures v.v. d.d. qui hac de re egerunt voluisse videntur ¹⁾ — ut omnia quae in Iliade narrantur, regum rixa, Patrocli mors cett. antecepta fuerint, sed profectio, aliqua heroum fortia facta, urbis expugnatio ²⁾. Profecto res ipsa loquitur pro se. Nam primum quidem Helenae raptu, quem in Iliade saepius tangi vidimus, ita totum eius argumentum niti patet, ut qui omnibus iam dudum notus fuerit. At praeterea is qui primus coniunxit fabulae Troianae fontes totus in ea re fuit satisque habuit ea narrare quae eo pertinerent; hunc demum novum excogitasse argumentum, regum volo rixam, credibile est, cuius temporibus illa iam trita essent; hunc demum non mirum est belli decursum, ut fit in Iliade, vix strictim tetigisse. An nullo iure pro novo argumento habemus regum rixam? Inter viros doctos, qui hac de re egerunt, fuerunt quorum iudicio Achillis ira pertineret ad eius

---

1) Sic et alii et Lachmanniani vix quidquam in Iliade tradi sibi persuaserunt quod non fama („die Sage“) iamdudum divulgasset; quasi id genus aptissime inventa atque composita rumoribus vel confabulationibus vulgi non poetarum debeantur ingenio. Nam de carmine quo ante Homerum bellum Troianum totum pertractatum fuerit illi non cogitant.

2) Eius rei documento esset etiam Iliadis locus B 278, ubi Ulixes *πολλόπορος* dicitur, si constaret eum locum non recentiore esse illis narrationibus quibus in Odyssea praecipuae Ulixi tribuuntur partes in urbis expugnatione. Insiticios autem esse versus B 210—335 inde suspicari licet, quod verborum Ulixis 284—302 nullam deinde rationem habent neque Nestor, neque Agamemnon. (Eiectis illis versibus vs. 336 ita fere legendus erit: *τοῖσι δ' ἀνιστάμενος μετεφώνεεν ἰππότα Νέστωρ* cf. I. 53). — Quod etiam Achilles nonnullis locis *πολλόπορος* dicitur huc non facit, utpote qui Theben, Lyrnessum, Pedasum deleverit, Troiae ruinam non viderit. Postremo Aias Oilei filius *πολλόπορος* dicitur B 728. Convenit quod apud Cyclicos hic quoque eminet in urbis direptione. Fortasse iam commemorabatur in antiquo de quo agimus carmine.

naturam divinam, cuius vestigia in Iliade multo etiam magis perspicua sunt quam Agamemnonis et Menelai ¹⁾, atque tractata esset mythis. Quod fieri posse ut recte perhibeant non negabimus. Sed quicumque ita censeant, hac ira ab origine alios sive deos sive monstra non Agamemnonem petutum esse volunt ²⁾; neque credibile sane, cum Agamemnonis sacra ad Peloponnesum pertineant Achillis ad Thessaliam, ullam inter eos intercessisse rationem priusquam, homines ambo, belli Troiani societate coniungerentur. Et hoc quidem facile intelligitur utriusque in illo bello mutuas rationes, cum alter pristina virium et virtutis gloria omnibus praestaret, alter tamen ipso rerum narratarum contextu designaretur expeditionis dux, magnum vatem incitasse, praesertim tradita iam Achillis iracundia, ut litem inter eos exortam esse fingeret novoque hanc poëmate celebraret; quod quomodo institueret invenit proprio suo ingenio, neque licet indagare numquid ceteroquin traditum acceperit ex eis quae eo pertinent sive res sive personae; qualia sunt iniuriae Chrysis sacerdotis, pestis ab Apolline missa, alia. Hoc tantummodo vidimus Briseïdem ab eo non confictam esse.

Ceterum, quod in Iliade Graecorum duces militesque, quicumque ad bellum Troianum profecti sunt, communi nomine tum Danai tum Argivi appellantur, ex superioribus facilem id explicationem habet. Nam quamvis in illo poëmate, quale id nunc habemus, ex omnibus fere Graeciae regionibus principes cum copiis suis ad Troiam pugnent, inde non sequitur ut quo carmine, sive carminibus, ante Homerum celebrata fuerit Agamemnonis contra Troianos expeditio, in hoc praeter Argivos

---

1) Non tantum matre divina est natus sed dicuntur etiam dei affuisse Pelei nuptiis (Π 381 sqq. Ω 59) et eum auxisse donis suis (Π 381 sqq. 867 P 195. 448 Σ 83 sqq. Ψ 277). Atque Achillis pernicitas, quae iam fere ab initio Iliadis ei tribuitur (primum A 84, deinde passim), cum nulla eius documenta in illa det nisi quod sub poëmatis fine Hectorem circa Troiae moenia persequitur, haud dubie iam ante Homerum atque, ut verisimile videtur, iam in deo Achille laudata est. Ne mors quidem immatura, quam ipse tangit matris auxilium invocans (A 352), ita ut luculenter appareat eam tam auditores quam poëtam cognitam habere, aliena a deo est; siquidem apud Graecos, quemadmodum apud alios populos, antiquissimis temporibus non omnibus deis immortalitatem tributam esse constat.

2) Cf. Müllenhoff II. I^a p. 264. Ingeniosius quam certius hac de re egerunt El. H. Meyer v. d. Homer u. d. Ilias p. 7 sqq. L. Erhardt v. d. die Entstehung der Hom. Ged. p. LXX sqq.

Thessalicos et Argivos Peloponnesios sive Danaos cum incolis regionum eis subiectarum — hos autem illorum nomine indicari consentaneum erat — etiam alii Graecorum populi commemorati sint. Neque id ullo modo veri simile. Nam ne in Iliade quidem antiquissima ulli alii Graecorum heroës, nisi Achilles, Ajax Telamonius, Nestor ¹⁾, Agamemnon, Menelaus, Ulixes, Idomeneus comparuisse videntur, de qua quanquam sententiae nondum constant, vix quisquam tamen hodie ad eam referendos censet Diomedem, Teucrum, Merionem, Eurypylum, ceteros minorum gentium heroës ²⁾; eoque minus etiam causae est adscribendi hos superiori ulli de bello Troiano carmini. Atque de Idomeneo quoque dubitare licet. Quem si cum Bergkio ³⁾ v. d. et Elardo H. Meyero ⁴⁾ a vetustissima Iliade excludendum censebis, de qua re non iudico, versus A 415 habendus erit interpolatus. At fac non recte excludi, inde non sequitur ut ante Homerum iam in belli Troiani partem venerit. Iamvero Nestorem et Aiacem Telamonium, cum e Thessalia originem traxisse viderimus ⁵⁾,

1) Nestorem quoque antiquissimae Iliadi denegant Ben. Niese die Entwickl. der Hom. poesie p. 15, Beloch l.l. p. 131. Vix recte, opinor. Qua de re vide in hac bibl. 1895 p. 429. Beloch monet: <der Dichter> setzt voraus das Achilleus, die Atreiden, Odysseus, Aias, Hektor bekannt sind. Man vergleiche damit die Art, wie Kalchas A 68 und Nestor A 247 eingeführt werden. Der Dichter glaubt hier seine Hörer erst orientiren zu müssen". Rectissime hoc se habet; sed inde sequitur tantummodo Nestorem non ante Homerum apud poetas Epicos regem *Pyliorum* fuisse, minime sequitur eum ipsum non ante Homerum — nedum non ab antiquissimae Iliadis auctore — commemoratum esse.

2) Ex his de solo Aiace Oilei filio dubitare possis cf. supra p. 400 in ann. 2. Sed nullo modo constat Aiace hunc ante Homerum pro Locrensi habitum. Eius frater Medon habitat in Thessalia, Magnesiorum dux (Philoctetis loco) B 76 sqq., Phthiorum autem (qui in catalogo navium Achilli tribuuntur) N 693, O 332, Phylacae commorans, quo fugerat ob caedem commissam. — Patroclus forsitan ita ad antiquissimam Iliadem pertinuerit ut obiter sit commemoratus cf. A 307, 337, nullas praecipuas partes in ea egerit; inde quod Patroclus, ubi primum in Iliade occurrit (A 307) solo nomine patronymico appellatur satis probabiliter inferas eum iam ante Homerum poëtis et auditoribus cognitum fuisse. Ceterum de Πάτροκλος et universe de compositione Iliadis cf. in hac bibliotheca 1895 p. 392—454. Quae autem ibi scripseram emendatius protuli in societate Ultraiectina artium et disciplinarum. Vide Aanteekeningen v. h. Verhand. in de sectie voor Letterk. en Wijsbeg. ter gel. v. d. alg. Verg. v. h. P. U. G. v. K. en W. 16 Juni 1897 p. 27 sqq.

3) Griech. Liter. Gesch. I p. 569.

4) Achilleïs p. 8.

5) Vide supra p. 387.

nihil prohibet credere ante Homerum pariter atque Achillem ¹⁾ inter Argivos Thessalicos relatos esse, ut inter Danaos Agamemnonem et Menelaum; Ulixes autem, quem a primo inde carmine quo Danaï propter Helenam egressi traderentur, cum eis coniunctum fuisse animadvertimus ²⁾, manifesto, si minus natione attamen commilitonis loco unus ex eis ducebatur. Nam ut iam tum neque demum a Ionicis poetis in insula Ithaca collocatus sit ³⁾, ne in Iliade quidem antiquissima comparent Ithacensium (vel potius Cephalleniorum) copiae, quibus imperat loco recentissimo Δ 330 ⁴⁾. Atqui si bellum Troianum ob Helenam susceptum ex omnibus Graeciae populis ab initio ad solos Argivos tum Peloponnesios tum Thessalicos pertinebat, horum autem alteris etiam nomen Danaï erat alteris non, paratus erat poëtis error omnes qui ad Troiam pugnarent tam Danaos quam Argivos vocandi, quasi hoc nomen non tantum ad Argivos alteros sed ad utrosque spectaret; neque porro ullo modo mirum erat, cum deinceps praeterea alios Graeciae populos adsciscerent poëtae ad bellum Troianum ⁵⁾, retineri tamen duplicem eam appellatorem ad cunctos significandos qui in eius belli partem venissent. Sic ne opus quidem est ea ratione satis quaesita qua utuntur quicumque censent licentia quadam poetica nomina Argivorum et Danaorum, propterea quod hi inter socios auctoritate excellent, usurpata esse ad cunctos Troiae oppugnatores indicandos.

Sed cur his a poëtis epicis tertio loco nomen Achaeis datum est? Revera olim cunctos Graecorum populos communi hoc nomine usos esse censuerunt et alii et Duncker v. d. ⁶⁾; non

1) Supra p. 386.

2) Supra p. 398 sqq.

3) Qui factum sit ut in insula Ithaca collocatus sit alii aliter explicant, cf. Ed. Meyer l. l. p. 104, Seck, die Quellen der Odyssee p. 265 sqq.

4) Comes Ulixis commemoratur Δ 491 et praeco Ithacensis B 184.

5) Praeter Achaeos, Argivos, Danaos aliae Graecae gentes non commemorantur nisi in catalogo et aliis locis recentissimis. Si a catalogo discedis Cephallenii non occurrunt nisi in 'Αγ. ἐπ. Pylii nonnisi ibi et in locutione „Nestor clarus Pyliorum orator”; Cretenses solum in 'Αγ. ἐπ., in Τσιχ., in locutione „Idomeneus Cretensium dux” (N 221, 259, 274, 331 Ψ 450, 480), Athenienses nonnisi in 'Αγ. ἐπ. N 689 O 337; Boeoti nonnisi E 710, N 685, 700, O 331; Epei solum Δ 587, N 636, 691, O 519; Locrenses N 686, 712; Aetoli solum E 843, N 282, Ψ 633; de Phthiis vide supra p. 402 ann. 2 et infra p. 406. Ceteri populi, qui in catalogo commemorantur, nusquam inveniuntur nisi ibi.

6) Gesch. des Alterth. V^a p. 15.

cunctos, sed praeter eos qui posteriore tempore Achaeorum nomine noti erant, Phthiotas volo et sinus Corinthiaci accolae (quibus accesserunt coloni Italici) eo usos esse Argivos Peloponnesios et Lacones consenserunt omnes veteres historici atque recentiores plerique ¹⁾, inter quos honoris causa nomino Geo. Grotium ²⁾. Dunckeri sententia omni caret fundamento, nam ne in catalogo quidem omnes recensentur Graecorum populi et Δ 384, 385 Cadmei, Α 759 Epei distinguuntur ab Achaeis ³⁾; quem autem fontem habemus praeter Homerum unde Duncker sua elicere potuerit? Neque indicat vir doctus, neque est. Atque etiam id quod censebant veteres historici Argivos Peloponnesios et Lacones veros esse Achaeos, nullo alio fundamento niti videtur nisi usu Homérico; nam nihil est unde efficere liceat posteriore tempore, cum Argos et Laconica a Doribus tenerentur, ullum ibi Achaeorum nominis remansisse vestigium ⁴⁾. Quidni igitur universos qui Homero Achaei sunt, neque solos Argivos et Lacones, vere sic ab eo dici crediderunt veteres? Obstabant haud dubie poëmata genealogica ⁵⁾, quorum auctores inter se conciliare studebant ab altera parte res sui temporis ab altera fabulam Troianam aliasque fabulas. Quod igitur Homerus cunctos belli Troiani socios Achaeos appellavisset, explicasse videntur veteres historici non aliter ac in nominibus Danaorum et Argivorum factum esse animadvertimus, ita ut poëtica quadam licentia id ad omnes extendisset ab eis qui auctoritate ceteros longe superarent. Verum prorsus assentien-

---

1) Eatenus tamen discrepant veteres historici a recentioribus plerisque quod illi ad unum omnes tradunt accolae sinus Corinthiaci post demum tempora Troica Achaeos fuisse fuga eo delatos, antea ibi Iones sedisse.

2) History of Greece in twelve vol. Lond. 1869 II p. 12, 13 Ed. Meyer Forsch. z. a. G. p. 144.

3) Tamen in catalogo commemorantur (B 615 sqq.). Haud dubie auctor loci Α 759 eos nondum cognovit inter socios belli Troiani.

4) Apud Herodotum V. 72 Cleomenes rex Spartae respondisse narratur Minervae Eleusinae antistitae se non Dorem verum Achaeum esse. Verum dubitari nequit quin suam ex Hercule originem cognoverint Spartanorum reges e poematis genealogicis, inter quae id quod inscribebatur *Aegimius* Heraclidarum reditum tractabat cf. Meyer l.l. 2 p. 50 sqq., haec autem plurimis in rebus ex Homero pendebant. Iamvero Hercules quippe qui ex Argolide oriundus censeretur secundum usum epicum Achaeus habendus erat.

5) De poematis genealogicis vide plura apud Meyer. l.l. p. 418, 419 cf. etiam ibi p. 70.

dum videtur Belochio et Cauero negantibus ullam esse iustam causam cur credamus unquam Argivos Peloponnesios aut Lacones in verorum fuisse Achaeorum numero. Nam ea quae affert Ed. Meyer ¹⁾, quibus ostendat fieri posse ut antiquo tempore Achaeorum nomen latius viguerit quam postea, non magni momenti sunt. Monet enim vir doctus Rhodi commemorari locum Ἀχαιαν, in insula Cypro Ἀχαιῶν ἀκτὴν et Ἀχαιομάντις, in Boeotia et apud Gephyraeos in Attica cultum Cereris Ἀχαιας, in inscriptione fortasse e Laconica oriunda nomen Φιλαχαιος. Ex his si quidquam efficere liceret, sequeretur ut praeterquam in Laconica et in Argolide, unde credi potest in insulas Rhodum et Cyprum colonos esse profectos, Achaei habitassent etiam in Boeotia et in Attica. Quod per se minus est verisimile. Atqui cur eo cultus Cereris non e Thessalia importari potuit? Cur non possunt nomina Ἀχαια, Ἀχαιῶν ἀκτὴ, Ἀχαιομάντις in insulis Rhodo et Cypro deberi Achaeis Thessalicis eo delatis inter ceteros colonos aliunde advectos? ²⁾. Nam quid hic valeat nomen Φιλαχαιος quod in illa inscriptione prodit, videt quisque. Ab altera parte catalogi auctor, quem fugere non potuit per totam Iliadem promiscue commemorari Argivos, Danaos, Achaeos, nihilominus solos Achillis milites praecipue Achaeos vocat (B 684), qua re quid aliud voluisse potest nisi hoc: vere et proprie i. e. convenienter communi usui loquendi ex omnibus qui in Iliade Achaei vocentur solos ita vocandos esse Achaeos Thessalicos? ³⁾. Atque ne ita quidem quidquam negotii est Achaeorum nominis explicare latiore usum epicum. Nam cum Achaei etiam Argivi dicerentur ¹⁾, Argivi autem Thessalici et Peloponnesii permuta-

1) l. l. p. 78.

2) Sic ipse Meyer l. l. p. 237: „die Besiedlung von Kos und Rhodos wird in den Genealogien auf die verschiedenste Weise an Thessalien angeknüpft“ (de qua re copiosius egit vir doctus in Forschungen z. alt. Gesch. I p. 95 sq.) et p. 238: „Auf Kreta nennt eine alte Stelle der Odyssee (τ 177) neben andern Bewohnern auch Achaeer und Pelasger, also Thessalische Stämme“.

3) Eodem iure etiam accolae sinus Corinthiaci quorum urbes recenset (B 573 sqq.) Achaeos appellare potuit. Quod tamen omisit. Fortasse non cognovit ibi Achaeos. Atque historici quidem veteres contenderunt — quo iure nescimus, fortasse nullo iure — temporibus belli Troiani ibi Iones sedisse non Achaeos cf. p. 394 ann. l. — Et Achillis milites, quos Argos Pelasgicam habitare ipse tradit et eos, qui Argos, Mycenae, ceteras Argolidis urbes incolebant, eodem iure praecipue *Argivos* nominare potuit quo Achillis milites *Achaeos*. Sed quis in poeta requirit ut sibi prorsus con-

rentur ita ut Danai i. e. Argivi Peloponnesii epicis poëtis simul essent omnes Graeci ad Troiam pugnantes, quid magis in promptu erat quam eodem modo Achaeos usurpari?

Achaei autem i. e. Achaei veri et proprie sic dicti non usi esse videntur sermone Aeolico quem Aeolibus cum maxima parte Thessaliae communem fuisse constat, sed, quantum ex inscriptionibus efficere licet, eorum sermo, ab Aeolico valde diversus, simillimus erat dialecto Doricae. Qua in re haeret Ed. Meyer. Achilles enim cum omnis vetustatis consensu tradatur Phthia ex urbe sive regione Achaeorum Thessalicorum oriundus esse, neque igitur dubitari possit quin a nulla Graecorum gente prius quam ab Achaeis Phthiotis celebratus sit ¹⁾, Meyer absonum putat ²⁾ carmina quibus eius tractarentur fortia facta confecta esse dialecto qua illi non uterentur. Neque habet vir doctus quo difficultatem hanc solvat ³⁾. P. Causer suspicatur ⁴⁾ antiquissimis temporibus omnibus Thessaliae gentibus unam eandemque linguam fuisse, postero demum tempore discrimine exorto. Sed hoc parum credibile. Nam etiam apud Achaeos habitantes iuxta sinum Corinthiacum et in coloniis Italiae eandem linguam Doricae affinem viguisse constat; praeterea rogare licet cur ex omnibus Thessalis soli Achaei mutaverint suam dialectum, cum praesertim eorum sedes, quantum scimus, ab externis hostibus numquam occupatae sint. Verum difficultatem quam cernere sibi visi sunt viri docti nullam esse opinor. Nam quid credere vetat aut inter Thessaliae incolas, qui in Asiam migrarent, parvam aliquam Achaeorum manum fuisse, hos autem in novis

---

stet? Ut ne hoc quidem significat qui proprie Danai fuerint; ac nomina Pyliorum et Laconum omittit eorum urbes recensens.

1) Loco recentissimo N 686. 693 Phthii — i. e. Phthiotae — commemorantur separati ad Achille, duce Medonte Oilei filio spurio, vide supra p. 402 ann. 2). Huius loci auctorem, temere eos inducentem, fugit eos ab Achille separari non posse. Medon in catalogo B 727 praest Magnetum copiis pro Philoctete vulnerato. O 332 commemoratur nullis additis copiis. Sed ibi ut N 693 habitat Phylacae in Achaia Phthiotide qua sub orientem spectat. Non magis igitur ibi quam N 693 eius mentio convenit. Nam pugnans inducitur. Sed neutro loco Achilles cum copiis in proelio adest. Ceterum forsitan et locus Catalogi et locus N 686, 693 uterque diversa ratione derivatus est e loco O 332.

2) l. l. p. 78.

3) l. l. „Wir stehen vor einem Räthsel, dessen Lösung bit jetzt nicht gefunden ist“.

4) l. l. p. 149 sqq.

sedibus inter multos aliter loquentes suum sermonem mutasse, aut apud gentes Thessalicas Achaeis finitimas extitisse vates, qui, cum sive ex Achaeorum hymnis sive alia ratione de deo Achille audissent, eum hominis specie indutum sibi laudandum susciperent, quamvis ab origine ad eos non pertineret? Quo spectare videntur quae de Achille eiusque patre Peleo narrabantur in diversis Thessaliae regionibus; ut in Iliade (Π 143 sqq. T 390 sqq.) Peleus a Chirone donatur hasta caesa in monte Pelio, et Achilles ipse a Chirone instituitur (Λ 832). Atque facillime sic intelligimus quid poëtas induxerit ut Argos Pelasgicum Achaeorum Thessalicorum patriam esse traderent; neque enim recte sensisse videntur¹⁾. Nam cum dubitari nequeat, quin ea regio, cui postea nomen Pelasgiotidi erat, eadem sit quae apud Homerum Argos Pelasgicum vocatur²⁾, Achaei non hanc incolebant sed quae hanc contingebat, Phthiotidem. At cum Achillem ab Achaeis Phthiotis inter deos habitum populi finitimi hominis specie sibi, ut ita dicam, adoptarent, in promptu erat iis èt Phthiae natum eum fingere èt sibi persuadere Phthiam olim *suam* fuisse; ea autem re cantores Aeolum Asiaticorum, quos res Thessaliae iam minus distincte ob oculos habuisse non mirum est, sponte induci poterant ut etiamsi ex Achaeis Phthiotis nulli mare Aegaeum traiecissent, tamen hos in numero maiorum suorum haberent, qui sedes quas ipsi incolerent olim barbaris eripuissent. Fac eos qui praecipue ita rem tractarent poëtas, ex Argivis Thessaliis oriundos fuisse: ultro sequebatur ut qui deinceps succederent carminum conditores rem sic proponerent quasi Achaei sive eidem essent atque Argivi sive eorum pars.

Datum a. d. VII. Kal. Sept.

---

1) Cf. supra p. 389 ann. 3.

2) Aut, si forte Argos Pelasgicum fuit oppidum (cf. supra p. 388 ann. 3), Pelasgiotis erat regio in quo sita erat illa urbs.

AD ODYSSEAE LIBROS POSTERIORES.

SCRIPSIT

H. VAN HERWERDEN.

(Continuantur ex *Mnem.* XXII p. 264 sqq.).

*Homeri Odysseae carmina cum apparatu critico
ediderunt J. van Leeuwen J. f. et M. B. Mendes
da Costa. Editio altera passim aucta et emendata.
Accedunt tabulae tres. Pars posterior. Carm.
XIII—XXIV. Lugduni Batavorum apud A. W.
Sijthoff. MDCCCXCVIII.*

Gratulans viris ambobus optime de Homero meritis opus
eximium denuo feliciter absolutum simulque gratias agens de
splendido munere festino pauca cum ipsis tum Mnemosynes
lectoribus afferre, quae hoc volumine brevissimo tempore per-
lecto annotavi, unde, si quid bonae fugis observationibus meis
inesse editoribus apparuerit, proficiat tertia quam aliquando
prodituram probabile est eorum recensio.

Incipiam a Neptuni cum Iove de Phaeacibus puniendis col-
loquio in libro decimo tertio, in quo vehementer me offendit,
quale hodie legitur Neptuni responsum vss. 146 sqq.

τὸν δ' ἡμείβετ' ἔπειτα Ποσειδάων ἐνοσίχθων·
„αἶψά κ' ἐγὼ γέρξαιμι, κελαινεφές, ὥς ἀγορεύεις·
ἀλλὰ σὸν αἰεὶ θυμὸν δπίζομαι ἢ δ' ἀλεείνω.
νῦν αὖ Φαιήκων ἐθέλω περικαλλέα νῆα
ἐκ πομπῆς ἀνιοῦσαν ἐν ἡεροειδέι πόντῳ
ῥαῖσαι, ἴν' ἤδη σχῶνται, ἀπολλήξωσι δὲ πομπῆς
ἀνθρώπων, μέγα δὲ σφιν ὄρος πόλι' ἀμφικαλύψαι.”

Ineptissime enim me iudice Neptunus dicit semper se vereri et

evitare fratris iram, postquam modo hic disertissimis verbis plenam ei agendi ut collibuerit potestatem concessit. Dixerat enim vs. 143 sqq.

ἀνδρῶν δ' εἶπερ τίς σε βίη καὶ κάρτει τείκων
οὐ τι τίει, σοὶ δ' ἔστι καὶ ἐξοπίσω τίσις αἰεὶ.
τέρξον ὅπως θέλεις καὶ τοὶ φίλον ἔπλετο θυμῷ.

Nullus igitur dubito quin vs. 148 h. l. expungendus sit. Eiusmodi contra sententiae aptissimus locus est in prima Neptuni oratione 128 sqq., quam inserto vs. 148 ita expleverim:

Ζεῦ πάτερ, οὐκέτ' ἐγὼ γε μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσι
τιμήεις ἔσομαι, ὅτε με βροτοὶ οὐ τι τίουσι
Φαίηκες, τοὶ πέρ τε ἐμῆς ἔξ εἰσι γενέθλης.
καὶ γὰρ νῦν Ὀδυσῆα Φάμην κακὰ πολλὰ παθόντα
φοίκαδ' ἐλεύσεσθαι. — νόστον δέ τοι οὐ ποτ' ἀπέφρα
πάγχυ, ἐπεὶ σὺ πρῶτον ὑπέσχεο καὶ κατένευσας.
〈ἀλλὰ σὸν αἰεὶ θυμὸν ὀπίζομαι ἢδ' ἀλεείνω.〉 —
οἳ δ' εὖδοντ' ἐν νηὶ θεῶν ἐπὶ πόντον ἄγοντες
κάτθεσαν ἐν Ἰθάκῃ, ἔδωσαν δέ τοι ἀγλαὰ δῶρα κτέ.

Nescio autem an non sit fortuitum, loco sic restituto totam hanc scenam inde a vs. 128 ita esse compositam, ut haec prima colloquii pars contineat 2×6 versus, tum deinceps Iovis responsum (cum vs. initiali τὸν δ' ἀπαμειβόμενος) 6, Neptuni (cum vs. init.) 6, Iovis (cum eodem) 6, Neptuni (cum vs. init. αὐτὰρ ἐπεὶ τό γ' ἄκουσε Ποσειδάων ἐνοσίχθων) 6. Cui dispositioni si quid mecum tribuis, non facies cum Bothio delenti vs. 158, nec cum Peppmüllero praeter illum vs. damnanti vs. 152.

In versu, qui transpositum a me versum excipit

νῦν αὖ Φαιήκων ἐθέλω περικαλλέα νῆα.

vocula αὖ nullam admittit ex tribus significationibus, *iterum*, *vicissim*, *porro*, quae apud Homerum huic particulae tribui solent. Expectatur potius aut δὴ aut γάρ.

Ibidem vs. 356 sqq.:

νύμφαι νηιάδες, κοῦραι Διὸς, οὐ ποτ' ἐγὼ γε
ᾔψεσθ' ὕμ' ἐφάμην· νῦν δ' εὐχολῆσ' ἀγανῆσι
χαίρειτ', ἀτὰρ καὶ δῶρα διδώσομεν, ὥς τὸ πάρος περ,
αἳ κ' ἐάη πρόφρων με Διὸς θυγάτηρ ἀγελείη
αὐτόν τε ζῶειν καὶ μοι φίλον υἱὸν ἀέξῃ.

Optimo iure editores non ferunt absurdam formam futuri; quam satis felici coniectura tentarunt infra ω 314. Hoc loco nescio an sermo Homericus admittat lenissimam correctionem:

χαίρετ'· ἀτὰρ καὶ δῶρ' ἄρα δώσομεν, κτλ.

Lib. XV 67:

τὸν δ' ἡμείβετ' ἔπειτα βοὴν ἀγαθὸς Μενέλαος·
 Τηλέμαχ', οὐ τί σ' ἐγὼ γε πολὺν χρόνον ἐνθάδ' ἐρύξω
 ριέμενον νόστοιο· νεμεσσάομαι δὲ καὶ ἄλλω
 ἀνδρὶ ξεινοδόκῳ, [ὅς κ' ἔξοχα μὲν Φιλέησι,
 ἔξοχα δ' ἐχθαίρῃσιν· ἀμείνονα δ' αἵσιμα πάντα.
 ᾤσόν τοι κακὸν ἐσθ',] ὅς τ' οὐκ ἐθέλοντα νέεσθαι
 ξεῖνον ἐποτρύνῃ καὶ ὃς ἐσσυμένον κατερύχῃ.

Ad vs. 71 annotatum est „ἐχθαίρῃσιν] vix sanum, nam odii mentio hinc aliena.” Alienam esse vix quisquam negabit, sed sanum esse *ἐχθαίρῃσιν* fidem facit e regione oppositum *Φιλέησι*. Aliena est me iudice universa, quam uncinis saepsi, sententia, quam quin non ipse poeta, sed nescio qui versifex, logicam parum curans, interpolaverit nullus dubito. Sumsit is verba *ἀμείνονα δ' αἵσιμα πάντα* ex loco η 310 et *ἔξοχα* — *Φιλέησι* dixit ad exemplum locorum δ 171 et E 61.

Lib. XVII 57:

ὃς ἄρ' ἐφώνησεν, τῇ δ' ἄπτερος ἔπλετο μῦθος.

Reperitur hic versus in sola Odyssea et quidem praeterea, ut editores notarunt, τ 29, φ 386, χ 398, ubique de Euryclea tacite imperata facienti; manifesto autem nihil aliud potuit significare quam „ita locutus est, haec vero nihil respondit.” Numquam potui intelligere, quid tam inepti haberet vulgaris significatio adiectivi *ἄπτερος*, ut viri docti ad ineptas etymologias, qualis est Weckii quam commemorant editores, confugere mallent. Ut *πτερόντα* dicuntur *ἔπεα* quae pronuntiata ex ore provolant, ita *μῦθος ἄπτερος* dicitur qui non provolat nec *λείπει ἔρκος δδόντων*. Nutu, credo, Euryclea significat se iussa facturam, verba retinet. Nutus (*μῦθος ἄπτερος*) ei pro verbis est.

Ibidem, vs. 304:

αὐτὰρ δ νόσφι ριδὼν ἀπεμόρξατο δάκρυ,
 ῥεῖτα λαθὼν Ἑύμαιον, ἄφαρ δ' ἐρείνεται μύθῳ.

Cum alia Hartman noster in Odyssea scite observavit tum hoc, *ῥεῖα* ab hoc loco alienum videri. Venit mihi in mentem:

*αὐτὰρ ὁ νόσφι ριδὼν ἀπεμύρξατο δάκρυ
αἶψα, λαθὼν Ἑύμαιον κτέ.*

Ibidem vs. 396:

*Ἀντίνο', ἧ μεο καλὰ πατὴρ ὥς κήδεαι υἱός,
ὃς τὸν ξεῖνον ἄνωγας ἀπὸ μεγάροιο δῖεσθαι
μύθῳ ἀναγκαίῳ· μὴ τοῦτο θεὸς τελέσειε.*

Admodum probabiliter Kirchhoff ultimum versum tribuit interpolatori, qui eum sumserit e loco *υ* 343, ubi aptissime Telemachus ad matrem:

*αἰδέομαι δ' ἀέκουσαν ἀπὸ μεγάροιο δῖεσθαι
μύθῳ ἀναγκαίῳ· μὴ τοῦτο θεὸς τελέσειε.*

Nostro loco aptum foret:

μύθῳ ἀταρτηρῷ κτέ.

Antinous enim, ut est in vs. 395, usus fuerat *μύθοισιν χαλεποῖσιν*, quo vocabulo grammatici explicare solent adiectivum *ἀταρτηρὸς*, quod A 223 et β 234 occurrit.

Ibidem vs. 530:

*οὔτοι δ' (proci) ἡὲ θύρῃφι καθήμενοι ἐψιαέσθων
ἢ αὐτοῦ κατὰ δώματ', ἐπεὶ σφισι θυμὸς εὐφρων.*

Contra constantem consuetudinem αὐτοῦ h. l. significat *ἐκεῖ*, usurpari enim solet de loco, de quo in praegressis facta est mentio, ut v. c. haec ipsa verba optime se habent *υ* 159

*αἱ μὲν ἐρείκοσ' ἔβησαν ἐπὶ κρήνην μελάνυδρον,
αἱ δ' αὐτοῦ (αὖθι odd.) κατὰ δώματ' ἐπισταμένως πονέοντο.*

Agitur enim ibi de domo Ulixis, ut in praegressis omnibus. Hic contra aperte sermo fit de ipsorum procorum domibus, quare requiro:

ἢ αὐτῶν κατὰ δώματ', ἐπεὶ σφισι θυμὸς εὐφρων.

Lib. XIX 474: Euryclea nutrix ad agnitum ab ipsa Ulixem:

*ἦ μάλ' Ὀδυσσεύς ἐσσι, φίλον τέκος· οὐδέ σ' ἐγὼ γε
πρὶν ἔγνων, πρὶν πάντα τάναντ' ἐμὸν ἀμφαφάεσθαι.*

Adnotant editores „vix sanum πάντα; Duentzer ἄντα (γ' ἄντα?),

vid. v. l. κ 453; sed cum verbo ἀφάεσθαι hoc adverbium apte iungi vix potuit." Dubito et ipse, suadeoque:

πρίν γ' αὖτε γάνακτ' ἐμὸν ἀμφαφάεσθαι.

Lib. XX 61. Precatur Penelope:

Ἄρτεμι, πότνα θεά, θύγατερ Διός, αἶθε μοι ἤδη
 ἰδὼν ἐνὶ στήθεσσι βαλοῦσ' ἐκ θυμὸν ἔλοιο
 αὐτίκα νῦν, ἣ ἔπειτά μ' ἀναρπάξασα θύελλα
 οἴχοιτο προφέρουσα κατ' ἡερόεντα κέλευθα,
 ἐν δὲ βάλοι προχοῆσ' ἀψορρόου Ὀκεανοῖο.

Cur suspectum habeant ἣ ἔπειτα bene exposuerunt editores, sed vereor ne quod proponunt ἣ καὶ με sit συκίνη ἐπικουρία et tradita lectio potius ostendat imperiti interpolatoris, qui ex Z 346 sq. profecerit, manum, quod sentiens laudatus ab ipsis la Roche, deletis cum Knightio intermediis, sed servato praeter primum vocabulum vs. 81, quem ille cum praegressis inde a vs. 66 deleverat, scribebat:

αὐτίκα νῦν καὶ γαῖαν ὑπὸ στυγερὴν ἀφικοίμην
 μῆδ' ἐτι χεῖρονος ἀνδρὸς εὐφραίνοιμι νόημα.

Apta sane et generosa muliere digna sententia, quam omnino acciperem, nisi cum verba ἀνδρὸς εὐφραίνοιμι νόημα discreparent a consuetudine Homeri, qui alibi constanter verbum εὐφραίνειν cum obiecto personali coniungit, tum vero post ἤδη (61) verba αὐτίκα νῦν quodammodo παρέλκειν viderentur, nusquam enim alibi his verbis ἤδη antecedit. Cf. Z 308, Ψ 552, ε 205, υ 356, ν 364, σ 203.

Quocirca magis inclino in hanc sententiam, interpolationem incipere a vs. 63 et finiri (hoc quidem iam statuit Kirchhoff) vs. 82. In vs. 81 cum Barnesio et Hartmano pro ὀσσομένη reponere ὀψομένη non dubitaverim.

Lib. XX 105:

Φήμην δ' ἐκ τοίκοιο γυνὴ προέηκεν ἀλετρίς
 παλσιόν, ἔνθ' ἄρα τοι μύλαι ἦα το ποιμένι λαῶν.

Iam olim in *Quaestiunculis epicis et elegiacis* in suspicionem vocavi verbum ἦατο, quod de rebus inanimatis non adhibetur. Nuperrime Hartman proposuit ἔστασαν ὀρχαμῶ ἀνδρῶν, adeo violenter, ut omni probabilitate careat coniectura, cum praesertim

ποιμένι λαῶν, quamquam rarum in Odyssea, satis tueatur σ 70 (= ω 368). Potius igitur simplici correctione ἦσαν reposuerim. Nam licet Homerus ante bucolicam diaeresin dactylum praeferat, spondeum tamen minime rarum esse nemo ignorat.

Lib. XX 302: ὃ δ' εὖ δμητὸν βάλε τοῖχον.

Vere editores „Alias perpetuo est εὖ δμητός.” Sed melius abstinuissent a coniectura ὃ δὲ δμητὸν β. τ. Ubi enim quaeso nudum δμητός reperitur? Nec video quidni εὖ, quod in arsi saepissime legitur (in quarta sede tredecies) etiam in hac copulatione postulante metro feramus.

Lib. XX 361. Eurymachus ridens ominosa Theoclymeni vatis verba, qui atra caligine totam regiam premi dixerat:

ἀφραίνει ξείνος νέον ἄλλοθεν εἰληλουθώς·

ἀλλὰ μιν αἶψα, νέοι, δόμου ἐκπέμψασθε θύραζε

εἰς ἀγορὴν ἔρχεσθαι, ἐπεὶ τάδε νυκτὶ τεύσκει.

Discimus ex hoc loco forum Ithacensium fuisse regiae proximum, quod si non sumimus (et quidni quaeso sumamus?) Eurymachi verba idoneo sensu carent. Nulla vero caussa est cur vocabulum ἀγορὰν habeamus suspectum cum Nabero, cuius coniecturam δροφὴν satis refutarunt editores.

Lib. XXI 188:

τὼ δ' ἐκ τοῖκου ἔβησαν ὁμαρτήσαντες ἄμ' ἄμφω.

Formae ὁμαρτήσαντες, quam Aristarchi lectionem multi codd. hic praebent et alibi praeter adverbium ὁμαρτῆ, haud leve pondus accessit nuperrime e papyro Aegyptiaco, qui Bacchyli- dem nobis reddidit, in carm. XVII (XVIII) vs. 45: Δύο (f)οι φῶτε μόνους ὁμαρτεῖν, quod verbum perperam a Kenyone in ὁμαρτεῖν mutatum optimo iure revocavit Blass. Similiter Herondae IV 95 papyrus exhibet αμαρτιης, quod in ὁμαρτεῦς refinxerunt editores et Hes. ὁμαρτεῖν· ἀκολουθεῖν. Εὐριπίδης Σκίρωνι. κτέ. Vid. Nauck² fr. 680. Optime autem me iudice la Roche ubique formas per α ut antiquiores cum Aristarcho Homero restituit. Cum adverbio viri docti compararunt Sanscriticum sam-arthā, i. e. cum re. Vid. Ebeling. s. v.

Lib. XXI 278. Posteaquam proci arcum tendere frustra conati sunt, iubet eos Antinous rem differre in diem proximum.

νῦν μὲν γὰρ κατὰ δῆμον ἑορτὴ τοῦ θεοῦ
 ἀγνὴ· τίς δέ κε τόξα τιταίνοιτ', ἀλλὰ τέκηλοι
 κάτθετ'. ἀτὰρ πελέκυσ γε καὶ εἴ κ' ἐάωμεν ἅπαντας
 ἐστάμεν', οὐ μὲν γάρ τιν' ἀναιρήσεσθαι ὄλω
 ἐλθόντ' εἰς μέγαρον Λαερτιάδα' Ὀδυσῆος.

Depravatum esse εἴ κ' cadit in oculos, sed merito propositas correctiones ἦκα et εὔ κ' improbarunt editores. Non magis corrigere sufficit ἐνθ', nam sequens ἅπαντας ferri non posse vidit Hartman. Aut fallor, aut otiosum hoc vocabulum interpolatum est ad explendum versum iam corruptum. Suspisor autem literas ΕΙΚ continere vestigia vocabuli h. l. aptissimi <ΕΞ>ΕΙΗ<Σ> et veterem cantorem dedisse:

τίς δέ κε τόξα τιταίνοιτ', ἀλλὰ τέκηλοι
 κάτθετ'. ἀτὰρ πελέκυσ γε καὶ ἐξείης ἐάωμεν
 ἐστάμεν', κτλ.

Cf. τ 574: πελέκεις ἴστασχ' ἐξείης δώδεκα πάντας,
 unde fortasse ἅπαντας sumsit interpolator.

Non diserte quidem dicitur, cur festum Apollinis vetuerit fieri id ipsum quod arcitenentis dei diem sacrum imprimis decere crederes, sed tamen ἀγνὴ cum vi positum initio vs. 259 in fine sententiae indicio est, secundum Antinoum festi sanctitatem eam rem prohibere. Aliter tamen iudicarunt homines pii, Penelope, Ulixes, Telemachus, et ipsa dea Minerva, itaque dubium non est quin Antinoi consilium fuerit merus praetextus. Sperabat scil. fore ut postridie eius diei feliciores essent, quamquam eius spei causa non apparet. Sed enim saepe homines temere speramus fore ut posthac facere possimus quae non posse nos satis constat.

Lib. XXII 15:

τὸν δ' (Antinoum) Ὀδυσσεὺς κατὰ λαιμὸν ἐπισχόμενος βάλεν ἰφ'·
 ἄντικρυς δ' ἀπαλοῖο δι' αὐχένος ἤλυθ' ἀκωκῇ.
 ἐκλίνθη δ' ἐτέρωσε, δέπας δέ τοι ἔκπεσε χειρὸς
 βλημένου, αὐτίκα δ' αὐλὸς ἀνὰ ῥίνας ταχὺς ἤλθε
 αἵματος ἀνδρομέοιο, θοῶς δ' ἀπὸ ρεῖο τράπεζαν
 ὥσε ποδὶ πλῆξας, ἀπὸ δ' εἶδατα χεῦεν ἔραζε.

Dudum male me habuit ἀνδρομέοιο ineptissime h. l. additum, quasi vero de alio sanguine hic cogitari potuerit, et prorsus

assentior Hartmano et editoribus vocabulum hinc alienum iudicantibus. Nec tamen ad imitationem loci I 373 sq. invecum esse cum iisdem credere possum, sed potius pravae correctioni deberi suspicor. Quid, si genuina haec fuit poetae manus:

αὐτίκα δ' αὐλὸς ἀνὰ ῥίνας ταχὺς ἐλθὼν

αἵματος ἀνδράμε <τ>οῖο, θοῶς κτλ.?

coll. P 297 ἐγκέφαλος δὲ παρ' αὐλὸν ἀνέδραμεν ἐξ ὤτειλῃς. Ita haec nascitur sententia: subito autem scaturigo per nares surgens prosiluit sanguinis eius. In θοῶς non haereo cum Hartmano.

Lib. XXII 318

οὐ γάρ πώ τινα Φημί γυναικῶν ἐν μεγάροις
τεϊπέμεν' οὐδὲ τι ῥέξαι ἀτάσθαλον.

Pro γυναικῶν merito damnato ab Hartmano haud inepte legere-
tur ῥάναξ, σοῖς'.

Lib. XXII 375. Ulixes ad Terpsiadem et Medontem a se sospitatos:

ἀλλ' ἐξελθόντες μεγάρων ἔξεσθε θύραζε
ἐκ Φόνου εἰς αὐλήν.

Vix recte editores verba ἔξεσθε θύραζε de vitio suspecta habere videntur. Eodem enim iure me iudice ita dicitur, quo saepe verba ἴξειν et ἔξεσθαι coniunguntur cum praepositione εἰς.

Lib. XXIV 239 ὧδε δέ τοι φρονέοντι δοάσσατο κέρδιον εἶναι·

πρῶτον κερτομίοισι τέπεσσιν πειρηθῆναι.

Metri causa Wernickium proposuisse τέπεσσι γε referunt editores. Equidem praetulerim τέπεσσι γε, quia obiectum perdure omis-
sum est. Minus autem recte vertunt *callidis verbis*, quasi scriptum
esset κερδαλέοισι. Rectissime locum interpretatus est Faesi.

Lib. XXIV 358. Culpandus est ipse poeta scribens:

ἀλλ' ἴομεν προτὶ τοῖκον, ὃς δρχάτου ἐγγυθι κεῖται,

quasi aut Laertae plures essent οἴκοι, aut ipse ubi domus sua sita esset nesciret. Idem inepte usus loco σ 149 sq., facit Minervam dicentem vs. 532 ὧς κεν ἀναίμωτί γε διακρινθῆτε τάχιστα, postquam multum sanguinis iam fluxit, neque aptius vs. 545 de Ulixē invito et aegre parenti Minervae dicit χαῖρε δὲ θυμῷ non alia de causa, opinor, quam quia sic legebatur χ 242, quem
versum integrum in suum usum convertit imprudens.

DE USU VERBI 'INQUIT' IN APULEI METAMORPHOSIBUS.

SCRIPSIT

J. VAN DER VLIET.

In Tullianis' a. 1897 Monachii editis, uir doctissimus Th. Stangl disserit de peculiari quadam uocabuli 'inquam' in sententia collocatione nec non de eiusdem uerbi omissione. Ab illius disquisitione ansa capta ipse quaesiu de huius uerbi usu Apuleiano. In narratione autem quae saepius hominum colloquia referat res ipsa fert hoc uocabulum crebro redire. Eiusdem autem collocationis exempla, qua scilicet *inquit* in sententia praegreditur, subiectum uero huius uerbi, uel illa quibus subiectum definitur accuratius uel denique homo uel homines quos addressatur subiectum aliqua uerborum allatorum parte a uerbo *inquit* separentur, apud Apuleium nulla inueni exempla. Extant tamen aliquot loci ubi ante uel post *inquit* (*ait*) additur subiectum: 25. 21 *tua sunt' ait Byrrhaena cuncta'* cet. 37. 22 *immo mi Thelyphron' Byrrhaena inquit et subsiste paulisper'* cet. 200. 23 *ergo' inquit anus nosti'* cet. 161. 17 *non est' in his inquit unus indidem'* cet. Ultimo loco cum *inquit* complura alia uerba inter citata inseruntur. Idem fit 140. 21 *ecce' inquit ille qui me retraxerat rursum titubas'* cet. nec non 3. 5. si quidem locum recte emendauimus *heus tu' inquam <ei> qui sermonem iecerat priorem ne pigeat'* cet.

Saepius porro *inquit* omittitur: 3. 7 *et ad alium tu uero'* cet. 4. 3. *at ille istud quidem'* cet. 17. 6; 18. 11, 19 in dialogo ubi idem uerbum paulo superius praegreditur; 20. 14 *sed enim Pytheas . . . . at has quisquillas'* cet. 43. 10 *ergo igitur senex ille*

ueritatis' cet. 44. 30 *tunc digito me demonstrans nam cum'* cet. 47. 17 ubi Lucius tristes suas cogitationes referens subito in orationem directam transit, dum se ipse interrogat: *an mihi quisquam'* cet. 52. 30 *post haec magistratus — adsurgit et ad populum talia de scelere'* cet. 73. 9 *ad haec — sic anus — at uobis'* cet. 106. 17 *sed dum redeunt sic secum altercantes quid soror'* cet. 108. 26 *sic denique altera quoniam nos'* cet. 125. 5 *grauiter affligit — et — sic ad illam uideris enim'* cet. 125. 19; 136. 16, 19 *et unus quo usque'* inquit *ruptum istum asellum'* cet. — *et alius quid quod'* cet. — *alius iterum certe ego'* cet. 137. 2 *et ipse mecum quid stas'* cet. 150. 18 asinus succensens uirgini mente illam sic adloquitur: *hem oblita es nuptiarum*, nullo dicendi uerbo addito. 160. 12 uerbis uiatoris continuo respondetur *ain te nos tractamus inciuiliter'* cet. 182. 9 *sed praeco lasciuens mathematicus quidem* cet. 204. 30 *ad haec anus iam tibi ego'* cet. Tribus ipse locis uerbum tanquam scribarum negligentia omisum inserui 14. 2 *emerge laetus atque alacer insperato gaudio perfusus et ecce'* < aio > *ianitor'* cet. 37. 6 *ad haec ego subiciens uera memoras* < inquam > *nec usquam'* cet. 50. 6 *sed tamen oborta diuinitus audacia sic ad illa nec ipse ignoro'* < inquam > *quam sit arduum* cet. In supplendo primo et tertio loco rationem hanc secutus sum, quod nisi adderetur *inquam* omnis significatio loquentis, eiusque ad primam personam pertinentis, deficeret. Praeterea in tertio loco facile ante *quam* potuit excidere *inquam*, in primo secutus sum etiam analogiam 14. 18 *et mecum uesane' aio qui'* cet. 15. 5 *en' inquam paratum tibi adest ientaculum'* cet. 15. 23 *en' inquam explere latice fontis'* cet. nec non complurium aliorum locorum (40. 10; 133. 1; 133. 17; 140. 21; 148. 6, 172. 9, 195. 17), ubi post *en* uel *ecce* succedit uerbum *inquam* uel *aio*. Medium locum nunc me non tetigisse mallet.

Contra inquit bis paucis quibusdam uocabulis interpositis scriptum est 7. 1 *tace tace'* inquit *et circumspiciens tutamenta sermonis parce'* inquit *in feminam diuinam'* cet. 124. 12 *tandem'* inquit *dignata es socrum tuam salutare? an potius maritum, qui tuo uulnere periclitatur, interuisere uenisti? sed esto segura, iam enim excipiam te ut bonam nurum condecet'* et *ubi sunt'* inquit *Sollicitudo atque Tristities'* cet. 269. 14 *at ille statim ut me conspexit prior o'* inquit *Luci te felicem, te beatum, quem propitia*

uoluntate numen augustum tantopere dignatur! et quid' inquit iam nunc stas otiosus'?

Peculiaris sententiae structura oritur, ubi uerbo alicui praegredienti *inquam* abruptius additur. Haec legitur tribus locis qui fortasse non omni corruptelae suspitione carent. Sunt autem 17. 22 *ad haec ego risum subicio. benigne' inquam et prospicue Demeas meus in me consuluit*; 55. 7 *ad haec dicta sermonis uicem refero tibi quidem' inquam splendidissima et unica Thessaliae ciuitas'*; 172. 6 sqq. *Charite masculis animis impetuque diro fremens inuadit ac supersistit sicarium. En' inquit fidus coniugis mei comes'*.

Ter porro *inquam* positum est ante uerba citata, 16. 15 *at ille comes eius, qui statim initio obstinata incredulitate sermonem eius respuebat inquit nihil'* cet. Locus est tamen incertus, nam manus siue ipsius scribae, siue correctoris ordinem inuertendum esse indicauit, ut fieret: *inquit nihil*.

Certiores sunt 127. 18 *subridens amarum sic inquit nec me praeterit'* cet. et 177. 10 *unus illinc denique — ad nos inquit non uestrorum'* cet.

Ceterum *inquam* in *Metamorphoseon* libris octogies et septies ita legitur, ut unum uocabulum praegrediatur, sexagies et quinquies post duo uocabula, uicies post tria, quinquies post quatuor (6. 21; 12. 12; 27. 27; 160. 9; 240. 2), bis post quinque (60. 12; 158. 1); semel post sex (63. 3); semel denique post octo uocabula citata (148. 21).

Aio ante uocabula citata apud nostrum ter exstat (20. 9; 25. 21; 44. 13; 55. 15). Post unum uocabulum inter uerba adlata legitur nouies, post duo quater, post tria sexies; post quatuor semel (192. 13), semel post sex (193. 8); semel post septem (52. 24); semel post nouem (63. 21).

Infir ante uerba loquentis redit sexies. Toties *incipit*.

Videbuntur fortasse tales enumerationes quisquiliae parui pretii, sed ad interiorem generis scribendi cuiusuis auctoris notitiam non sunt prorsus inutiles.

VERG. AEN. III. 509.

Sternimur optatae gremio telluris ad undam,
sortiti remos passimque in litore sicco
corpora curamus; fessos sopor irrigat artus.

Bene interpretatur P. H. Damsté (sup. p. 177): „non de vigiliis distribuendis neque de remis sorte dividendis verba *sortiti remos* dicta sunt sed ita vertenda: *sortiti remigandi vices sive tempora*,” et apte comparat locum Propertianum. Hactenus, ut dicit, Ladewig sequitur, et idem habet Wagner: „postquam, quibus proximo die vicibus remigaremus, sortiti eramus etc.”

Quod autem negat vir doctissimus sortitionem remorum sive sedium ad remos umquam factam esse non admodum assentior. Nam si numquam talis sortitio locum haberet, quomodo fit ut apud Apoll. Rhod. (I. 394 sqq.) legamus:

αὐτὰρ ἐπεὶ τὰ ἕκαστα περιφραδέως ἀλέγουναν,
κληῖδας μὲν πρῶτα πάλῳ διεμοιρήσαντο,
ἄνδρ' ἐνιναμένῳ δοῖω μίαν· ἐκ δ' ἄρα μέσσην
ἤρεον Ἡρακλῆι καὶ ἡρώων ἄτερ ἄλλων
Ἄγκαίῳ . . . .

τοῖς μέσσην οἷοισιν ἀπὸ κληῖδα λίποντο
αὕτως, οὔτι πάλῳ.

Ad hunc locum adnotat de Mirmont: „Rien ne prouve que ce fût dans l'antiquité héroïque la coutume de tirer au sort les places sur les bancs des rameurs: ainsi, dans l'*Odyssée* (II. 419), quand les compagnons de Télémaque montent sur le navire, ils vont se placer tout simplement sur les bancs sans tirer leurs places au sort. Mais ici, il est question de rameurs d'élite, tous héros égaux entre eux: les places, bonnes ou mauvaises, doivent donc leur être attribuées par le sort.” Num haec ratio-cinatio recte se habeat viderint alii: mihi quidem vix satisfacit. Num umquam rem adhuc inauditam ex suo ingenio excogitavit Apollonius?

R. C. SEATON.

AD
ARISTOPHANIS NUBES
OBSERVATIONES.

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J. P.

(Continuantur ex pag. 236.)

95   ἐνταῦθ' ἐνοικοῦσ' ἄνδρες, οἱ τὸν οὐρανὸν
          λέγοντες ἀναπειθουσιν ὥς ἔστιν πνιγεύς,
          καὶ ἔστιν περὶ ἡμᾶς οὗτος, ἡμεῖς δ' ἄνθρωποι.

Conferenda sunt Metonis verba Av. 1000 ἀήρ ἐστὶ τὴν ἰδέαν
ὅλος | κατὰ πνιγέα μάλιστα. Praeierat autem Cratinus in Panop-
tis teste scholio ad nostrum locum, περὶ Ἰππωνος τοῦ φιλοσόφου
κωμῳδῶν. Quod vero Aristophanem in Anagyro fabula — quae
quam multa cum Nubibus habuerit communia vel in hac fra-
gmentorum inopia patet — τὸν πνιγέα ἐπὶ Ἴππου dixisse refert
Pollux X 54, id quod ἐπὶ Ἰππωνος sit legendum non dubito.
Itaque Hipponem Samium aut Rheginum aut Metapontium,
philosophum physicum, circa initium belli Peloponnesiaci vixisse
hi loci videntur testari; sed quo tandem placito tantos civerit
cachinnos, ex comicorum iocis non satis apparet.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

εἶναι παρ' αὐτοῖς φασιν ἄμφω τὸ λόγῳ,
τὸν κρείττον', ὅστις ἐστί, καὶ τὸν ἥττονα.
τούτοιον τὸν ἕτερον τοῖν λόγῳ, τὸν ἥττονα,

115   νικᾶν λέγοντά φασι τὰδικώτατα.

Quod hic primum de Socrate eiusque asseclis — i. e. de so-

phistis in universum — perhibetur, id infra vel ad oculos demonstratur, cum ipsi ἄδικος et δίκαιος in scenam λόγοι procedunt altercantes. Spectant autem haec ad praeceptum illud Protagorae, vel potius omnium qui artem oratoriam aut tunc temporis docebant aut postea docuerunt, quod versibus inclusit Euripides (fr. 189): ἐκ παντὸς ἂν τις πράγματος δισσῶν λόγων | ἀγῶνα θεῖτ' ἂν, εἰ λέγειν εἴη σοφός, de omni re in utramque partem disputari posse (videantur Senecae epist. 88 sub finem, Isocratis X § 1 sq., Diogenis Laertii IX § 52), sectanda igitur esse *probabilia* (τὰ εἰκότα), oratoris autem esse τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν (Plat. Apol. 18 b, 19 b, c, 23 d, Xenoph. Oecon. XI § 25), id est causam dubiam vel infirmam ita exornare dicendo ut apud iudices vincat, quemadmodum optime exposuit Aristoteles Rhetor. II 24 § 11 (cf. Cic. Brut. 8 § 30, Gell. V 3, Zeller Philos. d. Gr. I⁴ p. 1017, 2). At comicus ludens nunc detorquet vocis λόγος et adiectivorum κρείττων et ἥττων sensum. Quae verba qui hac de re primus usurpavit, sive is fuit Protagoras sive Corax sive alius quis magister dicendi, τὸν ἥττω λόγον intellegebat *partem debiliorem*, quam qui obtinet, causa non cadere non potest, nisi verborum artificii eam protegat; Strepsiades vero interpretatur *deteriorem* sive *iniustam argumentationem*, artis igitur oratoriae praeceptores sibi fingens iniquitatis patronos quosdam et defensores. Et sic rusticus paucarum litterarum, stolidus, ab urbana facundia alienus, perab-surde nunc filio τὸν ἥττω λόγον commendat addiscendum, item vs. 883 sq., vid. etiam vs. 1038 sqq., 1336, 1444, 1451, — id quod non improbi est hominis sed insani; nam ὁ κρείττων semper λόγος est appetendus, nisi quis causa cadere cupiat (cf. Eur. Suppl. 487).

Verba autem ὅστις ἐστί vs. 113 significant *quisquis est ille*, ut Ach. 1050 Pac. 1058 alibi; hunc scilicet λόγον nihil curat rusticus lucro unice intentus.

ΜΑΘΗΤΗΣ.

177 κατὰ τῆς τραπέζης καταπάσας λεπτὴν τέφραν,
κάμψας ὀβελίσκον, εἴτα διαβήτην λαβών ...
† ἐκ τῆς παλαίστρας θοιμάτιον ὑφείλετο.†

Locus hic ni fallor est conclamatus: quid non dixerit comicus

demonstratu haud difficile, sed quid dixerit nescio. Egregie quidem errarunt qui id, quod narrat nunc ianitor, in *palaestra* aliqua, quo Socrates more solito venisset, accidisse sibi persuaserunt; *sacram* igitur *mensam* (Plut. 678, Dittenb. Syll. 379²⁰ etc., Böckh ad CIG. I p. 751) illic collocatam cogitantes, in qua et hostia et quibus ad sacra opus est instrumenta iacerent; *veru* inde desumptum, *θυμᾶτιον* denique — haec enim ingeniosissima est GHermanni coniectura — ex illa mensa surreptum; conferunt autem Plat. Lys. 206*d*, ubi pueri Hermaea agentes in palaestra quadam *τεθυκέναι* dicuntur et *ἱερῶν* fit mentio. Sed nihil haec omnia, si quid video, ad nostrum locum. Neque enim festi nunc diei in palaestra celebrati mentio fit ulla; — nam quotidie illic nescio quas hecatombas diis fuisse oblatas nemo opinor contendet! — neque hostiae in tradito certe textu vestigium est ullum; neque post solis occasum (*ἑσπέρας*) aut pueros (vid. Aeschin. I § 10) aut Socratem palaestras frequentasse credibile est; neque omnes suos discipulos potuisset ille secum illuc deducere; neque vox *ἡ τράπεζα*, nisi ipsi linguae vis fiat, aliam nunc mensam potest indicare quam eam quae in Socraticorum domo erat collocata, frustra autem Thiersch coniectura sagaci sane huic incommodo subvenire conatus scribebat *παλαιστρας* vs. 177 et *τραπέζης* (sic R¹) vs. 179, nam neque *κατὰ τῆς παλαιστρας καταπάσαι* Graecum est neque *ἐκ τῆς τραπέζης ὑφελέσθαι*. Itaque hoc dicit ianitor: heri cum incolae τοῦ Φροντιστηρίου more solito sub vesperam convenissent coenatum, mensam reperiabant vacuum, nihil scilicet erat intus quod posset comedi. Quid tunc fecerit magister sollertissimus, ut latrantem sodalium stomachum falleret, optime perspexit grammaticus nescio quis (vid. schol.): mensam, in qua apponi non iam possent dapes quae nullae praesto essent, conspersit pulvere, ut in eo scriberet (cf. Philonid. fr. 7, Cic. Tusc. V 23 § 64, Senec. Ep. 88, Pers. Sat. I 131); dein veru, cuius non iam esset usus ad assandas carnes, circini in modum incurvato circulos ducere coepit, et tum . . . . Quid nunc sequi debet? quid unum sequi potuit? Hoc opinor, discipulos magistro res intellectu difficillimas acute demonstranti attendisse animum, et aliquot demum horis praeterlapsis, cum et tempus et ipse amor edendi dudum praeteriissent, recordatos esse se hodie non coe-

navisse. „Ova” igitur „philosophica” iis comedenda prae-
buit magister. — Quae si probabiliter sunt disputata, sequitur ut
ferri, certe cum praecedentibus coniungi nequeat id quod versu
179 ab inexpectato narrari creditur, a Demetrio autem *περὶ
ἐρμηνείας* c. 152 tanquam exemplum τοῦ ἀπροσδοκίτου affertur:
Socratem „e palaestra” — cuius nulladum iniecta est mentio! —
„surripuisse vestem”. Hoc enim non festivum est sed tam
egregie absurdum ut comico tale quid tribuere sit nefas; vix
autem praestat Hermanni coniectura quantumvis ingeniosa,
quoniam ne sic quidem verba in tolerabilem aliquem sensum
possunt cogi. Itaque cum Kockio statuendum est, nisi fallor,
nonnulla hic intercidis; suspicor autem versum 179 ex alia
fabula adscriptum e margine in textum irrepsisse.

Furti autem Socratem insimulavit etiam Eupolis (fr. 361) in
scholiis allatus: *δεξάμενος δὲ Σωκράτης [τὴν ἐπίδειξιν] Στησιχόρου
πρὸς τὴν λύραν οἰνοχόην ἔκλεψεν*. — Socratem autem, qui *ἐν τῷ
ἀποδυτηρίῳ* palastrarum καθῆσθαι soleret (Euthyd. 272e), illinc
vestem abstulisse aliquanto aptius et salsius fingere potuit Aristo-
phanes (vel quisquis huius versus est auctor) quam *carnes* eum
surreptas in manibus suis domum absportasse. Quod autem
minime clementes erant leges erga eos qui vestes e palaestris
surripuissent (Aristot. Problem. XXIX 14, Dem. XXIV § 114)
et in universum erga τοὺς λωποδύτας, id hac de re nobis dis-
putantibus argumento esse non potest, meminimus enim quid
de *cerrito* illo *Oresta* maximo cum risu audientium in Avibus
sit narratum (vs. 712, 1491). Articulus voci *ἱμάτιον* addi non
potuit nisi praecesserit mentio certi cuiusdam hominis, cuius
vestis surrepta esse nunc dicatur. Vestis amissa etiam vs. 856,
1103, 1498 commemoratur, in Amipsiae autem fabula Conno
sic interrogabatur Socrates: *πόθεν ἂν σοι χλαῖνα γένοιτο* (Amips.
fr. 9).

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

Φέρε, τίς γὰρ οὗτος οὐπὶ τῆς κρεμάθρας ἀνὴρ;

ΜΑΘΗΤΗΣ.

αὐτός.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

τίς αὐτός;

ΜΑΘΗΤΗΣ.

Σωκράτης.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

ὦ, Σωκράτης!

220 ἴθ' οὗτος, ἀναβόησον αὐτόν μοι μέγα.

ΜΑΘΗΤΗΣ.

αὐτὸς μὲν οὖν σὺ κάλεσον· οὐ γάρ μοι σχολή.

(Abit).

Haec ita excudenda curavi ut me iudice sunt corrigenda; nam in codicibus vs. 219 legitur ὦ Σώκρατες, atqui nondum Socratem nunc a rustico vocari testantur vs. 220—222. Bentley scribebat τί; Σωκράτης; Sed sufficit nisi fallor lenior quam adhibui medicina; nam vox ὦ, Σωκράτης! non est advocantis philosophum sed admirantis, ut Θηραμένης Ran. 968, λόγια Eq. 120.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

247 ποίους θεοὺς ὀμεῖ σύ; πρῶτον γὰρ θεοὶ
ἡμῖν νόμισμ' οὐκ ἔστι.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

τῷ δ' ἀγοράζεις; ἦ

„σιδαρέοισιν”, ὥσπερ ἐν Βυζαντίῳ;

Scripsi quod vides. In codicibus vs. 248 vitiose legitur τῷ γὰρ ὀμνυτ' (ὥμνυτ' V); neque enim particula γὰρ aptum hic parat transitum, neque verbum ὀμνύναι dativum admittit, neque nummis — sive ferreis sive aureis argenteisve — iuratur usquam terrarum aut potest iurari. Dubito autem an nimis pro arbitrio textum traditum coll. Ach. 625 Vesp. 557 sic refinxerim, sed confidenter admodum cum Kählero reicio Göttingii coniecturam, quae multorum assensum tulit, τῷ νομίζεις; ἦ (Kayser τῷ δὲ νομίζεις; ἦ numeris ingratis, Bergk ἦ νομίζετε); nam post vocem νόμισμα mire languet verbum ab eadem stirpe ductum νομίζειν. Itaque nihil me iudice prosunt allati loci ubi νομίζειν τινί dicitur (Thuc. I 77 § 6 II 38 § 1 III 82 § 8 Herodot. I 131 II 50 IV 59, 63, 117, Plat. Eryx. § 400 a, b), et mitto quaerere num Athenienses etiam in sermone quotidiano ita fuerint locuti, quod iure olim negasse mihi videtur Krüger. E Platonis comici loco simili (fr. 96) Blaydes verbum χρῆσθαι duxit, τῷ γὰρ

χρῆσθε; μὼν scribens. Heidhüs non admodum feliciter me iudice τῷ γὰρ ὀμνυμ' „in was für Münze denn schwör' ich (das Honorar zu zahlen)?" — finem fabulae, ubi ligonibus evertitur Socratis domus, hac mentione „ferreorum nummorum" facete praedici perhibens.

Mea loci interpretatio haec est: Socrates Aristophaneus, ut Euripides in Ranis, suos sibi habet deos ἰδιώτας τινάς, qui κόμμια καινόν dicuntur Ran. 890 sq.; deos vero, quos vulgus mortalium colit, ille οὐ νομίζει (cf. Plat. Apolog. 18c, Herod. IV 59). Vox autem νόμισμα, quae hic et Thesm. 348 usurpatur ad indicanda τὰ νομιζόμενα sive τὰ νόμιμα, instituta (cf. Aesch. Sept. 269 et infra vs. 498), plerumque significat nummos, vid. Ran. 720, Eur. fr. 546 οὔτοι νόμισμα λευκὸς ἄργυρος μόνον | καὶ χρυσός ἐστιν, ἀλλὰ καὶ ἀρετὴ βροτοῖς | νόμισμα κεῖται πᾶσιν, ἢ χρῆσθαι χρεών, Soph. Ant. 295 οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἶον ἄργυρος | κακὸν νόμισμα ἔβλαστε, Plat. Phaedon. 69a, b. Quapropter rusticus e Socratis verbis efficiens philosophos spernere praestantissimos nummos argenteos capite deae Minervae signatos, quibus ceteri cives utuntur (vid. ad Ran. 722), rogat qualis igitur ipsis sit pecunia extraordinaria. Conferri possunt loci ubi nummi Attici dicuntur γλαυκῆς (Av. 1106, Plut. Lys. 16), παρθένου vel κόραι vel Παλλᾶδες (Polluc. IX 74 sqq., Eur. fr. 676), persici autem nummi (darici) τοξόται (Plut. Ages. 15 Artax. 20), ut mittam priscum illud λεβήτων nomen ex inscriptionibus Creticis notum, vel χελώνας in proverbio a Polluce IX 74 allato, vel comoediae Platonis nomen Νίκας hac ratione fortasse explicandum.

ΧΟΡΟΣ.

275

ἀέναοι Νεφέλαι,

ἀρθῶμεν Φανερὰι δροσερὰν φύσιν εὐάητον.

Scripsi εὐάητον cum Ravennate codice; ceteri habent εὐάγητον sine sensu. Sed requiri videtur quod significet *mobilem, agilem*, quapropter εὐκίνητον conieci, litteras αγ e sequentis versus vocabulo extremo huc irrepsisse suspicatus. Bentley εὐγάθητοι, Bos εὐάχητον (ut Eur. Hipp. 1272 Alc. 918), at de sono non agitur nunc, neque εὐάχητος et βαρυαχής in eadem vicinia tolerari possunt adiectiva. Blaydes coniecit εὐαύγητον coll.

Aesch. Prom. 1028, memor ut opinor doctae Hemsterhusii disputationis de voce *εὐαγής*, pro qua *εὐπυγής* optimo iure ille et Musgrave scripserunt Eur. Suppl. 652 Bacch. 661 Aesch. Pers. 466; etiam Plat. Legg. XII 952^a Tim. 58^d hoc adiectivum quin sit restituendum non dubito, sed nostro loco *splendoris* notio minus apta videtur. Praelonga — et quatenus ab Hemsterhusio discedit perinfelix — extat de voce *εὐαγής* GHer-
manni disputatio in eius notis ad Aesch. Pers. l. l. — Adiectivum *εὐαγής*, a stirpe *ἀγ* (*ἄζομαι*, *ἀγνός* etc.) ductum, *ριῦμ*, *sanctum* significat (h. Cer. 275, 370 Soph. Oed. R. 921 Ant. 521), et oppositum fere habet *ἀλιτήριον*, adiectivum vero *εὐαγής* significat *quod facile potest frangi* (= *εὐθραυστος*). Adiectivum *εὐαήτος* cum Homericis *ἀκρᾶής* etc. est conferendum, si revera comicus de nubibus loquens id adhibuit.

ΧΟΡΟΣ.

παρθένοι ὀμβροφόροι,

300 ἔλθωμεν λιπαρὰν χθόνα Παλλάδος, εὐάνδρον γᾶν
Κέκροπος, ὀψόμεναι πολυήρατον.

Verba *λιπαρὰν χθόνα Παλλάδος* non recte verterit quispiam *pinguem* vel *altam terram Palladis*, collatis Homericis vocibus *λιπαραί θέμιστες*, *λιπαρὸν γῆρας* (I 156 λ 136 etc.); nam *λεπτόγεων* fuisse Atticam nemo nescit. Sed *λιπαρὰς Ἀθήνας* dixerat Pindarus in clarissimo dithyrambo, cuius initium ad nos pervenit (fr. 54): ὦ τὰι λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ αἰοδίμοι, | Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθῆναι, | δαιμόνιον ποταμὸν (vid. etiam Nem. IV 18 Isthm. II 20 Pyth. VII). Ob quas Athenarum laudes multatus est a Thebanis vicinorum gloriae invidentibus, sed multo maiore praemio ab ipsis Atheniensibus est donatus (Isocr. XV § 166, *Aeschin. Epist. 4); dein epitheton illud a Pindaro inventum alii poetae cupide arripuerunt, cf. Herodot. VIII 77, Eur. Alc. 452 Troad. 800 Iphig. Taur. 1130, Arist. Ach. 637 Eq. 1329. *Urbi* igitur Pindarus adaptavit epitheta ipsis *incolis* propria; nam cives coronati et candidati diebus festis pompas ducentes aptissime dicuntur *ἰοστέφανοι* (cf. Bacchylid. III 2 V 4 XIII 89) καὶ *λιπαροί* (*nitidi*, cf. Homericum *λιπαρὰ κρήδεμνα*). Festive vero — neque falso, si urgetur verborum vis — comicus Ach. 640 perhibet *αἰνῶς* quam *urbi* aptius epitheton

esse adiectivum *λιπαρός*. Verba tamen valent usu, hoc autem adiectivum ita placuit Atheniensibus de sua urbe dictum, ut postea vix minus firmiter huius nomini adhaeserit quam apud epicos poetas epitheta perpetua cum nominibus propriis coalescunt.

ΠΟΙΗΤΗΣ.

(Quae poeta ipse spectatores allocutus hoc loco dicit, triennio fere post fabulam in certamen propositam scripsit.)

- ὦ θεώμενοι, κατερῶ πρὸς ὑμᾶς ἐλευθέρως
 τάληθῃ, νῆ τὸν Διδύσκον, τὸν ἐκθρέψαντά με.
 520 οὕτω νικήσαιμι τ' ἐγὼ καὶ νομιζομένην σοφός,
 ὡς ὑμᾶς ἡγούμενος εἶναι θεατὰς δεξιούς,
 καὶ ταύτην σοφώτατ' ἔχειν τῶν ἐμῶν κωμωδιῶν,
 αὐτὸς ἡξίωσ' ἀναγεῦσ' ὑμᾶς, ἣ παρέσχε μοι
 ἔργον πλεῖστον· εἴτ' ἀνεχώρουν ὑπ' ἀνδρῶν φορτικῶν
 525 ἡττηθεῖς, οὐκ ἄξιός ὢν. ταῦτ' οὖν ὑμῖν μέμφομαι
 τοῖς σοφοῖς, ὧν οὐνεκ' ἐγὼ ταῦτ' ἐπραγματευόμην.

Hos versus Aristophanes scripsit cum fabulam, quae a Philonide scenae commissa non satis placuerat, suo ipsius nomine denuo in certamen proponere secum constituisset. Quapropter non coryphaeo eos tribuit, sed, ut in re insolita, praeter morem aliquid audendum esse ratus, suis verbis ipse nunc alloquitur spectatores. Cuiusmodi nihil quod consimile sit ex aliis fabulis potest afferri. Nam fragmentorum e Baptis Eupolidis (fr. 78) et ex Aristophanis Anagyro (fr. 54) servatorum quae fuerit ratio nescimus, Pacis autem vs. 760 sqq. prima quidem persona utitur poeta, sed initio certe eiusdem parabaseos coryphaeus more solito coepit verba facere poetae nomine, tam impeditus autem est ille locus ut argumentum inde promi posse vix videatur. Pristina igitur parabasi abiecta, quam tetrametris anapaesticis compositam fuisse et laudes poetae a coryphaeo prolatas habuisse veri est simile, novos nunc versus fecit poeta, ut de iniqua huius comoediae sorte cum spectatoribus expostularet. Quos versus fabulae inseruit tribus ad minimum annis postquam scenae est commissa, nam et Eupolidis fabulae Maricantis mense Februario anni 421 datae in iis fit mentio et aliarum fabularum complurium de eodem argumento conscriptarum,

sed ante annum 417, quo anno Hyperbolus ostracismo pulsus est (vid. infra ad vs. 553 sq.). Tunc autem Aristophanis animum gloriae appetentem mordebat nova iniuria, Eupolidis enim *Κόλακες* fabula, quae in argumento Nubibus arte cognato versabatur, nuper eius Paci fuerat praelata (mense Martio anni 421).

Metrum est *Eupolideum*, quo ipse Eupolis in *Δήμων* (fr. 120) et *Βαπτῶν* (fr. 78) parabasi, Aristophanes etiam in parabasi Anagyri (fr. 54 sq.) usus est; praeterea parabasim hoc metro scriptam habebant Cratini *Μαλθακοί* (fr. 98), Platonis *Παιδάριον* (fr. 92), Alexidis *Τραυματίας* (fr. 237), fortasse etiam eius *Σικυώνιος* (fr. 206), frequens autem fuisse apud Diphilum et Menandrum testatur Victorinus III 2.

Purum horum numerorum schema est:

⊥ ⊘ ⊘ ⊘ ⊘ ⊘ ⊘ || ⊥ ⊘ ⊘ ⊘ ⊘ ⊘ ⊘,

sunt igitur duo glyconeï, quorum tamen posteriori deest id quod glyconeorum proprium esse solet, thesis aliqua in duas syllabas dissoluta. Comici autem egregia libertate hoc metrum tractarunt, ita ut, perinde atque glyconeï, varias apud eos induat figuras, hoc autem schema sit constituendum:

$\begin{smallmatrix} \text{---} \\ \text{---} \\ \text{---} \end{smallmatrix} \} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---} || \begin{smallmatrix} \text{---} \\ \text{---} \\ \text{---} \end{smallmatrix} \} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---}.$

Eiusdem generis est *Cratineum* quod vocat Hephaestion de *Metris* c. 15:

εὖτε κισσοχαῖτ' ἀναξ χαῖρ', ἔφασκ' Ἐκφαντίδης
(Cratin. fr. 324), addens idem metrum ab Eupolide in parabasi Ἀστρατεύτων fabulae esse adhibitum (fr. 37), unde etiam *Priapeum* hunc versum affert:

καὶ ξυνεγιννόμην ἀεὶ τοῖς ἀγαθοῖς φάγροισιν
(fr. 38). Metro Priapeo etiam Pherecrates in *Persis* (fr. 131) usus est, eodem autem metro Eupolis conscripsit versus e fabula *Κόλαξιν* servatos (fr. 159):

ἀλλὰ δαίταν ἣν ἔχουσ' οἱ κόλακες πρὸς ὑμᾶς
λέξομεν· ἀλλ' ἀκούσασθ', ὥς ἐσμέν ἅπαντα κομψοὶ
ἄνδρες κτέ.

Subsimile metrum habet etiam parabasis τοῦ Χρυσοῦ γένους:

ὦ καλλίστη πόλι πασῶν ὅσας Κλέων ἐφορᾷ

(fr. 290—292). Itaque optimo iure Christ *Metrik*² p. 477 scribit: „Eupolis scheint sich vor andern in der freieren Behandlung „der Parabase gefallen zu haben“, neque inanis mihi videtur suspicio Eupolidis fabulam Κόλακας nuper egregie laudatam, cuius parbasim huiuscemodi numeros habuisse modo vidimus, permovisse Aristophanem ut et ipse nunc hoc metro uteretur.

Quae autem hoc loco dicit poeta, paucis verbis sic possunt reddi (vs. 520—548):

Deos obtestor, persuasum mihi esse omnium mearum fabularum hanc esse optimam. Quapropter denuo eam vobis offerre mecum nunc constitui. Victus sane sum a scurris quibusdam, cum in certamen eam proposui, itaque est cur vobis succenseam: attamen nolui deserere eos qui inter vos sunt emunctae naris. En igitur iterum ad vos venit fabula; habet autem quo se commendet, spretis enim istorum nugis sollerter eam elaboravi.

Cum vs. 520—526 conferendi sunt versus in Vesparum parabasei 1044—1050, quos paucis mensibus post *Nubes* scenae commissas de iisdem rebus scripsit Aristophanes: spectatores parum consultos *Nubes* fabulam sprevisse, sed poetam per Dionysum iurare nullam unquam datam esse Athenis praestantiolem, neque sua sed civium culpa non satis esse laudatam.

In versu 523 scripsi αὐτός pro codicum lectione πρώτους, quam tueri olim conatus sum (*Mnemos.* 1888 p. 282), nunc quin vitiosa sit non dubito, quoniam intellexi contextum aliter quam tum putabam esse interpretandum. Parum autem prosunt quae alii proposuerunt: πρώτην Welcker, πρώτως GHermann cum cod. Cant. 2 (praecedentibus adiungens), πρώτος (ab GHermannoreiectum) Fritzsche, πρωτεῖ Bergk dubitanter, πρώτον Bücheler, πρώτιστ' Blaydes, προικδς . . . ἀναγεῦσ' (coll. Hom. ρ 413) vel πρώτην . . . ἀναδῆσ' (coll. Plut. 589) dubitanter Kähler, ταύτην Heidhüs. Quapropter reposui quod vides; lenior autem haec est correctio quam quod praeterea conieci ἡξίωσα νῦν, particulam νῦν haplographia omissam (-ωσανυναναγρ. -ωσαναγρ.) dein versum imperite expletum esse suspicatus. *Nubes* διὰ Φιλωνίδου scenae commiserat noster, nunc ipse, suo nomine opus suum denuo offert (offerre vult) spectatoribus.

Verbum ἡξίωσα significat *nunc decrevi*, ἀναγεῦσαι autem recte

GHermann Praef.⁹ p. xxx vertit *iterum gustandam praebere fabulam* (= ἀναδιδάξαι). Quod verbum alibi non legitur, rarum igitur fuisse intellegimus; quapropter non est credibile vim praepositionis ἀνα- ita evanuisse ut nihil nisi simplex γεῦσαι significaret, id quod multi tamen statuerunt, de *prima* fabulae commissione hoc dici putantes.

Verba ἡ παρέρχε ... εἶτα ἀνεχώρουν ... ἡττηθείς arte cohaerent: *qua quantumvis affabre facta repulsam tulit.*

Verba autem ὑπ' ἀνδρῶν φορτικῶν vertenda esse a Cratino et Amipsia, quibus primum et secundum tunc delata sunt praemia, recte statuit Lenting, spreta scholiastarum insulsa opinione iudices Dionysiacos nunc significari; — quos si ἄνδρας φορτικούς vocasset comicus, dementiae profecto signum id civibus visum fuisset apertum. Nam voces φορτός et φορτικός constanter de comicorum iocis scurrilibus usurpantur; vid. Plat. Phaedr. 236 c, Aristot. Politic. VIII 7 § 1 Eth. Nicom. IV 8, Plut. Mor. 348 c, ad Vesp. 66 et ad Ran. 13 sq. — φορτικὴν κωμῳδίαν nostrum peculiare quoddam comoediarum genus, Doricae arti affine, vocasse hoc loco et alias, cavendum ne in animum nobis inducamus, a Zielinskio (Gliederung der altatt. Komödie p. 240 sqq., Quaest. Com. p. 36) plectiti. Nam nihil est adiectivum φορτικός nisi epitheton cuivis aemulo aptum, scimus autem quam acri convicio pro ludorum Bacchicorum libertate comici et ceteros cives quoslibet et se invicem insectari fuerint soliti iocose magis quam serio. Cf. Körte Jahrb. d. arch. Inst. 1894 p. 63 sqq.

Sequuntur versus:

ἀλλ' οὐδ' ὥς ὑμῶν ποθ' ἐκὼν προδώσω τοὺς δεξιούς.
 ἐξ ὅτου γὰρ ἐνθάδ' ὑπ' ἀνδρῶν, οἷς ἡδὺ καὶ λέγειν,
 ὁ σῶφρων τε χῶς καταπύγων ἄριστ' ἡκουσάτην,
 530 καὶ ἐγὼ — παρθένος γὰρ ἔτ' ἢ κοῦκ ἐξῆν πῶ μοι τεκεῖν —
 ἐξέθηκα, πᾶσι δ' ἑτέρα τις λαβοῦσ' ἀνείλετο,
 ὑμεῖς δ' ἐξεθρέψατε γενναίως καὶ ἐπαιδεύσατε,
 ἐκ τούτου μοι πιστὰ παρ' ὑμῶν γνώμης ἔσθ' ὄρκια.

Non de *commissione* fabulae Daetalensium nunc loquitur Aristophanes, cuius rei versu demum 532 fit mentio, sed de mensibus illam *commissionem* praegressis, cum maturiores viri quidam

primitias eius litterarias laudarunt et effecerunt ut iuvenile illud opus nomine Philonidis vel Callistrati — nam uter fuerit nescimus — anno 428/7 magistratui oblatum in certamen admitteretur. Adverbium *ἐνθάδε* vertatur igitur *Athenis* (non: *in hocce theatro*); Daetalensium argumentum indicatur verbis *ὁ σῶφρων καὶ ὁ καταπύγων*.

Dicit igitur poeta tunc cum Daetalenses scripsit *nondum sibi licuisse* fabulam scenae committere; in Equitum autem parabasi perhibuerat *imperitiam pudoremque iuvenilem* olim obstitisse quominus Daetalenses Babylonios Acharnenses suo nomine proponeret, — causas fictas utrobique interserens. Nam etiam postquam compluribus fabulis artis scenicae peritissimum se ostendit et Equites suo nomine scenae commisit, quo tempore „multos dudum miratos esse poetam sui ingenii foetus aliis relinquentem” perhibet ipse (Eq. 512 sqq.), fabulas suas amicis dedit docendas. Scilicet quid rei esset neque in parabasi Equitum, quam fabulam legibus invitis suo nomine archonti obtulit, profiteri poterat, neque nunc potest: peregrinum se esse, iure igitur certandi carere; vid. Mnemos. 1888 p. 263—283, Proleg. Vesp. p. x—xiii.

Hactenus omnia sunt perspicua; sed neque interpretari neque corrigere possum verba *οἷς ἡδὺ καὶ λέγειν* vs. 528, ad quae tuenda nihil prodest Lysiae locus apud Athen. 551f, quem laudat Blaydes; neque sufficit lenis correctio ab Herwerdeno et nuper ab Heidhusio proposita, quae et mihi in mentem venerat, *οἷς ἡδὺ καὶ ψέγειν*, non enim *libenter vituperare* recte dicitur iudex emunctae naris, cui multa sordent. Neque verum esse potest quod excogitavit Kock *οἷσιν δίκης μέλει*, licet Blaydesio „ingeniosum et fortasse verum” id videatur, nam *iuris* mentio hinc aliena. Kähler coniecit *οἷς ἡδὺ καὶν' ἰδεῖν*, quod nimis languidum videtur.

Tres autem versus, quibus clauditur haec pars parabasis:

νῦν οὖν, Ἡλέκτραν κατ' ἐκείνην, ἥδ' ἡ κωμῳδία
535 ζητοῦσ' ἥλθ' ἣν που ἐπιτύχῃ θεαταῖς οὕτω σοφοῖς.
γνώσεται γάρ, ἣν περ ἴδῃ, τὰ δειλοῦ τὸν βόστρυχον
sic interpreto:

Spero fore ut hanc meam fabulam eo animo nunc accipiat is quo olim fovistis Daetalenses, quae in eodem fere argumento versabatur

comoedia, — de pravis enim studiis iuventutis scripta erat utraque. *Fraternum* igitur *cincinnum* nunc dicit favorem spectatorem, imagine usus haud ita accurate delineata concinneve expressa.

Εὐπολις μὲν τὸν Μαρικᾶν πρῶτιστος παρὲλκυσεν,
ἐκστρέψας τοὺς ἡμετέρους Ἰππέας κακὸς κακῶς,
555 προσθεῖς αὐτῷ γραῦν μεθύσῃν, τοῦ κόρδακος οὐνεχ', ἦν
Φρύνιχος πάλαι πεποίηχ', ἦν τὸ κῆτος ἥσθιεν.
εἶθ' Ἑρμιππος αὖθις ἐποίησεν εἰς Ἑτέρβολον.
ἄλλοι τ' ἤδη πάντες ἐρείδουσιν εἰς Ἑτέρβολον,
τὰς εἰκοὺς τῶν ἐγγέλεων τὰς ἐμὰς μιμούμενοι.

Hyperbolum eiusque matrem postquam in scena deridendos propinavit Eupolis, certatim iam propudiot habent omnes. — Anno 421 Eupolis scenae commisit fabulam Maricam teste scholio notatu dignissimo, unde discimus *Callimachum* erroris insimulasse τὰς Διδασκαλίας (Aristotelis opus clarissimum) „ὅτι Φέρουσιν ὕστερον τρίτῳ ἔπει τὸν Μαρικᾶν τῶν ΝεΦελῶν, σαφῶς ἐνταῦθα εἰρημένον ὅτι πρότερον καθεῖται”, cui respondisse *Eratosthenem*: „λανθάνει αὐτὸν ὅτι ἐν μὲν ταῖς διδασκαλαῖς οὐδὲν τοιοῦτον εἶρκεν (Aristophanes), ἐν δὲ ταῖς ὕστερον διασκευασθείσαις εἰ λέγεται, οὐδὲν ἄτοπον· αἱ διδασκαλαὶ δὲ δῆλον ὅτι τὰς διδασκαλίας Φέρουσι”. *Retractatas igitur Nubes non esse in certamen publicum commissas ludis publicis* (nam aliis occasionibus quin saepius actae fuerint ne dubitemus!) *Eratosthenis* haec verba luculenter testantur, Maricam autem *Ienaeis* anni 421 datam esse fabulam intellegimus, quoniam Eupolis *Dionysiis* eius anni *Adulatores* in certamen commisit.

Barbaro autem Μαρικᾶντος nomine Eupolis designavit Hyperbolum (Quinct. I 10 § 18), qui servum Thracem patrem habere ferebatur testibus Andocidis verbis in schol. Vesp. 1007 allatis: „περὶ Ἑτέρβολου λέγειν αἰσχύνομαι· οὗ δὲ μὲν πατὴρ ἐστιγμένος ἔστι καὶ νῦν ἐν τῷ ἀργυροκοπέῳ δουλεύει τῷ δημοσίῳ, ὥς (leg. αὐτὸς) δὲ ξένος ὢν καὶ βάρβαρος λυχνοποιεῖ”. Cui tamen crimini nemo fidem habebit qui reputaverit praetorem et hieromnemonem fuisse Hyperbolum et ostracismo esse pulsum. Haud aliter postea oratores et comici perhibebant e Thressa matre natum esse *Cleophontem* (vid. ad Ran. 678). Quicquid id est, Aristopha-

nes, qui in Equitibus Cleonem demagogum festive indicaverat nomine barbaro et servili, nunc contendit Eupolim in Maricante fabula illo invento esse abusum, et ita quidem abusum ut in deterius detorqueret (ἐκστρέψας). Scilicet aemulorum criminibus nunc respondet noster: ipsam enim Equitum fabulam non de suo eum habuisse Cratinus dixerat in Pytine (fr. 200) et postea dixit Eupolis (fr. 78):

καὶ ἐκείνους τοὺς Ἰππείας

ξυνεποίησα τῷ Φαλακρῷ τούτῳ καὶ ἔδαρησάμην.

Pergit Aristophanes (vs. 555 sq.): „*Servo partes primarias* „*agenti*, qui in meo dramate Paphlago dicebatur apud Eupolim „*Maricas, ille adiunxit anum temulentam*. Cur autem id fecit? „*Ut saltationis ridiculae occasionem captaret*. At ne vetulam „*quidem illam ex suo ipsius ingenio exprompsit homo in-* „*sulsus, dudum enim e Phrynicho eam noveramus*”. Perfecti (πεποίηκε) idem est usus qui Ran. 1023. — Phrynichus igitur comicus — nam de vetusto illo poeta tragico nunc sermonem fieri insigni errore contendebat Dobraeus — Phrynichus igitur comicus his annis tragicorum Andromachen vel Aërophen ridens in scena ostenderat γραῦν τινα — fortasse Cassiopeiam — ἣν κῆτος ἤσθιεν, anum ludicre admodum saltantem dum monstrum instans effugere conatur; cf. Vespasum fabulae exitus et de Phrynicho comico vid. quae ad Ran. 13 observavi. Hunc igitur Eupolis — sive iure sive iniuria — nunc dicitur imitatus esse cum matrem Maricantis in scenam induceret κορδακίζουσαν; cf. vs. 540. Vide autem quanto iure nonnullis certe ex suis aemulis paupertatem ingenii noster exprobraverit: — Hyperbolo postquam successit Cleophon, hunc demagogum anno 405 Plato comicus turpiter in scena proscindens βαρβαρίζουσαν πρὸς αὐτὸν ἐποίησε τὴν μητέρα (fr. 60). E qua fabula hocce fragmentum aetatem tulit (fr. 56):

οὐ γὰρ γραῦ συγκατόκισεν σαπρὰν

ὀρφῶσι σελαχιῶσι τε καὶ φάγροις βορὰν,

Cleophontis igitur matrem — ut probabiliter statuit Bergk — ad similitudinem Andromedae (an Aëropes? vid. Soph. Ai. 1297) piscibus proci finxit Plato in dramate suo Cleophonte: en vero ioci, quos decantatos nunc dicit Aristophanes, post tria etiam lustra in scenam reducti! — Quod vero apud Kockium in Fr.

Com. (Plat. fr. 56) additur: etiam in Maricante fabula aniculum monstro fuisse obiectam, id nollem additum; nam etiam Maricam fabulam *κῆτος τι* habuisse ego certe ex Aristophanis verbis non efficio, neque alibi quicquam in eam sententiam traditum est, quod sciam.

„Deinde in Hyperbolum Hermippus (vs. 557) scripsit *Ἀποπώλιδας* fabulam”, cuius chorus quantum habuerit dignitatis intellegimus facillime coll. Ran. 858; matrem autem Hyperboli in illa quoque fabula coniunctim cum filio fuisse derisam barbaramente loquentem prodiisse viri docti effecerunt e versu inde servato ὦ σαπρὰ καὶ πᾶσι πόρνη (leg. κοινή?) καὶ κάπραινα et barbaris vocibus quibusdam (Hermipp. fr. 10—12), fortasse haud temere.

Iamque nemo non Hyperbolum proscindit (vs. 558). De verbo *ἐπειδὲν* vid. vs. 1375 et Ran. 914. E fabulis quas noster respicit una nunc indicari potest *Platonis Hyperbolus*; in qua (fr. 168) ridebatur homo *διγτώμην* et *δλίον* parum attice — certe parum urbane — dicens pro *διγτώμην* et *δλίον*. Agnoscimus igitur decantatum illud *ξενίας* crimen; Lydus autem Hyperbolus in ea fabula dicebatur (fr. 170).

Versu denique 559 respici videtur Equitum fabulae locus, vs. 864 sqq., ubi Paphlago dicitur piscatores imitari aquam turbantes ut quam plurimas anguillas capiant. Sed quo consilio nunc comparisonem illam in mentem nobis revocet comicus non intellego. „Idem faciunt aemuli mei quod piscatores facere tunc ego perhibui”? At hoc insulsum, ne dicam absurdum; non enim *imaginem* aliquam Aristophaneam (*imagines* absurdius etiam dicit textus traditus) sed ipsas *anguillas* vel potius ipsos *piscatores* imitari dicendi essent aemuli, et ne sic quidem satis intellego quomodo poetae comici „e reipublicae turbis lucri expiscari aliquid” nunc dicantur. Itaque nisi spurius est hic versus, — quod suspicor, — graviter corruptum esse statuamus necesse.

Vs. 636 sqq.:

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

ἄγε δὴ, τί βούλει πρῶτα νυνὶ μάνασθαι,
ἂν οὐκ ἐδιδάχθης πάποτ' οὐδέν; εἰπέ μοι.

πότερα περὶ μέτρων ἢ ῥυθμῶν ἢ περὶ ἐπῶν;

In vs. 637 Naberus pro ὧν coniecit ὡς, quod vereor ut sufficiat. Nam locum vitiosum esse libenter concedo. Ferri posset πώποτε, si legeretur e. g. μῶν οὐκ ἐδιδάχθης πώποτ' οὐδέν; *nilhinc unquam didicisti?* Sed quominus hoc proponam obstat vs. 638 cum vs. 636 artissime cohaerens. Fortasse verum est ὧν οὐκ ἐδιδάχθης πρότερον; (*paullisper expectat:*) οὐδέν; — vel sic tamen languet versus, nam nemo cupit ea addiscere quae iam pridem didicerit. — Vocem οὐδέν Strepsiadi tribuunt VR.

Vs. 649 sqq. In conviviiis melius placebis, Socrates ait ad senem, si scies

ὁποῖός ἐστι τῶν ῥυθμῶν

κατ' ἐνόπλιον, καὶ ὁποῖος αὖ κατὰ δάκτυλον.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

κατὰ δάκτυλον;

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

νῆ τὸν Δί'.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

ἀλλ' οἶδ'.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

εἰπέ δή.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

τίς ἄλλος ἀντὶ τουτουὶ τοῦ δακτύλου;

πρὸ τοῦ μέν, ἔτ' ἐμοῦ παιδὸς ὄντος, οὐτοσί.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

655 ἀγρεῖος εἶ καὶ σκαίδς.

Reliquis digitis contractis medium protendebant veteres si quem vellent insigni contumelia afficere, quod dicebatur σκιμαλίσαι (Ach. 444 Pac. 549 fr. com. adesp. 1142); proprie enim sic significatur aliquem *cinaedum* esse (vid. Iuven. X 53 Mart. II 28, 2). Quapropter Dio Chrysostomus XXXIII p. 13 Dind. argumenti causa absurdi aliquid fingens rogat: εἴ τις παραγένοιτο εἰς πόλιν ἐν ἣ πάντες ὅ τι ἂν δεικνύουσι τῷ μέσῳ δακτύλῳ δεικνύουσι, . . . ποίαν τινὰ ἡγήσεται τὴν πόλιν ταύτην; — Medius autem digitus hanc ob causam dicebatur *infamis* (Pers. II 33) sive *impudicus* (Mart. II 70, 5), et satis apparet huc al-

ludi nostro loco (vid. etiam Eq. 1381); in quem errorem vox *ξυνουσία* a Socrate vs. 649 adhibita rusticum *ἄμουσον* detrusit. Sed fatendum est Strepsiadis verba vs. 653 sq. intellegi non posse; id unum perspicuum est, eum *σκιμαλίσαι τὸν διδάσκαλον*, quem ideo irasci non est mirum. Corruptum autem esse locum testantur cum obscuritas totius enunciati tum particula *μέν* inutiliter abundans et omissum *ἦν*. Naber coniecit:

τίς ἄλλος ἀντὶ τουτοῦ τυννουτοῦ

πρὸ τοῦ μὲν ὄντος, νῦν δὲ τηλικουτοῦ,

quod perplacet Blaydesio; sed *τηλικούτος* ut ita pro adiectivo *τοσουτός* usurpari potuerit vereor, et languere mihi videntur versus ita mutati: *penis qui olim tantillus erat, nunc vero tantus est* (Lys. 415, 1027), etiamsi credam penem voce *δάκτυλος* sic potuisse indicari, quod e Stratonis certe epigrammate 81 (Brunck Anal. II p. 377) temere effecerit quispiam.

Fuisse qui versum 653 darent Socrati docet scholion, sed non video quid sic lucremur. Spurium esse versum 654 fere suspicor, sed nihil affirmo.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

ταῦτὸν δύναται σοι κάρδοπος Κλεωνύμφ.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

675 *ἀλλ', ὦ ἀγὰθ', οὐδ' ἦν κάρδοπος Κλεωνύμφ,*

ἀλλ' ἐν θυεῖᾳ στρογγύλῃ ἐνεμάττετο.

Verba *ταῦτὸν δύναται σοι* significant: *idem tibi valet*, idem de utroque nomine tibi est statuendum. Cf. Plut. 842 *τὸ τριβάνιον τί δύναται*; *quid sibi vult istud pallium?* Rustico vero Socrates dicere videtur inter Cleonymum, hominem obesum, et mactram vix ullum esse discrimen.

Hactenus nihil dubii aut obscuri hic locus habet. Sed *imperfectum ἐνεμάττετο* (sic Dobraeus scripsit pro codicum lectione *γ' ἀνεμάττετο*) quid sibi velit fortasse incertum. „Nequitiam aliquam Cleonymi indicari” suspicatur Blaydes — ut assolent interpretes ad incitas redacti. Sed quid his inesse possit quo notentur eius mores improbi fallaxve indoles frustra quaero. Immo ridetur *paupertas* hominis, qui cum victu quotidiano iustaque adeo supellectile domestica careret, „τὰ τῶν ἐχόντων ἀνέρων ἐρέπτεσθαι” (Eq. 1295) soleret ... quando? Illo tempore

opinor quo novit eum Strepsiades et cum eo consuevit; antehac enim esuriens aliena catilla liguriebat: nunc *ξουθός ἐστιν ἱππαλεκτρυών, taxiarchus* scilicet creatus suam pultem suis nummis parare sibi potest. *Mortarium* autem cur commemoretur, melius intellexeremus si sciremus quid in vita privata egerit Cleonymus. Qui si *pharmacopola* erat, tam pauper autem olim fuisse nunc dicitur ut in eodem mortario cum herbas suas pulveresque medicinales contereret tum polentam pinseret, haec quoque comici verba suo aculeo non caruerunt.

ΣΤΡΕΨΙΑΔΗΣ.

εὐστόμει,

835 καὶ μηδὲν εἴπῃς Φλαῦρον ἄνδρας δεξιούς
καὶ νοῦν ἔχοντας· ὦν, ὑπὸ τῆς Φειδωλίας,
ἀπεκείρατ' οὐδείς πώποτ' οὐδ' ἠλείψατο,
οὐδ' εἰς βαλανεῖον ἦλθε λουσόμενος· σὺ δὲ
ὥσπερ τεθνεῶτος καταλδείς μου τὸν βίον.

In versu 838 cum Blaydesio scripsi *καταλδείς μου*, codices vero habent *καταλούει μου* (*μου καταλούει* unus).

Corripitur igitur verbi paenultima, ut saepius apud veteres; vid. Hom. κ 361 h. Ap. 120, Hes. Oper. 747, scolion apud Athen. 695 e
ἐν ταύτῃ πυέλῳ τὸν τ' ἀγαθὸν τὸν τε κακὸν λδεις,
et conferantur quae in Enchiridio dict. ep. p. 514 observavi.

Non recte autem Bekker praepositioni eam tribuens vim de qua vid. e. g. vs. 857, vertit *balneando consumis*. Quod num fieri unquam potuerit Athenis, ubi gratis fere lavabantur, rogare supervacaneum; nam nihil significat nunc *καταλούειν* nisi *eludere*, i. e. *perdere*, *dilapidare*: τὰ πατρῷα κατεσθίεις τοῦ πατρὸς οὐπω τετελευτηκότος. Hinc explicanda sunt verba senis naufragi apud Plautum Rud. II 7, 20 sq. a servo vestimenta sicca flagitantis:

eho an te paenitet,
in mari quom hac noctu elavi, ne hic in terra iterum eluam?
Cui respondet servus:

eluas tu an exungare ciccum non interduim.
Praeterea vid. Trinum. II 4, 5

comessum expotum exunctum elutum in balineis
(κατεδήδοται καταπέποται καταμεμύρισται καταλέλουται), et Stich.
V 2, 21

volo eluamus hodie peregrina omnia.

Cf. πλύνειν τινά (nostrum *iemand de ooren wasschen, laver la tête, hem doorhalen*) Ach. 381 fr. 200 Diocl. 2 Menandr. 608 Demosth. XXXIX § 11, item πλυνὸν ποιεῖν Plut. 1061, τὸ πρᾶγμα πέπλυται *res in contemptum est adducta (de klad is er ingekomen)* Sosipater fr. 1³ Aeschin. III § 178 (Cobet V. L.² 225 sq. Pollux VII 38).

πῶς ἂν μάθοι ποθ' οὗτος ἀπόφευξιν δίκης
875 ἢ κλῆσιν ἢ χαύνωσιν ἀναπειστηρίαν;

Substantivi χαύνωσις, quo Socrates hoc loco utitur, vim accurate definire haud inutile erit fortasse. Adiectivum igitur χαῦνος proprie *laxum* significat, nostrum *los (luchtig)*, de lana, terra, similibus dictum; vid. Plat. Politic. 282^e, ubi oppositum est στερεός, ut χαυνότης et ξηρότης sibi opponuntur Xen. Oec. XIX 11. Hinc ad mentem humanam translatum valet *vanum, tumidum (loszinnig)*, Av. 819 Plat. Leg. 728^e etc.; verbum autem inde ductum χαυνοῦν eodem sensu quo ἐπαίρειν et *inflare* (Hor. Sat. II 5, 98) usurpatur, vid. Plat. Lys. 210^e οὕτω χρὴ τοῖς παιδικοῖς διαλέγεσθαι, ταπεινοῦντα καὶ συστέλλοντα, ἀλλὰ μὴ χαυνοῦντα καὶ διαθρύπτοντα, item Eur. Andr. 931 Suppl. 412. Itaque χαυνοπολῖται Ach. 635 dicuntur *αλαζόνες*, vid. etiam Ach. 104; nostro autem loco χαύνωσις *verborum inanem tinnitum, tumidum fragorem* indicat.

Versu 889 in scenam procedunt ambo illi Ἀδγοί, vel potius Iustus quidam et Iniustus oratores, ille priscam honestamque vivendi rationem commendans, hic recentem magis laudans. Quae fictio spectatoribus absurda nihilo magis potuit videri quam Paupertas e. g. in Pluto fabula declamitans vel mortui Solon Pericles Aeschylus alii inter vivos reducti; Prodicum autem invento, quod ex Xenophontis Commentariis (II 1) novimus, in hac fabulae parte elaboranda nostrum usum esse optimo iure observavit Ernesti. Quamquam fatendum est comicum perfunctorie nimis hoc loco esse versatum, de probabilitate securum; frustra enim quaesieris quid in Socraticorum meditaculo egerit Ἀδγος δίκαιος, et ne ἄδικος quidem quomodo inde possit nunc arcessi satis apparet. Alia enim res est cum rusticus pro sua stultitia

perhibet εἶναι παρὰ τοῖς φιλοσόφοις duos illos λόγους, alia cum revera ambo e philosophorum domo in medium prodeunt. Vivuntne illic discipulorum gregi intermixti? At hoc absurdum! Et qui fit ut mox ne nosse quidem se videantur invicem? Qui potest Iustus ille in fine altercationis castra Socraticorum petere transfuga¹⁾, si dudum apud eos habitabat? Ad huiusmodi quaestiones ipse poeta respondere non potuisset, opinor, quapropter praestat eas non urgere. Hoc tamen certum duco Inustum oratorem vultu rettulisse notum aliquem virum, in mentem autem venit nomen *Protagorae*, qui ipse Λόγος per derisionem nuncupabatur, quemadmodum *Anaxagoras Noῦς* inter aequales audierat²⁾. Sed infra multa occurrunt quae efficiunt ut alium virum significari putem. *Euripidem* hunc fuisse fuit cum arbitrarer, et identidem redit haec suspicio, propter *Telephi Euripidei* mentionem vs. 922—924, e qua fabula etiam vs. 891 fortasse afferuntur verba quaedam. Sed ipsa illa Iusti verba vs. 921—924 minime expedio:

πρότερόν γ' ἐπτώχευες,
 Τήλεφος εἶναι Μυσὸς Φάσκων,
 ἐκ πηριδίου
 γνώμας τρώγων Πανδελετείους.

Nam minime sufficit observasse Euripidem dignitati scenae tragicæ parum consulentem suis heroibus saepe tribuisse verba soccata, aliave eiusmodi; prorsus autem nescimus quid sint γνώμαι Πανδελετεῖοι, ipsosque veteres id ignorasse testantur scholia, nisi quis putat verba „ὁ Πανδέλετος τῶν περὶ τὰ δικαστήριά ἐστι διατριβόντων συκοφαντῶν” aliud esse quidquam nisi explicationem nullius pretii ex Aristophanis aut Cratini (fr. 242) verbis effectam. Neque apparet cur rabula mendicus dicatur vesci sententiolis e pera sua expromtis, certe hic quoque nihil proficimus collato scholio: „ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν ξηροὺς ἄρτους γνώμας καινὰς εἶπεν.” Paullo plus prodest Dicaeopolidis dictum Ach. 447 οἶον ἤδη ῥηματίων ἐμπίμπλαμαι. Etiam Vesp. 462, 511, 1167 fr. 151 possunt conferri.

1) Nam sic illum locum interpretor etiam post ea quae nuper Heidhusius v. d. prudenter sane obiecit (Neue Phil. Randschau 1898 p. 385 sqq.).

2) Vid. Aelian. Var. Hist. IV 20, Suid. s. v. Πρωταγόρας, schol. ad Plat. Rep. 600c.

Etiam vs. 912 sqq. alluditur ad rem nobis ignotam :

ΑΔΙΚΟΣ.

χρυσῷ πάττων μ' οὐ γιγνώσκεις.

ΔΙΚΑΙΟΣ.

οὐ δῆτα πρὸ τοῦ γ' ἀλλὰ μολύβδῳ.

ΑΔΙΚΟΣ.

νῦν δέ γε κόσμος τοῦτ' ἐστὶν ἐμοί.

Quos versus si satis intellegeremus, responderi posset, opinor, ad id quod nunc frustra quaero, cur Telephi supra iniecta fuerit mentio et saepius ad illam tragoediam alludatur in vicinia; simul autem sciremus fortasse, quemnam hominem ὁ ἄδικος Λόγος repraesentaverit, et cur vs. 1022 Antimachi cuiusdam fiat mentio. Versum 913 non licet reddere *olim plumbo potius quam auro te ornare visus essem haec praedicans* (Dindorf Blaydes), nam mente suppleri posse *ἐπαττόν σε ἄν* haud quaquam probat versus ad quem provocatur Eccl. 390; quod si voluisset Iustus, οὐκ ἄν πρὸ τοῦ dixisset procul dubio, ut senex supra vs. 5, misere autem langueret istiusmodi dictum. Omnino igitur ita vertendus est vs. 913 ut iubet ars grammatica: *olim certe non auro ornare te solebam* (vel *solebant*) *sed plumbo*; sed aptam sententiam hinc efficere nequeo, et multo etiam minus ex Iniusti responso: *nunc vero decori hoc est mihi*, quid enim pronomine τοῦτο nunc indicetur me latet; malo autem tacere quam nihil dicere.

Id unum perspicere mihi videor, *Hyperboli magistrum* intelligendum esse, quisquis fuit ille; vid. vs. 1065. Hunc igitur virum ἄδικον cum sene δικαίῳ — Orbilio opinor aliquo civibus bene cognito — altercantem finxit comicus.

Chaerephontis vultum exhibuisse τὸν Ἄδικον putat Beer, quam confidenter reicio opinionem, quoniam ipse Chaerephon in fabulae introitu saepius commemoratur et in exitu prodit. In gallorum speciem ornatos fuisse ambos statuebat Welcker ingenio abusus.

MNEMOSYNE.

BIBLIOTHECA PHILOLOGICA BATAVA

COLLEGERUNT

S. A. NABER, J. VAN LEEUWEN J.F., I. M. J. VALETON.

OPERAM SUAM POLLICITI SUNT

C. M. FRANCKEN, J. J. HARTMAN, H. VAN HERWERDEN, A. E. J. HOLWERDA,
H. T. KARSTEN, J. C. NABER, H. J. POLAK, K. G. P. SCHWARTZ,
M. C. VALETON, J. VAN DER VLIET, J. WOLTJER.

NOVA SERIES.

VOLUMEN VICESIMUM SEXTUM. PARS IV.

LUGDUNI-BATAVORUM

E. J. BRILL.

LIPSIAE,

O. HARRASSOWITZ.

1898.

INDEX.

	Pag.
Taurinensis (T) Lucani, scripsit C. M. FRANCKEN.	341—343.
Ad Dionis Chrysostomi editionis Arnimianae Vol. II, scripsit H. VAN HERWERDEN	344—359.
Observatiunculae de iure Romano (<i>contin. ex huius Vol. pag.</i> 276), scripsit J. C. NABER S. A. FIL.	360—372.
Noniana, scripsit C. M. FRANCKEN.	373—379.
De locis quibusdam Aeschyli Persarum, scripsit J. J. HARTMAN.	379—380.
Lorica Leidensis, scripsit J. VAN DER VLIET	381—383.
Ad bellum Troianum, scripsit MATTHAEUS VALETON	384—407.
Ad Odysseae libros posteriores (<i>contin. ex Mnemos. XXII pag.</i> 264 sqq.), scripsit H. VAN HERWERDEN	408—415.
De usu verbi 'inquit' in Apulei Metamorphosisibus, scripsit J. VAN DER VLIET	416—418.
Verg. Aen. III. 509, scripsit R. C. SEATON.	419.
Ad Aristophanis Nubes observationes (<i>contin. ex pag. 236</i>), scripsit J. VAN LEEUWEN J.F.	420—440.

BIBLIOTHECA PHILOLOGICA BATAVA quater in anno prodibit Calendis
Ianuariis, Aprilibus, Iuliis, Octobribus.

Pretium annuum erit floren. 5.25.

Singuli fasciculi separatim non veniunt.

Sumptibus E. J. BRILL prodierunt:

- M. T. Cicero**, Commentarii rerum suarum sive de vita sua; accesserunt Annales Ciceroniani in quibus ad suum quaeque annum referuntur quae in his commentariis memorantur; utrumque librum scripsit W. H. D. Suringar. 1854. 2 part. 1 vol. 8°. . . . . f 8.50.
- C. G. Cobet**, Variae lectiones, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos. Editio secunda auctior. 1873. 8°. f 7.—.
- *Miscellanea Critica*, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos praesertim Homerum et Demosthenem. 1876. f 7.—.
- *Collectanea critica*, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos. 1877. 8°. . . . . f 7.—.
- *Hyperidis Orationes duae* Ὁ ἘΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ et ἡ ΠΕΡ ἘΡΧΕΝΝΗΝΟΡ. Editio altera auctior et emendatior. 8°. 1877. f 1.50.
- *Observationes criticae et palaeographicae ad Dionysii Halicarnassensis antiquitates Romanas*. 1877. 8°. . . . . f 3.50.
- *De Philostrati libello ΠΕΡΙ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗΣ*. 1859. 8°. . . . . - 1.25.
- *Cornelii Nepotis vitae excellentium imperatorum. In usum scholarum*. Editio altera. 1884. kl. 8°. . . . . f 0.60.
- *Lysiae Orationes et fragmenta*. Edit. tertia, quam curavit J. J. Hartman, 1891. 8°. . . . . f 1.50.
- *Xenophontis Expeditio Cyri*. Editio quinta, quam curavit C. C. Mauve. 1892. 8°. . . . . f 1.20.
- *Xenophontis Historia Graeca in usum scholarum*. Editio tertia emendatior. 1888. 8°. . . . . f 1.20.
- J. J. Cornelissen**, *Oratio inauguralis*. 1879. 8°. . . . . - 0.45.
- *Coniectanea Latina*. 8°. . . . . - 0.60.
- *Cornelii Taciti de vita et moribus Iulii Agricolae*. 1881. 8°. . . . . - 0.75.
- *Opus idem. In usum scholarum*. 1881. kl. 8°. . . . . - 0.30.
- *Minucii Felicis Octavius*. 1882. kl. 8°. . . . . - 0.90.
- H. van Herwerden**, *Lectiones Rheno-Traiectinae* . . . . . - 1.50.
- Dr. H. T. Karsten**, *De inkomsten en uitgaven van den Romeinschen Staat. Antiquarische schets. 1e stuk: De Republiek*. 1880. 8°. f 0.80.
- *Spicilegium criticum*. 1881. 8°. . . . . - 0.80.
- J. van Leeuwen J. f.**, *Aristophanis Vespae, cum prolegomenis et commentariis*. 1893. 8°. . . . . f 2.90.
- H. W. van der Mey**, *Studia Theognidea, accessit collatio codicis Mutinensis tantum non omnis*. 1860. 8°. . . . . f 0.75.
- E. Mehler**, *Luciani dialogi quattuor. Graece. (Timon, Philopseudes, Verae historiae, Gallus). In usum scholarum* . . . . . f 1.90.
- Dr. J. S. Speijer**, *Latijnsche spraakkunst*:
1ste stuk. *Flexie en etymologie*. 2de druk. 1883. . . . . f 1 90.
2de stuk. *Syntaxis*. 2de druk. 1884. . . . . - 1.90.
- Mnemosyne**. — *Bibliotheca philologica Batava*. Edid. C. G. Cobet, T. J. Halbertsma, H. G. Hamaker, E. J. Kiehl, etc. 1852—62. 11 vol. et Appendix ad vol. 2—7. 8°. (f 56.50) . . . . . f 30.—.
- *Nova series scripserunt C. G. Cobet, C. M. Francken, H. van Herwerden, S. A. Naber, W. G. Pluygers, J. J. Cornelissen, J. van Leeuwen J. f., I. M. J. Valetton, alii; Vol. I—XIV colleg. C. G. Cobet, H. W. van der Mey, Vol. XV—XXVI colleg. S. A. Naber, J. van Leeuwen J. f., I. M. J. Valetton*. 1873—98. 8°. pro vol. f 5.25.

J. B. Metzlerscher Verlag in Stuttgart.

Erschienen: der

Erste bis fünfte Halbband

— Aal bis Campanus —

von

Pauly's Real-Encyclopädie

der

classischen Altertumswissenschaft

in neuer Bearbeitung unter Redaction von

GEORG WISSOWA.

Ueber 100 Mitarbeiter, Autoritäten auf den Gebieten der Geographie und Topographie, Geschichte und Prosopographie, Litteraturgeschichte, Antiquitäten, Mythologie und Kultus, Archäologie und Kunstgeschichte. Dieses monumentale Werk ist auf 10 Bände (zu 90 Bogen) berechnet und bildet ein höchst wertvolles Bestandstück

jeder philologischen Bibliothek.

Preis des Vollbandes M 30.—, des Halbbandes M. 15.—

S. CALVARY & Co.

Buchhandlung und Antiquariat.

Berlin N. W. 6, Luisenstr. 81.

Specialität: Klassische Philologie.

~~~~~

Wir empfehlen den Herren Gelehrten und Vorständen von Universitäts- und Gymnasialbibliotheken, Bibliotheken wissenschaftlicher Institute und Gesellschaften unsere Firma zur Besorgung sämtlicher wissenschaftlichen Erscheinungen sowie auch zur Ergänzung von Bibliothekslücken.

Alle Aufträge werden pünktlichst und billigst ausgeführt. — Kataloge auf Verlangen gratis und franco. — Ankauf ganzer Bibliotheken sowie einzelner wertvoller Werke.

Ex officina typographica et bibliopolio antehac E. J. Brill.

MNEMOSYNE.

BIBLIOTHECA PHILOLOGICA BATAVA

COLLEGERUNT

S. A. NABER, J. VAN LEEUWEN J.F., I. M. J. VALETON.

OPERAM SUAM POLLCITI SUNT

C. M. FRANCKEN, J. J. HARTMAN, H. VAN HERWERDEN, A. E. J. HOLWERDA,
H. T. KARSTEN, J. C. NABER, H. J. POLAK, K. G. P. SCHWARTZ,
M. C. VALETON, J. VAN DER VLIET, J. WOLTJER.

NOVA SERIES.

VOLUMEN VICESIMUM SEXTUM.

LUGDUNI-BATAVORUM

E. J. BRILL.

LIPSIAE,
O. HARRASSOWITZ.
1898.

